

Миколаївський національний аграрний університет
Міністерство освіти і науки України
Миколаївський національний аграрний університет
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Надвиничний Сергій Анатолійович

УДК 338.431:631(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

Економічний розвиток аграрної сфери України

08.00.03 – економіка та управління національним господарством

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ С. А. Надвиничний

Науковий консультант: Єрмаков Олександр Юхимович, доктор економічних наук, професор

Миколаїв – 2019

АНОТАЦІЯ

Надвиничний С. А. Економічний розвиток аграрної сфери України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та управління національним господарством. – Миколаївський національний аграрний університет, Миколаїв, 2019; Миколаївський національний аграрний університет, Миколаїв, 2019.

У дисертації досліджено теоретико-методологічні та науково-практичні основи економічного розвитку аграрної сфери в умовах ринкового господарювання. Обґрунтовано використання структурно-функціональної моделі трансформації складових її ресурсного та експортного потенціалу в умовах глобалізації. Удосконалено трактування поняття «економічний розвиток аграрної сфери», що, на відміну від існуючих, враховує системні властивості процесу його формування та інтерпретує як характеристику поступального розвитку з відображенням ступеню реалізації його фактичної та потенційної спроможності створювати, утримувати і використовувати стійкі конкурентні переваги аграрної сфери для ефективного розвитку національного господарства України.

Удосконалено класифікацію чинників економічного розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації, яка враховує закономірності процесу її формування та ґрунтується на таких класифікаційних ознаках, як характер впливу та економічне зростання. Здійснено обґрунтування теоретико-методологічних положень щодо забезпечення економічного розвитку аграрної сфери, яке базується на використанні структурно-функціональної моделі трансформації складових його наявного ресурсного та експортного потенціалу, а також їх комбінуванні під впливом глобалізаційних процесів.

Обґрунтовано теоретико-методологічні засади економічного розвитку аграрної сфери на основі визначення її галузевих і регіональних особливостей, які зумовлені комплексом природних, економічних та соціально-демографічних чинників, що визначають галузеву спеціалізацію і територіальну організацію сільськогосподарського виробництва, як гаранта продовольчої безпеки країни і соціальної стабільності суспільства. Ринково зумовлена регіональна організація аграрної сфери є визначальним аспектом загальної регіональної детермінанти і реалізується за цілою системою складових (специфіка аграрного устрою, рівень інтенсивності виробництва, спеціалізація тощо). При аналізі визначальних складових регіональної обумовленості важливу роль відіграє територіально-локалізаційна складова, яка залежить від особливостей саморозвитку локальних структур, регіонів тощо.

У ході дослідження розроблено пропозиції щодо удосконалення сутності, методологічних засад та алгоритмів економічного дослідження, опрацьовано методологію розвитку аграрної сфери національної економіки.

Обґрунтовано та удосконалено методологічні підходи до формування складових стратегії економічного розвитку на регіональному рівні та запропоновано модель механізму економічного розвитку аграрної сфери національної економіки, що дозволяє підвищити ефективність господарювання аграрних формувань на основі забезпечення стабільних економічних, соціальних і екологічних складових розвитку галузі, задоволення потреб населення у продовольстві за доступними цінами, забезпечення продовольчої та національної безпеки держави.

За допомогою методологічного інструментарію запропоновано інноваційну багаторівневу систему програмних дій для реалізації стратегії розвитку аграрної сфери. Доведено, що практична реалізація стратегії її розвитку вимагає дотримання низки умов, зокрема, детального та якісного аналізу системи зв'язків виробництва і реалізації продукції, формування

системи менеджменту, нормативного та інформаційного забезпечення.

Здійснено методолого-методичне обґрунтування економічної оцінки зовнішнього середовища на основі результатів STEP-аналізу та запропоновано багаторівневу систему програмних інноваційних дій для реалізації стратегії розвитку аграрної сфери регіону.

У дисертації проведено комплексну діагностику на основі обґрунтованої системи показників можливостей, наявного потенціалу та внутрішніх ресурсів для ефективного функціонування аграрної сфери країни у контексті світогосподарських тенденцій, виявлено регіональні особливості областей Поділля та запропоновано заходи щодо реалізації аграрного потенціалу України. Доведено, що механізм дослідження економічного розвитку аграрної сфери ґрунтується на систематизації критеріїв та показників за економічною, соціальною, екологічною та адміністративною складовими.

Обґрунтовано методологічні підходи до формування державної політики щодо економічного розвитку аграрної сфери в умовах сучасних глобалізаційних процесів і реалій національної економіки на основі світового досвіду та запропоновано комплекс першочергових заходів. Виокремлено пріоритетні вектори державного впливу на аграрну сферу.

Розроблено механізм забезпечення продовольчої безпеки, методологічним базисом якого визначено гармонізацію її умов, зокрема: наукових, економічних, технологічних, біологічних, екологічних, запропоновано пріоритетні напрями розвитку аграрної сфери у контексті забезпечення продовольчої безпеки України. Акцентовано увагу на ролі держави у цьому процесі та на основі цього обґрунтовано пропозиції щодо державної політики розвитку аграрної сфери у сучасних умовах.

Запропоновано науково-практичні рекомендації щодо вибору основних векторів економічного розвитку аграрної сфери в умовах глобалізаційних викликів для посилення її конкурентоспроможності, в яких у порівнянні з

існуючими підходами, враховано ресурсний потенціал суб'єктів господарювання та специфіку ведення господарства, а також визначено напрями формування додаткових конкурентних переваг. Обґрунтовано складові формування стійких конкурентних позицій вітчизняних аграрних виробників на світовому ринку та акцентовано увагу на перспективі виробництва органічної сільськогосподарської продукції, її експорту та споживання на внутрішньому ринку.

Сформульовано головні напрямки формування експортного потенціалу, зокрема, розвиток експортоорієнтованих галузей сільського господарства; орієнтація векторів експорту на європейські, азійський та африканський напрями; удосконалення державної політики щодо підтримки сільськогосподарського товаровиробника.

Проаналізовано й узагальнено наукові підходи щодо активізації розвитку аграрної сфери на інноваційній основі. Спроектовано модель інноваційного менеджменту з виокремленням основних чинників освоєння інновацій і компонентів стимулювання економічної активності в аграрній сфері. Виділено окремі типи інновацій, що визначають головні вектори її розвитку та згруповано їх за певними ознаками: агротехнічні, селекційно-генетичні, організаційно-економічні, технологічні, екологічні.

Здійснено наукове обґрунтування організаційно-економічного механізму формування експортного потенціалу аграрної сфери України, виокремлено інструменти його забезпечення та державного регулювання. Запропоновано головні напрями формування і реалізації експортного потенціалу аграрної сфери України на сучасному етапі.

Доведено, що реалізуючи торговельну політику, необхідно використовувати лібералізаційні заходи для експортоорієнтованих видів сільськогосподарської продукції та заходи щодо захисту внутрішнього ринку від надмірного імпорту сільськогосподарської продукції з країн ЄС, особливо

продуктів тваринництва. Державна політика має спрямовуватися на технологічне переозброєння переробної промисловості шляхом спрощення процедур закупок імпортного обладнання для таких підприємств. Окрім того, необхідно здійснювати гнучке регулювання рівня експортних митних ставок на ринку мінеральних добрив і хімічних препаратів, враховуючи коливання світових цін і курсу валют.

Для активізації та стимулювання розвитку і реалізації експортного потенціалу аграрної сфери національної економіки обґрунтовані наступні заходи: розробка та реалізація програм регіонального розвитку аграрних підприємств з метою виходу їх на зовнішні ринки; залучення іноземних інвестицій у розвиток і розширення виробничої інфраструктури; проведення протекціоністської політики щодо усіх суб'єктів господарювання в аграрній сфері, продукція яких експортується на світові ринки; запровадження системи сертифікації продовольчих товарів і сільськогосподарської продукції для підвищення їх конкурентоспроможності на внутрішньому та міжнародних ринках; створення умов для модернізації галузей аграрної сфери; розвиток міжрегіональної кооперації та міжнародних зв'язків з метою розширення ринків збуту продукції; формування регіональних агропродовольчих кластерів; застосування технологій ведення органічного землеробства.

У ході дослідження обґрунтовано інституційні засади формування та функціонування кластерів, запропоновано модель формування інноваційного аграрного кластера. Доведено, що економічний розвиток аграрної сфери у сучасних умовах визначають регіональні аграрні кластери, які сприяють покращенню інвестиційного клімату, створюють умови для реалізації замкнутого циклу виробництва, сприяють зростанню конкурентоспроможності продукції, збільшенню обсягів експорту продуктів переробки сільськогосподарської продукції тощо.

Запропоновано та науково обґрунтовано економіко-математичну модель формування регіональних кластерів на основі показників багаторівневого розвитку аграрної сфери економіки, які забезпечують математичне підтвердження експертного групування областей за виробничо-господарськими показниками за рахунок використання методу нечітких с-середніх.

Удосконалено метод багатовимірною економіко-математичного регіонального групування, який на відміну від інших враховує багатоступінчате представлення інкерованих показників розвитку аграрного сектору в цільовій функції кластеризації методу нечітких с-середніх та забезпечує з початкових експериментальних даних екстракцію експертних правил групування областей типу «якщо-то». Практична реалізація цього методу дозволяє здійснювати формування регіональних агровиробничих кластерів як ефективних інноваційно-орієнтованих підприємницьких структур.

Проведені наукові дослідження показали, що кластеризація забезпечує інноваційний розвиток, що дає можливість підвищити рівень конкурентоспроможності аграрної сфери зокрема і національної економіки загалом, сприяє розвитку людського капіталу та реалізації наявного потенціалу, стимулює приплив іноземних інвестицій і зростання експортного потенціалу, сприяє оптимізації використання фінансових ресурсів держави на підтримку сільськогосподарського виробника, формуванню дієвих та прозорих ринкових механізмів тощо.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у можливості використання запропонованих теоретико-методологічних положень та науково-практичних рекомендацій щодо економічного розвитку аграрної сфери України в умовах глобалізації у діяльності аграрних утворень усіх форм власності. Зокрема, розроблені пропозиції щодо: виокремлення принципів державної політики регулювання в аграрній сфері; удосконалення інституційних засад формування високоефективної регіональної аграрної

системи на основі кластеризації та організаційно-економічного механізму забезпечення ефективного економічного розвитку аграрної сфери на основі узгодження взаємопов'язаних і системоутворюючих дій держави і приватного сектору; формування Стратегії розвитку Тернопільської та Вінницької областей на період до 2020 року; методики оптимізації та підвищення рівня територіальної організації й економічної ефективності аграрного виробництва; формування стратегії розвитку в контексті виходу на зовнішні ринки та конкурентних переваг із використанням SWOT-аналізу, визначення економічної доцільності експортної діяльності аграрних підприємств.

Отримані результати використовуються у практичній діяльності Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин, Міністерства аграрної політики та продовольства України, Тернопільської обласної державної адміністрації; департаменту агропромислового розвитку, екології та природних ресурсів Вінницької обласної державної адміністрації, ТОВ «МРІЯ АГРОХОЛДИНГ» і ТОВ «Група компаній «ВІТАГРО»».

Основні теоретико - методологічні узагальнення, обґрунтовані у дисертаційній роботі, використано у навчальному процесі Миколаївського національного аграрного університету при викладанні дисциплін «Національна економіка», «Державне та регіональне управління» та «Регіональна економіка» та Тернопільського національного економічного університету при викладанні дисциплін «Регіональна економіка», «Економіка праці та соціально-трудові відносини», «Економіка галузевих ринків».

Ключові слова: економічний розвиток, аграрна сфера, сільське господарство, регіон, сільськогосподарське підприємство, конкурентна перевага, продовольча безпека, ефективність аграрного виробництва, глобалізація, експортний потенціал, кластеризація.

ANNOTATION

Nadvynychnyy. S. A. Economic development of the agrarian sphere of Ukraine.
– Qualifying scientific work on the rights of manuscripts.

Thesis for the degree of Doctor of Economic Sciences in speciality 08.00.03 – Economics and Management of National Economy. – Mykolaiv National Agrarian University, Mykolaiv, 2019. Mykolaiv National Agrarian University, Mykolaiv, 2019.

In the thesis, the theoretical-methodological and scientific-practical foundations of economic development of the agrarian sphere were investigated under market economy conditions. The use of structural-functional model of transformation of the components of its resource and export potential in the conditions of globalization was substantiated. The concept of "economic development of the agrarian sphere" was refined, in contrast to the existing definitions, as such that takes into account the systemic properties of the process of its formation and interprets it as an attribute of sustainable development, reflecting the degree of realization of its actual and potential ability to create, maintain and use stable competitive advantages of the agrarian sphere for effective development of the national economy of Ukraine.

The classification of the factors of economic development of the agrarian sphere in the conditions of globalization was improved, taking into account the regularities of the process of its formation and basing upon such classification criteria as the nature of influence and economic growth. The substantiation of theoretical and methodological provisions was elaborated with respect to economic development of the agrarian sphere based on application of the structural-functional model of transformation of the components of its available resource and export potential, as well as their combination under the influence of globalization processes.

The theoretical and methodological principles of economic development of the agrarian sphere were substantiated based upon definition of its sectoral and regional

features, which are predetermined by a complex of natural, economic and socio-demographic factors that determine sectoral specialization and territorial organization of the agricultural production as the guarantor of food security of the country and social stability of the society. Market-induced regional organization of the agrarian sector is the pivotal aspect of the overall regional determinant implemented through a whole system of constituents (the specificity of agrarian structure, the level of production intensity, specialization, etc.). When analysing the determinative components of regional causation, an important role is played by the territorial-localization component, which depends on the peculiarities of self-development observed in local structures, regions, etc.

In the process of this investigation, recommendations were elaborated with respect to improvement of the essence, methodological principles and algorithms of economic research; the methodology of agrarian sphere development in the national economy was worked out.

The methodological approaches to the formation of the components of the strategy of economic development at the regional level were substantiated and improved, and the model of the mechanism of economic development of the agrarian sphere of the national economy was proposed, which allows to improve the efficiency of managing agrarian entities by means of providing stable economic, social and environmental constituents of industrial development, satisfying population's needs in foodstuffs at affordable prices, and ensuring food and national security of the state.

With the help of methodological tools, an innovative multilevel system of program activities is proposed for the purpose of implementing the strategy of agrarian sphere development. It is proved that practical realization of its development strategy requires that a number of conditions are met, such as, in particular, performing a detailed and refined analysis of the system of production-distribution linkages, formation of the management system, regulatory and information providing.

The methodological and methodical substantiation of the economic assessment of the external environment based on the results of STEP-analysis was carried out, and a multi-level system of programmed innovative actions was proposed for realization of the strategy for agrarian sphere development in the region.

In the thesis, a complex diagnostics was carried out on the basis of the justified system of indicators of capabilities, available potential and internal resources for the effective functioning of the country's agrarian sphere in the context of world economic trends; regional peculiarities of the Podillya regions were identified; and measures were proposed with the aim of realizing the agrarian potential of Ukraine. It was proven that the mechanism of researching the economic development of the agrarian sphere is based on the systematization of criteria and indicators for economic, social, environmental and administrative components.

The methodological approaches to formation of state policy concerning the economic development of the agrarian sphere in the conditions of modern globalization processes and the realities of national economy was substantiated based on the world experience, and a set of priority measures was proposed. The priority directions for exercising state influence over the agrarian sphere were singled out.

The mechanism of ensuring food security was elaborated, the methodological basis of which determines the harmonization of its conditions: scientific, economic, technological, biological, and ecological in particular. The priority directions for the development of the agrarian sphere in the context of ensuring food security in Ukraine were proposed. The focus was made on the role of the state in this process, and on this basis the recommendations were substantiated concerning the state policy of the agrarian sphere development in the modern conditions.

Scientific and practical recommendations concerning the choice of the main directions of economic development of the agrarian sphere in view of the globalization challenges and with the aim of increasing its competitiveness were elaborated, which, in comparison with existing approaches, take into account the

resource potential of the economic entities and the specifics of the economic practice; also, the directions for the formation of additional competitive advantages were determined. The elements of the process of forming stable competitive positions of domestic agrarian producers on the world market were substantiated, and the focus was made on the prospects for production of organic agricultural products, their exports and consumption on the domestic market.

Main directions for export potential formation were formulated including, in particular, the development of export-oriented branches of agriculture; the orientation of exports towards European, Asian and African directions; the improvement of state policy on providing support for agricultural commodity producers.

The scientific approaches to intensification of development of the agrarian sphere on the innovative basis were analyzed and summarized. The model of innovations management was designed, in which major factors of absorption of innovations and elements of economic activity stimulation in the agrarian sphere were specified. Separate types of innovations, which determine main directions in its development, were singled out and grouped by specific attributes: agrotechnical, selective-genetic, organizational-economic, technological, ecological.

The scientific substantiation of the organizational and economic mechanism of forming the export potential of the agrarian sphere of Ukraine was provided; the instruments of its assurance and state regulation were identified. Priority directions in the formation and realization of Ukrainian agrarian sphere's export potential at the present stage were proposed.

It was proved that, when implementing the trade policy, it is necessary to implement liberalization measures for export-oriented agricultural products, as well as measures aimed at protecting the internal market from excessive imports of agricultural products from the EU countries, especially animal husbandry products. State policy should focus on technological re-equipment of the processing industry by simplifying the procedures for purchasing imported equipment for such

enterprises. In addition, it is necessary to perform flexible regulation of the level of export tariffs on the market for mineral fertilizers and chemicals, taking into account global price and exchange rate fluctuations.

In order to stimulate and promote the development and realization of export potential in the agrarian sector of national economy, the following measures were substantiated: the development and implementation of the programs of regional development of agrarian enterprises with the purpose of facilitating their entry into foreign markets; the attraction of foreign investments into the development and expansion of production infrastructure; the realization of protectionist policy with respect to all economic entities in the agrarian sphere, which export their products to world markets; the introduction of the system of certification for food and agricultural products in order to increase their competitiveness in the domestic and international markets; the creation of conditions for modernization of the agrarian sector; the development of interregional cooperation and international relations in order to expand the sales markets; the formation of regional agro-food clusters; the application of organic farming technologies.

In the course of the study, institutional principles of the formation and functioning of clusters were substantiated; a model of forming an innovative agrarian cluster was proposed. It was proven that economic development of the agrarian sector in the modern conditions is driven by regional agrarian clusters, which contribute to improvement of the investment climate, create conditions for implementation of the closed-loop system of production, promote growth of product competitiveness and increased exports of processed agricultural products, etc.

The economic-mathematical model was proposed and substantiated, which explains the formation of regional clusters based on the indicators of multi-level development of the agrarian sphere of the economy, providing mathematical corroboration for the expert grouping of regions (oblasts) by production and economic indicators by means of applying the method of fuzzy s-means.

The method of multidimensional economic-mathematical regional grouping was improved, which, in contrast to others, takes into account the multistage representation of indexed indicators of the agrarian sector development in the objective function of clustering of the method of fuzzy averages and provides the extraction of expert rules for grouping of regions of the "if-then" type from the initial experimental data. The practical application of this method allows forming regional agro-industrial clusters as effective innovation-oriented business structures.

The performed scientific research showed that clustering provides for innovative development, which allows to raise the competitiveness level of the agrarian sphere in particular and the national economy as a whole, promotes the development of human capital and realization of the existing potential, stimulates inflow of foreign investments and growth of export potential, promotes optimization of the use of financial resources of the state for support of agricultural producers, formation of efficient and transparent market mechanisms, etc.

The practical significance of the results of the study consists in the possibility of using the proposed theoretical and methodological provisions and scientific and practical recommendations regarding the economic development of the agrarian sphere of Ukraine in the conditions of globalization. The practical value of the obtained results is that they can be used in the activities of agrarian entities of all forms of ownership. In particular, the following proposals were developed: separation of the principles of state regulatory policy in the agrarian sphere; improvement of institutional foundations for the formation of a highly effective regional agrarian system based on clusterization and organizational-economic mechanism of ensuring effective economic development of the agrarian sphere based on coordination of the interconnected and system-forming actions of the state and the private sector; elaboration of the Development Strategy for Ternopil and Vinnytsia Regions until 2020; techniques for optimization and raising the level of territorial organization and economic efficiency of agrarian production; formation of a development strategy in the context of foreign market entry and competitive advantages with the use of

SWOT-analysis, determination of economic feasibility of export activity of agrarian enterprises.

The obtained results are used in the practical work of the Committee of the Verkhovna Rada of Ukraine on Agrarian Policy and Land Relations, the Ministry of Agrarian Policy and Food of Ukraine, Ternopil Regional State Administration; the Department of Agro-Industrial Development, Ecology and Natural Resources of Vinnytsia Oblast State Administration, TOV "MRIYA AGROHOLDING" and TOV "Group of Companies 'VITAGRO' ".

The main theoretical and methodological generalizations substantiated in the thesis were used in the educational process of Mykolaiv National Agrarian University in the process of teaching the disciplines "National Economy", "State and Regional Administration" and "Regional Economics" and Ternopil National Economic University in the process of teaching the disciplines "Regional economy" , "Economics of Labor and Social-Labor Relations", "Economics of Industrial Markets".

Key words: economic development, agrarian sphere, agriculture, region, agricultural enterprise, competitive advantage, food safety, agrarian production efficiency, globalization, export potential, clustering.

Список публікацій здобувача

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

1.1. Монографії

1. Надвиничний С. А. Економічний розвиток аграрної сфери регіонів України в умовах глобалізації: теорія, методологія, практика : монографія. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2018. 344 с.

2. Надвиничний С. А. Інноваційний розвиток аграрної сфери національної економіки (підрозділ 1.3). Удосконалення організаційно-економічного механізму функціонування промислових підприємств : монографія / за ред. : О. М. Ціхановської та ін. Тернопіль : Крок, 2014. С. 24–46. (*Особистий внесок –*

виокремлено чинники, що впливають на освоєння інновацій в аграрній сфері та визначають основні вектори її економічного розвитку).

3. Надвиничний С. А. Сільське господарство Тернопільської області: рівень розвитку, структурна трансформація та глобальні виклики (підрозділ 5.3). Сталий розвиток аграрно-індустріального регіону: передумови, загрози і перспективи досягнення : монографія / за ред. : А. І. Крисоватого, О. М. Десятнюк. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. С. 248–274. *(Особистий внесок – виокремлено загрози та основні вектори трансформації аграрної сфери регіону).*

4. Надвиничний С. А. Методологічні підходи до стратегічного управління діяльністю підприємства (підрозділ 4.2). Еволюція та міжнародний досвід управління витратами : монографія / за ред. П. П. Микитюка. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2017. С. 199–208. *(Особистий внесок – визначено основні підходи до розрахунку собівартості продукції).*

1.2. Статті у наукових фахових виданнях України та у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз

5. Надвиничний С. А. Регіональні особливості інноваційного розвитку сільського господарства Поділля. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Економіка. 2005. № 18. С. 279–282.

6. Надвиничний С. А. Сучасні проблеми та пріоритети розвитку сільськогосподарського виробництва України в ринкових умовах. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2005. № 10. С. 57–59.

7. Надвиничний С. А. Аналіз негативних тенденцій на ринку зерна в Україні та шляхи їх подолання. Наукові записки: зб. наук. праць каф. екон. аналізу ТДЕУ. 2006. № 15. С. 91–93.

8. Надвиничний С. А. Сучасний стан та тенденції розвитку цукрової промисловості в Україні. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Економіка. 2006. № 20. С. 197–200.

9. Надвиничний С. А. Шляхи стимулювання регіонального розвитку з урахуванням зарубіжного досвіду. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2006. № 11. С. 15–17.

10. Надвиничний С. А. Депресивні території: проблеми та шляхи подолання регіональних диспропорцій. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Географія. 2006. № 2. С. 77–81.

11. Надвиничний С. А., Файфура В. В. Особливості конкуренції в сільськогосподарському виробництві. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2007. № 12. С. 31–38. (*Особистий внесок – здійснено аналіз конкурентного середовища, виокремлено особливості конкуренції в сільському господарстві та проблеми із виходом на ринок продовольства*).

12. Надвиничний С. А. Принципи та чинники підвищення рівня продовольчої безпеки в контексті аграрної політики України. Економіка Крима. 2008. № 24. С. 43–45.

13. Надвиничний С. А. Зарубіжний досвід державної підтримки сільського господарства. Агросвіт. 2011. № 2. С. 6–12.

14. Надвиничний С. А., Файфура В. В. Еколого-економічні проблеми водокористування міста Тернополя. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2011. № 16. С. 34–38. (*Особистий внесок – розкрито економічні проблеми водокористування*).

15. Надвиничний С. А. Напрями економічного розвитку аграрної сфери України в умовах глобалізації. Вісник Тернопільського національного економічного університету. 2011. № 5-1. С. 195–207.

16. Надвиничний С. А. Аналіз системи чинників економічного розвитку аграрної сфери економіки регіону. Інноваційна економіка. 2012. № 3(29). С. 220–225.

17. Надвиничний С. А. Регіональні особливості розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2013. № 18. С. 45–53.

18. Надвиничний С. А. Вплив глобальних викликів на розвиток аграрної сфери України. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2014. № 19. С. 69–75.

19. Надвиничний С. А. Компонентна структура стратегії економічного розвитку аграрної сфери регіону в умовах глобалізації. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. № 9-1, ч. 1. С. 61–64. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.**

20. Надвиничний С. А. Галузева специфіка функціонування та розвитку аграрної сфери регіону. Облік і фінанси. 2015. № 1(67). С. 159–166. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus, EBSCOhost, RePEc, ProQuest, РИНЦ, Ulrich's Periodicals Directory, Research Bible, Google Scholar, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.**

21. Надвиничний С. А. Глобалізація як рушійна сила економічного розвитку аграрної сфери України. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2015. № 20. С. 54–60. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Google Scholar, Наукова періодика України (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).**

22. Надвиничний С. А., Файфура В. В. Екосистемні послуги та платежі у формуванні й оптимізації довкілля. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2016. № 21. С. 28-33. *(Особистий внесок – розкрито вплив екосистем на розвиток аграрної сфери)*. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Google Scholar, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.**

23. Надвиничний С. А. Методологія дослідження економічної ефективності виробництва сільськогосподарської продукції. Економічний аналіз : зб. наук. праць. 2016. № 25-2. С. 115–121. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus, WorldCat, Windows Live Academic, ResearchBible, Open Academic Journals Index.**

24. Надвиничний С. А., Файфура В. В. Продовольча безпека як головний стратегічний пріоритет економічного розвитку аграрної сфери економіки України. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. Економічна думка. 2017. № 22. С. 38–42. *(Особистий внесок – сформульовано основні принципи підвищення рівня продовольчої безпеки та напрями формування експортного потенціалу аграрної сфери регіону).* **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Google Scholar, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.**

25. Надвиничний С. А. Формування кластерів в аграрній сфері національної економіки в умовах глобалізації. Економічний аналіз : зб. наук. праць. 2018. № 28-2. С. 30–35. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus, WorldCat, Windows Live Academic, ResearchBible, Open Academic Journals Index.**

26. Надвиничний С. А., Єрмаков О. Ю. До методології кластеризації розвитку аграрної сфери регіонів України. Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 18. С. 14–21. *(Особистий внесок – сформульовано основні методологічні засади кластерного моделювання розвитку аграрної сфери аграрної сфери регіону).* **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus, SIS, Google Scholar, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.**

27. Надвиничний С. А. Сучасні умови формування та реалізації експортного потенціалу аграрної сфери регіонів України. Економічний аналіз. 2018. № 28-3. С. 56-61. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus, WorldCat, Windows Live Academic, ResearchBible, Open Academic Journals Index.**

28. Надвиничний С. А. Економічний розвиток аграрної сфери України на інноваційній основі. Економічний аналіз. 2018. № 28-4. С. 32-36. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus, WorldCat, Windows Live Academic, ResearchBible, Open Academic Journals Index.**

1.3. Статті у зарубіжних періодичних виданнях

29. Nadvynychnyy S. Determinants of economic development of regional agrarian sector. *Globale und länderspezifische sozio-ökonomische Effekte*. 2012. S. 238–241.

30. Nadvynychnyy S. Innovative development as a driving force of economic growth in the agrarian sector of national economy. *Journal L'Association 1901 SEPIKE L' Association 1901 «SEPIKE»*. 2013. № 3. S. 177–183.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

31. Надвиничний С. А. Шляхи забезпечення регіональної продовольчої безпеки. Наукові дослідження – теорія та експеримент «2005» : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 16–20 трав. 2005 р.). Полтава, 2005. С. 62–65.

32. Надвиничний С. А. Вплив сільськогосподарської кооперації та інтеграції на формування спеціалізації аграрних формувань в сучасних умовах. Організаційно-економічні інструменти розвитку інтеграційних процесів в агропромисловому виробництві : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 18–19 трав. 2006 р.). Тернопіль, 2006. С. 134–139.

33. Надвиничний С. А. Передумови формування агроекологічного іміджу України. Формування єдиного наукового простору Європи та завдання економічної науки : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 24–26 жовт. 2007 р.). Тернопіль, 2007. С. 389–391.

34. Надвиничний С. А. Пріоритетні напрями інноваційного розвитку агропромислового комплексу України в сучасних умовах. Формування конкурентоспроможності підприємств АПК в умовах глобалізації : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 14 листоп. 2007 р.). Полтава, 2007. С. 180–181.

35. Надвиничний С. А. Вплив сільського господарства на економічне зростання національної економіки з урахуванням державної підтримки. Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід : матеріали I Міжнар. конф. (м. Тернопіль, 22–23 листоп. 2008 р.). Тернопіль, 2008. С. 73–74.

36. Надвичиний С. А. Шляхи удосконалення державного регулювання АПК у сучасних умовах. Невідкладні заходи із завершення реформування АПК і зростання його ефективності шляхом трансферу інновацій : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 22 трав. 2008 р.). Тернопіль, 2008. С. 149–151.

37. Надвичиний С. А. Основні напрями інноваційної перебудови аграрного сектору економіки України. Макроекономічне регулювання інвестиційних процесів та впровадження стратегії інновативно-інноваційного розвитку в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23–24 жовт. 2008 р.). Київ, 2008. С. 250–251.

38. Надвичиний С. А. Управління інноваційними процесами в аграрному секторі економіки України. Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід : матеріали II Міжнар. конф. молодих вчен. і студ. (м. Тернопіль, 26–27 берез. 2009 р.). Тернопіль, 2009. С. 442–444.

39. Надвичиний С. А. Чинники формування та функціонування трудового потенціалу в аграрному секторі. Соціально-економічні та демографічні проблеми збереження і розвитку трудового потенціалу регіонів : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 1–2 жовт. 2009 р.). Тернопіль, 2009. С. 245–248.

40. Надвичиний С. А. Вплив глобалізаційних процесів на аграрний сектор України. Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід : матеріали IV Міжнар. конф. молодих вчен. та студ. (м. Тернопіль, 7–8 квіт. 2011 р.). Тернопіль, 2011. С. 100–102.

41. Надвичиний С. А. Влияние глобализации на национальный аграрный сектор. Модернизация экономических систем: опыт и перспективы : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Махачкала, 21–23 апр. 2011 г.). Махачкала, 2011. С. 257–258.

42. Надвичиний С. А. Факторы формирования аграрного трудового потенциала региона. Конкурентный потенциал региона: оценка и эффективность использования : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Абакан, 10–12 нояб. 2011 г.). Абакан, 2011. С. 100–102.

43. Надвынычный С. А. Стратегическое управление как аналитический инструмент формирования стратегии развития аграрной сферы региона. Исследование систем менеджмента отраслевых организаций: теория и практика : материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф. (г. Екатеринбург, 30 март. 2012 г.). Екатеринбург, 2012. С. 251–253.

44. Надвынычный С. А. Управление человеческими ресурсами как составляющее стратегии экономического развития аграрной сферы. Applied Sciences and technologies in the United States and Europe: common challenges and scientific findings : 3st International scientific conference (November 11–12. 2013). New York, 2013. P. 193–194.

45. Надвиничний С. А. Визначальні компоненти стратегії економічного розвитку аграрної сфери регіону в умовах глобалізації. Теоретико-методологічні засади ефективного розвитку аграрного виробництва : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 24–25 квіт. 2014 р.). Харків, 2014. С. 62–65.

46. Надвиничний С. А. Стратегічне планування як основа формування сучасної стратегії розвитку аграрної сфери. Організаційно-економічний механізм реалізації стратегічних напрямів розвитку агропродовольчої сфери : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 198-річ. ХНАУ ім. В. В. Докучаєва (м. Харків, 2 жовт. 2014 р.). Харків, 2014. С. 50–53.

47. Надвиничний С. А. Сучасні проблеми використання сільськогосподарських угідь в Україні. Розвиток національної економіки: теорія і практика : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 3–4 квіт. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 354–356.

48. Надвиничний С. А. Стратегічні напрями формування, розвитку та реалізації експортного потенціалу аграрної сфери національної економіки в умовах глобалізації. Стратегічні пріоритети соціально-економічного розвитку в умовах інституційних перетворень глобального середовища : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28–29 верес. 2018 р.). Одеса, 2018 С. 164–167.

3. Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

49. Надвиничний С. А. Теоретико-методологічні засади дослідження економічного розвитку аграрної сфери України. Тернопіль : ВПЦ Економічна думка ТНЕУ, 2018. 50 с. (Препринт/Тернопіль).

50. Надвиничний С. А. Формування стратегії економічного розвитку аграрної сфери України. Тернопіль : ВПЦ Економічна думка ТНЕУ, 2018. 38 с. (Препринт / Тернопіль).

51. Регіональна економіка : підручник / за ред. Є. П. Качана. Київ : Знання, 2011. 670 с. (*Внесок автора – підрозділ 9.6 «Агропромисловий комплекс України»*).

ЗМІСТ

ВСТУП	26
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ	39
1.1. Теоретична сутність та роль економічного розвитку аграрної сфери для національного господарства	39
1.2. Чинники економічного розвитку національного господарства	62
1.3. Регіональні та галузеві особливості економічного розвитку аграрної сфери України	80
Висновки до розділу 1	96
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ	99
2.1. Сутність, принципи та алгоритми економічного дослідження. Методологія формування стратегій економічного розвитку аграрної сфери	99
2.2. Методологічні підходи до формування стратегій економічного розвитку аграрної сфери на регіональному рівні	124
2.3. Методичний інструментарій та обґрунтування стратегії економічного розвитку аграрної сфери	142
Висновки до розділу 2	170
РОЗДІЛ 3. ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ В УМОВАХ СВІТОГОСПОДАРСЬКИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	172
3.1. Економічна оцінка функціонування аграрної сфери України в умовах ринкових трансформацій	172
3.2. Аналіз розвитку аграрного виробництва України в контексті світогосподарських тенденцій	190
3.3. Організаційно-економічні інструменти державної політики розвитку аграрної сфери України	227
Висновки до розділу 3	269

РОЗДІЛ 4. СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ	272
4.1. Продовольча безпека як головний стратегічний пріоритет економічного розвитку аграрної сфери України	272
4.2. Глобалізаційні виклики як каталізатор розвитку вітчизняної аграрної сфери	293
4.3. Економічний розвиток аграрної сфери України на інноваційній основі	316
Висновки до розділу 4	339
РОЗДІЛ 5. ВЕКТОРИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ	342
5.1. Формування і використання експортного потенціалу та конкурентних переваг агропродовольчої продукції України	342
5.2. Інституційні засади формування високоефективних регіональних кластерів в аграрній сфері	372
5.3. Організаційно-економічні засади кластеризації розвитку аграрної сфери України	389
Висновки до розділу 5	408
ВИСНОВКИ	411
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	417
ДОДАТКИ	458

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Жорстка конкуренція на світових продовольчих ринках, сформована під впливом процесів глобалізації, спонукає до пошуку нових шляхів розвитку аграрної сфери для виробництва якісної та конкурентоспроможної продукції. Це зумовлює потребу у дослідженні та аналізі галузевих особливостей і регіональної специфіки, оцінці зовнішніх загроз, викликів і державної політики.

Враховуючи економічне становище національного господарства сьогодні, вкрай необхідними є науково обґрунтовані заходи, спрямовані на підвищення економічної ефективності аграрної сфери України, адже формування ринкової інфраструктури, дія закону вартості, виникнення нових аграрних формувань холдингового типу та виробничих відносин сприятимуть вирішенню поставлених завдань і усуненню організаційно-економічних проблем, що виникають у цьому процесі.

Сучасні глобалізаційні процеси вимагають нових підходів до організації виробництва в аграрній сфері, дають потужний поштовх для розвитку українських виробників сільськогосподарської продукції та можливість вийти на світові ринки продовольства. Разом з тим, неможливо залишити поза увагою галузеві особливості, державну політику і зовнішні продовольчі та фінансові виклики, які визначають специфіку економічного розвитку галузі і регіону. Особливої актуальності за таких умов набуває удосконалення діючих та розробка нових методів і механізмів його стимулювання на основі наявного ресурсного та людського потенціалів із врахуванням специфіки аграрного виробництва й сучасного економічного середовища.

Таким чином, на часі перегляд наукових підходів до розробки засад економічного розвитку аграрної сфери, які потребують ґрунтовного економічного обґрунтування для ефективного використання природних ресурсів, зниження собівартості продукції, забезпечення її відповідності міжнародним нормам і стандартам якості та безпеки. Враховуючи нагальність адаптації до зовнішніх викликів і внутрішніх загроз, обґрунтування та систематизацію чинників, які тією чи іншою мірою впливають на економічний

розвиток аграрної сфери, необхідно розробити дієві підходи до формування стратегії такого розвитку та забезпечення продовольчої безпеки кожного регіону України. Лише це дасть змогу збільшити конкурентний потенціал аграрних виробників і вийти на світові ринки продовольства, зміцнити та розширити матеріально-технічну базу, мінімізувати ризики, уникнути загроз, забезпечити прибутковість діяльності та залучити інвестиції.

Теоретико-методологічні основи економічного розвитку аграрної сфери широко представлені у працях таких відомих зарубіжних вчених: Л. Вальрас, Є. Домар, Дж. М. Кейнс, К. Маркс, А. Маршалл, Г. Мюрдаль, Р. Нурксе, М. Портер, У. Петті, К. Прахалад, Д. Рікардо, У. Ростоу, Ж.-Б. Сей, А. Сміт, М. Тодаро, Р. Харрод, Т. Шульц, Й. Шумпетер.

У подальшому теорію економічного розвитку розвинули Л. Абалкін, Д. Іноземцев, С. Кузнец, У. Льюїс, Б. Нурєєв, Р. Солоу, Дж. Хікс та українські вчені О. Алимов, О. Амоша, С. Бандур, А. Гальчинський, В. Геєць, М. Долішній, С. Дорогунцов, І. Лукінов, А. Чухно. Серед вчених-аграріїв ці питання вивчали: В. Андрійчук, О. Вишневська, О. Гаркуша, І. Гончаренко, О. Гудзинський, О. Єрмаков, І. Кіщак, О. Ключник, О. Котикова, О. Красноручський, М. Кропивко, А. Лисецький, М. Малік, В. Месель-Веселяк, Н. Новікова, Б. Пасхавер, Б. Погріщук, М. Пугачов, П. Саблук, Н. Сіренко, І. Червен, В. Шебанін, О. Шебаніна, В. Яценко та ін. Науковці зробили вагомий внесок у дослідження цієї проблематики, хоча й донині залишилося доволі багато питань, що потребують поглибленого вивчення економічного розвитку аграрної сфери України з огляду на плинність ринкової ситуації у сучасних умовах господарювання.

Так, сучасні трансформації в аграрній сфері під впливом процесів глобалізації та ринкових перетворень і стрімкий розвиток методів економічних досліджень зумовлюють необхідність узгодження існуючих теоретико-методологічних підходів до формування засад її економічного розвитку. Нечітко сформульованими та недостатньо обґрунтованими є системоутворюючі принципи, закономірності та чинники, які впливають на економічний розвиток аграрної сфери регіонів в умовах глобалізації. Потребує удосконалення

інструментарій дослідження економічного розвитку аграрної сфери регіону та шляхи адаптації аграрних виробників до таких умов.

Сучасне середовище функціонування аграрних підприємств формує об'єктивну необхідність розробки теоретико-методологічних положень і науково-практичних рекомендацій щодо формування та реалізації стратегії економічного розвитку аграрної сфери загалом. Необхідність вирішення сформульованих проблем зумовила вибір теми і мети дисертаційної роботи, її завдань та структури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційна робота є результатом наукових досліджень, виконаних автором відповідно до плану науково-дослідних робіт Миколаївського національного аграрного університету за темами «Формування механізму та забезпечення стійкого розвитку сільських територій в умовах глобалізації» (державний реєстраційний номер 0116U008480), в межах якої автором розкриті теоретичні основи економічного розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації, та «Формування ринку сільськогосподарської продукції на засадах стійкого розвитку підприємств аграрного сектору» (державний реєстраційний номер 0114U007074), в межах якої автор здійснив економічну оцінку макро- та мікросередовища функціонування аграрної сфери регіонів України в умовах ринкових трансформацій, і Тернопільського національного економічного університету за такими темами: «Регіональні проблеми вдосконалення розміщення продуктивних сил» (державний реєстраційний номер 0105U000860), в межах якої автором сформовані методологічні засади дослідження економічного розвитку аграрної сфери регіонів України; «Еколого-ресурсні, соціально-економічні та демографічні основи сталого розвитку регіону» (державний реєстраційний номер 0110U001135), в межах якої автором сформовані принципи та алгоритми формування стратегії економічного розвитку аграрної сфери регіонів України; «Соціально-економічний потенціал населених пунктів регіону в умовах децентралізації владних відносин» (державний реєстраційний номер 0115U001604), в межах якої автором сформовані пропозиції щодо реалізації експортного потенціалу та

конкурентних переваг сільськогосподарської продукції регіонів України на ринках продовольства. У рамках зазначених тем здобувачем розроблено науково обґрунтовані пропозиції щодо перспектив розвитку аграрної сфери України, зокрема на основі стратегії економічного розвитку.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є обґрунтування теоретико-методологічних засад і розробка науково-практичних рекомендацій щодо основних напрямів економічного розвитку аграрної сфери України. Досягнення поставленої мети дисертаційного дослідження зумовило вирішення таких завдань:

- узагальнити та поглибити теоретичну сутність і наукове значення поняття «економічний розвиток аграрної сфери» на основі теоретичних надбань українських і зарубіжних вчених як наукового підґрунтя отримання належної та достовірної інформації для ефективного розвитку національного господарства України;

- удосконалити класифікацію чинників, що впливають на економічний розвиток національного господарства та аграрної сфери зокрема у сучасних мінливих умовах ринкового господарювання;

- обґрунтувати галузеві та регіональні особливості економічного розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації як складової національного господарства України, що забезпечує продовольчу безпеку країни і соціальну стабільність суспільства;

- розвинути сутність, методологічні принципи та алгоритми економічного дослідження, опрацювати методологію формування стратегій економічного розвитку аграрної сфери;

- обґрунтувати методологічні підходи до формування стратегій економічного розвитку аграрної сфери на регіональному рівні;

- розробити методолого-методичний інструментарій економічного дослідження та обґрунтування стратегічного розвитку аграрної сфери;

- здійснити комплексну діагностику функціонування аграрної сфери України у контексті світогосподарських тенденцій та ідентифікувати її сучасні організаційно-економічні особливості для оцінки можливостей, наявного

потенціалу і внутрішніх ресурсів для ефективного функціонування аграрної сфери;

- узагальнити організаційно-економічні інструменти державної політики розвитку аграрної сфери України у сучасних умовах для опрацювання комплексу першочергових заходів і виокремлення пріоритетних векторів державного впливу на аграрну сферу;

- визначити пріоритетні напрями забезпечення продовольчої безпеки національної економіки у контексті економічного розвитку аграрної сфери України;

- розробити науково-практичні рекомендації щодо вибору основних векторів економічного розвитку аграрної сфери в умовах глобалізаційних викликів і формування стійких конкурентних позицій вітчизняних аграрних виробників на світовому агропродовольчому ринку;

- обґрунтувати основні шляхи економічного розвитку аграрної сфери України на інноваційній основі, вплив чинників освоєння інновацій і компоненти стимулювання економічної активності в аграрній сфері;

- розробити організаційно-економічний механізм формування експортного потенціалу аграрної сфери та реалізації конкурентних переваг виробництва агропродовольчої продукції регіонів України;

- обґрунтувати інституційні засади формування високоефективних регіональних аграрних кластерів;

- розробити організаційно-економічні засади кластеризації аграрної сфери України на основі показників багаторівневого розвитку.

Об’єктом дослідження є процес економічного розвитку аграрної сфери України в умовах глобальних викликів сьогодення.

Предметом дослідження є сукупність теоретичних, методологічних та науково-прикладних аспектів, складових і передумов економічного розвитку аграрної сфери України.

Методи дослідження. Теоретичною та методологічною основою дослідження є діалектичний метод і системно-синергетичний підхід до вивчення закономірностей економічного розвитку аграрної сфери України. За їх

допомогою розроблено модель системи інноваційного менеджменту та координування інноваційних процесів в аграрній сфері національної економіки. Використовуючи системний аналіз, запропоновано класифікацію чинників економічного розвитку національної економіки та аграрної сфери зокрема. Абстрактно-логічний метод використано при формуванні теоретичних узагальнень і висновків.

На основі застосування методів індукції та операціоналізації понять доповнено понятійний апарат теорії економічного розвитку аграрної сфери та обґрунтовано науково-методичний підхід до формування її стратегії розвитку в умовах глобалізації.

Економіко-статистичний і монографічний методи використано у процесі аналізу сучасного стану та ефективності функціонування аграрної сфери за областями, а також для виявлення викликів і загроз, можливостей формування конкурентних переваг товаровиробників.

Застосовуючи методи таксономічного аналізу, експертного, інтегрального та рейтингового оцінювання, здійснено кількісну оцінку ефективності функціонування аграрної сфери з урахуванням регіональної специфіки.

Метод кластерного аналізу взято за основу визначення стратегічних груп областей України для побудови економіко-математичної моделі їх кластеризації за виробничо-економічними показниками розвитку аграрної сфери держави.

Інформаційно-факторологічною базою є закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, акти Верховної Ради України, накази Міністерства аграрної політики та продовольства України, законодавчі акти Європейського Союзу, дані Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН (FAO), аналітичні огляди Світового банку, офіційні звітні матеріали Державної служби статистики України, матеріали статистичних збірників, наукові праці вітчизняних і зарубіжних учених з проблеми дослідження, матеріали періодичних фахових видань, результати власних досліджень.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у вирішенні важливої наукової проблеми – концептуальне обґрунтування теоретико-методологічних положень та розробка практичних рекомендацій щодо забезпечення економічного розвитку аграрної сфери України у сучасних умовах ринкового господарювання. Основні положення, які містять наукову новизну та відображають найвагоміші результати дослідження автора, містять такі наукові позиції:

вперше:

– науково обґрунтовано організаційно-економічний механізм формування експортного потенціалу аграрної сфери України, виокремлено інструменти державного регулювання та забезпечення експортного потенціалу, запропоновано головні напрями формування та реалізації експортного потенціалу аграрної сфери України на сучасному етапі;

– розроблено організаційно-економічні засади кластеризації аграрної сфери, які включають методолого-методичне обґрунтування кластерного моделювання економічного розвитку аграрної сфери регіонів України на основі застосування методу багатовимірного групування та сукупності показників виробничо-економічної діяльності сільськогосподарських підприємств і забезпечують економіко-математичне підтвердження експертного групування адміністративних областей на основі показників багаторівневого розвитку та методу нечітких с-середніх;

удосконалено:

– трактування поняття «економічний розвиток аграрної сфери», що, на відміну від існуючих дефініцій, враховує системні властивості процесу його формування та інтерпретує як характеристику поступального розвитку з відображенням ступеня реалізації його фактичної та потенційної спроможності створювати, утримувати і використовувати стійкі конкурентні переваги аграрної сфери для ефективного розвитку національного господарства України;

– класифікацію чинників економічного розвитку аграрної сфери в умовах інтеграції у світовий економічний простір, яка враховує закономірності процесу її формування та ґрунтується на таких класифікаційних ознаках, як характер впливу й економічне зростання. З цією метою здійснено обґрунтування

теоретико-методологічних положень щодо забезпечення економічного розвитку аграрної сфери, яке базується на використанні структурно-функціональної моделі трансформації складових його наявного ресурсного та експортного потенціалу;

– методологічні підходи до формування складових стратегії економічного розвитку на регіональному рівні та запропоновано модель механізму економічного розвитку аграрної сфери національної економіки, що дозволяє підвищити ефективність господарювання аграрних формувань на основі забезпечення стабільних економічних, соціальних і екологічних складових розвитку галузі, задоволення потреб населення у продовольстві за доступними цінами, забезпечення продовольчої та національної безпеки держави;

– методологічні підходи до формування державної політики щодо економічного розвитку аграрної сфери в умовах сучасних глобалізаційних процесів і реалій національної економіки на основі світового досвіду та запропоновано комплекс першочергових заходів і виокремлено пріоритетні вектори державного впливу на аграрну сферу;

– механізм забезпечення продовольчої безпеки, методологічним базисом якого визначено гармонізацію її умов, зокрема: наукових, економічних, технологічних, біологічних, екологічних, запропоновано пріоритетні напрями розвитку аграрної сфери у контексті забезпечення продовольчої безпеки України;

– метод багатовимірного економіко-математичного регіонального групування, який на відміну від інших, враховує багатоступінчасте представлення інкованих показників розвитку аграрної сфери в цільовій функції кластеризації методу нечітких с-середніх та забезпечує з початкових експериментальних даних екстракцію експертних правил групування областей типу «якщо-то»;

дістали подальшого розвитку:

– теоретико-методологічні засади економічного розвитку аграрної сфери на основі визначення її галузевих і регіональних особливостей, які зумовлені комплексом природних, економічних та соціально-демографічних чинників, що визначають галузеву спеціалізацію і територіальну організацію

сільськогосподарського виробництва як гаранта продовольчої безпеки країни та соціальної стабільності суспільства;

– пропозиції щодо удосконалення сутності, методологічних засад та алгоритмів економічного дослідження; опрацьовано методологію розвитку аграрної сфери національної економіки;

– методолого-методичне обґрунтування економічної оцінки зовнішнього середовища на основі результатів STEP-аналізу та запропоновано багаторівневу систему програмних інноваційних дій для реалізації стратегії розвитку аграрної сфери регіону;

– комплексна діагностика на основі обґрунтованої системи показників можливостей, наявного потенціалу та внутрішніх ресурсів для ефективного функціонування аграрної сфери країни у контексті світогосподарських тенденцій; виявлено регіональні особливості областей Поділля та запропоновано заходи щодо реалізації аграрного потенціалу України;

– науково-практичні рекомендації щодо вибору основних векторів економічного розвитку аграрної сфери в умовах глобалізаційних викликів для посилення її конкурентоспроможності, в яких порівняно з існуючими підходами враховано ресурсний потенціал суб'єктів господарювання та специфіку ведення господарства, а також визначено напрями формування;

– наукові підходи щодо активізації розвитку аграрної сфери на інноваційній основі та проектування моделі інноваційного менеджменту з виокремленням основних чинників освоєння інновацій і компонентів стимулювання економічної активності в аграрній сфері;

– обґрунтування інституційних засад формування та функціонування кластерів, запропоновано модель формування інноваційного аграрного кластера.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у можливості використання запропонованих теоретико-методологічних положень та науково-практичних рекомендацій щодо економічного розвитку аграрної сфери України. Практична цінність отриманих результатів полягає у можливості їх використання у діяльності аграрних утворень усіх форм

власності. Розроблені автором пропозиції можуть бути використані Верховною Радою України, Кабінетом Міністрів України, Міністерством аграрної політики та продовольства України при розробці законодавчих і нормативних актів, що регулюють аспекти розвитку аграрної сфери.

Рекомендації автора щодо розробки принципів державної політики регулювання в аграрній сфері використані при здійсненні законопроектної контрольної діяльності Комітетом Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин. Зокрема, враховано при розробці проекту Закону України «Про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку» (довідка № 123-17/18 від 12.07.2018 р.).

Розроблені методичні рекомендації автора з удосконалення інституційних засад формування високоефективної регіональної аграрної системи на основі кластеризації та організаційно-економічного механізму забезпечення ефективного економічного розвитку аграрної сфери регіону на основі узгодження взаємопов'язаних і системоутворюючих дій держави і приватного сектору взято до впровадження Міністерством аграрної політики та продовольства України (довідка № 37-37-15/18210 від 19.07.2018 р.).

Рекомендації щодо розробки Стратегії розвитку Тернопільської області на період до 2020 року, механізми формування стратегічних та операційних цілей з відповідними завданнями використано у діяльності Тернопільської обласної державної адміністрації (довідка № 01-4588/32-26 від 01.08.2018 р.).

Рекомендації щодо розробки Стратегії збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2020 року для забезпечення реалізації пріоритетних напрямів з метою підвищення конкурентоспроможності регіону та розвитку економіки у сільській місцевості використано Департаментом агропромислового розвитку, екології та природних ресурсів Вінницької обласної державної адміністрації (довідка № 05-02-16/678 від 25.01.2019 р.).

Методику оптимізації та підвищення рівня територіальної організації й економічної ефективності аграрного виробництва, рекомендації щодо удосконалення діяльності сільгосп підприємств взято до впровадження ТОВ «МРІЯ АГРОХОЛДІНГ» (довідка № 01/07/18-01 від 13.07.2018 р.).

Результати дослідження для розробки стратегії розвитку з метою виходу на зовнішні ринки, формування конкурентних переваг із використанням SWOT-аналізу, визначення економічної доцільності експортної діяльності аграрних підприємств впроваджено ТОВ «Група компаній «ВІТАГРО» (довідка № 06/07-1 від 06.07.2018 р.).

У навчальний процес Миколаївського національного аграрного університету впроваджено результати наукового дослідження при викладанні дисциплін «Національна економіка» (аналіз ефективності аграрного виробництва регіонів України в контексті світогосподарських тенденцій), «Державне та регіональне управління» (організаційно-економічні інструменти державної політики розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації) та «Регіональна економіка» (методичний інструментарій дослідження економічного розвитку аграрної сфери регіонів) для здобувачів вищої освіти спеціальностей «облік та оподаткування», «менеджмент» та «економіка» (довідка № 27-18/163 від 06.02.2019 р.).

Теоретико-методологічні узагальнення щодо оптимізації організаційно-економічних процесів в аграрній сфері; сутності концепції її економічного розвитку та аналітичного моніторингу її складових використовуються в навчальному процесі Тернопільського національного економічного університету при викладанні дисциплін «Регіональна економіка», «Економіка праці та соціально-трудова відносини», «Економіка галузевих ринків» (довідка № 126-27/1383 від 24.07.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є оригінальною самостійно виконаною науковою працею, в якій відображено теоретико-методологічні та практичні узагальнення і пропозиції, отримані автором особисто. Положення, які виносяться на захист, у повному обсязі викладено у наукових працях. З наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертації використано лише ті ідеї та положення, які особисто належать автору. Дисертація не містить матеріалів кандидатської дисертації.

Апробація матеріалів дисертації. Основні наукові положення результатів дисертаційної роботи опубліковано у матеріалах: Міжнародної науково-практичної конференції «Наукові дослідження – теорія та експеримент «2005» (м. Полтава, 16–20 травня 2005 р.); Міжнародної науково-практичної конференції «Організаційно-економічні інструменти розвитку інтеграційних процесів в агропромисловому виробництві» (м. Тернопіль, 18–19 травня 2006 р.); I Міжнародної науково-практичної конференції «Формування єдиного наукового простору Європи та завдання економічної науки» (м. Тернопіль, 24–26 жовтня 2007 р.); Міжнародної науково-практичної конференції «Формування конкурентоспроможності підприємств АПК в умовах глобалізації» (м. Полтава, 14 листопада 2007 р.); I Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених і студентів «Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід» (м. Тернопіль, 22–23 листопада 2008 р.); Всеукраїнської науково-практичної конференції «Невідкладні заходи із завершення реформування АПК і зростання його ефективності шляхом трансферу інновацій» (м. Тернопіль, 22 травня 2008 р.); Міжнародної науково-практичної конференції «Макроекономічне регулювання інвестиційних процесів та впровадження стратегії інновативно-інноваційного розвитку в Україні» (м. Київ, 23–24 жовтня 2008 р.); II Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених і студентів «Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід» (м. Тернопіль, 26–27 березня 2009 р.); Всеукраїнської науково-практичної конференції «Соціально-економічні та демографічні проблеми збереження і розвитку трудового потенціалу регіонів» (м. Тернопіль, 1–2 жовтня 2009 р.); IV Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених і студентів «Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід» (м. Тернопіль, 7–8 квітня 2011 р.); Міжнародної науково-практичної конференції «Модернизация экономических систем: опыт и перспективы» (м. Махачкала, 21–23 квітня 2011 р.); Міжнародної науково-практичної конференції «Конкурентный потенциал региона: оценка и

эффективность использования» (м. Абакан, 10–12 листопада 2011 р.); VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Исследование систем менеджмента отраслевых организаций: теория и практика» (м. Єкатеринбург, 30 березня 2012 р.); III Міжнародної науково-практичної конференції «Applied Sciences and technologies in the United States and Europe: common challenges and scientific findings» (м. Нью-Йорк, 11–12 листопада 2013 р.); Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів і студентів «Теоретико-методологічні засади ефективного розвитку аграрного виробництва» (м. Харків, 24–25 квітня 2014 р.); Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 198-річчю ХНАУ ім. В. В. Докучаєва «Організаційно-економічний механізм реалізації стратегічних напрямів розвитку агропродовольчої сфери» (м. Харків, 2 жовтня 2014 р.); Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток національної економіки: теорія і практика» (м. Івано-Франківськ, 3–4 квітня 2015 р.); VIII Міжнародної науково-практичної конференції «Стратегічні пріоритети соціально-економічного розвитку в умовах інституційних перетворень глобального середовища» (м. Одеса, 28–29 вересня 2018 р.).

Структура та обсяг роботи. Дисертаційна робота складається з анотації, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел із 451 найменування та додатків. Повний обсяг дисертації становить 504 сторінки комп'ютерного тексту, із них 391 сторінка основного тексту, що містить 28 таблиць і 98 рисунків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

1.1. Теоретична сутність та роль економічного розвитку аграрної сфери для національного господарства

Економічний розвиток є полісистемним і багатофакторним процесом, що охоплює економічне зростання, структурні зрушення в економіці, удосконалення умов та якості життя населення, відображає зміни у господарському механізмі зокрема, та економічної системи держави загалом. Це надзвичайно складний процес, який може супроводжуватися як періодами економічного зростання, так і періодами спаду, кількісними та якісними змінами в економіці держави із позитивними та негативними тенденціями, котрі залежать від низки чинників і стратегії соціально-економічного розвитку України, покликаної вирішувати ряд національних проблем і має базуватися на комплексному підході й опиратися на теорію економічного розвитку. Такий розвиток охоплює галузі національної економіки загалом, і аграрної сфери зокрема. Згідно з останніми оцінками Департаменту сільського господарства США, Україна входить до світових країн-лідерів серед виробників та експортерів пшениці, кукурудзи й олії [449].

Сьогодні Україна також залишається одним із лідерів у світовому виробництві й експорті соняшникової олії, забезпечуючи 20-25% світового виробництва соняшнику, а частка українського соняшникового насіння у світовому експорті становить 8-10%, шроту соняшнику та олії – 55-60% кожна. Відповідно до експертних оцінок міжнародних компаній-трейдерів у найближчі роки дефіцит соняшникової олії в країнах ЄС зберігатиметься на рівні 2 млн т на рік, що дозволить Україні зберегти та збільшити свої експортні позиції, зокрема соняшникової олії, на європейському ринку. Водночас Україна входить до двадцятки світових виробників цукру, хоча спостерігається внутрішній

дефіцит споживання. За даними профільного міністерства, Україна експортувала у 2016-2017 МР рекордних 43,8 млн т зерна, що на 10,9% перевищує попередній період. Отже, обсяг виручки від експорту зернових збільшився до 6,4 млрд дол. (на 6%). Попередній рекорд експорту зернових в Україні зафіксовано в 2015-2016 МР на рівні 39,4 млн т. Згідно з даними Державної служби статистики, Україна в 2016 р. збрала 65,95 млн т. зернових і зернобобових, що на 9,7% більше, ніж у 2015 році, і є рекордом для країни за роки незалежності [231].

Враховуючи вищезазначене, зауважимо, що підвищення рівня економічної ефективності аграрної сфери України в умовах глобалізації сьогодні набуває значної ваги. Адже формування ринкової інфраструктури, дія закону вартості, виникнення нових аграрних формувань і виробничих відносин сприятиме вирішенню поставлених завдань й усуненню проблем, що виникають у цьому процесі.

З початком аграрної реформи у 90-х роках ХХ ст. у аграрній сфері відбулися помітні позитивні структурні зрушення. Разом з тим, з'явилися і негативні наслідки від такої трансформації, зокрема через відсутність механізмів правового, економічного та соціального спрямування. Так, зменшилися обсяги виробництва продукції, знизилася продуктивність праці й ефективність сільськогосподарського виробництва, виникла загроза продовольчій та економічній безпеці держави в усіх сферах, а особливо в аграрній. Сьогодні в Україні відбуваються кардинальні зміни в економіці, під впливом глобалістичних процесів і регіональних особливостей формуються нові моделі економічного розвитку. Зростає значення аграрної сфери та конкурентоспроможності її продукції на зовнішніх та внутрішніх ринках. Тому низка вітчизняних вчених-економістів особливу увагу приділяють економічному розвитку, економічному зростанню, формуванню нових моделей господарювання, які були б найбільш оптимальними та ефективними в умовах ринкової економіки.

У контексті вищесказаного, на нашу думку, доцільно було б розглянути трактування поняття «розвиток» у працях провідних науковців, адже його різнопланове тлумачення часто призводить не лише до стилістичних, а й цілком реальних економічних помилок.

Найбільш загальне трактування даного терміну зустрічається у працях науковців соціогуманітарної сфери, у яких зазначено, що розвитком є незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, один із загальних видів зв'язку [367].

Дещо детальніше дане поняття подане у визначенні С. Єрохіна, котрий стверджує: «Розвиток – це особливий тип руху, що характеризує прогресивний характер взаємодії речей» [82, с. 35] та є незворотною спрямованою закономірною зміною матерії і свідомості, їх універсальною властивістю, у результаті якого з'являється новий якісний стан об'єкта – його складу та структури.

За С. І. Ожеговим, це «...процес закономірної зміни, переходу з одного стану в інший, більш досконалий; перехід від якісного стану до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого [237].

Майже ідентичним є визначення, яким користуються науковці-економісти. Так, у Великому економічному словнику поняття «розвиток» трактується як «...процес закономірних змін, перехід з одного стану в інший, більш досконалий; перехід від старого якісного стану до нового, від простого до складного, від нижчого до вищого» [26, с. 826].

У економічному словнику дається просте визначення економічного розвитку: «загальний термін, що означає абсолютну та відносну зміну макроекономічних показників, що характеризують стан економіки країни у часі протягом тривалого періоду, наприклад, року» [289, с. 267]. Проте, на наш погляд, таке визначення не відображає змістовної характеристики його як процесу істотних змін, що відбуваються у розвитку економіки в різних аспектах (просторовому та часовому вимірі).

Більш повніше поняття «економічний розвиток» визначене Е. А. Ореховою. Вона зазначає, що це цілеспрямований процес довготривалих, якісних змін параметрів і структури національного господарства, які накопичуються, який виражається в удосконаленні, ускладненні економічної організації і збільшенні можливостей пристосування національного господарства до навколишнього середовища. Його суть у русі національного господарства, що якісно змінюється, від менш розвинутих форм економічної організації до більш розвинутих, включаючи диференціацію, ускладнення економічної організації та збільшення можливостей пристосування до навколишнього середовища [240, с. 23].

Й. Шумпетер під розвитком розуміє незворотню зміну економічних параметрів господарського обороту – переміщення умовного центру рівноваги в інше місце за прогнозованою траєкторією розвитку під впливом інновацій, реалізоване через групові взаємодії підприємців; це процес підвищення економічної ефективності використання обмежених ресурсів [392, с. 157].

Водночас науковець стверджує, що за допомогою цього терміну можна пояснити лише такі зміни господарського кругообігу, які економіка сама породжує. Звичайне ж зростання економіки, яке відображається у збільшенні чисельності населення і підвищенні рівня багатства, не розглядається як процес розвитку, оскільки він не породжує нові в якісному відношенні явища, а лише дає поштовх процесам їх пристосування [392, с. 154].

Щодо вітчизняних вчених, то їхні думки радикальніші. Так, наприклад, А. С. Філіпенко розвитком вважає багатомірний процес глибокої модернізації та переорієнтації не лише всієї економічної, а й соціально-політичної систем. Він передбачає здійснення низки докорінних змін в інституціональній, адміністративній та соціальній структурах. При цьому проявляється здібність економіки, яка тривалий час знаходилася у стані відносної статичної рівноваги, створювати імпульси та підтримувати постійні річні темпи приросту валового національного продукту на рівні від 5 до 7%, що вимагає певної модифікації соціально-економічної системи. Науковець стверджує, що економічний

розвиток є визначальною фазою у процесі безперервних економічних змін, господарської еволюції людського суспільства [366, с. 66].

Нині більшість дослідників погоджуються з думкою про те, що економічний розвиток є не що інше, як еволюція продуктивних сил і виробничих відносин, що спрямовані на вмотивоване використання потенційних можливостей відтворювального процесу в економічній системі. Такий процес необхідно пов'язати, насамперед, з якісними прогресивними змінами усіх елементів економічної системи, виникненням нових суспільних форм та інновацій.

Отже, виникає небезпека ототожнення понять «розвиток» та «еволюція». Так, наприклад, Т. Спенсер трактує еволюцію як рух від однорідного до різнорідного, як єдність диференціації та інтеграції, досягнення соціальної рівноваги у процесі адаптації системи до внутрішніх та зовнішніх змін. Проте, як зазначає дослідник, еволюція і розвиток відрізняються тим, що перша відображає, як правило, зовнішній вплив дії поверхневого характеру, а друга – внутрішні зміни та процеси, які ведуть до глибинної функціональної перебудови об'єктів і їх складових, а також самої природи окремих частин цілого [312].

При ототожненні понять економічного розвитку та еволюції, варто зазначити, що за окремими аспектами вони співпадають. Ми погоджуємося з думкою Е. Орехової, що економічний розвиток відображає внутрішні зміни та процеси, які ведуть до функціональної перебудови національної економіки, її складових, а еволюція лише характеризує напрям руху певного економічного процесу, має внутрішній вплив і базується на випадковості. Він відрізняється і від модернізації, яка є рухом національного господарства до існуючого зразка його організації та характеризує технічне оновлення застарілого [240].

Узагальнюючи вищезазначене, зауважимо, що економічний розвиток суспільства – багатовекторний поліаспектний процес, який одночасно охоплює економічне зростання, структурні зрушення в економіці, удосконалення умов та якості життя населення [395, с. 399]. Відтак, процес економічного розвитку

національної економіки як в цілому, так і аграрної сфери зокрема, має детермінований і змішаний характер як у територіальному, так і галузевому аспекті. На територіальному (регіональному) рівні такий процес визначається вихідною структурою відтворювального потенціалу, а на галузевому – часткою у його структурі певного відтворювального типу. Тому всі наявні ресурси і міра докладених зусиль сприяють розвитку усієї національної економіки.

Теоретико-методологічні основи економічного розвитку та зростання широко представлені у роботах багатьох відомих зарубіжних вчених: Л. Вальраса, Є. Домара, Г. Касселя, Дж. М. Кейнса, М. Кондратьєва, К. Маркса, А. Маршала, Г. Мюрдаля, Р. Нурксе, У. Петті, Д. Рікардо, У. Росту, Ж.-Б. Сея, А. Сміта, М. Годаро, Р. Харрода, А. Шпітгофа, Й. Шумпетера.

Теорію економічного зростання розвинули Л. Абалкін, С. Кузнец, У. Льюїс, Б. Нурєєв, Р. Солоу, Дж. Хікс, та українські – О. Алімов, О. Амоша, Б. Данилишин, А. Гальчинський, В. Геєць, М. Долішній, С. Єрохін, І. Лукінов, М. Туган-Барановський, Л. Шостак.

Усі вони зробили вагомий внесок у дослідження даної проблематики, хоча й сьогодні залишилося доволі багато запитань, що вимагають глибшого аналізу.

Хоча засновником теорії економічного розвитку вважають Й. Шумпетера, котрий обґрунтував та узмістовнив її основні положення, на нашу думку, не менш вагомий внесок зробив видатний український вчений і політичний діяч М. І. Туган-Барановський (1865-1919 рр.), який став класиком світової економічної думки, насамперед, завдяки монографії «Промислові кризи в сучасній Англії, їх причини та вплив на народне життя» [349]. Ним виокремлене положення про те, що фундаментальний фактор циклічних коливань пов'язаний, перш за все, з характером коливань у виробництві «заводів та устаткування» або «капітальних товарів» [440].

Його дослідження стали основою у подальших наукових пошукуваннях та отримало своє продовження у працях А. Шпітгофа і Г. Касселя. «У ранніх статтях Шпітгофа, – зазначає Е. Хансен, – сліди впливу М. Туган-Барановського помітні на кожній сторінці. Стосовно ж Г. Касселя можна

сказати, що його ідеї, а також форми їх визначення, частіше всього майже повністю повторювали слова Туган-Барановського» [371].

Розробляючи теорію економічного розвитку, А. Шпітгоф розширив систему причин, що породжують цикли, дав їм інше трактування. Адже, як стверджує Г. Кассель, економічні цикли виникають не випадково під впливом зовнішніх чинників (зміни врожайності в сільському господарстві), а є постійним процесом економічного росту та прогресу [30, с. 84].

Від А. Шпітгофа і Г. Касселя естафету ідей перейняв Й. Шумпетер, який став основоположником інноваційної теорії економічного розвитку та сучасних теорій так званого «ендогенного науково-технічного прогресу». В 1912 р. побачила світ книга автора «Теорія економічного розвитку» [391, с. 385-436].

У ній Й. Шумпетер стверджує, що економічна система не повертається до рівноваги, а просто переходить на якісно інший рівень розвитку з іншими параметрами та передбачає стрибкоподібні переходи на істотно новий рівень від одного стану до іншого. Такий перехід, насамперед, здійснюється за допомогою механізму економічного розвитку» [391, с. 154-157].

Продовжуючи пошукування Г. Касселя та Й. Шумпетера, М. Кондратьєв вперше сформулював та обґрунтував термін «економічний розвиток» у контексті динамічного аналізу, який дає змогу розглядати поведінку об'єктів аналізу в часі (в динаміці) та вперше виокремив поняття динамічного та статичного аналізу [119, с. 134].

Пізніше Р. Харрод, продовжуючи дослідження М. Кондратьєва та Й. Шумпетера, розкритикував обмеженість статичного аналізу та зазначив, що проблема економічного циклу має динамічний характер і виокремив метод аналізу довгострокового економічного розвитку – економічну динаміку [372, с. 43-49].

На нашу думку, нерівномірності економічного розвитку як національної, так і світової економіки в сучасних умовах глобалізації пов'язані з якісними змінами у капіталі та зміною поколінь техніки і є особливістю ринкової економіки. Вони мають циклічний характер, що відображається у коливаннях

обсягів виробництва та реалізації і є закономірними у даних умовах. Такий розвиток відбувається хвилеподібно, відповідно до теорії М. Кондратьєва «довгих хвиль», і його рівень залежить від низки чинників.

У сучасних умовах також особливого значення набувають інформаційні та комунікаційні технології, що призводять до зростання продуктивності. Зокрема, Е. Боссерель у роботі «Цикли Кондратьєва: міфи чи реальність» зазначив, що періоди росту та сповільнення активності чергуються, адже економічний і соціальний розвиток не є лінійним. Фази довготривалих криз є періодом змін, які впливають на регулювання економіки. У таких умовах перехід від одного періоду росту до іншого зумовлений економічною та соціальною напруженістю, а відродження інтересу до циклів пояснюється нездатністю аргументувати виникнення криз [407, с. 63-78]. Проте циклічність розвитку залишається головною закономірністю ринкової економіки.

Щодо темпів економічного розвитку, то його тип і напрям залежать від минулого національного господарства, характеру середовища, економічного потенціалу та типу зв'язків.

Кількісними індикаторами економічного розвитку є економічні показники, які розраховані на душу населення: зростання ВВП, скорочення матеріало- та енергомісткості ВВП, приріст інвестицій і витрат на культуру, зростання тривалості життя тощо. Якісними показниками є покращення рівня та якості життя, розвиток освіти, науки, культури, забезпечення соціальних гарантій та охорона здоров'я.

При детальному аналізі поняття «економічний розвиток», на нашу думку, неможливо оминати увагою поняття «модернізація», яке є однією із його сучасних інноваційних форм, близькою до нього за значенням і однією із важливих умов його досягнення за рахунок оновлення її інституціональної та галузевої структури. Адже модернізація неодмінно супроводжується змінами, які відбуваються як в економічній сфері в цілому, так і в аграрній зокрема. Для неї характерні такі процеси як розвиток та розміщення виробництва, підвищення продуктивності праці, накопичення капіталу тощо. В умовах

світової глобалізації сучасна модернізація вимагає технологічного перетворення наявного рівня, включення національної економіки у глобальні процеси з метою використання передового зарубіжного досвіду. Адже на сучасному етапі економічна модернізація включає глобалізацію національних економік, розвиток та становлення ринкових відносин.

Саме тому можна говорити про те, що економічна модернізація є передумовою економічного розвитку та передбачає докорінне оновлення організаційно-економічних і матеріальних структур, які формують систему суспільного виробництва. Таке утворення базується на об'єднанні усіх форм власності (державна, комунальна, приватна), що дає змогу поєднати інтереси держави, регіонів, підприємців та населення. Цю модернізацію можна здійснити за рахунок використання передових технологій, ноу-хау, систем менеджменту та маркетингу за умови створення і функціонування відповідної інституційної системи, ринкової, соціальної та аграрної інфраструктури, належного правового поля та державної політики (податкової, фінансово-банкової, митної тощо). Проте вона неможлива без якісного людського капіталу відповідного освітньо-кваліфікаційного рівня, економічної свідомості, господарської ментальності [366, с. 43].

У науковій літературі зустрічається кілька основних концептуальних теорій модернізації. Першою з них є, так звана, теорія «заклятого кола бідності» Х. Лейбенстайна, що ґрунтується на моделі загальної економічної рівноваги до аналізу економіки аграрних країн на основі співвідношення між ростом чисельності населення та трансформацією економічних умов. Відповідно до цієї теорії, за умови високих темпів приросту населення у таких країнах доходи на основі модернізації сільського господарства переважно нівелюються приростом населення, при цьому демографічне зростання вимагає інтенсифікації використання землі як одного із чинників виробництва, що відображено на рисунку 1.1.

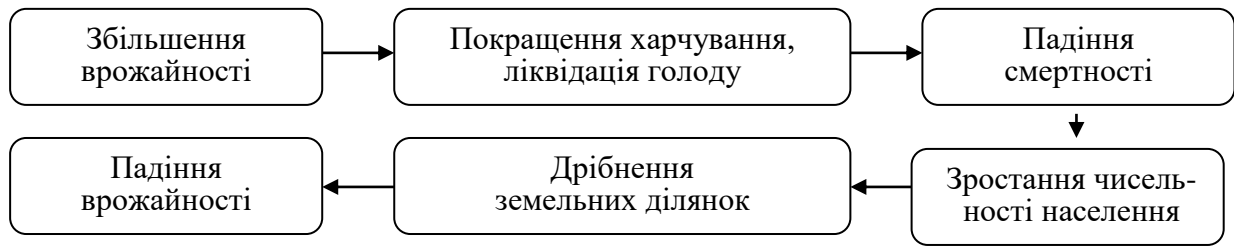

Рисунок 1.1 – «Закляте коло бідності» за Г. Лейбенстайном [425]

Продовження цей підхід отримав у кейнсіанській теорії модернізації, згідно з якою «закляте коло бідності» тісно пов'язане не лише із вищезазначеними показниками, а й із низьким рівнем доходів, споживання та заощаджень громадян. У свою чергу низький рівень споживання зумовлює неефективний попит, який сприяє вузькому внутрішньому ринку та низькій ефективності виробництва і прибутковості аграрних підприємств (рис. 1.2).

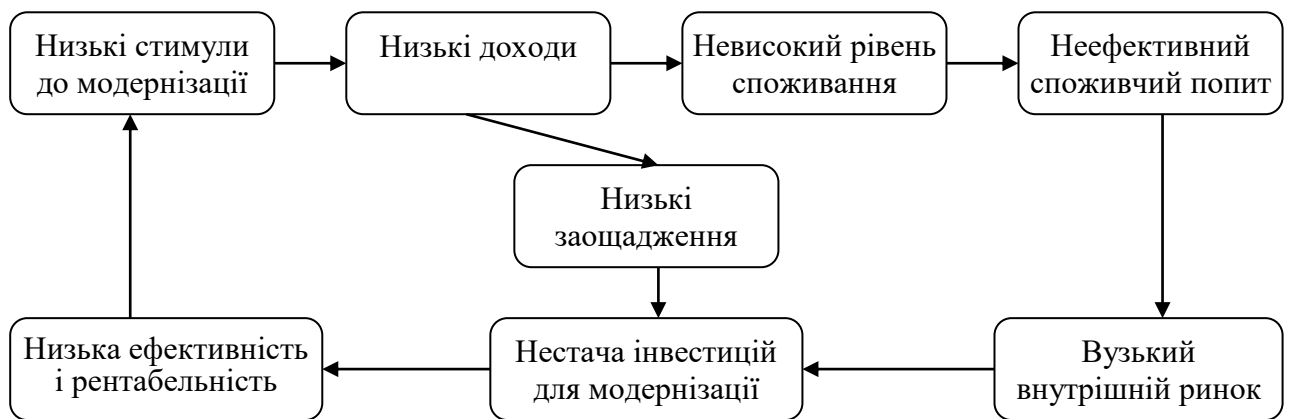

Рисунок 1.2 – «Закляте коло бідності» за кейнсіанською інтерпретацією [233]

Вищезначені концепції в подальшому стали основою при розробці та обґрунтуванні теорії переходу до самопідтримуючого росту на основі технологічної модернізації. Такий ефект модернізації, за У. Ростоу, супроводжується високими темпами росту, де важливу роль відіграє співвідношення обсягів інвестицій до темпів росту ВВП [438].

Зауважимо, що модернізація є переходом традиційного (застарілого) до сучасного (орієнтованого на інновації), за якого відбувається поступовий (нециклічний) розвиток і спостерігається динаміка соціально-економічних та політичних змін.

На нашу думку, при здійсненні економічної модернізації необхідно виокремити її пріоритетні галузі. Однією із них є аграрна сфера зі сприятливими природно-кліматичними умовами (клімат, ґрунти), традиціями вирощування окремих сільськогосподарських культур, експортним потенціалом, що в ринкових умовах у період глобалізації можуть стати конкурентними перевагами. При цьому економічний розвиток передбачає наявність такої поведінки та здібностей працюючих, які б впроваджували в сучасну економіку новітні технології, що базуються на досконалій освіті, інфраструктурі й інституціях.

З метою виявлення сутності економічного розвитку варто зауважити, що для його забезпечення необхідні певні передумови, чинники, джерела та ресурси, визначення яких охарактеризує господарську динаміку. Адже цей процес має системний і поліаспектний характер, на який впливають чинники, які й визначають характер та динамічні процеси економічного розвитку.

Дослідження інституціоналістів доводять, що розвиток включає в себе окрім економічної підсистеми ще й систему неекономічних змінних, без яких економічний розвиток не може відбуватися (рис. 1.3).

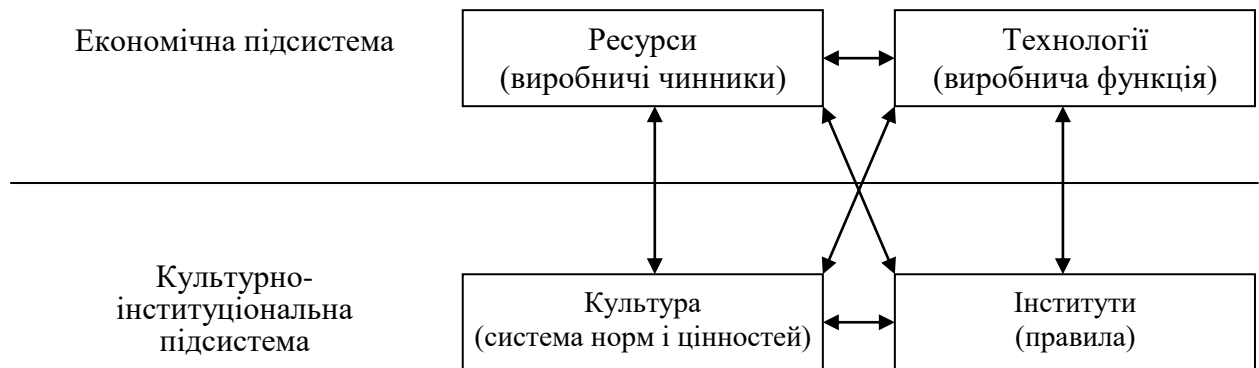

Рисунок 1.3 – Взаємозв’язок розвитку в соціальній системі [419]

Економічний розвиток, як процес, традиційно будується на 7 основних принципах, сформульованих А. Смітом, Д. Рікардо, Д. Міллом:

- природне право і політика держави «Laissez-faire» стосовно приватних економічних відносин;
- розподіл праці, який виникає в межах ринку;

- вільна зовнішня торгівля, яка базується на експорті тих країн, які мають порівняльні переваги в виробництві;
- використання паперових грошей та інституцій з їх впровадження у відповідних кількостях;
- накопичення капіталу, вилучення доданої вартості внаслідок підвищення продуктивності праці;
- зниження продуктивності (родючості) землеробства як межі земельної ренти та зростання;
- загроза збільшення населення, заміщення наявних природних ресурсів зростаючим капіталом і досконалими технологіями [366, с. 53-54].

Проте ці принципи були сформовані у часи розвитку економічних відносин і нині вимагають уточнення та доповнення, зокрема, у контексті розвитку. Так, американський економіст українського походження Г. Менкью у праці «Принципи економіки» сформував систему нових принципів, що лежать в основі сучасного економічного розвитку. Зокрема, автор акцентує увагу на таких основних положеннях:

- пріоритет суспільного вибору в умовах обмеженості ресурсів та порівнянні затрат і благ альтернативного варіанта дій;
- перевага граничних благ над граничними витратами;
- доцільність державного впливу на економіку тоді, коли він спрямований на забезпечення ефективності та соціальної рівності; зміни обсягу державних затрат, ставки податків і кількості грошей в обігу створює можливість у короткостроковій перспективі впливати на рівень інфляції та безробіття [175].

На нашу думку, основна особливість сформульованої системи чинників полягає у тому, що її можна доволі легко застосувати у сучасних економічних умовах, в яких знаходиться вітчизняна економіка.

Враховуючи особливості аграрної сфери, І. Н. Лякішева виокремлює загальні принципи її економічного розвитку:

- формування обґрунтованого шляху розвитку аграрної сфери, який базується на підвищенні рівня життя населення;

- оптимізація формування аграрної сфери національної економіки;
- соціальна відповідальність держави перед громадянами;
- визначення моделі ринку з урахуванням особливостей розвитку аграрної сфери;
- стійкість функціонування аграрної сфери з урахуванням усіх форм господарювання;
- поєднання державного регулювання із ринковим [146].

Як вже зазначалося раніше, головними передумовами економічного розвитку аграрної сфери національної економіки є природоресурсний потенціал (клімат, рельєф, ґрунти), внутрішній економічний та соціальний уклад, відкритість національного господарства зовнішнім ринкам, цілісність, структурованість, органічна єдність економічного простору. Аналізуючи природно-сировинну базу, відзначимо, що територія України є найбільшою у Європі (після Європейської території Росії), а за родючістю ґрунтів та їх якісним складом – однією із провідних країн світу. Тому із наявним потенціалом, при економічній модернізації аграрної сфери в умовах глобалізації та динамічних процесах у світовій торгівлі, використання сучасних передових господарських форм здатне збільшити продуктивність сільського господарства України до рівня, який може забезпечити продуктами харчування біля 150 млн осіб [133].

Відтак очевидно, що поняття «економічний розвиток» є ширшим за економічне зростання й охоплює не лише економічні науки, а й цілу низку соціальних, інституційних і політичних трансформацій, необхідних для стійкого зростання та якісного покращення умов життя усього населення.

Такий погляд на зазначену проблематику дає нам підстави звернути увагу ще на одну суперечність у трактуванні понять, які використовуються різними науковцями. Мова йде про змістовне наповнення термінів «економічний розвиток» і «економічне зростання». У більшості літературних джерел зазначено, що економічне зростання є складовою економічного розвитку та однією із найважливіших його характеристик. Воно пов'язане із обсягами

виробництва та споживання ВВП. Водночас категорії «розвиток» і «зростання» тісно між собою взаємопов'язані, зокрема зростання якісно змінює економіку і забезпечує її розвиток, а позитивні зміни у відносинах власності на землю, засобах виробництва тощо, розподілі та перерозподілі доходів позитивно впливають на економічне зростання.

Основні ж відмінності між цими поняттями полягають у глибині закладеного змісту, зокрема, зростання пов'язане зі змінами загальних обсягів виробництва, а розвиток має ширше значення [399, с. 13].

Хоча між науковцями досі немає згоди щодо спільного підходу у визначеному питанні, нині в сучасній економічній літературі спостерігається тенденція до розширення проблематики досліджень економічного зростання за рахунок включення сюди політичних, соціальних та екологічних проблем. Відтак, межі даних понять стають все розмитішими і, як зазначає німецький професор К. Оппенлендер: «Ми розуміємо зростання і розвиток як синоніми... Відмінності між зростанням і розвитком штучні. Звідси теорія розвитку стосовно економічного зростання країн, що розвиваються також є теорією зростання» [431].

У контексті цього зауважимо, що в науковій літературі існує ціла наука моделей економічного зростання, які найбільш повно узагальнив російський економіст Р. Нуреев у журналі «Вопросы экономики» [232, с. 126-146; 233, с. 137-157; 234, с. 145-159; 235, 134-150; 236, с. 136-146].

Тут автор зазначає, що розвиток є багатомірним процесом, який включає глибокі зміни в технічній, економічній та політичній сферах.

Найвідомішою з цих моделей є модель економічного зростання Р. Солоу, де він виокремлює три чинники, що впливають на рівень економічного зростання – капітал, праця, технологічний потенціал. Адже темпи економічного зростання прямо пропорційно залежать від технічної оснащеності.

Поняття «економічне зростання» є близьким за значенням і змістом до поняття «економічний розвиток», яке різні автори трактують по-своєму. Так, американці Стенлі Л. Брю та Кемпбелл Р. Макконел дають визначення

економічного зростання як «збільшення виробничих потужностей у результаті збільшення кількості використовуваних факторів виробництва чи вдосконалення техніки й технології» [151], яке на нашу думку не враховує соціальних, фінансових, економічних та просторових аспектів.

Водночас цих два поняття можна розвести за допомогою відповідних показників. Такі характерні відмінності виокремила Н. П. Фігурнова, яка зазначає: «Економічне зростання національного господарства виражається у збільшенні ВВП і національного доходу як джерело задоволення потреб суспільства. Економічне зростання відображає кількісний приріст виробленої продукції в довготерміновій перспективі та неможливе без економічного розвитку. У результаті останнього створюються передумови економічного зростання на новому якісному рівні» [365, с. 9].

Згідно з цією концепцією економічне зростання трактується, як здатність будь-якої економічної системи в умовах стабільності внутрішнього та зовнішнього середовища до кількісного збільшення свого капіталу. «Економічне зростання означає регулярне, стійке розширення масштабів діяльності даної господарської системи, яка виявляється у збільшенні розмірів застосовуваної суспільної праці та виробленого продукту – товарів і послуг. При розгляді економічного зростання головною стає проблема кількісного та якісного розвитку виробництва і поліпшення його структури [113, с. 291].

Автори «Великого економічного словника» дають таке визначення зростання: «...збільшення в кількості, розмірах, існування в процесі розвитку» [26].

Науковці В. О. Паламарчук і П. П. Теличук розкривають зміст поняття економічного зростання таким чином: «Під економічним зростанням звичайно розуміють процес збільшення, нарощування виробництва, засобів виробництва і предметів споживання, що знаходять своє відображення у збільшенні темпів і обсягів національного доходу у натурально-речовій і вартісній формі». Це означає приріст продукції у натуральному виразі, що є джерелом зростаючого задоволення потреб індивідів і суспільства загалом. Мірою темпів

економічного зростання є темпи зростання національного доходу за рік [344, с.33].

Зазначені підходи до визначення сутності економічного зростання, які акцентують увагу на кількісних та якісних змінах суспільного продукту, не відображають повною мірою соціальні аспекти.

Глобалізаційні та технологізовані цивілізаційні процеси, які є нині пріоритетними, вимагають формування нових напрямів економічного розвитку як національної економіки в цілому, так і окремих її галузей, враховуючи регіональні особливості. У цьому контексті необхідно розглянути та розділити поняття «економічний розвиток» і «економічне зростання», адже, на нашу думку, вони не є тотожними.

Так, з наукових позицій Й. Шумпетера, основне джерело розвитку – інноваційна діяльність, де важливу роль відіграють такі складові як ринки, форми організації, методи виробництва, а «зростання» він розглядає так: «основний імпульс, який приводить капіталістичний механізм у рух і підтримує його поступ, бере початок від нових споживчих благ, нових методів виробництва та транспортування товарів, нових ринків і нових форм економічної організації, які створюють капіталістичні підприємства» [392].

Ще одна проблема, до якої прикута увага сучасних вчених-економістів – інтерпретація поняття «ділові цикли», що відображає залежність економічного розвитку від інновацій та нових методів виробництва. Адже економічне зростання чергується з періодами кризи та нестабільності, що і є діловими циклами, які класично функціонують за чотирма фазами, виокремленими Й. Шумпетером: пік (процвітання), спад (рецесія), дно (депресія) та піднесення (прискорений розвиток економіки шляхом відновлення основних фондів на новій технологічній основі). У зв'язку з цим, досліджуючи процеси економічного розвитку в умовах глобалізації, науковці виокремлюють кілька визначальних напрямів:

– підвищення ефективності виробництва, що дозволить вчасно вирішувати наявні проблеми в умовах змінного навколишнього середовища;

– гармонізація інтересів учасників ринку, запобігання виникненню соціальних конфліктів;

– забезпечення економічної рівноваги, що визначає формування умов економічного зростання;

– узгодження економічного зростання із законами розвитку біосфери з метою запобігання виникненню екологічних катастроф [292].

Зокрема, М. Шніцер вважає, що «термін економічне зростання означає здатність країни розширювати свої можливості щодо виробництва потрібних людям товарів і послуг... А економічний розвиток – це не тільки збільшення реального обсягу виробництва, а й урізноманітнення різновидів продукції, порівняно з тими, що випускалися раніше» [387, с. 322]. Як вбачимо з цього, основна увага приділяється споживанню продукції.

У своїй монографії «Нестабільність та економічне зростання» В. Геєць первинним виокремлює економічне зростання, яке є, на його думку, передумовою та джерелом розвитку. Він зазначає, що за умов еволюціонування економічне зростання є аналогом економічного розвитку [44, с. 22].

За твердженнями В. Г. Чепіноги, економічне зростання є тривалим збільшенням виробничого потенціалу економіки, що пов'язаний із такими виробничими чинниками як земля, праця, капітал, технічні знання, використання яких пов'язане із межею виробничих можливостей [381, с. 327-328].

Реальне економічне зростання супроводжується розширенням виробництва, зростанням добробуту населення, інституційними змінами, що формують основу якісно нового стану суспільства, а сутність цього поняття відображається за трьома підходами: процесним, результативним і трансформаційним. Перший – процес накопичення потенціалу та збільшення обсягів виробництва, ВВП, національного доходу тощо. Другий – наявність позитивної динаміки показників національних рахунків – валового внутрішнього продукту, валового національного продукту, національного

доходу, наявного доходу та ін. Третій – трансформація, оптимізація та удосконалення структури економіки, суспільного продукту та технологій.

Отже, економічне зростання, яке є складовою економічного розвитку і відображає кількісний приріст створеної продукції, неможливе без економічного розвитку, у результаті якого створюються передумови для нового якісного рівня. За коефіцієнтом транзитності, який становить 3,75, Україна займає перше місце в Європі [238, с. 106]. Такий стан справ сприяє економічному розвитку аграрної сфери із перспективою. Тому основними завданнями економічного розвитку та економічного зростання є:

- підвищення рівня задоволення кожної людини і суспільства в цілому, підвищення рівня і якості життя;
- зростання обсягу валового внутрішнього продукту та національного доходу в розрахунку на душу населення;
- розвиток галузевої структури національної економіки;
- стимулювання росту промисловості;
- покращення конкурентоздатності країни на міжнародних ринках;
- повніше використання потенціалу та могутності країни [27].

Водночас в умовах світової глобалізації на внутрішній економічний розвиток помітно впливає міжнародне економічне середовище, яке в свою чергу формується під впливом двох визначальних чинників: міжнародних інтеграційних процесів і діяльності великих ТНК.

Економічний розвиток зі сторони його кількісних складових є функцією від таких змінних: капітал, праця, технології (інновації) та інституції [366, с. 247]. Окрім цього, відповідно до теорії ринкової економіки до визначальних чинників економічного розвитку також належать підприємницька здібність і науково-технічний прогрес. Тому для формування конкретних шляхів розвитку держави вважаємо за доцільне проаналізувати всі ці складові.

У сучасних умовах в процесі становлення національного капіталу спостерігаються негативні тенденції (криміналізація фінансових та економічних відносин, тінізація тощо), відтік капіталу за кордон. А наявні основні виробничі

фонди морально та фізично застаріли, підприємствам бракує оборотних коштів. Тому сьогодні необхідно продовжити процес приватизації у такому руслі, щоб державне майно набуло ефективного власника та стратегічного інвестора.

Система організаційно-економічних заходів, що забезпечують функцію існування економіки на основі рівноваги інтересів усіх суб'єктів господарської діяльності є механізмом економічного розвитку, який включає ринкові та неринкові форми співпраці і суперництва.

Економічний розвиток – безперервне у довгостроковому аспекті зростання ефективності використання обмежених ресурсів у масштабах будь-якої економічної системи, тому передумовою такого процесу є ефективне використання обмежених ресурсів [30, с. 94].

Дослідження процесу економічного розвитку аграрної сфери та її головної складової – сільського господарства спонукають до конкретизації цих понять та розмежування їх із іншими категоріями.

У вітчизняній науковій літературі сьогодні по-різному трактують визначення поняття «аграрна сфера». Здебільшого ототожнюють із категоріями «сільське господарство», «агропромисловий комплекс» та «аграрний сектор», проте немає чіткого та однозначного трактування цього поняття. Аналізуючи наукові праці і нормативні документи можна стверджувати, що дані категорії не є тотожними. Зокрема, сільське господарство є основою для формування аграрної сфери та має класичне визначення – це сукупність галузей, які займаються вирощуванням сільськогосподарських культур і розведенням сільськогосподарських тварин.

Що стосується агропромислового комплексу (АПК), то він є складним міжгалузевим виробничо-економічним утворенням, яке об'єднує низку галузей за економічною, технологічною та організаційною ознаками. До його складу входять три тісно взаємопов'язані сфери:

– сільське господарство, яке формує сировинну базу АПК;

– галузі, що виробляють засоби виробництва та обслуговування АПК (сільськогосподарське машинобудування, виробництво засобів захисту рослин, мінеральних добрив, комбінованих кормів тощо);

– галузі зі збереження, переробки, транспортування та реалізації сільськогосподарської продукції [290]. Деякі вчені долучають сюди ще й виробничу інфраструктуру.

У зарубіжних джерелах це поняття зустрічається як агробізнес. У США в єдине ціле об'єднують володіння землею, власне процес сільськогосподарського виробництва, галузі виробництва сільськогосподарської техніки, переробки виробленої сировини і транспортування. У європейських країнах агробізнес трактується дещо вужче.

У великому економічному словнику О. Азріліяна є наступне визначення: «АПК – це сукупність галузей народного господарства, пов'язаних між собою економічними відносинами з приводу виробництва, розподілу, обміну, переробки і споживання сільськогосподарської продукції» [25, с. 458]. Відтак, варто відзначити наявність високого рівня вертикальної та горизонтальної інтеграції суб'єктів господарювання, які задіяні у процесі аграрного виробництва, кінцевим продуктом якого є сільськогосподарська продукція.

Аграрний сектор має дещо ширше поняття ніж агропромисловий комплекс. Це сектор національної економіки, який охоплює всі суб'єкти господарської діяльності усіх форми власності, які здійснюють виробництво аграрної продукції та продуктів її первинної переробки, а також систему обслуговуючих підприємств різних організаційно-правових форм. Окрім того, він зазнає визначального впливу державної аграрної політики та органів місцевого самоврядування.

За визначенням Н. Т. Гончарук аграрний сектор є сукупністю тісно пов'язаних між собою галузей сільського господарства та обслуговуючих підприємств, що задовольняють потребу у продуктах харчування і сировини для переробних підприємств. Також до його складу вона включає аграрні

освітні і наукові заклади, науково-дослідні установи, центральні та місцеві органи управління аграрним сектором економіки [53, с. 21–22].

Власне вплив держави на розвиток аграрного сектору відбувається через його державне регулювання через закони і нормативні акти, застосування цінових, кредитних і податкових механізмів, квотування експорту й імпорту тощо та аграрну політику, яка включає в себе здійснення організаційних заходів влади у сфері землекористування, регулювання продовольчого ринку, підготовка кадрів для аграрного сектору і розвиток аграрної науки.

Аналізуючи структуру аграрної сфери відзначимо, що вона має значно ширше трактування – до її складу окрім аграрного сектору необхідно долучити ще й соціальну інфраструктуру, торгівлю та підприємницьку діяльність суб'єктів господарювання у сільській місцевості (рис. 1.4).

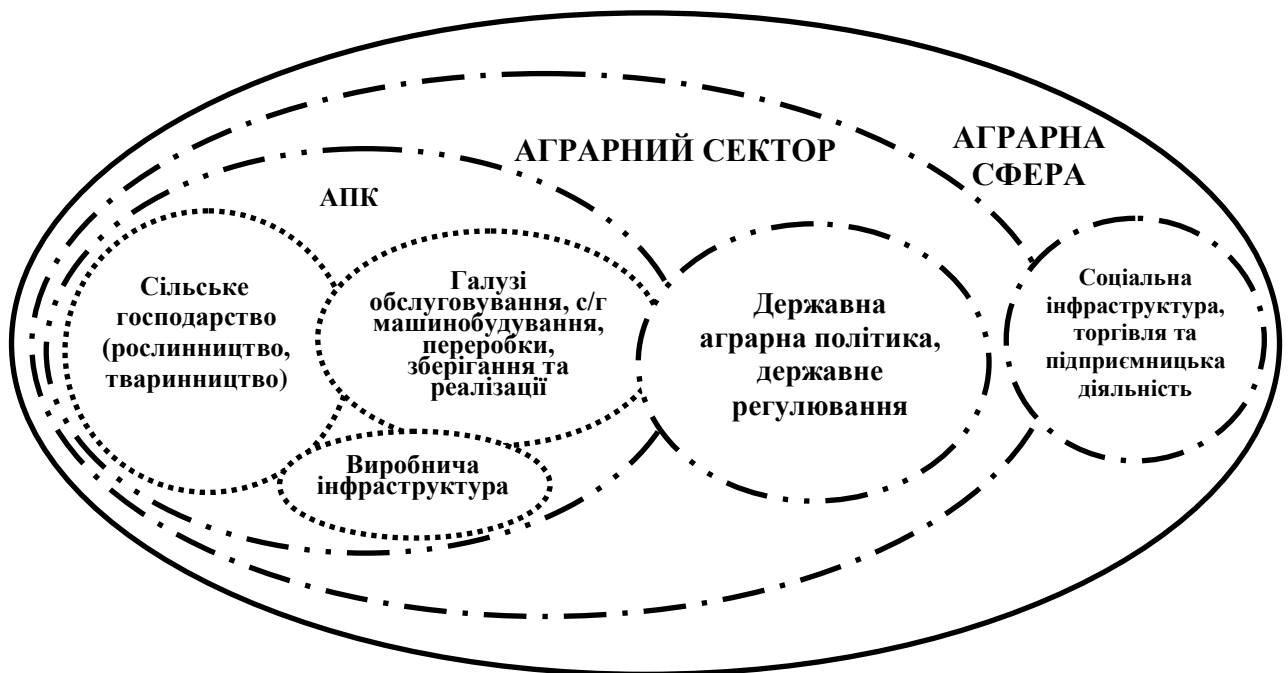

Рисунок 1.4 – Структура аграрної сфери національної економіки*

*Складено автором

До соціальної інфраструктури належать усі установи та організації, що відносяться до сфери обслуговування сільського населення (освіта і наука, охорона здоров'я, культура, соціальне обслуговування, транспортна та комунікаційна інфраструктура, житлово-комунальне господарство) і їх

діяльність спрямована на задоволення потреб людини, а також торгівельна мережа та підприємницька діяльність усіх суб'єктів господарювання.

Виходячи з цього, зазначимо, що аграрна сфера є достатньо складною соціально-економічною сферою до якої входять економічна, соціально-політична, науково-технічна та екологічна складові, вона забезпечує продуктами харчування сільське населення, належне функціонування соціальної сфери у сільській місцевості та збереження навколишнього середовища.

З метою системного аналізу сучасного стану аграрної сфери та формування стратегії її економічного розвитку в умовах глобалізації далі ми детальніше розглянемо чинники, які мають як позитивний, так і негативний вплив та її специфічні особливості:

- головним об'єктом виробничих відносин, основним засобом виробництва та головною умовою функціонування сільського господарства є земля;

- важливу роль відіграють природні ресурси (клімат, ґрунти, водні ресурси), які у тісному зв'язку з економічними процесами дають кінцевий продукт спільної взаємодії;

- сезонний характер сільськогосподарського виробництва;

- наявність великої кількості підприємств різноманітних форм власності.

Розглядаючи сучасні тенденції розвитку аграрної сфери, варто зазначити, що сьогодні переважає зростання виробництва продукції тваринництва через продовольчу проблему, а попит зміщується в її сторону. Водночас, у національній економіці зростає частка галузей, що обслуговують сільськогосподарське виробництво за рахунок її механізації, науково-технічного забезпечення, поглиблення переробки та диверсифікації споживання сільськогосподарської продукції.

Проте такі тенденції можуть нівелюватися природними та соціально-економічними умовами окремих регіонів, специфічними особливостями аграрної сфери. Прикладом може стати як повернення до форм організації

виробництва в умовах капіталізму (спад у країнах Східної Європи та колишнього СРСР), так і розвиток соціалістичних відносин (економічне зростання – Китай, В'єтнам). Тому необхідно враховувати конкретні умови розвитку, які економічні відносини є перспективними, а які необхідно поступово трансформувати.

Хоча зовнішня стійкість структури аграрної сфери має видимі ознаки, проте, він знаходиться у постійному русі та розвитку як в часі, так і в просторі. У часі це проявляється від моменту періоду сівби до збору врожаю сільськогосподарських культур і від народження потомства сільськогосподарських тварин до їх вирощування та відгодівлі. У просторі цей процес відбувається при переміщенні сільськогосподарської продукції в межах регіону та за його межі.

Визначивши процеси та явища, які є характерними для розвитку аграрної сфери, а саме – час, простір та рух, а також єдності їх трьох сутностей – зовнішнього середовища, об'єкта та межі між ними, можна сформулювати основні шляхи руху від простого до складного, від однозначного та багатоаспектного.

Виходячи з теоретичного розуміння економічного розвитку та враховуючи специфіку аграрної сфери, обумовлену істотним взаємовпливом сільськогосподарського виробництва, природного та соціального середовища, вважаємо, що економічний розвиток аграрної сфери – це поступальний рух із позитивною зміною макроекономічних показників, які характеризують економічний, екологічний та соціальний стан аграрної сфери протягом тривалого періоду із потенційним зростанням та реалізацією конкурентних переваг.

На основі здійсненого нами ґрунтовного та всебічного аналізу підсумуємо, що визначальними векторами економічного розвитку аграрної сфери сьогодні є:

– забезпечення конкурентоспроможності українських товаровиробників сільськогосподарської продукції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. Важливу роль при цьому відіграє оптимізація структури сільського

господарства та використання екологічно безпечних, економних і високопродуктивних технологій обробітку ґрунту та тваринництва. Водночас пріоритетом є створення сучасної інфраструктури аграрної сфери та наближення первинної переробки і зберігання сільгосппродукції до полів та ферм;

– реалізація аграрною сферою функцій відтворення високого фізичного та духовного рівня генофонду нації, а саме створення належних і привабливих умов для проживання у сільській місцевості, престижних робочих місць за усіма видами діяльності.

У цьому контексті також зауважимо, що основними резервами для економічного розвитку в Україні, на нашу думку, можуть стати: системний аналіз складових елементів стійкості розвитку сільськогосподарського виробництва; виокремлення чинників, які на нього впливають; моделювання економічних процесів; актуалізація управління в організації виробництва.

1.2. Чинники економічного розвитку національного господарства

У сучасних умовах світова глобалізація є потужною рушійною силою економічного розвитку, який на рівні національної економіки відбувається за участю низки чинників. Їх суттєвий вплив відчуває на собі аграрна сфера, від розвитку якої залежить продовольча безпека країни та забезпечення населення продуктами харчування. Визначальними чинниками економічного розвитку є причини, що його породжують, і в свою чергу означають явища та процеси, котрі визначають можливості зростання обсягів виробництва, підвищення ефективності продукції та якості продовольства.

Досліджуючи дану проблему, С. Кузнець зазначав, що економічне зростання досягається шляхом рішучих змін у різних галузях шляхом поєднання різних чинників у загальному балансі розвитку країни [424].

Щоб проілюструвати реальну картину економічного зростання вважаємо за необхідне відобразити дію значної кількості чинників. Таку можливість нам

дає модель економічного зростання Р. Солоу, яка включає запаси капіталу, приріст населення та технічний прогрес. Так, за умов зростання норми заощаджень в економіку буде залучено більше інвестицій і капіталу, що забезпечить вищий рівень виробництва. Проте цей процес має і зворотний ефект, який може спричинити скорочення норми споживання, що обмежує виробництво. Таким чином, заощадження сприяють нагромадженню капіталу, збільшують створений продукт, а разом з цим і споживання [442, с. 65-94].

Досліджуючи чинники економічного розвитку, на нашу думку, насамперед необхідно визначити їх сутнісний зміст. У більшості наукових джерел поняття «чинник» ототожнюють з рушійною силою, першопричиною процесу чи явища. Основоположником класифікації чинників був Ж.-Б. Сей, котрий окреслив серед них три основних: праця (L), капітал (K) і природні ресурси (N), тому сукупний продукт (Y) є функцією від:

$$Y = f(L, K, N) \quad (1.1)$$

Пізніше А. Маршал запропонував додати до цього переліку ще й організацію. Сутнісний зміст цієї класифікації, на думку автора, полягає в тому, що у створенні вартості продукту беруть участь усі вище згадані складові: «Капітал і праця взаємодіють у виробництві національного дивіденду і одержують з нього свої доходи відповідно в міру своєї (граничної) продуктивності» [156].

Нині класична економічна наука виокремлює п'ять провідних і визначальних основних чинників економічного розвитку: земля, праця, капітал, підприємливість (менеджмент) та технології, що піддаються кількісному аналізу [366, с. 66-67]. Проте, сьогодні до них варто додати політичні, соціальні й економічні чинники.

Багатогранність сучасного економічного розвитку вимагає врахування чинників, котрі потенційно сприяють або перешкоджають ефективнішому господарюванню. Це так звані допоміжні чинники (інституції, релігії, культура тощо), які створюють загальні передумови, відповідне середовище для реалізації основних чинників економічного розвитку. Відтак, сумарний вплив

зазначених чинників на динаміку валового національного продукту (ВНП) країни можна виразити формулою:

$$Y = f(P, R, T, X, N) \quad (1.2)$$

де y – валовий національний продукт;

f – функція;

P – кількість населення;

R – капітальні ресурси;

T – техніка, технологія;

X – інституції [366, с. 67];

N – природні ресурси.

У 90-і роки було виокремлено ще один вагомий чинник економічного розвитку – навколишнє природне середовище (довкілля) (N), яким можна доповнити вищенаведену формулу.

Уся сукупність чинників економічного розвитку охоплює основні природні чинники та цілу низку засобів і форм, створених людиною в процесі еволюції. Їх оптимальна взаємодія дає можливість країнам і регіонам досягти вражаючих результатів в економічному розвитку і навпаки, дисбаланс механізмів, які об'єднують природні та набуті чинники господарського розвитку, викликає серйозні економічні ускладнення та кризові процеси, які періодично виникають у тих чи інших секторах світової економіки [366, с. 68].

Американський економіст Едвард Денісон у праці «Исследование различий в темпах экономического роста» на основі 4 основних виокремив 23 чинники зростання, з яких 4 належать до праці, 4 – до капіталу, 1 – земля, а решта 14 – характеризують внесок НТП. Вчений зазначає, що підвищення продуктивності праці є найважливішим чинником, що забезпечує зростання реального доходу та продукту [63].

Детальний аналіз вищеозначеного дає можливість стверджувати, що незважаючи на усі переваги пропонованих класифікацій, основним їх недоліком, на нашу думку, є те, що впливи різних чинників на економічний розвиток досліджувалися відокремлено один від одного та повністю

ігнорувався процес їх взаємодії і детермінації, що в умовах глобалізації достатньо актуально та важливо.

Щодо сільського господарства, то на його економічний розвиток вагомий вплив чинить ціла система природних чинників, а особливо *земельні ресурси* (земля), які мають свої особливості, а саме: регіональні відмінності родючості ґрунтів, їх якість і наявність у них поживних речовин. Все це суттєво впливає на структуру посівних площ сільськогосподарських культур, їх продуктивність, економічні показники господарювання. Адаже сільськогосподарські угіддя відрізняються не лише якістю, а ще й рельєфом місцевості та конфігурацією земельних ділянок, їх меліоративним станом, кількістю тепла, світла та водозабезпеченістю.

З огляду на це, А. Вульгатер виокремлює такі чинники економічного розвитку сільського господарства:

- територія, яка є правом власності – передумова життя;
- родючі ґрунти – джерело життя;
- джерело виробничо-сировинних ресурсів;
- площа для виробничої забудови;
- місце для проживання [42].

Окрім цього, земля, як провідний чинник, визначає специфіку формування та руху оборотних коштів. Від її якості в різних регіонах залежатиме обсяг і структура потреб у мінеральних добривах.

Власне природні чинники (окрім землі, ще й клімат і гідрографічна сітка) впливають на формування системи землеробства, спеціалізацію господарств, адже вирощування сільськогосподарських культур відбувається в межах визначених ареалів. Рівень доступності природних ресурсів значною мірою впливає на рівень продуктивності й ефективності праці.

Усе вищезначене також стосується і тваринництва, адже ефективність його функціонування залежить, насамперед, від кількості та якості (м'ясне скотарство, конярство, вівчарство). Проте виробництво тваринної продукції –

великої рогатої худоби, свиней і птиці, здійснюється в різних природних умовах, з різною кормовою базою й природним складом тварин.

Таким чином, природні чинники визначають комплекс агротехнічних, зоотехнічних та організаційних заходів, що певною мірою впливає як на розвиток аграрної сфери національної економіки в цілому, так і окремо взятих регіонів. Проте, лише ефективне та планомірне використання природних ресурсів гарантує економічний розвиток. Варто також зазначити, що ці чинники є відносно сталими, проте, можуть зазнавати певних змін через розвиток НТП, тобто впровадження інновацій.

Попередньо нами було зазначено, що тривалий час визначальними чинниками економічного розвитку вважали працю та капітал. Адже при їх тісній взаємодії та ефективному використанні зазвичай відбувається зростання продуктивності праці, а його головною передумовою є визначений темп збільшення суспільного капіталу. Збільшення обсягів капіталовкладень має бути таким, щоб завдяки мультиплікатору він викликав попит, який би забезпечив використання постійно зростаючого виробничого потенціалу суспільства, а відтак гарантував рівновагу між сукупними капіталом і пропозицією.

Водночас зростання продуктивності праці та виробництва залежить від підвищення кваліфікації праці, покращення капітальних ресурсів, удосконалення організації виробництва тощо.

На тісний взаємозв'язок між НТП і капіталом вказує у своїх працях англійський економіст Р. Харрод. Він зазначає: «Якщо процес винаходів є, в середньому, капіталомістким, це пов'язано з більш низьким забезпеченим темпом зростання, ніж при нейтральному характері технічного прогресу. Якщо частина доступних заощаджень необхідна для фінансування більш капіталомістких методів виробництва, тоді не так багато заощаджень залишиться для фінансування швидкого зростання як такого» [418].

Також цей автор зазначає, що взаємозалежність праці, капіталу та технічного прогресу детермінована, адже останній тісно пов'язаний з

капіталовкладеннями, підвищує співвідношення капітал-праця і сприяє зростанню продуктивності праці. Водночас запас капіталу з часом зменшується на відсоток амортизації і збільшується за рахунок зростання чистих інвестицій.

Збільшення кількості населення, в тому числі трудових ресурсів, є також стимулюючим чинником економічного розвитку. Проте ефект від зростання кількості населення залежить, насамперед, від здатності економічної системи забезпечити нових працівників робочими місцями, яка тісно пов'язана з темпами накопичення капіталу та розвитком підприємницької ініціативи. Разом з тим зауважимо, що більший виробничий ефект дають інвестиції в людський капітал, що сприяють підвищенню якості робочої сили, на відміну від збільшення кількості працівників. Таке явище як сезонність сільськогосподарського виробництва спричиняє сезонне вивільнення робітників із аграрної сфери в інші галузі, зокрема, в будівництво, у підприємства, що переробляють сільськогосподарську продукцію, підсобні господарства. Водночас додатковим ресурсом, що дає можливість включати у процес сільськогосподарського виробництва, особливо в літні місяці є школярі.

Аналіз статистичних даних свідчить про те, що в останні роки чисельність сільського населення України знаходиться в межах 14-15 млн осіб, тому її динаміка не може істотно вплинути на економічний розвиток як держави в цілому, так і аграрної сфери зокрема. Разом з тим, зауважимо, що серед країн Європи частка зайнятих у сільському господарстві в Україні найвища (15,7% у 2017 році). В усіх інших країнах та у середньому по ЄС цей показник суттєво нижчий – від 2 до 5%, хоча світовий показник 28,74% і спостерігається загальна тенденція до суттєвого зниження зайнятості) [412].

Ще однією особливістю трудових ресурсів аграрної сфери є їх висока мобільність, яка спричинена тією ж сезонністю. Адже у зв'язку з використанням специфічних технологій, які передбачають послідовне виконання різного спектру операцій (оранка, сівба, просапка, підживлення та обробка гербіцидами і пестицидами, збір урожаю), виникає необхідність у підготовці фахівців широкого профілю діяльності.

Оскільки в аграрній сфері процес відтворення тісно пов'язаний з природними процесами, то в якості засобів виробництва тут виступають живі організми – рослини і тварини. Відтак, А. Ф. Кене штучній відтворюваності машин протиставляє природну самовідтворюваність землі [109]. К. Маркс з цього приводу зазначає: «Продуктивність землеробської праці пов'язана з природними умовами, залежно від продуктивності останньої одна і та ж кількість праці буває представлена в більшій чи меншій кількості продукції» [155].

Нині, в умовах ринкових трансформацій, людський капітал орієнтується на нові технології та техніку, широке використання комп'ютерних систем, що істотно впливає на якість людського капіталу. Такий інноваційний підхід призводить до удосконалення методів управління досконалою конкуренцією на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Учений Р. Солоу вважав, що розвиток і зростання залежать від акумуляції капіталу – зростання капіталовкладень розширює можливості виробництва в зростаючому обсязі [442].

Проте якщо він зростатиме швидше, ніж праця, то при відсутності технічних інновацій виробництво продукції зростатиме, але повільніше, ніж накопичення капіталу. Такі тенденції спостерігаються і при збільшенні праці. Якщо ж при цьому технології виробництва не удосконалювати за рахунок нових винаходів, то дохід на капітал зменшується, а це в свою чергу викликає сповільнення економічного зростання.

Особливістю основних засобів аграрної сфери також є сезонний характер виробництва, через що збільшується капіталоемність виробництва й амортизаційні відрахування, що у свою чергу помітно впливає на собівартість продукції. Особливо це стосується зберігання та переробки сільськогосподарської продукції. Власне територіальна організація впливає на сезонність і затрати на експлуатацію, а відповідно і рентабельність сільськогосподарської продукції в різних регіонах буде різною. В аграрній сфері упродовж календарного року попит на матеріальні та фінансові ресурси

нерівномірний, окрім того, нерівномірною є реалізація сільськогосподарської продукції, яка швидко псується.

Зазначимо, що витрати капіталу безпосередньо залежать від величини накопиченого капіталу, який у свою чергу залежить від норми накопичення. Чим вона вища, тим більші обсяги капіталовкладень. Водночас, приріст капіталу залежить від його величини – чим вона більша, тим менша швидкість збільшення капіталу та нижчі темпи його зростання. При цьому капіталоозброєність визначає динаміку продуктивності праці. Коли за певний період обсяги капіталовкладень зростають вдвоє, а кількість робочої сили втриє, то продуктивність праці падає, оскільки зменшується капіталоозброєність кожного працівника.

Відповідно до теорії ринкової економіки, чинники економічного зростання і розвитку – це ресурси, здатні збільшити національний дохід і ВВП. Окрім вищезазначених праці, землі та капіталу у сучасних умовах до них відносять підприємницьку здібність та науково-технічний прогрес. Їх можна вважати економічними ресурсами, проте, у зв'язку із тим, що при дослідженні економічного зростання вони є тим підґрунтям, від якого залежить економічний розвиток, а відтак вони є важливими чинниками економічного зростання. У цьому контексті також доцільно згадати так званий чинник «знання», який більшість науковців ототожнюють із технологією, наукою, інформацією [395, с. 54].

Завдяки впливу НТП з'являються нові ефективніші способи виробництва продукції. Виділяють три основних види прогресу: капіталоощадний, трудоощадний і нейтральний. Перших два дозволяють збільшити виробництво при стабільних затратах одного з чинників (праці чи капіталу). Третій спостерігається тоді, коли зростання виробництва досягається при тих же обсягах і структурі затрат.

Учений С. Глазьев зазначав, що технічний розвиток економіки не може відбуватися по-іншому, ніж шляхом послідовної зміни технологічних укладів, що є сукупністю технологічно зв'язаних виробництв і в своєму розвитку

опираються на виробничий потенціал, сформований на попередньому етапі технічно-економічного розвитку [47].

Технології виробництва в агросфері також мають свою специфіку, адже вплив такого чинника як погодні умови (опади, температура) вимагають коригування строків і темпів виконання сільськогосподарських робіт. У роки, коли є достатня кількість вологи змінюються норми внесення мінеральних добрив, залежно від погодних умов використовують різні режими збирання врожаю. Окрім того, залежно від якості землі у регіонах з різними кліматичними умовами, також вносять відповідні корективи у використання відповідних технологій. Враховуючи те, що понад 50% сільськогосподарської продукції швидко псується, вона вимагає додаткових затрат на зберігання та скорочення строків реалізації [85, с. 12-14].

Науково-технічний прогрес є рушійною силою економічного розвитку й охоплює явища, що зумовлюють удосконалення процесу виробництва. Він включає модернізацію технологій, нові форми та методи управління, організацію виробництва. НТП дає можливість по-новому комбінувати наявні ресурси з метою збільшення виробництва продукції, при цьому можуть виникати нові галузі. Також під його впливом відбуваються кардинальні зрушення у системі господарювання, яке переходить на якісно новий рівень розвитку.

Технічний прогрес водночас є ще й рушієм економічного зростання, який включає в себе не лише нові методи, а й нові форми організації та управління виробництвом. Власне інновації є нововведеннями в галузі, технології, організації праці або управління, які базуються на досягненнях науки та передового досвіду. А це, насамперед, нові знання, які уможливають по-новому комбінувати наявні ресурси з метою збільшення обсягів виробництва продукції, підвищення продуктивності, ефективності виробничої системи та якості продукції.

Інновації, технології, ноу-хау є важливою складовою економіки попиту і згідно з принципами так званого «созидательного разрушения» Й. Шумпетера,

який забезпечується шляхом перетіканням ресурсів у більш продуктивні сфери, що є головним чинником і рушієм економічного розвитку [366]. Проте, на жаль, сьогодні інноваційний потенціал зосереджений, насамперед, не в аграрній сфері, а в машинобудуванні та ВПК. У сучасних умовах світової глобалізації основні заходи на ринку праці спрямовані на посилення попиту на працю, допомогу безробітним і перекваліфікацію, запобігання структурному безробіттю тощо.

Враховуючи те, що форми та моделі економічного розвитку досить різноманітні, зазначимо, що нині спостерігається стійка тенденція до збільшення частки сфери обслуговування в економіці. В умовах глобалізації світовій економіці притаманна інтеграція національних товарних, фінансових ринків і ринків праці.

Як видно з вищезначеного, при розробці класифікації чинників економічного розвитку та зростання використовують різні підходи, тому виникає необхідність їх групування:

- економічні та неекономічні;
- кількісні та якісні;
- екстенсивні та інтенсивні;
- об'єктивні та суб'єктивні;
- організаційні, управлінські, структурні;
- наукові, технічні, ресурсні;
- прямі та непрямі;
- внутрішні (ендогенні) та зовнішні (екзогенні).

Зазначимо, що всі вони тісно взаємопов'язані та детерміновані. Наприклад, праця працівника аграрної сфери стане продуктивнішою, коли він використовуватиме сучасне обладнання, новітні технології, нові продуктивніші сорти рослин та породи тварин в умовах чітко злагодженого господарського механізму. При цьому надзвичайно важко виокремити частку кожного із чинників, які є комплексними і, враховуючи усі специфічні особливості

аграрної сфери, складаються з більш дрібних елементів. Тому їх можна групувати або перегрупувати за певними ознаками.

На рис. 1.5 наведено класифікацію чинників за характером зростання (інтенсивні й екстенсивні). При цьому враховуються їх кількісні та якісні характеристики. Так, якщо переважає кількість інтенсивних чинників, то можна зробити висновок, що наявний інтенсивний тип розвитку економіки, або конкретної галузі [178, с. 220-225].

Рисунок 1.5 – Чинники економічного розвитку за характером зростання*

*Розроблено автором

Виокремлюючи чинники економічного розвитку за характером впливу, зокрема, прямі та непрямі, акцентують увагу на процесах і явищах, що дозволяють збільшувати ефективність та обсяги виробництва (рис.1.6).

Рисунок 1.6 – Чинники економічного розвитку за характером впливу*

*Розроблено на основі [397], результати власних досліджень.

До прямих чинників, що безпосередньо впливають на економічне зростання, належать обсяг і якість сировинних, енергетичних і природних ресурсів, чисельність населення, рівень його освіченості та професійної підготовки, обсяг основного капіталу та рівень його використання, НТП і сила його впливу на економіку [397]. Для того, щоб визначити величину впливу кожного із чинників, варто дати їм чітку кількісну оцінку і визначити частку в загальному збільшенні виробництва.

До непрямих належать інституційні, історико-культурні, політичні та соціально-психологічні чинники економічного зростання, які його стимулюють. Хоча їх вплив важко оцінити кількісно, їх значення в економічному розвитку сучасного суспільства постійно зростає. Регресивна зміна цих чинників може або сповільнити економічне зростання, або зупинити його взагалі.

Усі перераховані чинники підлягають кількісній оцінці і для кожного з них можна розрахувати питому вагу у загальному збільшенні виробництва. Наскільки одержаний відсоток буде відповідати загальному збільшенню виробництва, настільки економічний розвиток можна пояснити впливом цього чинника.

З метою детальної систематизації чинників економічного розвитку в умовах становлення ринкових відносин розглянемо чинники економічного

зростання, без якого неможливий економічний поступ аграрної сфери.

У економічній літературі достатньо відома класифікація чинників економічного зростання, запропонована Макконнеллом К. та Брю С., яка складається із шести елементів. Чотири з них зумовлюють фізичну здатність економіки до зростання (кількість і якість природних та трудових ресурсів, обсяг капітальних благ і технологія). Вони називаються чинниками пропозиції, є необхідною умовою для забезпечення розширення обсягів виробництва, але недостатньою для забезпечення економічного зростання. Крім того, економічне зростання залежить від чинника попиту, адже вироблені економікою товари та послуги повинні бути підкріплені відповідним рівнем сукупного попиту. Шостою складовою цієї класифікації є чинник ефективності, завданням якого є забезпечення максимально ефективного розподілу ресурсів з метою виробництва найкориснішої для суспільства продукції [151, с. 473-475].

Враховуючи сучасні умови функціонування вітчизняних товаровиробників – пропозиції, попиту і розподілу виокремимо такі чинники економічного зростання (рис. 1.7).

Рисунок 1.7 – Класифікація чинників економічного зростання*

*Складено на основі [151], результати власних досліджень.

Не останню роль при цьому відіграє якість робочої сили, а відповідно і затрат праці в процесі виробництва. Адже освіта та кваліфікація робітників

безпосередньо впливають на темпи економічного розвитку як держави в цілому, так і окремого регіону або галузі зокрема.

Чинники пропозиції характеризують фізичну здатність до економічного зростання, а саме:

– кількість і якість трудових ресурсів (освіта та професійна підготовка), які підвищують продуктивність праці. До кількісних показників можна віднести число відпрацьованих людино-годин, що дозволяє враховувати сумарні затрати робочого часу. Обсяг останнього залежить від темпів приросту населення, рівня безробіття, пенсійного забезпечення, мотивації праці тощо. До якісних належить, насамперед, якість робочої сили, адже в процесі освіти та підвищення кваліфікації працівник одержує нові знання, вміння та навички, які дають змогу підвищити рівень і темпи економічного зростання за рахунок підвищення продуктивності праці. А для цього необхідні постійні та регулярні інвестиції в людський капітал;

– наявність основного капіталу, який включає в себе виробничі будівлі, житловий фонд, товарні запаси. Від величини накопиченого капіталу напряду залежать і його витрати;

– рівень технологій НТП включає в себе нові технології виробництва та форми управління й організації виробництва, новітні інформаційні технології. За допомогою досягнень НТП з'являються значні можливості комбінувати зазначені ресурси з метою збільшення обсягів кінцевої продукції, під його впливом з'являються нові ефективніші галузі та спеціалізації;

– кількість і якість природних ресурсів. Цей чинник помітно впливає на темпи економічного зростання, проте, йому важко дати кількісну оцінку.

Названі чинники роблять економічне зростання фізично можливим, адже наявність значної кількості якісних ресурсів і технологічний потенціал дозволяє збільшити виробництво реального продукту.

Окремі чинники можна віднести як до групи пропозиції, так і до групи попиту. Зокрема це інвестиції, які з одного боку є базою розширення

виробничого потенціалу, з іншого – забезпечують необхідний рівень сукупних видатків.

Чинники розподілу. Щоб ефективно використати наявний виробничий потенціал варто забезпечити не лише залучення всіх наявних ресурсів, а й повну та ефективну їх утилізацію. Окрім того для одержання найбільшої кількості реальної продукції необхідно оптимально її розподілити.

Усі вище названі групи взаємопов'язані та взаємозалежні. Так, наприклад, позитивний вплив чинників пропозиції (технологічний прогрес, збільшення кількості та покращення якості ресурсів) збільшує технологічні можливості, але можливість повністю реалізувати свій виробничий потенціал обмежується чинниками попиту та розподілу. Приріст виробничого потенціалу реалізується при умові, що сукупні витрати збільшуються в обсягах, які забезпечують повну зайнятість. Чисельність ж зайнятих залежить від чисельності населення у працездатному віці та рівня залучення робочої сили у виробництво. Продуктивність праці зростає під впливом якості робочої сили, технічного прогресу, фондоозброєності, ефективності розподілу, поєднання та управління наявними ресурсами.

Як економічний розвиток в цілому, так і економічне зростання зокрема, як складова, зазнають впливу взаємодіючих економічних та неекономічних чинників (рис.1.8).

Принагідно зазначимо, що економічний розвиток аграрної сфери відбувається під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх чинників. Для виокремлення першої групи необхідно здійснити аналіз зовнішнього середовища, на основі якого можна скласти SWOT-матрицю, окресливши потенційні загрози та спрогнозувати потенційні можливості. Сюди можна віднести природні умови та ресурси, державну підтримку, інституційне середовище, інвестиційно-інноваційний клімат, цінову та податкову політику, розвиток ринкової інфраструктури, соціально-економічний розвиток села тощо.

Рисунок 1.8 – Чинники економічного розвитку за економічною складовою*

*Розроблено автором

Окрім того, варто враховувати особливості законодавчої бази, податкової системи, рівень макроекономічної стабільності, рівень розвитку банківської системи, еластичність ринку праці та політику доходів. До другої ж віднесемо територіальну організацію аграрного виробництва регіону, внутрішню інфраструктуру, потенціал усіх наявних ресурсів, організаційно-господарські форми сільськогосподарських підприємств, організацію виробництва та управління, культурні та релігійні традиції, частку приватної форми власності на засоби виробництва тощо.

При врахуванні регіональних особливостей економічного розвитку аграрної сфери окрім основних необхідно деталізувати додаткові чинники, які мають суттєвий вплив і виокремлюють їх за сферою діяльності:

– внутрішнє середовище: природно-ресурсний і кадровий потенціал регіону, структура регіонального ринку, стратегія розвитку регіону, регіональний бюджет;

– зовнішнє середовище: регіони-конкуренти, транспортні підприємства, зовнішні споживачі та постачальники, фінансові установи, загальноекономічні, загальнополітичні, науково-технічні, природно-екологічні, демографічні.

З цього приводу А. Філіпенко зазначає, що «Процес економічного розвитку надзвичайно багатогранний і різноманітний та проходить під впливом дуже багатьох чинників» і виокремлює чотири групи чинників, які визначають характер і динаміку економічного розвитку:

– стартовий або негативний рівень розвитку країни чи іншої соціально-економічної системи;

– стан людського капіталу, його «інтелектоємність»;

– внутрішні умови господарювання, тобто економічний устрій держави;

– зовнішні умови господарського процесу [366, с. 48].

У сучасних умовах трансформації світової економіки виникає нагальна потреба систематизувати чинники, які би потенційно стали рушійною силою економічного розвитку аграрної сфери. На основі проаналізованих вище ознак окреслимо їх основні групи – економічні, ресурсні, організаційно-управлінські, правові та політичні, соціально-психологічні, інноваційно-технологічні (рис. 1.9).

Ресурсні чинники впливають на економічний розвиток аграрної сфери шляхом раціонального використання землі (удосконалення системи обробки ґрунту та структури посівних площ, вибір нових сортів і гібридів сільськогосподарських культур тощо); фінансове забезпечення та залучення інвестицій і підвищення рівня матеріально-технічного забезпечення, ефективне використання трудового потенціалу; розробка наукових засад розвитку та розміщення сільського господарства.

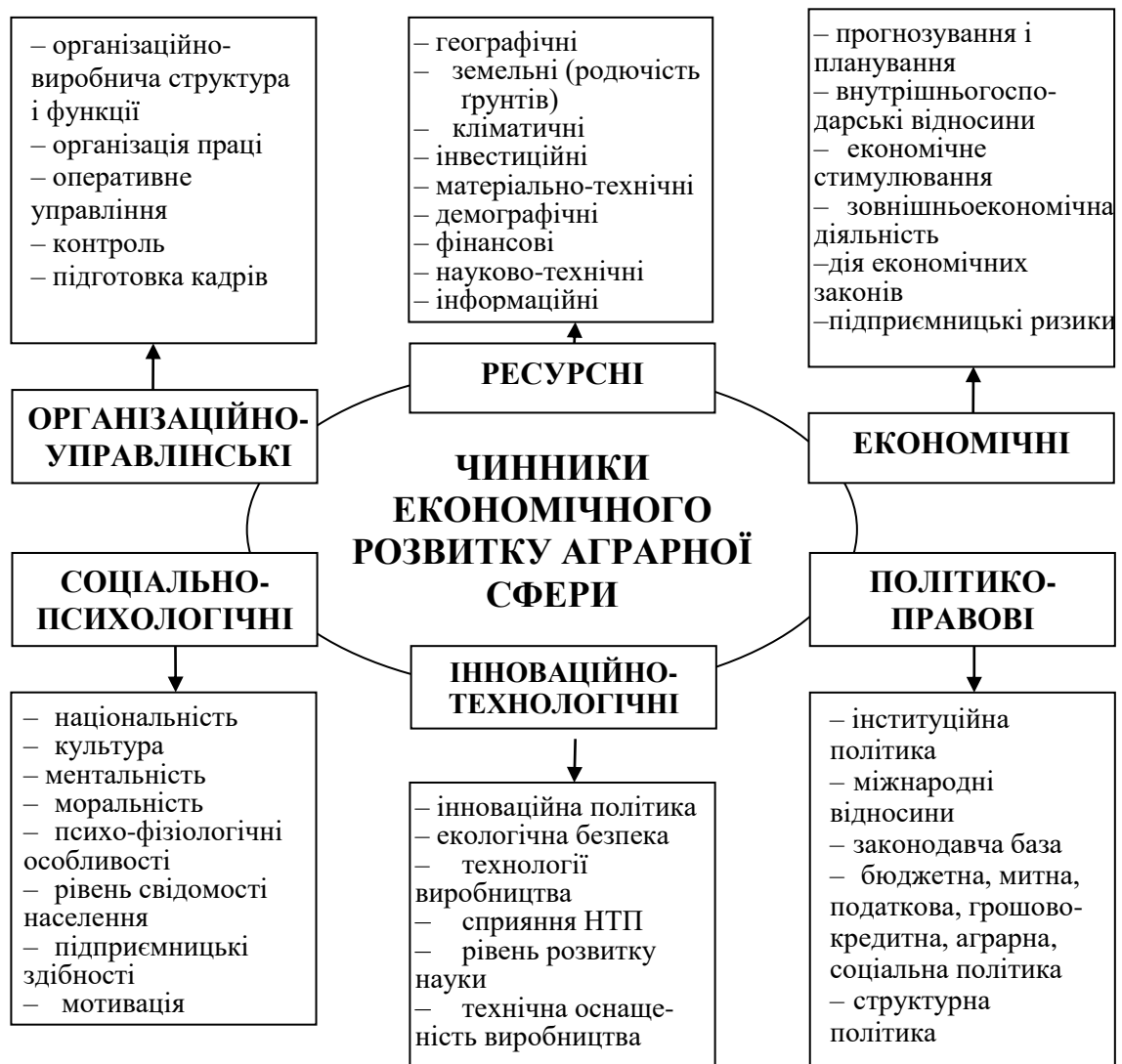

Рисунок 1.9 – Система чинників економічного розвитку аграрної сфери*

*Розроблено автором

Економічні чинники, від яких залежить економічний розвиток і які зазнають мінімального впливу зі сторони людської економічної діяльності, впливають через: механізм прогнозування та планування, економічні відносини і господарювання, внутрігосподарські відносини, економічне стимулювання виробництва та праці, кооперацію та інтеграцію виробництва. Також сюди ж доцільно віднести інвестиції, темпи інфляції, податки, рівень зайнятості населення, платоспроможність, динаміку коливання платоспроможності попиту на продукцію та послуги.

Організаційно-управлінські чинники разом з економічними впливають через організаційно-виробничу структуру всіх рівнів, визначення функцій

органів управління; організацію праці на підприємствах та оперативне управління й контроль, підготовку, перепідготовку та підвищення кваліфікації кадрів.

Політико-правові чинники визначають основні напрями розвитку як національної економіки в цілому, так і галузі або регіону зокрема. Вони впливають через формування сучасної політики з системою заходів із розвитку галузі; законодавчу базу, яка враховує всі аспекти ринкового господарювання в умовах світової глобалізації; зовнішньоекономічні відносини тощо.

Соціально-психологічні чинники свій вплив здійснюють через формування ментальності нації, рівень моральності, психо-фізіологічні особливості, рівень свідомості населення та підприємницькі здібності тощо.

Інноваційно-технологічні чинники впливають через рівень розвитку науки, екологічну безпеку, технології виробництва, систему інновацій.

Усі виокремлені чинники взаємопов'язані через інвестиції, технології виробництва та можуть бути передумовами виникнення нових чинників і мають визначний вплив на економічний розвиток аграрної сфери національної економіки.

1.3. Регіональні та галузеві особливості розвитку аграрної сфери України

В умовах світової глобалізації економічний розвиток аграрної сфери набуває надзвичайно великого значення, оскільки від нього залежить рівень продовольчої безпеки країни та життєдіяльність населення, зокрема зростання ВРП в цілому і на душу населення. Відтак, особливої уваги заслуговують регіональні та галузеві особливості розвитку аграрної сфери, адже територіальна диференціація чинників визначає галузеву спеціалізацію і територіальну організацію сільськогосподарського виробництва.

Нині формується потужний ринковий сектор, де з'явилися нові умови забезпечення економічної свободи сільськогосподарських товаровиробників,

вільного вибору маркетингових стратегій, використання нових підходів в організації управління тощо. Такі перетворення мають достатньо специфічний характер, який визначається соціально-економічними, природно-кліматичними, інноваційно-інвестиційними та ще низкою інших чинників. Ринково зумовлена регіональна організація аграрної сфери є визначальним аспектом загальної регіональної детермінанти і реалізується за цілою системою складових (специфіка аграрного устрою, рівень інтенсивності виробництва, спеціалізація тощо). При аналізі визначальних складових регіональної обумовленості, важливу роль відіграє територіально-локалізаційна складова, яка залежить від особливостей саморозвитку локальних культур, регіонів тощо (рис. 1.10).

Рисунок 1.10 – Регіональна складова аграрної сфери*

*Розроблено автором

Економічний розвиток агропромислового виробництва зумовлений змінами як зовнішнього, так і внутрішнього середовища, потребами суспільства та інтересами людей, старінням і зносом сільськогосподарської техніки

(окремих елементів), екологічними проблемами, інноваційним розвитком і глобальним станом світової економіки.

Отже, розвиток аграрної сфери як у кількісному, так і в якісному вимірі відбувається у межах певної системи, яка формується під впливом чинників зовнішнього середовища на основі інновацій пов'язаних із перетворенням зовнішніх і внутрішніх зв'язків.

Аграрна сфера національної економіки є споживачем великих обсягів продукції фондovиробничих галузей, джерелом трудових ресурсів, через великий відсоток сільського населення формується специфічний споживчий попит, вклад галузі у ВВП на 1 зайнятого, рентабельність виробництва і продуктивність праці в сільському господарстві нижча ніж в інших галузях.

Оскільки регіон є багатофункціональною та багатоаспектною системою, то економічний розвиток аграрної сфери в цілому значною мірою залежить від економічного розвитку кожного регіону держави і є відособленою підсистемою національної економіки, яка виконує ряд функцій та має певні економічні ресурси. Регіоналізація аграрної сфери має фактичну обумовленість конкретними формами взаємодії ринкових суб'єктів у процесі виробництва, розподілу та споживання аграрної продукції.

Однією із передумов такої регіоналізації є певні комбінації чинників виробництва. Зокрема, макроекономічні визначають її загальний рівень, функціональне групування такого середовища, здатність конкретного регіону бути системою зі специфічним ринковим середовищем. Основною формою економічного взаємозв'язку регіональних виробників агропродукції є система спеціалізованих ринків продовольства, сировини, трудових ресурсів, капіталу, землі, матеріально-технічних ресурсів (рис. 1.11).

Отже, регіональна організація аграрного виробництва формується та функціонує в ринковому середовищі. Все вищезначене дозволяє нам виокремити основні властивості регіональної аграрної сфери: цілісність, ділимість, структурованість і відособленість.

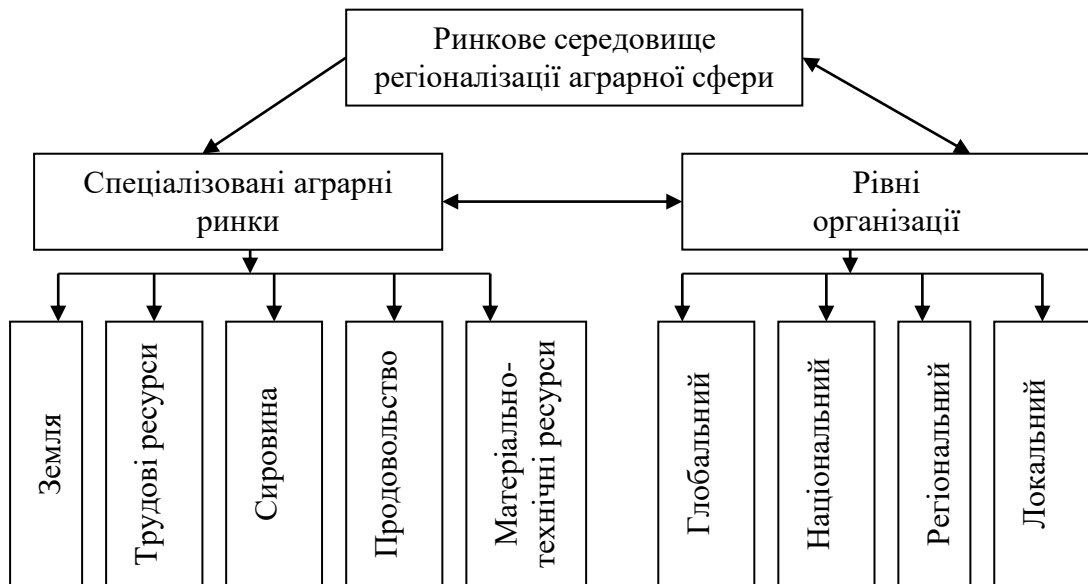

Рисунок 1.11 – Ринкове середовище аграрної сфери*

*Розроблено автором

Змістове наповнення цілісності визначається тим, що господарюючі суб'єкти, об'єднані у спільне утворення, надають йому нових якостей, які відсутні у цих суб'єктів, коли вони знаходяться порізно. Зокрема, це розвинута ринкова інфраструктура, де підприємства одержують доступ до комерційної інформації, використовуючи можливості системи збуту, набувають нових можливостей, якостей та конкурентних переваг.

Ділімість відображає поділ аграрної сфери на певні елементи. Так, у складі регіональної аграрної структури можна виокремити такі частини: складові, підсистеми, елементи. Такими підсистемами можуть бути молочний, м'ясний та інші підкомплекси, які у свою чергу є сукупністю взаємопов'язаних елементів, виокремлених як частина системи за окремими ознаками (технологічні, функціональні, організаційні). Так, сільськогосподарське або переробне підприємство може бути одночасно й елементом аграрної сфери, і складною господарсько-економічною системою.

Структурованість чітко розмежовує системи вертикальних і горизонтальних зв'язків між елементами, а відособленість передбачає розгляд

системи як окремого цілого, проте є відносною, оскільки регіональна аграрна сфера та її підкомплекси є складовою національної економіки.

Зазначені принципи, на нашу думку, є визначальними для формування та функціонування такої складної економічної системи як аграрна сфера.

Розглядаючи особливості економічного розвитку аграрної сфери, варто зазначити, що вона є складною територіальною виробничо-економічною системою, елементами якої є галузі економіки, а також мережа сервісної інфраструктури, розвиток і діяльність яких підпорядковується вирішенню питання задоволення потреб населення у продовольчих товарах і гарантування продовольчої безпеки держави [45, с. 18-19].

З огляду на це, виникає об'єктивна потреба у розкритті сутності регіональних особливостей аграрної сфери, що сприятиме зростанню ефективності його розвитку, обсягів виробництва сільськогосподарської продукції, її реалізації на внутрішньому та зовнішньому ринках.

У «Великому тлумачному словнику української мови» зазначено, що «особливий» це такий, який чимось відрізняється з-поміж інших, не такий як інші; не схожий на інші; незвичайний, винятковий; характерний лише для певного об'єкта, суб'єкта, своєрідний, специфічний; має специфічне завдання чи призначення. Тут же термін «особливість» тлумачиться як характерна риса, ознака; властивість кого-, чого-небудь [34, с. 861-862].

Отже, змістовне наповнення поняття «регіональні особливості економічного розвитку аграрної сфери» полягає у ідентифікації специфічних ознак, процесів регіональних утворень або їх підсистем (елементів) та співставленні їх із аналогічними показниками інших регіонів за певний період часу. З цією метою здійснюється аналіз макроекономічних показників, явищ, процесів. Для аграрної сфери використовуються такі абсолютні величини:

- розмір сільськогосподарських угідь;
- обсяг валової продукції сільського господарства, обсяг продукції рослинництва і тваринництва;
- реалізація сільськогосподарської продукції.

Окрім того, на нашу думку, доцільно аналізувати і середні величини, такі як:

- забезпеченість населення посівними площами в розрахунку на 1 особу;
- середня урожайність сільськогосподарських культур і середньорічний надій молока на одну корову;
- рентабельність виробництва [364, с. 154].

Отже, особливості розвитку окремих регіонів можна відобразити за допомогою індексів продукції сільського господарства, які використовуються для характеристики сукупності в часі, з метою співставлення фактичного випуску з плановим, для порівняння цін, продуктивності праці, у розрізі регіонів, підприємств, сільськогосподарської продукції. При виокремленні особливостей регіонального розвитку аграрної сфери України використовуються індекси цін, товарообігу, фізичного обсягу, собівартості. Як приклад, для аналітичного огляду використаємо індексні показники продукції сільського господарства за областями (див. додаток Б).

Здійснивши ранжування областей за індексом продукції сільського господарства, нами встановлено, що у 2016 році найвище місце посіла Луганська область (у 2015 році – 23 місце), найбільше наблизилися до неї Вінницька (у 2015 році – 17 місце) та Житомирська (у 2015 році – 18 місце) області, найгірший показник у Закарпатській (у 2015 році – 15 місце) і Запорізькій (у 2015 році – 1 місце) областях.

Для визначення місця того чи іншого регіону в національному господарському комплексі за масштабами розвитку велике значення відіграє виявлення певних особливостей. Проте нам важливо визначити рівень розвитку аграрної сфери за допомогою питомих показників, зокрема, показників виробництва валової продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств за областями на душу населення та на 1 га сільськогосподарських угідь (див. додатки В і Г).

Аналізуючи динаміку виробництва валової продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств у розрізі областей, зазначимо, що у

2016 році цей показник у розрахунку на 1 особу найвищий у Вінницькій (13355 грн) та Кіровоградській (12416 грн) областях. Із 24 областей у 12 виробництво валової продукції сільського господарства на 1 особу вищий за середній по Україні (5967) (для порівняння, у 2014 і 2015 роках таких областей було 13, у 2013 – 12, у 2000 – 13).

Найбільші темпи зростання, порівняно з 2015 роком, спостерігаються у Луганській (120%), а найгірші показники у Закарпатській області (96,8%).

Відзначимо позитивну тенденцію до збільшення виробництва продукції на 1 особу загалом по Україні на 6,8%, порівняно з 2015 роком, і лише у Закарпатській і Запорізькій областях цей показник зменшився.

Розраховуючи обсяги валової продукції на 1 га посівної площі за областями, простежуються певні закономірності. Зокрема, найвищі обсяги валової продукції на 1 га посівної площі у 2015 році у Івано-Франківській (11257 грн), Черкаській (11030 грн), Вінницькій (9846 грн) областях. Найнижчі – у Луганській (2345 грн), Донецькій (3790 грн) областях. Лише в 13 областях цей показник вищий за середньоукраїнський (6742,0 грн). Для порівняння, у 2014 році таких областей було 12, а в 2000 – 14.

Порівнюючи обсяги валової продукції на 1 га посівної площі з 2015 роком, зазначимо, у 2016 році що найбільші позитивні зрушення відбулися у Луганській (119,1%), Вінницькій і Житомирській (по 116,6%) областях. Найгірші ж показники у Закарпатській області (94,2%) (див. додаток Г).

Зауважимо, що обсяги валової продукції на 1 га посівної площі у 2016 році зросли загалом по Україні і склали 106,2% від попереднього року. Основними причинами стали сприятливі кліматичні умови та проведення аграрними підприємствами відповідних заходів щодо збільшення врожайності сільськогосподарських культур.

Здійсненні дослідження дають можливість сформулювати припущення щодо ефективності господарювання в тих чи інших областях. Для цього можна скористатися показниками динаміки обсягів валового регіонального продукту

сільського господарства в розрахунку на 1 особу або на 1 га посівної площі у 2016 р. в порівнянні з 2015 та іншими роками.

Досліджуючи динаміку обсягів валового регіонального продукту, виявлено тенденції до зростання його відхилення в розрахунку на одну особу від середнього по Україні у областях із вираженим аграрним спрямуванням (див. додаток Д).

Дані таблиці свідчать про наявність доволі значних міжрегіональних диспропорцій у рівні економічного розвитку, а відтак виникає потреба диференціації рівня валового регіонального продукту в розрахунку на душу населення після вступу України до СОТ.

Адже після приєднання до СОТ спрощено доступ на вітчизняний ринок товарів іноземного виробництва, що призвело до того, що окремі місцеві товаровиробники не можуть ефективно конкурувати з іноземними [35, с. 84].

Очевидно, що аграрна сфера є однією з найважливіших сфер суспільного виробництва, яка забезпечує населення продуктами харчування або сировиною для їх виробництва, а отже є основою економічної та продовольчої безпеки держави. Окрім того, її розвиток є неодмінною передумовою поліпшення добробуту населення і прогресу всього суспільного виробництва. Власне економічний розвиток аграрної сфери сьогодні є одним з основних пріоритетів національної економічної політики. Це актуалізує необхідність здійснення наукових досліджень, пов'язаних з пошуком фундаментальних причин, що перешкоджають повною мірою реалізувати наявний потенціал аграрної сфери з урахуванням специфіки галузі. Такі дослідження мають стати основою для прогнозування тенденцій розвитку національної економіки на перспективу в контексті європейської інтеграції.

Проблеми та специфіка розвитку аграрної сфери знайшли відображення в наукових працях багатьох учених: В. Андрійчука, Б. Данилишина, О. Вишневської, М. Дем'яненка, О. Єрмакова, А. Ключник, О. Котикової, М. Маліка, В. Месель-Веселяка, А. Мельника, В. Паламарчука, П. Саблука, Г. Черевка, І. Червена, В. Шебаніна, О. Шебаніної, О. Шпичака та ін. Проте

залишається низка питань, що стосуються дослідження регіональної специфіки аграрної сфери, які потребують детальнішого дослідження.

Специфіка сільського господарства визначається, насамперед тим, що йому притаманна низка особливостей, пов'язаних із характером виробництва, які ґрунтуються на здатності рослинних і тваринних організмів до природного відтворення, що безпосередньо залежить від ґрунту та клімату. Отже, простежується докорінна відмінність сільського господарства від інших галузей виробництва, адже тут результати діяльності залежать не лише від працівника та засобів виробництва, а й від природних умов.

Особливості аграрної сфери також визначають специфіку виробничих відносин і впливають на економічні показники діяльності працівників цієї галузі. Й. Тюнен довів, що для виявлення особливостей економічного розвитку аграрної сфери регіонів необхідно використати методи пояснення конкретних територіальних структур АПК та унікальні інструменти вирішення кожного конкретного питання розташування його складових. Опираючись на власний досвід учений обґрунтував дієвість моделі, котра показала оптимальне розміщення посівних площ певного типу з урахуванням відстані до центру попиту та запропонував теорію економічної ренти [383, с. 11-12].

У процесі економічного розвитку аграрної сфери регіональні особливості визначає низка чинників: географічне положення, природо-ресурсний і трудовий потенціал, впровадження досягнень НТП, транспортна та соціальна інфраструктура, попит на продукцію аграрної сфери.

Географічне положення є одним із базових чинників, що формують особливості аграрної сфери, оскільки розташування конкретного регіону визначає природно-кліматичні умови виробництва в його межах, визначаючи особливості та специфіку регіональної аграрної сфери. Зауважимо, що як географічне положення загалом, так і природно-кліматичні умови України зокрема, визначають досить високий потенціал її розвитку.

Науковці І. Дітчук і О. Заставецька таким чином пояснюють поняття «географічне положення – це розташування об'єкта щодо інших географічних

об'єктів, які знаходяться поза їх територією або перетинають її і мають чи можуть мати на неї вплив» [69]. Автори зауважують, що зміна економічного простору біля об'єкту істотно впливає на його економічний потенціал.

Окрім того, територіальне розташування окремих аграрних об'єктів чи комплексів необхідно розглядати і за відношенням до центру концентрації того чи іншого виду агропромислової діяльності (центральне, периферійне, глибинне, суміжне, вузлове положення), яке також відображає специфіку аграрного регіону.

Сьогодні підприємства аграрної сфери працюють в умовах ризику і невизначеності через те, що економічний процес відтворення тісно переплітається з природними (біологічними) процесами [9, с. 6].

У процесі сільськогосподарського виробництва задіяні головні ресурси – земля, жива праця, капітал (основні й оборотні фонди). Власне земля в сільському господарстві є головним засобом виробництва, тоді як в інших галузях (крім добувної), вона є лише просторовим базисом [243, с. 12]. Оскільки процес створення нових земель практично неможливий, то сільськогосподарське виробництво завжди обмежене в можливостях екстенсивного розширення.

Особливо визначає специфіку аграрного розвитку регіонів, зокрема їх спеціалізацію, формування зон спеціалізації з виробництва окремих видів продукції, природно-ресурсний потенціал місцевості (рельєф, земельні, кліматичні та інші ресурси). Як свідчить практика, форми рельєфу впливають на форми сільськогосподарських угідь, урожайність вирощуваних культур, рівень ефективності використання сільськогосподарської техніки тощо.

Отже, рельєф конкретної місцевості визначає спеціалізацію регіону. Так, наприклад, рослини і тварини, які пристосовані до рівнинних умов, дають гірші урожаї у гірській місцевості, урожайність сільськогосподарських культур залежить від типу ґрунту тощо.

Сільськогосподарське виробництво також істотно залежить від кліматичних та погодних умов. Так, якщо кліматичні умови конкретного

регіону є відносно незмінними, то чинник погоди складно передбачити на значний проміжок часу та спрогнозувати кінцеві результати праці. Розміщення теплолюбних культур визначається об'єктивними чинниками впливу природно-кліматичних умов, зокрема, температурним режимом і ресурсами тепла, тривалістю вегетаційного періоду, запасами води та рівнем опадів у сезонах року, тривалістю снігового періоду і товщиною снігового покриву, напрямом вітрів, характерним для даного регіону. Враховуючи те, що територія України знаходиться в зоні ризикового землеробства, необхідно враховувати такі природні явища, які періодично наносять шкоду сільському господарству (град, посуха, ожеледиця, зливи, заморозки тощо).

До особливостей аграрної сфери можна віднести і землю як чинник виробництва. Адже вона виступає засобом і предметом праці, оскільки родючість ґрунту люди використовують для виробництва необхідної продукції. Відзначимо, що земля, на відміну від інших засобів виробництва, не зношується, не замінюється, а за правильних агротехнічних заходів її родючість буде підвищуватися.

Оцінюючи агрокліматичні умови, необхідно також звернути увагу на структуру та якість сільськогосподарських угідь. Оскільки виробництво здійснюється в різних ґрунтово-кліматичних умовах, що безпосередньо позначається на результатах господарської діяльності підприємств, варто виокремити ґрунти (родючість, хімічний і фізичний склад) і сезонність. Одним із показників, які істотно впливають на спеціалізацію сільського господарства є типи та родючість ґрунтів, їх механічний склад, агрохімічні та фізичні властивості, бал бонітету.

Аналізуючи врожайність основних сільськогосподарських культур (зернові, цукровий буряк, картопля) за агрокліматичними зонами, простежується вплив вищезазначених умов (див. додаток Е). Зокрема, у 2016 році врожайність зернових у Степу коливалася від 29,7 ц/га (Запорізька область) до 46,1 ц/га (Кіровоградська область), у Лісостепу – від 41,4 ц/га (Чернівецька область) до 64,2 ц/га (Вінницька область), у Поліссі – від 37,7 ц/га

(Волинська область) до 57,2 ц/га (Чернігівська область).

Ще однією істотною особливістю аграрного виробництва є те, що воно безпосередньо пов'язане з біологічними процесами, що істотно обмежує виробничий процес рамками певного періоду або виконання значного обсягу робіт у стислий термін. Зокрема, це розбіжність робочого періоду з часом виробництва, що зумовлює сезонність виробництва не лише в сільському господарстві, а й у суміжних з ним галузях, що спеціалізуються на переробці продукції. Ця особливість проявляється в нерівномірному використанні робочої сили (порівняно вищий рівень зайнятості працівників під час весняно-літніх польових робіт, ніж у зимовий період) і засобів виробництва, нерівномірності процесів формування доходів і надходженні продукції, коливання цін на сільськогосподарську продукцію упродовж року. Окрім того, сільськогосподарська продукція не може довго зберігатися без втрати своєї якості, а це суттєво впливає на ціноутворення.

Також звернемо увагу на технічну складову, а саме на те, що машино-тракторний парк функціонує обмежену кількість днів на рік. Це в свою чергу вимагає від товаровиробника високої насиченості машинами сільського господарства, а відтак й енергооснащеність праці має бути вища, ніж у промисловості. Окрім того від цієї особливості залежить режим роботи галузей, що переробляють сільськогосподарську продукцію.

Не останню роль у цьому процесі відіграють гідрографічні умови, які можуть стимулювати або обмежувати можливості для зрошення, осушення, розведення водоплавної птиці, використання лук і пасовищ, окрім того до річок тяжіють сільські поселення.

Оскільки аграрне виробництво ведеться на значних площах, то це призводить до додаткових транспортних витрат. Зокрема, у рослинництві під час сівби, обробки полів, збирання врожаю виникає необхідність переміщення технічних засобів з одного поля на інше, перевезення зібраного врожаю на склад, елеватор тощо. Це, у свою чергу, істотно збільшує транспортні витрати.

Що стосується капіталу, то варто відзначити, що аграрна сфера є галуззю, яка не може повноцінно розвиватися та ефективно функціонувати без додаткових фінансових ресурсів. Окрім того, вона є менш інвестиційно привабливою порівняно з іншими галузями національної економіки, що спричинено тривалим періодом виробництва сільськогосподарської продукції.

Ґрунтовний аналіз статистичних та наукових даних свідчить про те, що хоча Україна і має істотний потенціал розвитку аграрної сфери, упродовж останніх років відбувається зниження соціального забезпечення, рівня та якості життя сільського населення, що є наслідком неефективного використання природних, людських, матеріальних ресурсів. Навіть у аграрних регіонах із значними запасами чорноземів, існують проблеми, зумовлені активною експлуатацією природних, насамперед земельних, ресурсів за рахунок інших сфер сільського розвитку. Саме тому важливе значення відіграє організація ефективного господарювання на землі, особливо – оптимальне поєднання різних форм власності на неї.

Після реформування аграрного сектора та реструктуризації колгоспів, з'явилося багато нових аграрних господарств, які через брак коштів, техніки, кваліфікованих фахівців та роздробленість не могли обробляти раніше розорані площі, що призвело до зменшення посівних площ, окрім того частина земель КСП, що підлягали реформуванню, виокремлено з масивів, передано в оренду або приєднано до присадибних ділянок селян. Проте в останні роки сформувалися великі потужні агрохолдинги, які інтенсивно збільшують свій земельний банк і за наявності в них необхідної техніки для обробітку землі, сформованої інфраструктури можуть обробляти більше посівних площ. Усе це призвело до того, що нині спостерігається загальна тенденція до збільшення посівних площ (див. додаток Ж).

Так, за період 2000-2010 рр. посівні площі, що знаходилися у власності всіх власників та землекористувачів зменшилися на 221 тис. га, проте, у наступні три роки вони збільшилися на 1377,3 тис. га, у 2014 році цей показник зменшився за рахунок тимчасової окупації АР Крим і частково Донецької та

Луганської областей. У 2016 році в порівнянні з 2015 роком найбільших втрат зазнали користувачі Херсонської області – на 32 тис. га. Разом з тим, у 20 областях спостерігається зростання величини посівних площ, найбільше в Житомирській – 29 тис. га. Зменшення посівних площ в окремих областях спричинило зменшення випуску аграрної продукції, проте, це майже не відобразилося на посівних площах у розподілі на одного жителя, оскільки чисельність населення у період з 2000 по 2016 рік зменшилася на 6,8 млн чол. Так, в середньому по Україні за період 2000-2014 рр. посівна площа у розрахунку на одного жителя збільшилася з 0,55 до 0,63 га і на такому рівні знаходиться зараз. В окремих регіонах посівні площі збільшуються за рахунок використання земель запасу та держрезерву. Проаналізувавши розподіл посівної площі у розрахунку на 1 жителя, можна простежити певну закономірність, зокрема, найбільша забезпеченість має місце в регіонах, що розташовані вздовж великих річок, а найменша – на крайньому заході і сході України.

Окрім того погіршується якість ґрунтів, яких в Україні є понад 30 типів з різним співвідношенням природної та штучної родючості. Через таку різноманітність ґрунтів виникла необхідність формування шкали їх оцінки. Науковці Української академії аграрних наук розробили таку шкалу, за якою до ґрунтів із слабким ступенем піддатливості вітроерозійним процесам належать ті, в яких показник руйнування ґрунтових агрегатів не перевищує 20 %, а узагальнений показник потенційної небезпеки вітрової ерозії менший одиниці, з помірним ступенем піддатливості – ті, в яких названі показники відповідно дорівнюють 20-45% і 1-1,7, із середнім ступенем – 45-80% і 1,7-3,5, сильним – понад 80% і 3,5 [2, с. 19-20].

Важливим також є чинник забезпеченості матеріально-технічними засобами для ведення сільського господарства, розвиток транспорту, переробної промисловості, впровадження передових технологій виробництва та переробки сировини, застосування прогресивних методів зберігання як сировини, так і готової продукції. Все це визначає спеціалізацію і кооперування

промислових і сільськогосподарських підприємств, їх розміри та типи, організацію виробництва.

Нині сільськогосподарські підприємства аграрної сфери України забезпечені посівною та ґрунтообробною технікою лише на 50-60% від потреби, частина з якої вичерпала свій ресурс через те, що частина землі не обробляється, а та, що обробляється, дає врожай нижчий від можливого. При виявленні регіональних та галузевих особливостей розвитку аграрної сфери необхідно враховувати соціально-історичні умови досліджуваної території, оскільки певні особливості успадкованого від минулого розміщення сільського господарства стають вагомим чинником при розміщенні та його спеціалізації тепер. Важливе місце займає територіальне розміщення, забезпеченість і інтенсивність використання економічно-активного населення сільських територій. Статеві-вікова структура сільського населення дає змогу визначити середньорічну чисельність населення в працездатному віці та окреслити певні прогнози стосовно забезпечення трудовими ресурсами на перспективу. При аналізі трудових ресурсів села особливої уваги потребує рівень і структура їх зайнятості в усіх типах господарств. Також виділимо специфічні галузеві особливості людської праці у сільськогосподарському виробництві, зокрема:

- сезонний характер сільськогосподарського виробництва;
- залежність від природних і кліматичних умов;
- праця пов'язана з живими організмами;
- відносно низький рівень механізації виробничих процесів;
- висока частка праці підлітків, жінок та пенсіонерів;
- не високий рівень продуктивності праці;
- наявність широкого спектру галузей аграрного виробництва.

Глибока спеціалізація веде до сезонності у використанні трудових ресурсів, що у свою чергу впливає на функціонування всієї соціальної інфраструктури. Тому з метою ефективного використання трудових ресурсів сільської місцевості рівномірно впродовж року необхідно розвивати інфраструктуру переробних підприємств і соціальну інфраструктуру. Належний

рівень забезпеченості сільського населення послугами соціальної інфраструктури впливає безпосередньо на економічну ефективність суспільного виробництва.

Більшість дослідників даної проблематики погоджуються з твердженням про те, що на економічний розвиток аграрної сфери безпосередньо впливає структура формувань за організаційно-правовими формами. Зокрема, на базі реформованих сільськогосподарських підприємств створені нові форми господарювання: фермерські господарства, приватні підприємства, ТЗОВ, ВАТ, ЗАТ, виробничі кооперативи тощо. Аналіз статистичних даних свідчить, що у 2016 році кількість діючих сільськогосподарських підприємств зменшилася на 4229 одиниць порівняно з 2015 роком. Найбільша кількість діючих сільськогосподарських підприємств у 2016 році була в Одеській області (5107 чи 10,7% від загальної кількості) та Дніпропетровській області (4411 чи 9,2%), найменша – у Івано-Франківській області (759 чи 1,6%) і Рівненській (629 чи 1,3%) (див. додаток И).

Найбільших втрат зазнала Одеська (962 підприємства), Донецька Закарпатська та Луганська області (532, 461 і 450 відповідно). Найбільше нових підприємств за цей період з'явилося у Київській області (317). Така динаміка відображає процес оптимізації кількості сільськогосподарських підприємств, адже виживають лише ті, які адаптувалися до ринкових умов і виробляють конкурентоспроможну продукцію.

Зазначимо, що особливості трансформації форм власності в аграрній сфері (1990 - 2016 рр.) зумовили специфіку змін у співвідношенні обсягів валової продукції сільського господарства, виробленої різними категоріями господарств аграрної сфери України (див. додаток К).

Звідси можна зробити висновки, що упродовж 1990-2015 рр. частка сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції сільського господарства знизилася з 70,4% до 55,1%, а у 2016 дещо зросла до 57%, разом з тим, у господарствах населення вона навпаки збільшилася із 29,6% до 44,9%, а у 2016 дещо знизилася до 43%.

Аналізуючи регіональні та галузеві особливості економічного розвитку аграрної сфери, ми дослідили, що існують чинники, які формують специфіку розвитку регіональної аграрної сфери та виступають у ролі диверсифікантів їх особливостей. Одні з них сприяють розвитку аграрної сфери, інші його обмежують або лімітують.

Висновки до розділу 1

1. Економічний розвиток є складним та системним процесом, що охоплює економічне зростання, структурні трансформації в економіці, удосконалення умов та якості життя населення, відображає зміни у господарському механізмі зокрема, та економічної системи держави загалом. Запровадження концепції економічного розвитку аграрної сфери України в умовах глобалізації, особливо її регіональний аспект, в теорії та практиці розглядається як стратегія вирішення проблем забезпечення національної і продовольчої безпеки, високого рівня життя населення, збереження навколишнього середовища. В сьогоденних умовах ринкової нестабільності та світових трансформаційних змін постає нагальна потреба переходу на новий рівень, який базується на принципах економічного розвитку, адже це є головною передумовою зростання національної економіки та покращення рівня життя населення країни.

2. Поняття «економічний розвиток» нами пропонується розуміти як розвиток, що передбачає збалансовану динамічну рівновагу між рівнем задоволення потреб кожної людини і суспільства загалом, підвищення рівня і якості життя, зростання обсягу валового внутрішнього продукту та національного доходу в розрахунку на душу населення, розвиток галузевої структури національної економіки за умов ефективного використання ресурсного потенціалу, збереження та відновлення навколишнього середовища, оптимізацію галузевої структури та використання екологічно безпечних, економічних і високопродуктивних технологій, створення належних та привабливих умов для проживання населення.

3. Сучасні тенденції розвитку аграрної сфери України виявлені на основі системного аналізу складових елементів стійкості розвитку сільськогосподарського виробництва свідчать, що для її економічного зростання необхідно виокремити, розділити та структурувати зовнішні і внутрішні впливи системи чинників на розвиток сільського господарства, визначити їх роль, змодельовати виробничі процеси, показати місце управління та організації виробництва.

4. У результаті розробки методології дослідження економічного розвитку аграрної сфери виокремлено систему чинників, що впливають на нього, одні з яких потенційно сприяють, інші – перешкоджають ефективнішому господарюванню. Зокрема виділено та акцентовано увагу на групи за характером впливу (прямі і непрямі), за характером зростання (інтенсивні й екстенсивні), за розподілом, попитом та пропозицією, економічними і неекономічними. Усі вони тісно взаємопов'язані через інвестиції, технології виробництва та можуть бути передумовами виникнення нових чинників і чинять визначальний вплив на економічний розвиток аграрної сфери національної економіки в умовах глобалізації.

5. Доведено, що у сучасних ринкових умовах господарювання наукові підходи щодо економічного розвитку аграрної сфери набувають надзвичайно великого значення. Відтак, особливої уваги заслуговує регіональна та галузева специфіка розвитку аграрної сфери, адже територіальна диференціація чинників визначає галузеву спеціалізацію і територіальну організацію сільськогосподарського виробництва. Ринково зумовлена регіональна організація аграрної сфери є визначальним аспектом загальної регіональної детермінанти і реалізується за цілою системою складових (специфіка аграрного устрою, рівень інтенсивності виробництва, спеціалізація тощо). При аналізі визначальних складових регіональної обумовленості важливу роль відіграє територіально-локалізаційна складова, яка залежить від особливостей саморозвитку локальних структур, регіонів тощо.

6. Актуалізація наукової проблеми формування економічного розвитку аграрної сфери національної економіки зумовлена високим рівнем динамічності та багатогранністю досліджуваної категорії, як полісистеми, яка об'єднує економічну, соціальну, екологічну та інституційну компоненти під впливом чинників зовнішнього середовища на основі інновацій пов'язаних із перетворенням зовнішніх і внутрішніх зв'язків.

Результати дослідження, висвітлені в даному розділі, опубліковані у працях [1, 16, 17, 20, 33, 39, 42, 49].

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

2.1. Сутність, принципи та алгоритми економічного дослідження. Методологія формування стратегій економічного розвитку аграрної сфери

Нами поділяється думка, яка висловлена багатьма відомими українськими вченими-економістами [10; 44; 80; 302], що при вивченні економічних явищ і процесів ключова роль належить методології дослідження.

У цьому плані цілком слушно зазначається: «Методологія наукового агроекономічного дослідження передбачає всебічне, об'єктивне та ґрунтовне вивчення економічних явищ і процесів, їх характеристик, зв'язків на підставі розроблених у науці принципів і методів пізнання, а також отримання корисних для діяльності людини результатів, упровадження їх у сільськогосподарське виробництво для підвищення його ефективності та стійкості» [80, с. 6].

Потрібно відзначити, що проблеми методології економічного дослідження загалом і аграрної сфери зокрема знайшли відображення у працях таких вчених: В. Г. Андрійчука, В. М. Геєця, С. І. Дем'яненка, О. Ю. Єрмакова, Ф. В. Зінов'єва, І. І. Лукінова, С. В. Майстро, О. М. Могильного, Б. Й. Пасхавера та ін. Досліджуючи проблеми економічного розвитку ці та інші вчені відзначали, що в його основі, для отримання позитивних зрушень, знаходиться економічне зростання, яке базується на відповідних стратегіях. Тому нами при написанні даного розділу й визначена потреба ґрунтовного розгляду методологічних засад саме щодо стратегій економічного розвитку аграрної сфери.

В умовах світової глобалізації та диверсифікації виробництва перед аграрною сферою постає завдання постійного розвитку, реалізації свого потенціалу, зростання кількості та якості сільськогосподарської продукції. При формуванні стратегії такого розвитку важливе місце займає конкурентоспроможність і прибутковість продукції, виробленої в аграрній

сфері, що залежать від здатності товаровиробників вчасно й адекватно реагувати на постійні зміни на ринку, використовувати його кон'юнктуру та механізм цін, інформаційні технології і комунікації та здатність швидко до них адаптуватися. Тому вибір стратегічних напрямів розвитку значною мірою впливає на ефективність роботи аграрної сфери як країни в цілому, так і регіону зокрема, а також реалізації їх наявного потенціалу. Провідні науковці Інституту економіки та прогнозування НАН України доводять, що для вітчизняної агропродовольчої системи результати її конвергенції зі світовою системою визначаються вибором стратегії і механізмів входження у глобальний простір [36, с. 74].

Необхідність і доцільність формування стратегії розвитку аграрної сфери та її окремих складових вивчала низка науковців. Розробці даної проблематики присвячені дослідження зарубіжних вчених: Л. Абалкіна, І. Ансоффа, Ф. Котлера, Ж.-Ж. Ламбена, Р. Мінцберга, М. Портер, Дж. Стрікланда, А. Томпсона, Р. Фатхутдінова, українських В. Г. Андрійчука, Г. В. Балабанова, В. М. Гейця, Б. М. Данилишина, О. Ю. Єрмакова, І. І. Лукінова, П. Т. Саблука, В. В. Юрчишина та інших фахівців. Проте достатньо багато питань, пов'язаних із визначенням сутності, функцій, завдань і регіональних особливостей формування стратегії розвитку аграрної сфери потребують подальшого більш глибокого дослідження.

У науковій економічній літературі поняття стратегії в основному розглядається з точки зору окремого господарюючого суб'єкта, а трактування даного поняття стосовно окремого регіону досі залишається недостатньо вивченим.

Сучасні умови функціонування національної економіки під впливом глобалізаційних процесів спонукають її до орієнтації на інтеграцію у світовий економічний простір. Для цього, на нашу думку, потрібно враховувати ключове значення державних реформ, що виходять за рамки економічної сфери і стосуються, зокрема, законодавчої, судової та правоохоронної систем. Адже сьогодні наша країна знаходиться у такому становищі, коли подальший економічний розвиток значною мірою визначатиметься станом основних

соціальних інститутів.

Окрім цього, пріоритетне завдання сучасних науковців – вироблення інструментів економічного розвитку, завдяки яким:

- економічний розвиток здійснюватиметься високими темпами, забезпечуючи подвоєння ВВП за 9-10 років;
- піднесення супроводжуватиметься прогресивними структурними зрушеннями (тобто забезпечить диверсифікацію) і підвищить конкурентоспроможність країни;
- спостерігатимуться високі темпи як у середньостроковій, так і в довгостроковій перспективі;
- уможливиться зближення за рівнем економічного розвитку з найбільш розвиненими країнами (тобто темп зростання стане вищим, ніж середньосвітовий, або ніж темп зростання у найбільш розвинених країнах).

Абсолютним стратегічним пріоритетом при цьому мають стати реформи аграрної сфери. Головні конкурентні переваги сучасної високорозвиненої країни забезпечуються високою якістю людського потенціалу й тими чинниками, що безпосередньо пов'язані з життєдіяльністю людини [352].

Спочатку зупинимось на розгляді поняття «стратегія». Оскільки воно багатоаспектне, то думки різних авторів щодо його трактування доволі неоднозначні. Основною ідеєю стратегії є формування здатності пристосовуватися до змін оточуючого середовища й умов господарювання, і водночас дотримуватися орієнтиру на високу конкурентоспроможність. Сьогодні зовнішні умови стали своєрідним каталізатором змін у формуванні стратегії, тому найважливішою її функцією є адаптація до зовнішнього середовища.

І. Ансоф розглядає стратегію як «систему, яка складається з аналізу та вибору стратегічної позиції й оперативного управління у реальному масштабі та часі» [13, с. 46].

Н. Куденко стверджує, що найбільш повно поняття «стратегія» трактує А. Чандлер, зазначаючи, що це визначення основних довгострокових цілей та завдань підприємства, затвердження курсу дій і розподілу ресурсів, необхідних

для досягнення цих цілей. Отже, стратегія виконує роль інтегрування цілей та можливостей [134, с. 10].

На думку зарубіжних науковців А. А. Томпсона і А. Дж. Стрікланда, стратегією є управлінський план, спрямований на зміцнення позицій підприємства на ринку, задоволення потреб клієнтів і досягнення конкретних результатів діяльності. Вони вважають, що це динамічний процес, в якому немає нічого остаточного, всі раніше зроблені дії є об'єктами внесення виправлень у тих випадках, коли змінюються умови навколишнього середовища або виникають нові ідеї [347].

Поглиблюючи розуміння даного економічного явища, зазначимо, що, за словами ж Г. Мінцберга, «стратегія» включає такі поняття як «план» і «прийом». Перше вживається, коли мова йде про стратегію як заздалегідь означені дії, хід яких контролюється від початку до кінця. План може включати різні графіки злиття, планування фінансування, зміни у сфері людських ресурсів тощо. А термін «прийом» (тактичний хід) означає короткострокову стратегію, яка характеризується дуже обмеженими цілями і, в разі потреби, може корегуватися [167].

У. Кінг і Д. Кліланд відзначають, що «стратегія – ефективна ділова концепція (концепція бізнесу), доповнена набором реальних дій, які здатні привести її до досягнення реальної конкурентної переваги, що може зберігатися тривалий час» [110].

При формуванні нової стратегії розвитку необхідно більше уваги приділити конкурентним перевагам. У цьому випадку варто відзначити дослідження К. Прахалада і Г. Хемела, які сформулювали нові положення теорії стратегії, що вказують на необхідність зміни підходів та орієнтирів стратегічного аналізу, її розробки і реалізації на формування та накопичення базових компетенцій. Вони схильні розглядати конкурентну перевагу як функцію від взаємодії ресурсів і компетенцій. Важливими складовими цього підходу є стратегічні наміри підприємства, що здійснюються через мобілізацію ресурсів і концентрацію зусиль на досягненні поставленої мети [434, с. 79-91].

В «Економічній енциклопедії» зазначається: «Стратегія розвитку – це

економічна політика, спрямована на досягнення економічного розвитку в довгостроковому періоді, втілюваних у найбільш важливих і принципових планах, програмах, установках чи намірах органів, які приймають рішення» [75]. Таке трактування, на нашу думку, лише частково відображає особливості поняття «стратегія» у принципових планах, програмах, установках, органів, які приймають рішення.

У сучасних умовах господарювання необхідно розробити таку класифікацію стратегії, яка б могла визначити належність стратегії підприємства до одного класу з урахуванням стану його основних параметрів, які задаватимуться за допомогою мети, зовнішнього й внутрішнього середовища підприємства, наявних ресурсів.

На основі наявних основних вимог до типології стратегій можна виокремити їх базові класифікаційні ознаки:

- динаміка цільових параметрів моделі поведінки підприємства;
- рівень прийняття стратегічних рішень;
- пріоритетний тип керування системою;
- походження, логіка розвитку та реакція на зміни зовнішнього середовища;
- ступінь ризикованості стратегії;
- визначальний тип ресурсів, що необхідні для її реалізації;
- часовий інтервал стратегічного планування.

Важливим елементом вибору, розробки та деталізації стратегії У. Кінг і Д. Кліланд вважають синергізм [110].

Цей термін для оцінки взаємозв'язку видів діяльності усередині фірми запропонував І. Ансофф, зазначаючи, що він показує різницю між сукупним ефектом спільного використання ресурсів і сумою часткових ефектів від використання тих самих ресурсів окремо. На його думку, синергізм виявляється в об'єднанні різних сфер діяльності в рамках одного підприємства та у збільшенні ефективності взаємодії елементів в рамках однієї системи.

Згаданий вчений акцентує увагу на тому, що синергізм функціональних стратегій проявляється в їх взаємовпливі та можливості заміщати одна одну,

тобто у такому поєднанні, при якому підприємство отримує максимально ефективне управління [12]. Головним недоліком такого підходу, на нашу думку, є відсутність гнучкості. Проте стратегія синергізму лежить в основі формуванні великих агропромислових груп як на регіональному, так і на національному рівнях. На регіональному рівні внаслідок їх використання можна створити маркетингові мережі, які дадуть змогу використовувати синергетичний ефект взаємодії виробництва та збуту.

А. П. Наливайко зазначає, що наявна різноманітність стратегій, як і класифікаційних ознак для виділення їх однорідних груп, більшою мірою зумовлена великою кількістю можливих цілей, умов та засобів їх досягнення [227, с. 24].

Багато економістів у процесі досліджень прийшли до висновку, що майбутнє підприємства в конкурентному середовищі можна сформулювати за допомогою ієрархії стратегій А. А. Томпсона і А. Дж. Стрікланда, в якій виокремлюються такі рівні:

- головна (корпоративна) стратегія – визначає загальний план управління диверсифікованим підприємством (фірмою, компанією, яка поширюється на все підприємство, охоплює всі сфери його діяльності);

- ділова стратегія – зосереджена на управлінні діяльністю в одній із сфер бізнесу. Її основна мета полягає в досягненні довготривалих ділових переваг;

- функціональна стратегія – конкретизує деталі в загальному плані розвитку підприємства шляхом визначення підходів, дій щодо управління підрозділами, функціями;

- операційна стратегія – визначає принципи управління ланками організаційної структури (заводами, відділами, центрами), способи вирішення стратегічно важливих оперативних завдань (закупівля, управління запасами, ремонт, транспортування, реклама). Її розробляють для функціональних напрямів з метою реалізації стратегій вищих рівнів [347].

Американський науковець М. Портер дослідив, що в усіх галузях і з конкурентною взаємодією існують три основні типи стратегій поведінки та розвитку підприємств: «ті, що знімають вершки», «лідери собівартості»,

«гравці на нішах». Перші використовують своє монопольне право на виробництво та реалізацію інноваційних товарів, другі – перемагають завдяки тому, що вони є більш ефективними, ніж їхні конкуренти. Треті виживають тому, що уникають лобової цінової конкуренції [271].

Деякі вчені розмежовують корпоративну та конкурентну стратегії. Перша з них пов'язана з рішеннями відносно масштабів суб'єкта господарювання, кількістю географічних і продуктових ринків, що вона обслуговує, друга ж визначає як підприємство займає своє місце на тому чи іншому ринку. За І. А. Ігнат'євою, стратегії М. Портера можна віднести до конкурентних стратегій [101, с. 222].

Розробляючи стратегію економічного розвитку, необхідно також враховувати всі сторонні впливи, які можна розділити на внутрішні та зовнішні. Зокрема, вплив чинників зовнішнього середовища на функціонування підприємства або галузі досліджував І. Ансофф, який виокремив такі їх групи: конкуренти, споживачі та соціально-політичні [12].

Досліджуючи проблеми формування стратегії розвитку М. Портер виокремив такі групи чинників: демографічні зміни та розповсюдження прав інтелектуальної власності, що належать до ще однієї групи впливів – технології [267].

Науковець М. Х. Мескон акцентує свою увагу на тому, що на галузь значний вплив мають зовнішні чинники, які він розділив на групи: економічні, політичні, ринкові, технологічні, міжнародні, конкуренції, соціальної поведінки [164].

При аналізі системи чинників зовнішнього середовища ми поділяємо думку К. Боумана про те, що особливу роль відіграє конкуренція, а при оцінці потенційних конкурентів варто дотримуватися чітко визначеної схеми:

1. Оцінка існуючих і потенційних конкурентів, приділяючи особливу увагу на аналіз потреб, яким відповідають товари та послуги, що надаються аналізованим підприємством;

2. Аналіз діяльності та перспектив підприємств-конкурентів;

3. Дослідження мотивів підприємств-конкурентів;

4. Вивчення передбачуваних кроків підприємств-конкурентів;
5. Виявлення слабких місць підприємств-конкурентів [29].

Досліджуючи зовнішні чинники й аналізуючи їх вплив на конкретну галузь економіки, відзначимо вагомий внесок Р. А. Фатхутдінова, адже він розділив чинники впливу на діяльність за сферами макро- та мікросередовища, причому обидві сфери впливають на діяльність підприємства ззовні. На його думку, складові мікросередовища впливають на підприємство безпосередньо (податкова система, політика постачальників, споживачі та ін.), а складові макросередовища впливають на підприємство опосередковано (політична, економічна ситуація та ін.) [359].

Аналізуючи вищевикладене зазначимо, що враховуючи вплив зовнішніх та внутрішніх чинників, можна сформувати стратегію, яка забезпечить досягнення визначених цілей у довгостроковій перспективі.

Про необхідність соціально-економічної стратегії економічного розвитку зазначає І. І. Лукінов, адже стабільний економічний розвиток завжди має під собою ґрунтовну наукову стратегію і тактику дії систем управління й організації, без яких новим країнам аж ніяк не обійтися [141].

Стратегія розвитку як аграрної сфери України загалом, так і регіону зокрема, має формуватися на основі того, що агропромислове виробництво є невід'ємною частиною національної економіки. Без промислових галузей – машинобудування, хімічної, харчової, виробництва мінеральних добрив, будівництва, транспорту, зв'язку – виробництво, зберігання, переробка і реалізація готової до споживання продукції неможливі [303].

Принагідно наголосимо, що стратегія – це вибір цілей і засобів для досягнення високого рівня економічного розвитку аграрної сфери за умови вибору партнерів та ресурсів, правил і поведінки на ринках, шляхів залучення усіх резервів виробництва. Її формування має базуватися на забезпеченні перманентного зростання якості продукції та її привабливості, створення дієвої системи реалізації продукції, врахування національних особливостей.

Регіональна аграрна сфера може дати потужний поштовх до розвитку вищезазначених галузей, що спричинить збільшення кількості робочих місць,

міграцію населення з міста у село, зменшить кількість безробітних. Розробляючи стратегію розвитку аграрної сфери необхідно враховувати її наявний потенціал і взаємозв'язок із зазначеними галузями. Вирішення завдань, передбачених стратегією, може зіштовхуватися з низкою труднощів, зумовлених особливостями функціонування сільського господарства.

Головною метою даної стратегії є створення в аграрній сфері таких умов, які б сприяли підвищенню ефективності сільськогосподарського виробництва, рівня життя сільського населення та розвитку соціальної інфраструктури.

Через відсутність чіткої стратегії сьогодні не повною мірою використовується наявний потенціал аграрної сфери, що має низький рівень інвестиційної активності та модернізації техніки і технологій.

При розробці стратегії економічного розвитку аграрної сфери важливе місце необхідно відвести оптимізації структури сільськогосподарського виробництва, котра б визначила склад і розміри галузей, їх оптимальне розміщення у межах певного регіону та країни в цілому. Адже кожна галузь аграрної сфери має певні пропорції у внутрішній системі взаємовідносин, що відображає їх сукупність у межах конкретної природної зони, регіону та країни.

За оптимальної структури сільськогосподарського виробництва виникають умови, за яких функціонують гарантовані ринки збуту, тому важливе значення має наявність підприємств, які своєчасно можуть переробити продукцію з обмеженим терміном зберігання. Тому за даних умов на перший план виходять кооперація, інтеграція та концентрація.

В умовах глобалізації стратегія розвитку аграрної сфери має враховувати сучасний стан, перспективи і напрями подальшого розвитку сільського господарства та інших її галузей у майбутньому через вирішення проблем продовольчої безпеки та продовольчої незалежності держави, збільшення частки експорту сільськогосподарської продукції, удосконалення економічних, соціальних і земельних відносин, ефективного розвитку організаційної структури сільськогосподарського виробництва, підвищення рівня життя сільських громад.

Визначаючи підходи до формування стратегії розвитку аграрної сфери,

необхідно виокремити першочергові завдання, вирішення яких дало б змогу сформувати ефективне конкурентоспроможне аграрне виробництво, котре здатне забезпечити продовольчу безпеку країни та розвинути експортоорієнтовані галузі сільськогосподарського виробництва. Найбільш пріоритетним серед них, на нашу думку, є забезпечення управління аграрною сферою на державному, регіональному та галузевому рівнях; удосконалення кадрового та зміцнення інформаційного потенціалу системи управління аграрною сферою; програмне забезпечення практичного втілення стратегії шляхом розроблення цільових регіональних і галузевих програм; постійний моніторинг розвитку земельних та аграрних відносин, екологічного стану навколишнього середовища й основних природних ресурсів сільськогосподарського призначення.

Відповідно до стратегічних напрямів розвитку аграрного виробництва формується вектор на освоєння ринкової системи господарювання, на забезпечення конкурентоспроможності продукції сільськогосподарських галузей на внутрішньому і зовнішньому аграрних ринках. Поставлену мету можна досягти за допомогою використання інноваційної моделі розвитку [108, с. 73].

Проте використання такої моделі розвитку у сучасних умовах неможливе без адекватної державної політики в аграрній сфері. Тому, як зазначає В. Пастухова, виникає необхідність впровадження державної програми підтримки її інноваційного розвитку через інноваційні програми, підпрограми й окремі проекти [261].

Для розробки дієвої стратегії розвитку аграрного регіону необхідно, насамперед, сформувати концепцію, в якій закладаються й обґрунтовуються цілі та пріоритети регіональної соціально-економічної політики, способи її досягнення, найважливіші завдання, які потребують вирішення, послідовність й етапність їх здійснення. Усе це утворює сукупність поглядів на майбутній стан і можливості розвитку регіональної економічної системи, що враховує усі чинники позитивного і негативного впливу на траєкторію руху регіону до поставлених цілей [105].

Стратегічні цілі розвитку аграрної сфери – це орієнтири, яких бажано досягти в довго-, середньо- та короткострокові періоди. З метою визначення цілей її розвитку, на нашу думку, найдоцільніше використовувати системний підхід, який дає можливість відобразити функціонування аграрної сфери з урахуванням особливостей як внутрішнього, так і зовнішнього середовища.

Такі цілі можна розділити на чотири групи: 1) розвиток ефективного виробництва; 2) розвиток соціальної сфери; 3) розвиток продовольчого ринку; 4) екологічний розвиток сільської місцевості.

До першої групи належить покращення матеріально-технічної бази, зростання продуктивності й ефективності праці, проведення заходів щодо ресурсо- та енергозбереження, усунення структурних диспропорцій.

Друга група включає заходи із забезпечення продовольчої та економічної безпеки, розвиток агромаркетингу, формування конкурентоспроможного ринкового середовища, виробництво конкурентоспроможної аграрної продукції.

До третьої групи можна віднести розвиток соціальної інфраструктури, підвищення рівня життя населення сільських поселень, зростання зайнятості населення тощо.

Четверту групу складає забезпечення екологічної безпеки, збереження та підвищення родючості ґрунтів, екологічний контроль і підвищення відповідальності за результати діяльності.

За таких умов виникає необхідність стратегічного управління, що зумовлене, насамперед, спрямованістю аграрної сфери на розвиток, який би випереджав країни-конкуренти. Відтак, головним інструментом стратегічного управління є місія – поняття, що визначає цільові орієнтири, важливі з погляду забезпечення довготривалих конкурентних тенденцій, роль якої полягає в осмисленості та цілеспрямованості дій. Місією аграрної сфери є забезпечення продовольчої безпеки держави, попиту на внутрішньому і зовнішньому ринках на якісні, доступні, екологічні, конкурентоспроможні продукти харчування.

Таке управління, на думку З. Шершньової, варто розглядати як реалізацію

концепції, де об'єднані цільовий, системний, ситуаційний та інтегральний підходи до діяльності соціально-економічної системи. Це у свою чергу дає змогу сформулювати цілі розвитку, порівнювати їх із наявними можливостями та приводити їх у відповідність з останніми, розробляючи та реалізуючи систему стратегій [384].

Аграрна сфера має специфічні особливості, де місією є виробництво та забезпечення населення продуктами харчування. Щодо місії регіону, то вона має ширше значення і пов'язана, насамперед, із реалізацією регіональних інтересів. Роль аграрної сфери в реалізації місії регіону відображена на рис. 2.1.

Рисунок 2.1 – Місце аграрної сфери в реалізації місії регіону*

*Розроблено автором

Стратегічна мета зумовлює вибір пріоритетів у структурній політиці регіону, виходячи з двох основних критеріїв: наявність платоспроможного попиту на ринку продовольства підкріпленого платоспроможністю населення

та ресурсний потенціал території, який дозволяє виробляти відповідну конкурентоспроможну продукцію. Оскільки конкурентна економіка є необхідною умовою його економічного розвитку, то, на нашу думку, раніше виокремлених двох критеріїв недостатньо.

Важливим пріоритетом при цьому має також стати забезпечення належного рівня та якості життя населення шляхом збільшення рівня зайнятості, підвищенням реальної зарплати, доходів регіонального бюджету тощо. Нині у результаті вже проведених аграрних реформ сформувалася ціла низка різноманітних форм господарювання, які мають свої інтереси та напрями діяльності, що істотно відрізняються від регіонального вектора розвитку. Тому сьогодні виникає нагальна необхідність постановки спільної стратегічної мети для усіх цих аграрних товаровиробників, яка б тією чи іншою мірою задовольняла їх власні інтереси, інтереси регіону та держави. Сформований зміст цілей повинен відповідати завданням вирішення визначених раніше проблем і реалізації стратегічної мети розвитку галузі. Тому операційними цілями, на нашу думку, мають бути:

- підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва;
- гарантування продовольчої безпеки держави;
- забезпечення конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на внутрішньому та зовнішніх ринках;
- технічне та технологічне оновлення аграрного виробництва;
- створення цивілізованих умов для проживання у сільській місцевості.

Поставлені цілі окреслюють концепцію та стратегію економічного розвитку галузі з урахуванням наявних конкурентних сил. Досліджуючи ці процеси, М. Портер сформулював концепцію, яка складається з п'яти конкурентних сил, що визначають привабливість певної галузі: вхідні бар'єри при проникненні в галузь нових конкурентів; загроза продуктів-замінників; вплив покупців і постачальників, що дає їм можливість відстоювати власні інтереси; суперництво між існуючими конкурентами в галузі.

Така концепція розвитку передбачає розробку стратегії діяльності у

потрібному напрямі. Реальною її основою є досягнутий рівень соціально-економічного розвитку регіону, наявний ресурсний, промисловий та аграрний потенціал і глибокий аналіз існуючих ресурсів з виявленням сильних і слабких сторін, можливостей і загроз (SWOT-аналіз).

Зауважимо, що стратегія розвитку аграрного регіону має реалізовуватися за рахунок стратегічних напрямів розвитку, які ґрунтуються на сучасних технологіях, креативності та диверсифікації виробництва [147].

Ще одним важливим вектором розвитку регіону є максимальне забезпечення його потреб власним виробництвом у широкому асортименті високоякісних харчових продуктів.

Окрім того, з метою одержання гарантованих високих врожаїв сільськогосподарських культур, стійкого нарощування аграрного виробництва та підвищення його ефективності, необхідно здійснювати заходи з відновлення родючості ґрунтів і їх зрошення, обґрунтованого підвищенням доз внесення мінеральних та органічних добрив у системі сівозмін, впровадження ресурсозберігаючих технологій і здійснення дійових заходів боротьби з водною та вітровою ерозією.

При виборі стратегічних орієнтирів розвитку аграрного виробництва регіону особливу увагу приділяють соціально-економічній складовій розбудови села. Важливе місце при цьому займає створення та розвиток сучасної інфраструктури сільських поселень, забезпечення формування агропромислових агломерацій, спрямованих на територіальні об'єднання виробництва сільськогосподарської продукції, її промислової переробки, забезпечення належних умов для працівників новоутворених структур. При цьому особливу увагу доцільно звернути на забезпечення екологічно чистого виробництва продовольчих ресурсів, переходу до біологічного типу їх створення, адже інтенсивний розвиток техногенного аграрного виробництва потребує розроблення та здійснення системи заходів захисту навколишнього природного середовища.

Аналіз здобутків зарубіжних і вітчизняних вчених дає можливість визначити стратегію як сукупність довгострокових цілей та управлінських

рішень із диференціації ресурсів, що спрямовані на досягнення та утримання конкурентних переваг в умовах нестабільності зовнішнього середовища.

При формуванні стратегії за основу беруться різні форми конкурентних переваг відповідно до специфіки галузі, товару і ринку, що дозволяють долати сили конкуренції на останньому. З метою визначення таких переваг необхідно орієнтуватися на потреби споживачів за допомогою постійного моніторингу дій конкурентів і відстеження змін споживчих переваг.

Оцінка конкурентних переваг аграрних формувань показує їх невігідність в економічних умовах, оскільки велика частка сільськогосподарської продукції має малий термін зберігання, що у свою чергу зменшує терміни реалізації, тому вимагає прийняття таких умов, що диктує ринок. Окрім того, негативний вплив має сезонність сільськогосподарського виробництва.

Ще одним негативним моментом є низький платоспроможний попит населення, що стримує зростання цін на продукцію сільськогосподарських виробників. Окрім того, асортимент сільськогосподарської продукції одноманітний, що загострює конкуренцію всередині галузі. Зазначені конкурентні переваги низького рангу, що робить їх дуже нестійкими, тому без ефективної аграрної політики та протекціонізму держави вкрай важко досягти високої прибутковості аграрних формувань.

Підвищення конкурентних переваг аграрних формувань можливе лише за умови тісного взаємозв'язку з підприємствами переробної промисловості, оскільки їх функціонування безпосередньо залежить від обсягів виробництва продукції сільського господарства і діяльності сільськогосподарських підприємств.

Відтак, на нашу думку, важливим напрямом стратегічного розвитку аграрної сфери є розвиток інтеграції виробництва сільськогосподарської продукції та її промислової переробки, спрямованої на значне нарощування випуску обсягів і розширення асортименту готових до споживання видів продовольчих товарів.

Конкурентні переваги визначають позицію того чи іншого підприємства в галузі, а галузі в економіці певного регіону. Вибір такої стратегії суттєво залежить від стратегічного потенціалу регіону та можливостей розширення

його ресурсів. Саме від внутрішнього середовища аграрної сфери багато в чому залежить реалізація обраної стратегії.

У результаті глобалізаційних процесів постійно зростають вимоги зовнішнього середовища, під впливом яких змінюються принципи формування стратегії господарських формувань. При цьому остання може розглядатися як довгостроковий напрям розвитку галузі або окремого регіону, з огляду на позиції стосовно навколишнього середовища. Сюди можна віднести такі стратегії, що передбачають збільшення частки обсягу продаж на ринку до певного відсотка без зниження ціни, початок виробництва продукту при одночасному скороченні виробництва іншого продукту тощо.

У ринковому середовищі наявність стратегії є об'єктивно необхідною умовою та має реально обґрунтовану потребу. Окрім того, її самостійність як економічної категорії виявляється в системності, складовими якої є управлінський, економічний, маркетинговий, інформаційний, правовий, соціальний аспекти, а також методологічний апарат статистики, юриспруденції та психології.

Основними функціям стратегії є забезпечення конкурентоспроможності, диференціація ресурсів, вибір пріоритетів і основних цілей, капіталізація сильних і подолання слабких сторін регіону. Разом з тим, до таких функцій віднесемо диференціюючу, діагностичну, прогнозну, захисну, стимулюючу.

У ринкових умовах економічний розвиток аграрної сфери може здійснюватися відповідно до таких стратегій, що забезпечать їй прибутки, фінансову стійкість, забезпечення населення продовольством за доступними цінами, а також конкурентоспроможність галузі на зовнішньому та внутрішньому ринках на тривалий період. Отже, зважаючи на усе вищезазначене, можна сформувати модель стратегій економічного розвитку аграрної сфери (рис. 2.2).

Варто акцентувати увагу на тому, що при окресленні власної стратегії господарські формування регіону вибирають її відповідний тип, який має свої ризики, переваги та недоліки, що проявляються за конкретних, як правило, екстремальних умов.

Рисунок 2.2 – Модель стратегій економічного розвитку аграрної сфери*

*Розроблено автором

Зауважимо, що оскільки держава проводить аграрну політику шляхом формування зовнішніх умов для сільськогосподарських виробників у тих межах, в яких вони функціонують, то сезонність аграрного виробництва та ґрунтово-кліматичні умови в даному випадку суттєвої ролі не відіграють. Це сприяє прийняттю стратегічних рішень і спрямовує їх діяльність на реалізацію поставлених завдань. Виходячи із вищезгаданого, зазначимо, що при цьому надважливого значення набуває оцінка процесу розробки стратегії та її етапів. Щодо останнього питання, то у науковій літературі воно є одночасно доволі актуальним і неоднозначним. Адже підходів, які пропонують класифікацію

етапів є багато – починаючи із чотирьох етапів за В. Марковою і С. Кузнецовою до десяти кроків за М. Месконом [164].

Для того, щоб досягти високої ефективності вибраної стратегії, необхідно насамперед правильно оцінити зовнішні чинники, на які господарюючий суб'єкт не може вплинути повною мірою. При постійній оцінці зовнішнього середовища збільшується рівень контролю над його змінами, забезпечується відповідність методологічному принципу сучасного стратегічного управління, сучасний зміст якого полягає в побудові стратегії від майбутнього через минуле до сьогоднішнього (прогнозування – аналіз – моніторинг).

Далі необхідно дати оцінку та здійснити аналіз внутрішнього стану аграрної сфери за допомогою SWOT-аналізу. Одна складова орієнтується на дослідження зовнішніх можливостей і загроз, які можуть з'явитися. Його основна мета – виявлення стратегічних альтернатив. Інша – пов'язана із вивченням її слабких і сильних сторін, де аналізується потенціал аграрних формувань. За допомогою SWOT-аналізу можна здійснити детальне дослідження внутрішнього та зовнішнього стану аграрної сфери та спрогнозувати зростання економічної ефективності і надійності його діяльності.

Сильні сторони або внутрішні можливості чи виробничі ресурси регіону зумовлюють формування конкурентної переваги, слабкі сторони – види діяльності або ресурси, що використовуються не за призначенням і неефективно. Окреслюють можливості, що їх можна використати для досягнення стратегічних цілей розвитку аграрної сфери регіону і загрози – будь-які процеси та явища, що заважають досягненню поставлених цілей її розвитку.

Використовуючи результати аналізу ухвалюються управлінські рішення, спрямовані на формування стратегії економічного розвитку аграрної сфери і ділових стратегій окремих сільськогосподарських підприємств.

Ще однією особливістю аграрної сфери є те, що вона виступає джерелом задоволення потреб населення у продовольстві та має складну структуру, де кожна із галузей виконує окрему технологічну стадію єдиного процесу

створення продукту. Виникає тісний взаємозв'язок галузей із відповідною послідовністю, де кожна із них є споживачем ресурсів, що вироблені на попередній стадії відтворювального циклу, і одночасно – виробником ресурсів, призначених для споживання на наступній стадії. Пропонуються такі етапи розробки стратегії розвитку аграрної сфери (рис. 2.3).

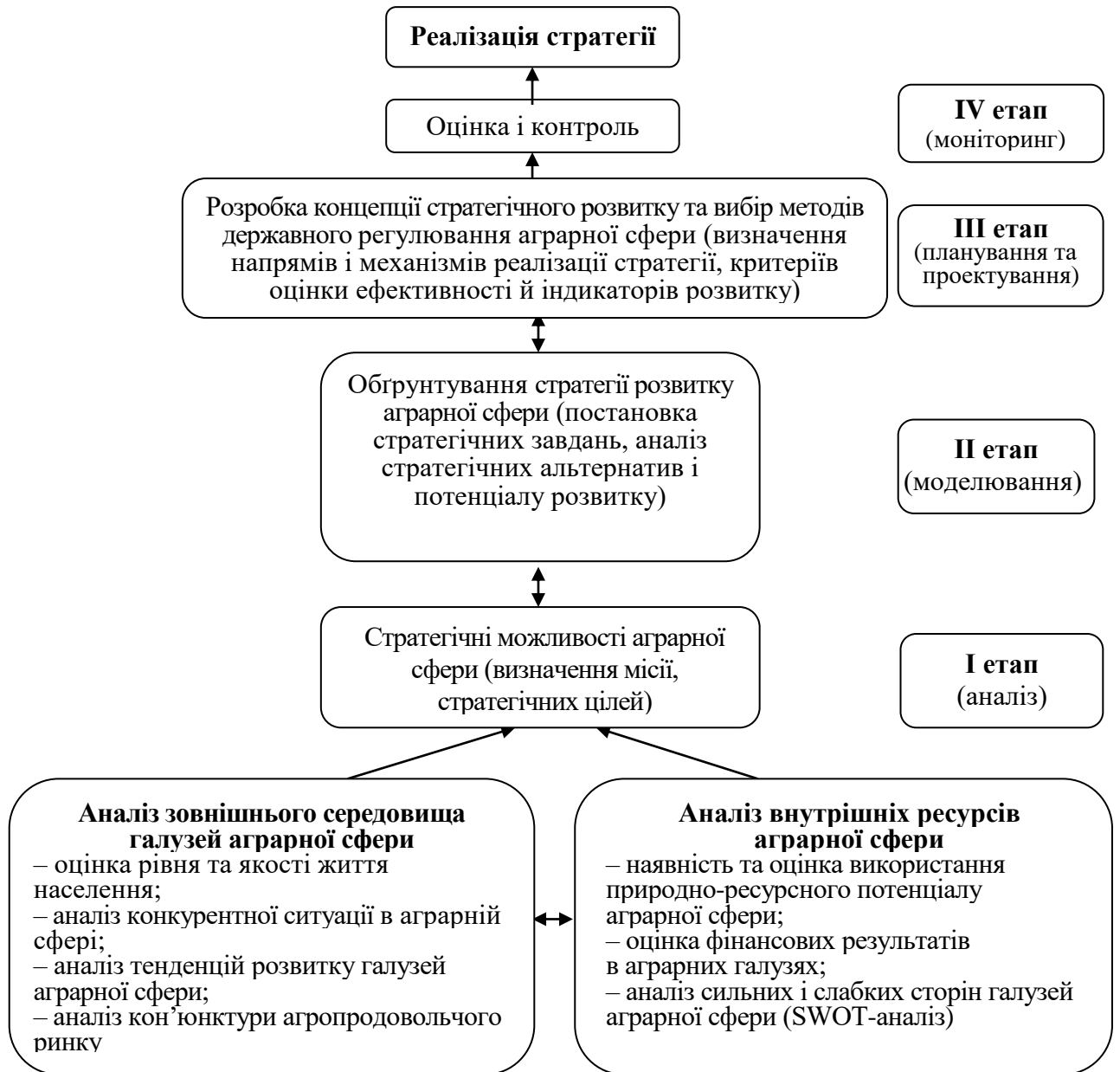

Рисунок 2.3 – Алгоритм розробки стратегії розвитку аграрної сфери

*Розроблено автором

I етап (аналітичний) – здійснення аналізу рівня розвитку аграрної сфери за допомогою якого можна виявити можливості та загрози зовнішнього середовища, внутрішні сильні і слабкі сторони аграрних галузей. Аналізуючи економічну базу

виникає необхідність врахування усіх сторін її розвитку, визначення додаткових можливостей і невикористаних резервів економічного зростання галузей аграрного виробництва, оцінити міжрегіональні зв'язки регіону. При цьому важливо, на нашу думку, порівняти одержані результати з аналогічними показниками сусідніх регіонів.

Оцінюючи умови та ресурси регіону, можна виокремити перспективні вектори розвитку аграрної сфери, враховуючи наявні ресурси та форми власності, вимоги ринкової економіки, а також визначити, які стратегічні зміни варто здійснити у зовнішньому середовищі та сформулювати обмеження з використання окремих видів ресурсів і розміщення галузей і виробництв.

II етап (моделювання) – обґрунтування стратегії розвитку аграрної сфери, де основною метою є прогноз його розвитку, визначення альтернатив і пропозицій для III етапу. Моделюються можливі напрями розвитку аграрної сфери території, формується модель розвитку і система цілей, визначаються шляхи досягнення поставлених цілей.

При формуванні стратегії економічного розвитку аграрної сфери ставляться такі завдання:

- окреслити шляхи удосконалення ринкової інфраструктури;
- визначити основні вектори розвитку аграрної сфери;
- визначити оптимальну динаміку розвитку аграрної сфери;
- сформулювати структурну й інвестиційну політику;
- обґрунтувати напрями соціального розвитку, підвищити рівень і якість життя сільського населення;
- обґрунтувати напрями міжрегіональних і зовнішньоекономічних зв'язків.

Реалізація зазначеної стратегії уможливить вирішення поставлених завдань та забезпечить:

- регіональний ринок аграрною продукцією, продовольчу безпеку та досягнення раціональних норм споживання основних продуктів харчування;
- зміцнення матеріально-технічної бази аграрного виробництва на основі

інноваційних технологій;

- раціональне використання земельно-ресурсного потенціалу та удосконалення земельних відносин в аграрній сфері;
- розвиток та удосконалення організаційної структури аграрної сфери;
- удосконалення організації сільськогосподарського ринку;
- екологічну безпеку розвитку аграрної сфери, підвищення ефективності використання природних ресурсів, виробництво екологічно чистих продуктів харчування;
- удосконалення системи державного управління аграрною сферою;
- фінансове забезпечення розвитку та ціноутворення в аграрній сфері;
- розвиток зовнішньоекономічної діяльності аграрної сфери;
- розвиток сільських територій, підвищення рівня життя та зайнятості сільського населення.

Обґрунтовування змін в аграрній сфері здійснюється з урахуванням доцільності виробництва таких видів продукції, що гарантують найбільшу економічну ефективність і сприяють вирішенню проблем продовольчого забезпечення населення продукцією власного виробництва, розвиток експортоорієнтованих галузей і задоволення соціальних потреб жителів сільської місцевості та підвищення рівня їх життя.

III етап (планування та проектування) – формування концепції та вибір методів державного регулювання аграрної сфери. Головним його завданням є розробка концепції стратегічного розвитку та вибір методів державного регулювання. Визначаються напрями та механізми реалізації стратегії, критерії оцінки ефективності стратегії.

IV етап (моніторинг) – успішною є така стратегія, реалізація якої дає змогу одночасно вирішити економічні, соціальні й екологічні завдання. Проте через обмеженість певного виду ресурсів можна таким чином розподілити кошти за певними напрямками, щоб досягнути максимального економічного ефекту. Такі дії будуть можливі за умови постійного моніторингу реалізації обраної стратегії.

Формуючи стратегію розвитку аграрної сфери окреслимо передумови, що визначають як галузеві, так і регіональні особливості:

- економіка регіону є системою усіх суб'єктів різних форм власності, що взаємодіють між собою;
- групування суб'єктів господарювання за галузевою належністю;
- виникнення нових форм відносин, оскільки в період реформування аграрної сфери змінюються відносини власності, структура менеджменту, трансформується система вертикальних і горизонтальних зв'язків, з'являються нові відносини.

Однією із особливостей такої стратегії є стимулювання зайнятих в сільському господарстві через комплекс заходів, спрямованих на вирішення питань удосконалення системи стимулювання у галузі.

На основі зазначених особливостей сформулюємо основні принципи формування стратегії збалансованого розвитку аграрної сфери економіки:

- паритетність фінансово-економічних відносин між державою і регіоном, аграрними підприємствами і регіоном, між аграрними виробниками;
- доцільність регіональної політики для національної економіки і для кожного аграрного формування регіональної системи;
- ефективність цінової політики;
- регулювання процесу формування затрат за рахунок стратегічного аналізу затрат від початку виробництва аж до просування товару на ринку;
- протекціонізм регіональної політики інтересам суб'єктів регіональної системи для досягнення узгодженості інтересів;
- спеціалізація, кооперація, кластеризація, концентрація й оптимізація виробництва та удосконалення системи збуту аграрної продукції;
- ефективність регіональної політики, за якої можливий оптимальний розподіл виробленого валового регіонального продукту та використання місцевих ресурсів;
- нарощування експортного потенціалу та відповідність продукції галузі вимогам САП та СОТ;

- використання енергоощадних технологій та екологізація господарської діяльності;

- спрямованість на добробут селян та їх соціальний захист.

Досягнення конкретних цілей та кінцевої мети, за умови дотримання вищезазначених принципів, дозволить вивести аграрну сферу на вищий рівень розвитку, забезпечити продовольчу та економічну безпеку держави, підвищити рівень життя сільського населення та відновити соціальну інфраструктуру села.

Регіональна політика регламентує умови відтворювального процесу з метою забезпечення фінансово-економічної збалансованості та самодостатності в розвитку регіональної системи. Тому розробка стратегії економічного розвитку аграрної сфери конкретного регіону має базуватися на чітких підходах:

- забезпечення регіону усіма необхідними видами продукції та створення умов для експорту й обміну відповідних видів продукції;

- планування структурних трансформацій в аграрному виробництві у зв'язку зі змінами в обсягах і споживчому попиті на продукцію, що виробляється в регіоні;

- застосування інноваційних та енергозберігаючих технологій виробництва, переробки та реалізації сільськогосподарської продукції, сировини і продовольства;

- структурні трансформації в організації та розміщенні переробних підприємств через поглиблення і вдосконалення спеціалізації та концентрації виробництва;

- економічна доцільність та ефективність пропонованих вирішень завдань аграрної сфери економіки регіону на перспективу.

Важливе місце при розробці стратегії розвитку аграрної сфери займає орієнтація на стан продовольчого ринку та взаємозв'язок із визначальними пріоритетами розвитку суміжних галузей. Адже підприємства, що переробляють сільськогосподарську продукцію мають виробничу інфраструктуру, яка сьогодні використовується не на повну потужність.

Використання у повному обсязі переваги інтеграції як у межах регіону, так і поза ним, дасть змогу забезпечити високий рівень конкурентоспроможності аграрних підприємств на продовольчому ринку через розширення його інфраструктури.

Формуючи стратегію розвитку аграрної сфери, необхідно виокремити її критерії та умови. Головним критерієм, на основі якого можна оцінити економічне становище й ефективність дій регіональних адміністрацій є рівень реалізації регіональних інтересів. До розробки стратегії розвитку аграрної сфери варто підходити на засадах підвищення рівня життя населення та високих показників рентабельності аграрних формувань. Важливим є екологічний аспект – екологічно допустимі та доцільні норми навантажень на ґрунти тощо.

Окрім критеріїв необхідно враховувати й умови його розвитку, до яких можна віднести природно-ресурсні характеристики території, виробничо-економічний потенціал, стан ринкової інфраструктури, які були розглянуті детальніше у першому розділі. Проте варто детальніше зупинитися на інвестиційному кліматі регіонів України (див. додаток Л). У розрахунку на одну особу обсяги капітальних інвестицій суттєво відрізняються за областями України. Зокрема, найвищий їх рівень у Київській області (19340 грн), що в 2,3 рази перевищує середній показник по Україні. Найменші обсяги цих інвестицій на одну особу у Луганській області (1877,4 грн).

Важливе значення при формуванні стратегії розвитку аграрної сфери мають також міжрегіональні продовольчі зв'язки, що формуються під впливом спеціалізації конкретного регіону на виробництві окремих видів сільськогосподарської продукції. У сучасних умовах тісна взаємодія спеціалізованих аграрних територій здійснюється через експорт та імпорт товарної продукції. Потреба окремих регіонів у тому чи іншому товарі формується під впливом рівня розвитку харчової і переробної промисловості, умов транспортування продукції тощо.

Розвиток міжрегіональних продовольчих зв'язків вимагає чіткої державної

політики у тісному взаємозв'язку з виробниками сільськогосподарської продукції, підприємствами й організаціями, що здійснюють її заготівлю, зберігання, переробку та реалізацію. При розробці такої стратегії необхідно сформулювати основні пріоритети:

- визначити місце та роль кожного регіону країни в системі міжрегіональних продовольчих і сировинних зв'язків, визначити його виробничий потенціал та потреби у продовольстві;
- вибрати регіони-постачальники і споживачів продовольства, обсяги та напрями міжрегіональних товарних продовольчих потоків;
- розробити систему заходів з удосконалення механізму державного регулювання міжрегіональних продовольчих зв'язків і реалізації державної аграрної політики з урахуванням інтересів населення, аграрних підприємств, регіону та національної економіки.

Відтак, сучасна аграрна сфера спрямовує свою діяльність на реалізацію регіональних інтересів, відповідно до поставлених завдань: зростання зайнятості та рівня життя населення; формування національного ринку продовольства; відновлення та збереження навколишнього середовища.

Виокремлення функціональних підсистем, що реалізують вказані завдання, є ключовим і надскладним завданням, оскільки на їх основі необхідно розробляти стратегічні альтернативи та втілити концепцію і цільові програми розвитку аграрної сфери. А це, у свою чергу, потребує формування нових векторів її розвитку.

Аналізуючи різні підходи та особливості стратегічного розвитку аграрної сфери економіки України, можна сформулювати стратегічні орієнтири розвитку останньої, що мають забезпечити:

- ефективне господарювання аграрних формувань ринкового типу з сприятливою державною політикою;
- екологічне високотехнологічне аграрне виробництво з використанням енерго- і ресурсозберігаючих технологій;
- досконалу аграрну сферу з розвиненою ринковою інфраструктурою;

- експортно-орієнтована, багатукладна аграрна сфера з елементами концентрації, кооперації, спеціалізації;
- розвиток соціальної сфери;
- продовольчу безпеку держави.

Отже, загалом стратегія економічного розвитку аграрної сфери має бути формою реалізації національної аграрної політики і враховувати економічні та соціальні інтереси усіх суб'єктів – галузі, регіону та країни.

2.2. Методологічні підходи до формування стратегій економічного розвитку аграрної сфери на регіональному рівні

Загальновизнаним є те, що економічний розвиток та економічне зростання неможливі без використання стратегії, котра формує конкретні цілі і визначає шляхи їх досягнення. Такий процес неможливий без цілеспрямованої та узгодженої діяльності аграрних формувань незалежно від форм власності і підпорядкування. В умовах глобалізації світової економіки власне економічний розвиток є пріоритетною метою аграрної сфери України й окремо кожного її регіону. Кожне аграрне підприємство визначає свою значимість у галузі, враховуючи вплив макросередовища, його склад та структуру, при цьому визначає свої можливості забезпечення продукцією продовольчого ринку регіону. Ефективність їх діяльності залежить від здатності здійснення системного аналізу цього ринку та стійкості власної позиції підприємства – розташування, асортименту товарної продукції, рівня цін відносно конкурентів тощо. Такі зміни неможливі без відповідного впорядкування дій, зокрема, без формування економічної стратегії, яка формулює правила та прийоми максимально ефективного досягнення стратегічних цілей розвитку і реалізації дієвої довгострокової програми розвитку аграрної сфери.

Оскільки аграрна сфера є складовою національної економіки, яка суттєво впливає на продовольчу й економічну безпеку держави, то враховуючи масштаби її значущості, можна окреслити місце галузі у територіально-

організаційній структурі як держави загалом, так і конкретного регіону зокрема. Це, у свою чергу, вимагає від неї забезпечення високоефективного розвитку сільськогосподарського виробництва, збалансованості продовольчого ринку, високого рівня конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, розвитку соціальної інфраструктури села тощо. Зазначені завдання можна вирішити шляхом реалізації стратегії економічного розвитку аграрної сфери, яка є спільною метою – забезпечення її ефективного поступального розвитку та задоволення потреб національної економіки у сільськогосподарській продукції. На нашу думку, до її складу можна включити низку складових (рис. 2.4).

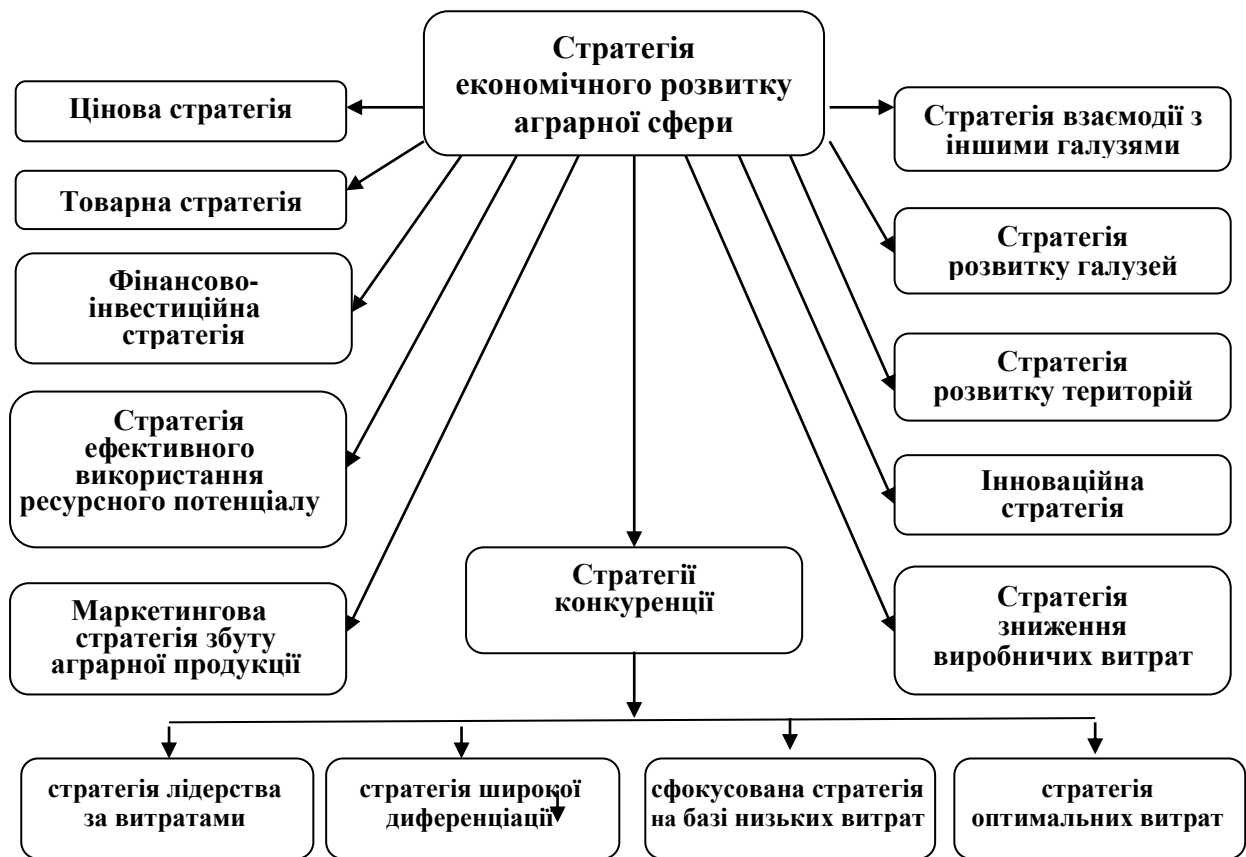

Рисунок 2.4 – Складові стратегії економічного розвитку аграрної сфери

*Розроблено автором

Водночас, аграрна сфера є складною виробничою системою, де надзвичайно тісно взаємопов'язані економічні та природні чинники, відтак виникає нагальна необхідність її тісної взаємодії з іншими галузями, що беруть

участь у виробництві та переробці сільськогосподарської продукції. У процесі її економічного розвитку з метою збалансованого зростання та вирішення економічних і соціальних проблем села та усунення галузевих диспропорцій необхідна тісна міжгалузева взаємодія, втілити у життя яку допоможе відповідна стратегія. Такий перехід від внутрігалузевих до міжгалузевих зв'язків призведе до тіснішої взаємодії сільського господарства з галузями, що займаються переробкою сільгоспсировини й індустріальними галузями. При формуванні зазначеної стратегії необхідно окреслити галузі, що входять до інфраструктури аграрної сфери, їх функції, участь у виробництві сільськогосподарської продукції та основні шляхи взаємодії.

Зазначимо, що усі галузі суспільного виробництва, поставляючи певну частину своєї продукції в аграрну сферу, безпосередньо беруть участь у створенні кінцевого продукту із сільськогосподарської сировини, але так як їх вплив недостатньо вагомий, їх традиційно не включають до складу. Остання є сукупністю галузей, що здійснюють виробництво, переробку та збереження, доведення до споживача продукції, виготовленої із сільськогосподарської сировини.

Оскільки сільськогосподарське виробництво відіграє роль центрального стержня в об'єднанні галузей, які виконуючи різноманітні функції взаємодоповнюють одна одну, то тісна взаємодія між ними є головною рушійною силою розвитку аграрної сфери національної економіки.

У цьому процесі не останню роль відіграє цінова стратегія як складова стратегії економічного розвитку аграрної сфери. Вона в умовах глобалізації має базуватися на довгострокових прогнозах розвитку галузей аграрної сфери, можливості використання та зміни рівня цін на сільськогосподарську продукцію відповідно до поставленої мети, пріоритетом якої є «... розробка такої системи цін, при якій підприємство отримує максимальні прибутки при мінімальних витратах з урахуванням чинного законодавства і ринкового середовища» [121].

Базисом для формування цієї стратегії є розробка основ цінової політики в

галузі та цінової конкуренції на ринках, визначення правил поведінки підприємств зазначеної галузі регіону відповідно до ринкової кон'юнктури, розробка прийомів цінової конкуренції, моніторинг динаміки чинників виробництва, попиту та пропозиції, принципів обліку впливу мікро- і макроекономічних чинників на процеси ціноутворення. Конкурентоспроможність та обсяги реалізованої продукції аграрної сфери, насамперед, залежать від ефективності цінової стратегії галузі, яка базується на постановці цілей і методів визначення цін на сільськогосподарську продукцію.

Ця стратегія покликана забезпечити повне задоволення потреб населення у продуктах харчування та забезпечення продовольчої безпеки країни, яка частково залежить і від обсягів зовнішньої торгівлі. Зокрема, в останні роки спостерігається тенденція до вирівнювання балансу показників експорту–імпорту у зовнішній торгівлі сільськогосподарською продукцією між Україною та Європейським Союзом. Як свідчать останні статистичні дані, у 2017 році експорт сільськогосподарської продукції сягнув майже 10 млрд дол. Структура аграрного експорту за п'ять років фактично не змінилась – 57% усіх агропродовольчих поставок з України залишилися за експортом соняшникової олії, зернових (кукурудзи, ячменю, пшениці), сої та м'яса курки. Україна увійшла до трійки світових експортерів зернових, поступившись лише США і ЄС.

При формуванні цінової стратегії необхідно враховувати і те, що одним із пріоритетних кроків при цьому має бути завоювання ринку, а вже потім – орієнтація на високий прибуток. Це можливо здійснити шляхом укладання контрактів із переробними підприємствами, закладами громадського харчування, мережами магазинів, виробництво продукції за спеціальними замовленнями з особливими вимогами, а відтак і вищою ціною. Проте сьогодні прямі контракти між сільськогосподарськими виробниками та переробними підприємствами не сприяють прозорості ринку й об'єктивності цін. Вони виступають важелями тиску на таких виробників зі сторони регіональних монополістів-переробників.

Адекватна цінова політика держави в цілому, так і цінова стратегія в аграрній сфері зокрема, у сучасних умовах формується під впливом низки чинників: місткості ринку та його кон'юнктури; рівня конкурентоспроможності підприємств і товарів; характерних особливостей споживачів конкретної продукції; державної політики у сфері ціноутворення на сільськогосподарську продукцію та цінової політики підприємств галузі; етапу життєвого циклу конкретного товару та ступеня його новизни тощо [138].

Державна цінова політика реалізується шляхом впровадження фіксованих заставних цін, які визначаються на основі цільових цін, що забезпечують одержання виробниками сільськогосподарської продукції цільового прибутку. Ціна сільськогосподарської продукції формується під впливом умов виробництва на відносно гірших за родючістю та розташуванням щодо ринку збуту земельних ділянок. Ціна на продукцію, вироблену у гірших умовах, повинна забезпечити покриття витрат виробництва, сплату ренти й одержання прибутку [150].

Погодимось із М. Й. Хорунжим, який стверджує, що розширене відтворення у сільському господарстві неможливе, коли ціна буде нижчою від середньогалузевої собівартості, а рентабельність має бути на рівні 40-45% [377].

Тому сьогодні, на нашу думку, основою для формування та реалізації цінової стратегії аграрної сфери регіону має стати лібералізація цін на сільськогосподарську продукцію і продукцію її переробки, стимулювання споживчого попиту шляхом впровадження грошових адресних субсидій замість існуючих пільг та ринкових механізмів забезпечення прозорості аграрних ринків, відсутність адміністративного впливу на рух продукції між регіонами та сприяння і стимулювання експорту на зовнішні ринки.

Істотний вплив на формування такої стратегії має сезонне коливання цін на зерно, соняшник, овочі і баштанні культури, зокрема, зниження їх під час масового збору врожаю та після початку періоду збирання. Пізніше ціни зростають і максимального рівня досягають у період перед наступним

збиральним сезоном. Сезонне коливання цін викликане зміною обсягів виробництва та пропозиції продукції упродовж року. Ці явища вимагають розробки спеціальних заходів, спрямованих на мінімізацію діапазону сезонного коливання цін.

Результатом виробничої діяльності підприємств аграрної сфери є низка різноманітних видів сільськогосподарської продукції. Проте, щоб вона перетворилася на товар, вона має потрапити на ринок. Тому для ефективного просування цього товару постає необхідність формування товарної стратегії, яка є головним чинником забезпечення конкурентоспроможності підприємств аграрної сфери та є основою для формування усіх складових стратегії економічного розвитку аграрної сфери регіону.

Варто зазначити, що сільськогосподарська продукція, з одного боку, є сировиною для переробної галузі, а з іншого – є товаром повсякденного вжитку, який зумовлений попитом на продукти харчування [91].

Роль вищезазначеної товарної агропродовольчої стратегії полягає у забезпеченні високого рівня ефективності функціонування підприємств аграрної сфери на ринку та реалізації усіх заходів, спрямованих на досягнення поставлених цілей за умови раціонального поєднання матеріальних ресурсів і виробничих можливостей підприємств. Головною її метою є забезпечення оптимального асортименту продукції, який максимально пристосований до продовольчого ринку.

Отже, товарна агропродовольча стратегія, на нашу думку, має вирішити низку проблем галузі, зокрема, забезпечити конкурентоспроможність та якість продукції, вибір оптимального інноваційного підходу до впровадження програм реалізації, стимулювати збут і рекламу продукції, сприяти підбору ефективної та привабливої упаковки й тари. Вона є фундаментом для розробки цільових програм розвитку сільськогосподарського виробництва та дозволяє вибирати основні види продукції, технології її вирощування та зберігання, пакування, транспортування тощо.

З огляду на специфічні особливості аграрного виробництва, виокремлюють

дві групи функціональних маркетингових стратегій, залежно від підгалузі, готовності продукції до кінцевого споживання та типу ринку [136]. До першої належать стратегії, що застосовують до продукції, спрямованої на кінцеве споживання – овочева консервація, фасовані молочні продукти тощо. До другої ж – стратегії щодо суто сільськогосподарської продукції, яка не вимагає швидкої переробки і може відвантажуватися великими обсягами.

У процесі розробки товарної стратегії аграрної сфери пріоритетним напрямом є оцінка економічного стану, природного та виробничого потенціалу галузі, основних підгалузей і всіх аграрних підприємств не залежно від форм власності. Це можна здійснити, використовуючи такі інструменти, які б забезпечили тісний взаємозв'язок між аграрними підприємствами та споживачами сільськогосподарської продукції відповідно до наявної ринкової інфраструктури, зокрема: гнучкої цінової, збутової і рекламної політики, асортиментної та брендової стратегії тощо. Окрім того, необхідно враховувати специфіку діяльності аграрних формувань, жорстку конкуренцію і становище на ринку, мінливе зовнішнє середовище, що вимагає швидкої адаптації.

При її реалізації здійснюється система заходів, які формують низку конкурентних переваг, просувають на аграрні ринки товари, надаючи їм таких якостей, які роблять їх постійно привабливими для споживачів, задовольняючи їхні потреби та запити, при цьому забезпечуючи постійний прибуток товаровиробнику. За таких умов важливе значення відіграє взаємодія підприємств галузі із ринками виробничих ресурсів у контексті розподілу ресурсів і вибору найвигідніших постачальників цих ресурсів.

Стратегія конкуренції є дорожньою картою досягнення конкурентних переваг на ринку сільськогосподарської продукції та продовольства. Вона орієнтується на задоволення потреб населення, конкуренцію між продавцями аналогічної продукції та зміцнення своїх позицій на ринку. Виділяють кілька стратегій конкуренції – лідерства за витратами, широкої диференціації, оптимальних витрат і сфокусованої на базі низьких витрат.

Стратегія лідерства за витратами передбачає залучення покупців за

рахунок максимально можливого зменшення витрат на виробництво сільськогосподарської продукції. Стратегія широкої диференціації – це залучення споживачів за рахунок надання продукції істотної відмінності або унікальних якостей від аналогічної продукції конкурентів. Прикладом може бути виробництво органічної (екологічно чистої) сільськогосподарської продукції. Стратегія оптимальних витрат передбачає підвищення споживчої цінності аграрної продукції за рахунок вищої якості при однаковій ціні на ринку. Сфокусована стратегія на базі низьких витрат – це орієнтація виробників сільськогосподарської продукції на конкретного (вузького кола) споживача та витіснення конкурентів за рахунок нижчих витрат на виробництво. Використання зазначених стратегій дозволить сформувати конкурентні переваги виробників сільськогосподарської продукції особливо на зовнішніх ринках, де конкуренції значно вища, ніж на внутрішньому.

Стратегія зниження виробничих витрат є комплексною програмою економічного розвитку аграрної сфери регіону, яка спрямована на вирішення проблем забезпечення конкурентних переваг. Відбувається оптимізація процесу формування витрат за рахунок чинників виробництва і стратегічного аналізу виробничих витрат від початку виробництва аж до реалізації продукції на ринку.

Важливим напрямком є забезпечення конкурентних переваг на ринку за рахунок зниження витрат на одиницю продукції. При цьому необхідно розробити заходи, спрямовані на досягнення низької вартості продукції та, виходячи з цього, – захоплення провідних позицій на ринку продовольства.

Вектор цієї стратегії спрямований на мінімізацію затрат на транспортування, зберігання та управління товарними запасами в складських приміщеннях аграрних господарств регіону. Проте підвищення ефективності виробництва можна досягнути за рахунок економії поточних витрат і ефективного використання нових інвестицій у виробництво.

Система заходів зі зниження витрат галузі спрямована на вирішення проблем зменшення їх на зберігання й управління товарними запасами на

складах аграрних господарств. Водночас зростання ефективності аграрного виробництва досягається за рахунок економії поточних витрат шляхом раціонального використання діючого капіталу та нових інвестицій.

Сучасні ринкові трансформації та глобалізаційні процеси зумовлюють потребу у розробці універсальних підходів до діагностики і розрахунку витрат з метою відбору та реалізації дієвих рішень на галузевому рівні. Як і в інших сферах господарювання, в аграрній сфері сукупність стратегічних рішень при виборі джерел залучення та витрат фінансових коштів формує фінансово-інвестиційну стратегію, відсутність якої може призвести до неефективного використання наявних фінансових та інвестиційних ресурсів, що в свою чергу спричинить значні втрати. Важливими джерелами фінансування інвестиційної діяльності є банківські кредити та запозичення, державні кредити для реалізації інвестиційних проектів тощо. Одним із векторів функціонування цієї стратегії є створення сприятливого інвестиційного клімату, особливо залучення іноземного капіталу, зокрема для надання виробничих послуг аграрним виробникам, впровадження новітніх технологій вирощування сільськогосподарських культур, розведення худоби та птиці, обробітку ґрунту та модернізації підприємств, що переробляють і зберігають сільськогосподарську продукцію.

Основними етапами формування та реалізації фінансово-інвестиційної стратегії аграрної сфери регіону є оцінка сильних і слабких сторін інвестиційної діяльності, формування стратегічних цілей інвестування, розробка найефективніших шляхів реалізації поставлених цілей, врахування можливих альтернативних сценаріїв і напрямів інвестиційної діяльності, встановлення чітких термінів її реалізації та доведених програм розвитку галузі в регіоні.

Вибір фінансово-інвестиційної стратегії повинен базуватися на визначенні основних напрямів підприємницької активності в галузі, що підтримуються державою, оцінки потенційної ємності ринку, формуванні портфелю інвестиційних проектів, аналізі головних джерел одержання фінансових

ресурсів – їх доступності, рівні ризику й ефективності використання.

Інвестиційна складова такої стратегії визначається як система довгострокових цілей інвестиційної діяльності. При цьому, важливе значення має високий рівень матеріально-технічного забезпечення виробництва, зокрема, реалізація проектів технічної модернізації, модернізації й інтенсифікації виробництва.

Фінансова стратегія тісно пов'язана з фінансовим плануванням і є ефективним інструментом перспективного управління фінансовою діяльністю. Відтак, здійснюється пошук резервів і джерел фінансування всіх видів ресурсів, способів використання резервів, вибір механізмів збільшення капіталу для підтримки інших стратегій. Водночас здійснюється розробка механізмів збільшення капіталу, моніторинг фінансового ринку та динаміки кон'юнктури тощо [132].

Таку фінансову стратегію зазвичай розробляють на тривалий термін, як правило на 3-5 років, коли формують основні завдання, особливо визначають обсяги, джерела та форми залучення фінансових ресурсів з метою здійснення господарської діяльності підприємств аграрної сфери. При цьому варто враховувати обсяги фінансування та специфіку сільськогосподарського виробництва, а також фінансову політику, зокрема, політику управління структурою капіталу, податкову та цінову політику, політику управління доходами та витратами, формування і використання прибутку, а також інвестиційну та дивідендну політику. Отже, визначальними рисами фінансової стратегії є формування системи фінансових цілей, збалансованість заходів фінансової діяльності та цілеспрямованість, тривалий термін і дотримання інтересів усіх зацікавлених сторін.

Сьогодні перед вітчизняною аграрною сферою постають нові завдання – підвищення як інвестиційної, так і інноваційної активності її підприємств. Під впливом постійно зростаючої зовнішньої та внутрішньої конкуренції інвестиції й інновації стають найважливішим елементом управління такими підприємствами. Перспективні нові ідеї та продукти, прогресивні технології й

організаційні рішення у великій мірі визначають успіх підприємницької діяльності, забезпечують виживання та фінансову стабілізацію підприємств [337].

Тісний взаємозв'язок інвестицій та інновацій спонукає до цілісного дослідження цих процесів, оскільки вони є окремою сферою економічної діяльності, що пов'язана з управлінням і фінансуванням процесів модернізації усіх складових виробничої діяльності формувань усіх форм власності у сучасних ринкових умовах. Тому привабливим для інвестування підприємство чи галузь загалом буде таке, яке функціонує на основі інноваційної стратегії, адже будь-якого інвестора зацікавлює унікальність проекту.

Власна інноваційна стратегія аграрної сфери сприятиме залученню інвестицій і визначить терміни та повноту її реалізації. На початковому етапі її формування є визначення цілей як системи напрямів майбутньої діяльності та механізмів їх забезпечення у зовнішньому конкурентному середовищі.

Створення підґрунтя для впровадження інновацій та удосконалення наукового забезпечення його функціонування у рамках національної економіки буде можливе за умови застосування високотехнологічних проектів виробництва продукції сільського господарства, фінансування наукових досліджень новітніх аграрних технологій (нанотехнології, гена інженерія, біотехнології), удосконалення племінної роботи тощо.

Інноваційна стратегія, як складова стратегії економічного розвитку аграрної сфери, відіграє надзвичайно важливу роль, адже вона забезпечує реалізацію поставлених цілей, дає змогу реалізувати наявний потенціал і можливості, які з'являються у процесі трансформації чинників зовнішнього середовища, покращує взаємозв'язок перспективного й оперативного управління інноваційною діяльністю підприємств, формується певна інноваційна поведінка в основних стратегічних інвестиційних рішеннях як підприємств, так і усієї сфери загалом.

На основі моніторингу функціонування провідних підприємств аграрної сфери є можливість виокремити низку перспективних стратегій, зокрема,

вертикальна інтеграція, мінімізація затрат, зростання обсягів виробництва, просування товару на зовнішні ринки, формування нових конкурентних можливостей, інтенсифікація та спеціалізація виробництва.

Тому основними характеристиками провідного аграрного підприємства сьогодні є такі: вертикально інтегроване та спеціалізоване, з раціональними технологіями виробництва та управління, має великий земельний банк і пройшло IPO (ринок первинного розміщення акцій) та котується на міжнародних біржових майданчиках, розвиває нові напрями бізнесу [374, с. 23].

Відтак, на базі інноваційної стратегії формується інноваційна політика, яка здійснюється за такими векторами: забезпечення конкурентоспроможності та просування товарів на внутрішньому і зовнішньому ринках, підвищення якості продукції, використання енергозберігаючих і ресурсозберігаючих технологій, екологізації виробництва, використання високопродуктивних сортів рослин та видів тварин.

Оскільки головним завданням кожного підприємства аграрної сфери є налагодження ефективної реалізації своєї продукції, то невід'ємною умовою цього є формування системи заходів, яка б забезпечувала переміщення та розподіл товарної маси у ринковому середовищі, доставку продукції до споживачів. Це є підґрунтям для формування маркетингової стратегії збуту продукції [127 с. 25]. При цьому можна вирішити проблеми вибору оптимальних методів і каналів реалізації аграрної продукції, а також окреслити коло підприємств-посередників.

Формуючи таку стратегію, необхідно враховувати особливості аграрного виробництва, зокрема, залежність результатів від природних умов, специфіку аграрних ринків і їх місткість, рівень конкуренції та збутову політику конкурентів, їх чисельність, сезонність виробництва, попиту та прибутку, що у свою чергу визначає динаміку цін упродовж року, фінансові можливості кожного підприємства, конкурентоспроможність, основні напрями ринкової стратегії, масштаби виробництва та наявність потужностей, доступність інформації про ціни, тенденції на ринках тощо.

Окрім того, існує обмеженість пропозиції природних ресурсів і сировини, виробництво одного виду продукції здійснюється багатьма виробниками, виникають труднощі при транспортуванні, зберіганні, переробці та реалізації продукції, яка швидко псується, існує залежність результатів маркетингової та виробничої діяльності від якості й інтенсивності використання землі [91, с. 82].

Роль збуту у маркетинговій діяльності зумовлена певними обставинами, зокрема:

- у сфері збуту визначається результат комерційного виробництва;
- адаптація збутової мережі до запитів споживачів на перемогу у конкурентній боротьбі;
- збутова мережа продовжує процес виробництва, беручи на себе функцію доробки товару, зберігання і сортування [123, с. 44].

Ефективною є така мережа каналів реалізації товарів і методів, яка супроводжує товар до місця реалізації за мінімальний час, при цьому затрати на організацію є також мінімальними, а обсяги продажу та прибутку максимально високі. Головною метою відбору методів і каналів збуту є скорочення сумарної величини збутових затрат, які залежать від рівня комерційної діяльності та служби збуту [127, с. 56].

Вибір ефективних та оптимізація наявних каналів реалізації продукції є важливим стратегічним рішенням у організації її збуту (рис. 2.5).

Формуючи маркетингову стратегію збуту продукції аграрної сфери регіону, варто використати такі принципи:

- аналіз та оцінка стану і динаміки споживчого попиту, а також використання одержаних результатів у процесі розробки та прийняття господарських рішень;
- адаптація виробництва до вимог ринку для підвищення ефективності функціонування підприємств галузі;
- вплив на споживчий попит та на ринок в цілому за допомогою реклами, методів стимулювання збуту продукції [117].

Рисунок 2.5 – Схема каналів збуту продукції підприємств аграрної сфери регіону

*Розроблено автором

Економічний розвиток регіону загалом та аграрної сфери зокрема, значною мірою залежить від наявного ресурсного потенціалу й ефективного його використання. Тому основним завданням регіональної політики держави є прийняття рішень щодо стратегічних напрямів розвитку галузей регіону, співставлення ресурсного потенціалу розвитку окремих регіонів. На цьому етапі необхідно здійснити його оцінку за видами ресурсів і визначити можливі напрями розвитку регіону на найближчу перспективу у розрізі галузей. Наступним етапом є формування стратегії ефективного використання ресурсного потенціалу регіону, яка покликана реалізувати поставлені цілі та вирішити завдання, а також впливає на ємність ресурсного потенціалу та формує інтенсивний сценарій його розвитку.

Складовими ресурсного потенціалу є виробничий, природно-ресурсний, людський і фінансовий потенціали, а сьогодні ще можна додати інформаційний

та інституційний компоненти. Повну характеристику ресурсного потенціалу регіону дає рівень розвитку інфраструктури. Н. І. Шніпер зазначає, що «...успішне виконання регіоном функцій, що впливають з його спеціалізації, напряму залежить від того, якою мірою досягнуті правильні співвідношення між галузями спеціалізації та допоміжними інфраструктурними виробництвами» [386].

Реалізація обраної стратегії передбачає розширення галузевої спеціалізації регіону, створення нових та розвиток існуючих переробних галузей на основі сучасної технологічної бази, екологізація аграрного виробництва та впровадження ресурсозберігаючих і безвідходних технологій. Окрім того, відбуватиметься удосконалення земельних відносин з урахуванням потреб населення та особливостей природно-географічного і соціально-економічного характеру, а також розвиток інфраструктури товарних ринків і ринків землі, бірж, аукціонів тощо.

Проте головною умовою ефективного господарювання та менеджменту у сільськогосподарських підприємствах є пристосування структури виробництва до впливу системи зовнішніх і внутрішніх чинників, тобто формування виробничої стратегії підприємства. Зокрема, враховуючи кліматичні умови регіону необхідно підібрати такі види та сорти сільськогосподарських культур, які за даних обставин дають максимальні врожаї, що забезпечує можливість поступово збільшувати обсяги виробництва продукції рослинництва та кормової бази для тваринництва, що у свою чергу істотно впливає на розвиток цієї підгалузі. Тому в даному випадку раціональне поєднання галузей аграрного виробництва дає змогу збільшити не лише обсяги виробництва, але й вартість товарної продукції.

В умовах глобалізації світової економіки формування ефективної організаційно-виробничої структури вимагає науково обґрунтованого підходу, адже система менеджменту, планування та прогнозування на підприємстві має змоделювати параметри внутрішнього середовища, асортимент продукції, ціни на неї, мережу збуту та постачання, а також стратегію економічного розвитку,

досягнення поставлених цілей і максимальну реалізацію наявного потенціалу.

Оскільки складові ринкового середовища зазнають впливу великої кількості різноманітних чинників, то вони є достатньо нестабільними, що спричиняє коливання цін як на засоби виробництва, так і на предмети споживання. Формуючи стратегію економічного розвитку аграрної сфери, постає проблема вибору виробничого спрямування, адже необхідно спрогнозувати ринкову кон'юнктуру та постійну адаптацію і коригування виробничої програми до можливих змін. Такий процес зумовлений тим, що ціни на її продукцію та сільськогосподарську техніку помітно впливають на розмір доходів аграрних виробників.

У ринковому середовищі сільськогосподарське підприємство має зв'язки із різними суб'єктами: споживачами, постачальниками, підрядниками, працівниками та службовцями, технологічним середовищем, де здійснює свою виробничу діяльність. Усі ці суб'єкти мають тенденцію до трансформації та можуть створювати як додаткові можливості, так і загрозові обмеження. Тому для успішного функціонування відносно інших середовищ таке підприємство має адаптуватися до інновацій, використання яких забезпечить конкурентні переваги на регіональному та, можливо, зовнішньому ринках. Головною метою використання інноваційних розробок є удосконалення технологічного процесу та підтримання високого рівня попиту на сільськогосподарську продукцію. Адже такі зміни сильно впливають на функціонування даної системи, зокрема, може змінюватися кількісний і якісний склад підприємства.

Водночас необхідно враховувати специфічні особливості функціонування таких підприємств тому, що напрями виробничої діяльності мають обмежений діапазон векторів розвитку. Це відбувається через те, що така діяльність визначається природними умовами та ресурсами, а також виробничими можливостями. Тому виникає необхідність вибору та формування для кожного сільськогосподарського товаровиробника перспективного напрямку розвитку, що закладений у довгострокову стратегію. Необхідно виокремити специфічні особливості пристосування організаційно-виробничої структури

сільськогосподарського підприємства. Насамперед, варто визначити можливий перелік сортів культур і порід тварин, які можуть культивуватися та вирощуватися у даних природно-кліматичних умовах. Окрім того, істотне значення мають екологічні вимоги, що обмежують негативний вплив виробництва на природне середовище. Враховуючи екологічні та природно-кліматичні обмеження, можна здійснити оптимізацію виробничої структури аграрного формування, враховуючи вплив зовнішніх чинників, особливо ринкової інфраструктури регіону, реалізації внутрішнього потенціалу з метою збільшення прибутків. Такий підхід сприятиме зростанню врожайності культур і продуктивності тварин, якості сільгосппродукції та екологізації аграрного виробництва. Згадана оптимізація структури сільськогосподарських господарств у перспективі призведе до зростання обсягів виробництва. Тому доцільно диференціювати наявні господарства за рівнем рентабельності. Першу групу становитимуть такі господарства, які мають беззбиткове виробництво, другу – які мають певний рівень рентабельності, і третю – господарства із високим рівнем рентабельності. Така диференціація зумовлена певними ознаками діяльності, зокрема, це відповідність виробничої структури природно-кліматичним умовам, рівень пристосування до динаміки потреб ринків, адаптація асортименту продукції до попиту на ринку, розвиток інфраструктури власних переробних підприємств і створення торгової мережі. Такі трансформації є стратегічною ціллю аграрного підприємства як складової аграрної сфери регіону.

Одним із важливих компонентів стратегії економічного розвитку аграрної сфери регіону є формування ринкової орієнтації, де основною метою є ефективна реалізація продукції. Для початку необхідно оптимізувати організаційно-виробничу структуру аграрних підприємств, яка не вимагає значних матеріальних затрат, проте, може спричинити відчутний економічний ефект. Зокрема, використання науково обґрунтованих систем землеробства, вибір оптимальних розмірів об'єктів тваринництва та раціональне поєднання їх з підгалуззями рослинництва дають можливість повною мірою реалізувати їх

виробничу стратегію. Внаслідок таких дій можна на третину збільшити врожайність сільськогосподарських культур і на половину – чистий прибуток підприємств. Враховуючи можливості власної техніки, є змога ефективно сформувати структуру посівних площ, внаслідок чого можна вчасно провести збір врожаю, що зменшить втрати зерна приблизно на 2-4%. Виходячи з цього, розраховують ефективні межі рослинництва, виходячи з обсягу робіт, які необхідно здійснити в допустимий термін за відсутності необґрунтованих втрат при збиранні врожаю. Такі терміни визначаються на базі календарних строків і рекомендованої тривалості проведення конкретних польових робіт, які здійснюються відповідною сільськогосподарською технікою. Тому структура посівів формується з урахуванням строків посіву основних культур, їх вегетаційного періоду, обробітку, дозрівання та збору урожаю з метою забезпечення рівномірного використання техніки та людської робочої сили.

Кількість необхідної аграрної техніки та транспорту визначається оптимальним підбором як зернових, так і кормових культур з різними строками висівання і використання, що дає змогу істотно економити виробничі ресурси та підвищити ефективність як рослинництва, так і тваринництва.

Зазначимо, що держава не стоїть осторонь розробки основних засад формування загальної стратегії розвитку аграрної сфери. Так, відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2013 р. №806-р затверджено Стратегію розвитку аграрного сектора економіки на період до 2020 р., де головним завданням є створення організаційно-економічних умов для ефективного розвитку аграрної сфери шляхом забезпечення єдності економічних, соціальних та екологічних інтересів суспільства для стабільного забезпечення населення якісною, безпечною, доступною вітчизняною сільськогосподарською продукцією та промисловістю сільськогосподарською сировиною [339].

Враховуючи вищевикладене, відзначимо, що стратегічне планування в аграрній сфері має бути розраховане на тривалий період із визначенням пріоритетних цілей, шляхів і засобів їх реалізації. Іншими словами – це

створення моделі економічного розвитку аграрної сфери, що покликана спрогнозувати процеси розвитку регіонів, підвищити мобільність ресурсів та інтенсивність сільськогосподарського виробництва, забезпечити його екологізацію.

Усвідомлення напряму, у якому розвиватиметься регіон або галузь регіону, має важливе значення при формуванні стратегії регіонального розвитку. Цей процес відбувається на основі загальноекономічних прогнозів, які поєднують економіко-математичне моделювання та сценарії перспективного розвитку. Тому роль економіко-математичних і інших методів прогнозування економічного розвитку полягає у тому, щоб виокремити принципи формування економіки регіону, визначити її структуру та компоненти, їхні взаємозв'язки і механізми функціонування.

Підсумовуючи вищесказане, можна зробити висновок, що відповідна методологія сприяє активній участі усіх суб'єктів у процесі регіонального планування та реалізації планів економічного розвитку відповідно до їх можливостей і цілей.

2.3. Методичний інструментарій та обґрунтування стратегії економічного розвитку аграрної сфери

Під впливом глобальних процесів, економічних умов і політичної ситуації у державі відбуваються постійні трансформації відносин власності та структури управління, сфери господарських взаємин і системи господарських зв'язків, з'являються нові відносини, переорієнтовуються економічні інтереси суб'єктів господарювання. Відтак, результати таких перетворень в усіх сферах національної економіки відрізняються від запланованих і виникає нагальна необхідність переформатувати наявну модель економічного розвитку, врахувавши при цьому сучасні загрози та виклики. За таких умов провідна роль відводиться аграрній сфері з урахуванням регіональних особливостей. Тому варто погодитися із твердженням О. Єранкіна про те, що цей сектор економіки вступає у нову фазу свого розвитку [78, с. 5].

Економічний, соціальний і геополітичний розвиток держави в умовах глобальних трансформацій супроводжується процесами регіоналізації. За таких умов зростає значимість міждержавних економічних утворень як суб'єктів відповідних міжнародних відносин та виникає необхідність формування методологічного інструментарію дослідження економічного розвитку аграрної сфери регіону.

Здійснення комплексної економічної діагностики процесів регіонального розвитку дає змогу виявити коло суб'єктів аграрної сфери регіону та проаналізувати основні чинники, що впливають на ринкові процеси: визначення територіальних меж сфер впливу аграрних підприємств регіону; дослідити міжрегіональні зв'язки та оцінити рівень розвитку інфраструктури й інформаційного забезпечення, форм і методів державного регулювання тощо. У процесі здійснення діагностики можна дослідити структуру аграрної сфери регіону у чотирьох напрямках – територіальному, демографічному, економічному та соціальному.

Методичному інструментарію регіональних економічних досліджень, глобалізації та розвитку аграрної сфери присвячені праці таких економістів: В. Гейця, З. Герасимчука, І. Ваховича, Л. Стрижеуса, В. Поліщука та інших. Вивчаючи зазначену проблематику варто врахувати і те, що методика, як сукупність методів і прийомів дослідження, ґрунтується на конкретних принципах, що відображають специфіку впливу глобалізації на економічний розвиток аграрної сфери. Вона формує систему методів дослідження, яка дає можливість дослідити зміст зазначеної проблеми.

Розвиток галузей економіки регіону можна здійснити за допомогою діагностики, яка дає змогу виявити негативні аспекти і тенденції регіонального розвитку, а також дослідити проблеми функціонування та розроблення дієвих засобів його забезпечення. Діагностика є способом розпізнавання соціально-економічної системи за допомогою реалізації комплексу дослідницьких процедур і виявлення у них слабких ланок і «вузьких місць», який відноситься до методів «непрямих досліджень» [46, с. 9]. Загальна схема дослідження діагностики розвитку економіки регіону включає два види аналізу: якісний та кількісний [310, с. 91].

Сучасні регіональні та галузеві дослідження соціально-економічних процесів зумовлюють створення методики, яка б об'єднала низку методів аналізу розвитку і прогнозу економіки регіону. Отже, головним завданням такого аналізу має бути діагностика регіональних соціально-економічних процесів із виявлення відповідностей їх характеру й інтенсивності. Для досягнення цієї мети мають бути сформовані такі завдання: підвищення ефективності використання бюджетних інвестиційних ресурсів, формування оптимальних територіальних, галузевих та інших напрямів інвестиційних потоків, створення сприятливого інвестиційного клімату, формування й удосконалення механізму розвитку регіональної економіки.

Недостатнє обґрунтування традиційного методологічного інструментарію діагностики функціонування економіки регіону призводять до виникнення локальних проблем. Зокрема, в сучасних умовах господарювання розпізнавання, визначення характеру, ознак, виявлення причин відхилень у розвитку економіки регіону здійснюються за допомогою діагностики, яка є засобом, методом та інструментарієм дослідження.

Відзначимо, що формування методології є важливим і, разом з тим, складним завданням, що вимагає перегляду та переосмислення методологічних основ економічного розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації й інтеграції. Як свідчить ґрунтовний аналіз літературних джерел, зарубіжні науковці зазвичай не відділяють методи та методологію дослідження, вітчизняні ж розглядають останню як вчення про методи пізнання або систему наукових принципів [379].

Здійснюючи дослідження необхідно визначити ті методи, які можна використати для розкриття предмета наукової розвідки. Зокрема, досліджуючи процеси розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації важливе місце належить структурно-функціональному методу. Оскільки аграрна сфера є складною, динамічною системою з одного боку, а з іншого – невід'ємним елементом (частиною) національної економіки. Такий підхід тісно пов'язаний з необхідністю дослідження розміщення продуктивних сил на всіх територіальних рівнях, аналізу відносин, зв'язків, які об'єднують компоненти продуктивних сил в єдине ціле та поєднують їх з іншими територіальними

системами усіх рівнів.

Він дає змогу розглядати конкретне явище як системне із обов'язковим аналізом функцій усіх елементів, які взаємодіють між собою. Окрім того, використовуючи його можна проаналізувати експорт та імпорт продукції, відслідкувати динаміку змін тощо. За його допомогою виокремлюють системні ознаки досліджуваного об'єкта, такі як спрямованість, цілісність управління системою й організація її функціонування.

Проаналізувавши структуру системи, доцільно сформулювати основні напрями її розвитку та складові, що дозволить керувати розвитком аграрної сфери в умовах глобалізації. Відтак, важливим методом дослідження явищ і процесів, які відбуваються в регіональній економіці є систематизація. Вважається, що це процес розміщення об'єктів на основі певних закономірностей, принципів та правил у ході порівняння окремих територій між собою, групуючи їх, тобто систематизуючи з метою проведення ефективної регіональної політики. Він пов'язаний, насамперед, з розподілом досліджуваних явищ згідно з поставленими цілями і вибраними критеріями відповідно до певних ознак. Відтак, виокремлюють три методи систематизації: групування, ранжування та рейтингування.

Групування включає розподіл предметів та об'єктів за якоюсь певною ознакою або показником (статистичним) й одержання однорідних груп. Для прикладу це може бути групування регіонів за обсягами інвестицій.

Варто відзначити, що головним завданням аналізу економічних показників є визначення економічного спрямування як регіону, так і окремої галузі в його межах, а також визначення місця цієї галузі в економіці регіону. Окрім того, поглиблений аналіз дає змогу визначити сучасний рівень і тенденції економічного розвитку галузі, зокрема аграрної сфери, встановити відповідність рівня розвитку із наявними природними умовами та ресурсами і розміщенням виробничої інфраструктури, формування галузей спеціалізації, а також сформулювати основні напрями розвитку аграрної сфери регіону з урахуванням сучасних тенденцій у світовій економіці.

Найважливішим методологічним інструментом діагностики регіональної економіки можна вважати економічний аналіз і прогнозування, які можливі за

наявності повної та достовірної інформації, її узагальненні та з урахуванням впливу низки чинників як на розвиток регіону, так і на аграрну сферу.

Водночас у сучасних умовах для оцінки ефективності системи на регіональному рівні найчастіше використовують індикативний і критеріальний підходи [320].

Проте треба зауважити, що при класифікації методів необхідно врахувати, що «...змістовна систематизація методів прогнозування повинна визначатися самим об'єктом прогнозування, економічними процесами розвитку і їх закономірностями» [376, с. 44].

Сучасний методологічний інструментарій дослідження економічного розвитку орієнтується на галузевий підхід, який у якості об'єкта розглядає окрему галузь. Аналіз показників функціонування галузі сьогодні істотно впливає на систему прийняття рішень та територіальну локалізацію. Власне сільськогосподарське виробництво тісно пов'язане з природними умовами та ресурсами, наявністю робочої сили, споживача та транспортним чинником.

Проте зауважимо, що такий підхід не завжди дає можливість сповна врахувати специфіку міжгалузевих зв'язків, які в сучасних умовах набувають істотного значення. Не можна, наприклад, розглядати структуру, спеціалізацію, розвиток і розміщення окремих галузей сільського господарства окремо від розвитку і розміщення окремих галузей харчової та хімічної промисловості.

Отже, виходячи із вищезазначеного, спостерігається важливість міжгалузевого підходу, адже аналіз розвитку та розміщення низки галузей, які між собою тісно взаємодіють (за сировинними, проміжними та кінцевими продуктами, технологічними та іншими ознаками), вимагає більшої уваги, ніж галузевий. Він дає змогу повністю врахувати вплив науково-технічного прогресу та розкрити особливості залежності територіальної організації будь-якої галузі від розвитку і розміщення низки інших, пов'язаних з нею або суміжних, галузей.

Регіональний підхід акцентує увагу на дослідженні специфічного для конкретного регіону просторового поєднання продуктивних сил і враховує регіональні особливості кожного. Сьогодні він набуває особливого значення у дослідженні розміщення продуктивних сил, оскільки продовжуються

трансформації в управлінні економічною та соціальною сферами, змінюються форма власності й організаційна структура підприємств.

Системний аналіз – це метод наукового пізнання, який дає змогу досліджувати галузеву структуру господарства, внутрішні взаємозв'язки та ґрунтується на принципі поетапності (постановка мети та завдань, дослідження особливостей розміщення галузі).

Тому, на нашу думку, при системному аналізі аграрної сфери доцільно аналізувати такі показники:

- рівень валового регіонального продукту;
- частка експортного потенціалу;
- частка збиткових підприємств.

Достатньо важливу роль в економічному аналізі відіграє балансовий метод, за допомогою якого можна дослідити закономірності у використанні ресурсів (фінансових, природних, трудових), виявити зв'язки між регіонами. За його допомогою можна встановити залежність між витратною і прибутковою частинами, зіставленні потреб і ресурсів. Зазначений метод характерний тим, що при забезпеченні показників економічного розвитку регіону, формуванні регіонального соціально-економічного прогнозу використовується сукупність прийомів, які дають можливість співставити потреби в певній сфері або регіоні з наявними ресурсами і полягає в складанні регіональних балансів. Цей метод використовується для досягнення рівноваги між основними показниками, які відображають необхідні потреби і ресурси, що мають бути залучені для задоволення наявних потреб. Він дає змогу обрати таке співвідношення між галузями спеціалізації економіки регіону, яке дозволить їх вивести на новий економічний рівень, вибрати такі галузі, які визначають господарський профіль регіону, оцінити економічну доцільність нових виробництв. За допомогою галузевих і регіональних балансів можна визначити рівень економічного розвитку регіонів і галузей, виявити сильні сторони та диспропорції, визначити рівень забезпеченості територій продовольством за рахунок власного виробництва й імпорту. Зокрема, важливе значення для управління, регулювання територіального розвитку та дослідження економічних показників функціонування аграрної сфери мають баланс сільського господарства, як

система основних економічних показників розвитку сільськогосподарського виробництва, що відображає темпи виробництва та споживання продовольства, наявність і використання ресурсного потенціалу галузі тощо; баланс земельних угідь – система показників, що характеризують наявність і зміну земельних угідь за категоріями земель, землекористувачів і видах угідь, у тому числі зрошуваних та осушених.

В умовах глобалізації при дослідженні процесів та явищ в аграрній сфері для аналізу ознак і критеріїв виникає необхідність залучення інструментарію математичного аналізу. Можна вважати, що математичні методи є системними і дають можливість виявляти причини змін інституціонального середовища, їх наслідки та закономірності.

Здійснюючи дослідження за допомогою методу наукової абстракції, можна відокремити маловажливі характеристики об'єкта та сконцентрувати увагу на істотних. Відтак, предмет дослідження сприймається як певна побудова окремих складових в єдине ціле [27, с. 22].

Розкрити структуру глобалізації, виокремити певні закономірності та специфіку, які вагомо впливають на економічний розвиток аграрної сфери допомагають методи аналізу і синтезу.

Методи соціологічних досліджень зайняли своє місце в управлінні регіональною економікою, оскільки завдання, які розглядає прикладна соціологія залежать від регулювання соціально-економічних процесів, що відбуваються у галузях і сферах життя економіки регіонів. Такі методи у сфері розвитку галузей регіону дають змогу вирішувати низку завдань, зокрема, здійснювати аналіз і оцінювати стан галузей та їх місце в економіці регіону. Окрім того, за їх допомогою можна виявити нагальні проблеми та сформулювати шляхи їх вирішення, розробити наукове обґрунтування і практичні рекомендації із вирішення соціально-економічних проблем регіону та галузей.

Методи соціологічних досліджень включають індивідуальні та колективні співбесіди з представниками різних галузей і сфер економіки регіону, інтерв'ю та контент-аналіз вчених, фахівців і керівництва регіону.

Реалізуючи принципи системного підходу, треба врахувати низку

чинників, що впливають на функціонування та поведінку аграрної сфери в регіоні як економічної системи, опрацювання усієї внутрішньої та зовнішньої інформації. Водночас варто враховувати таку особливість системи, як здатність до самонавчання на основі набутого досвіду, політичну ситуацію, зміну правового поля, пристосування до впливу зовнішніх чинників. Для проведення детального аналізу необхідно систематизувати усі елементи системи, які тісно між собою взаємопов'язані й утворюють певну цілісність. Метою такого аналізу є здійснення структуризації цієї системи, виявлення механізмів функціонування та форм впливу на неї у необхідному напрямі для одержання прогнозованих результатів.

Здійснення оцінки умов функціонування аграрної сфери, як економічної системи на рівні регіону, відбувається за якісними та кількісними показниками. Кількісні показники розглядаються в динаміці за певний період, а якісні – дають можливість оцінити систему розподілу ресурсів, рівень доступу до них, зовнішньоекономічні зв'язки тощо. Можна вважати, що це показники, які відображають рівень економічного та соціального розвитку аграрної сфери та визначають її стійкість. Наявна система загальноекономічних показників дає змогу визначити ефективність використання основних фондів, живої праці, інвестицій, матеріально-технічних ресурсів.

Важливе місце серед методів дослідження економічного розвитку займає група методів економіко-математичного моделювання, зокрема актуальним для нас є моделювання за галузями господарства регіону, моделювання формування господарських комплексів регіону, когнітивне моделювання. Цей метод дає змогу мінімізувати затрати праці та часу на обробку значних статистичних масивів даних, які відображають рівень, структуру й особливості соціально-економічного розвитку регіону або галузі. З його допомогою можна вибирати оптимальне рішення відповідно до поставленої мети дослідження. Зокрема, А. Гранберг досліджував міжрайонні міжгалузеві взаємодії та інші – територіальну організацію виробництва й дослідження відтворювального процесу в регіоні.

Ці дослідження повністю ґрунтуються на аналізі та прогнозі економіко-математичних моделей і методів, які дають можливість проводити

експерименти на реальних економічних показниках.

Отже, у сучасних умовах, широко використовується метод моделювання. Важливою умовою розробки моделі економічного розвитку аграрної сфери є наукове обґрунтування територіального розміщення виробничої інфраструктури з метою прогнозування протікання економічних процесів. Для цього необхідно відобразити сучасний стан економіки, враховуючи особливості природних умов і ресурсів, політичні, соціально-економічні та національно-культурні аспекти, що дають змогу регіону ефективно розвиватися як єдиному економічному простору. Використання моделей дає можливість з'ясувати реакцію аграрної політики та її готовність до змін [336, с. 26].

Досягти цього можна, використовуючи різні методи моделювання, які допомагають знайти найоптимальніші напрями економічного розвитку засобами математичного моделювання, зокрема сценарного аналізу й економіко-математичного моделювання.

Під методами прогнозування варто розуміти сукупність способів і прийомів мислення, які дають змогу на основі ретроспективного аналізу тенденцій та закономірностей розвитку ендогенних (внутрішніх) та екзогенних (зовнішніх) даних об'єкта прогнозування зробити висновок про його розвиток у майбутньому за певних умов [376, с. 84]. Стисло розглянемо практичну цінність основних методів соціально-економічного прогнозування.

За допомогою економіко-математичного моделювання можна одержати об'ємну уяву про процеси, що відбуваються в економіці, визначити закономірності функціонування економічного об'єкта і спрогнозувати розвиток національної економіки або окремої її галузі, сформулювати рекомендації з економічної політики держави.

З метою об'єктивної та повної характеристики розвитку аграрної сфери під впливом глобалізаційних процесів доцільно використовувати показники, що характеризують відкритість цього сектору економіки [43].

Якісну оцінку економічному розвитку та зростанню можна дати за допомогою системи показників, де окрім суто економічних (темпи зростання національного доходу, валового національного продукту, доходу на душу

населення, продуктивності чинників виробництва, зростання фондоозброєності праці) використовують показники соціальної стабільності у суспільстві, рівня демографічної ситуації та екологічної безпеки, а також структурної трансформації економіки, соціальної, політичної та ідеологічної сфери.

Щоб оцінити економічне зростання використовують низку показників, зокрема, темпи (індекси) росту і приросту до базисного року; ланцюгові темпи (індекси) росту та приросту до попереднього року; середньорічні темпи росту і приросту за період. Темпи росту та приросту виражаються у відсотках, а індекси – у співвідношенні до одиниці. Для аналізу рівня соціально-економічного розвитку країни використовують систему макроекономічних показників-індикаторів. Окремі з них використовуються у Програмі міжнародних порівнянь, що проводиться під егідою ООН.

Одним із головних індикаторів рівня економічного розвитку є показник ВВП на душу населення, виражений у доларах. За цим показником усі країни поділяються на розвинуті (з ВВП понад 12 тис. дол. на рік) та країни, що розвиваються. Перерахунок у долари здійснюється за паритетом купівельної спроможності національної валюти до долара (ПКС).

Близьким до показника ВВП на душу населення є ще один індикатор економічного розвитку – національний дохід на душу населення, який відображає рівень добробуту населення, оскільки на відміну від ВВП у показник національного доходу не входить споживання основного капіталу (амортизація), непрямі податки та державні субсидії на виробництво й імпорт. Проте нам необхідно акцентувати увагу на таких показниках, які дають змогу оцінити рівень економічного розвитку регіону. Це можна здійснити за інтегральним показником, що характеризує стан регіональної економіки.

Зазначимо, що головною проблемою оцінки рівня економічного розвитку регіону є відсутність у практиці регіонального управління єдиної сукупності показників, які б комплексно характеризували стан регіональної економіки, і на основі якої можна було б розрахувати інтегральний показник. Окрім того, важко вибрати окремі економічні показники та визначити між ними наявний зв'язок.

Показники ефективності економіки значною мірою відображають рівень

економічного розвитку, оскільки характеризують результативність використання основних чинників виробництва – енерго- та матеріаломісткість виробництва, фондівіддачу, фондомісткість, продуктивність праці тощо.

Окрім того, до показників рівня та якості життя населення відносять середню тривалість життя, рівень освіти, тривалість робочого дня, забезпеченість житлом, лікарями, вчителями на 1000 осіб, величину денного бюджету жителів тощо.

Водночас, рівень економічного розвитку країни відображає галузева структура економіки, зокрема, висока частка обробних галузей є ознакою високого рівня економіки. На основі вищевикладеного виокремимо основні критерії якості економічного зростання:

- стійкість зростання (довготермінове економічне зростання);
- оптимальність зростання (пропорційність приросту в різних галузях національної економіки та на різних етапах відтворювального процесу);
- економічність зростання (величина затрат сукупності ресурсів суспільства, що забезпечують приріст ВВП на один відсоток);
- екологічна ефективність зростання (обсяги викидів шкідливих речовин до одного відсотка приросту ВВП);
- соціальна результативність зростання (частка товарів споживання в прирості ВВП).

Відтак, виокремимо основні показники оцінки економічного розвитку аграрної сфери, які відображені в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1 Основні показники оцінки економічного розвитку аграрної сфери України*

Показники	
Кількісні	<ul style="list-style-type: none"> - частка фонду споживання у ВВП; - темпи збільшення валового галузевого виробництва в цілому і на 1 особу населення; - темпи збільшення чисельності сільського населення; - частка сільського господарства в структурі ВВП.
Якісні	<ul style="list-style-type: none"> - стан виробничого капіталу; - стан людського капіталу (рівень зайнятості і якість життя населення, інвестиції в людський капітал); - стан природного капіталу (показники використання землі, генетичного потенціалу тварин і рослин, рівень екологічного забезпечення регіонів).

*Складено автором

Аналізуючи наявну систему соціально-економічних показників, можна зробити висновок, що кількісні та якісні соціальні і демографічні показники є результатом розвитку економічних показників. Зокрема, від валової доданої вартості та темпів зростання виробництва залежить показник «середньомісячна номінальна заробітна плата найманих працівників». Із цього бачимо, що рівень розвитку економічних показників визначає рівень розвитку соціальних і демографічних. Окрім зазначених вище, сьогодні використовується низка показників, що відображають економічний розвиток регіону, зокрема, валова додана вартість; вартість основних засобів; індекс цін виробників промислової, сільськогосподарської продукції та індекс споживчих цін; фінансовий результат від звичайної діяльності до оподаткування; продукція промисловості та сільського господарства; інвестиції в основний капітал та іноземні інвестиції; експорт та імпорт товарів і послуг; роздрібний товарооборот [87].

В умовах глобальних економічних відносин ефективне функціонування національної економіки загалом і аграрної сфери зокрема має ґрунтуватися на довготривалу перспективу із плануванням перспективних завдань, використанням наявного потенціалу та нарощуванням виробничих потужностей, забезпеченням економічної та продовольчої безпеки держави. За таких умов постає нагальна необхідність створення нових моделей розвитку аграрної сфери та суміжних галузей національної економіки, що забезпечують населення продовольством. Відтак, необхідно сформулювати рівні за важливістю завдань. Оскільки сам процес розвитку має інноваційну основу, то на першому рівні необхідно визначити наукову складу, зокрема, фундаментальні та прикладні наукові дослідження. Пізніше інноваційні і технологічні розробки необхідно впровадити у виробництво, а тоді застосувати їх в аграрному виробництві (другий рівень). На третьому рівні відбувається досягнення поставленої мети через використання відповідних важелів, методів і заходів. Такий механізм економічного розвитку аграрної сфери відображений на рис. 2.6.

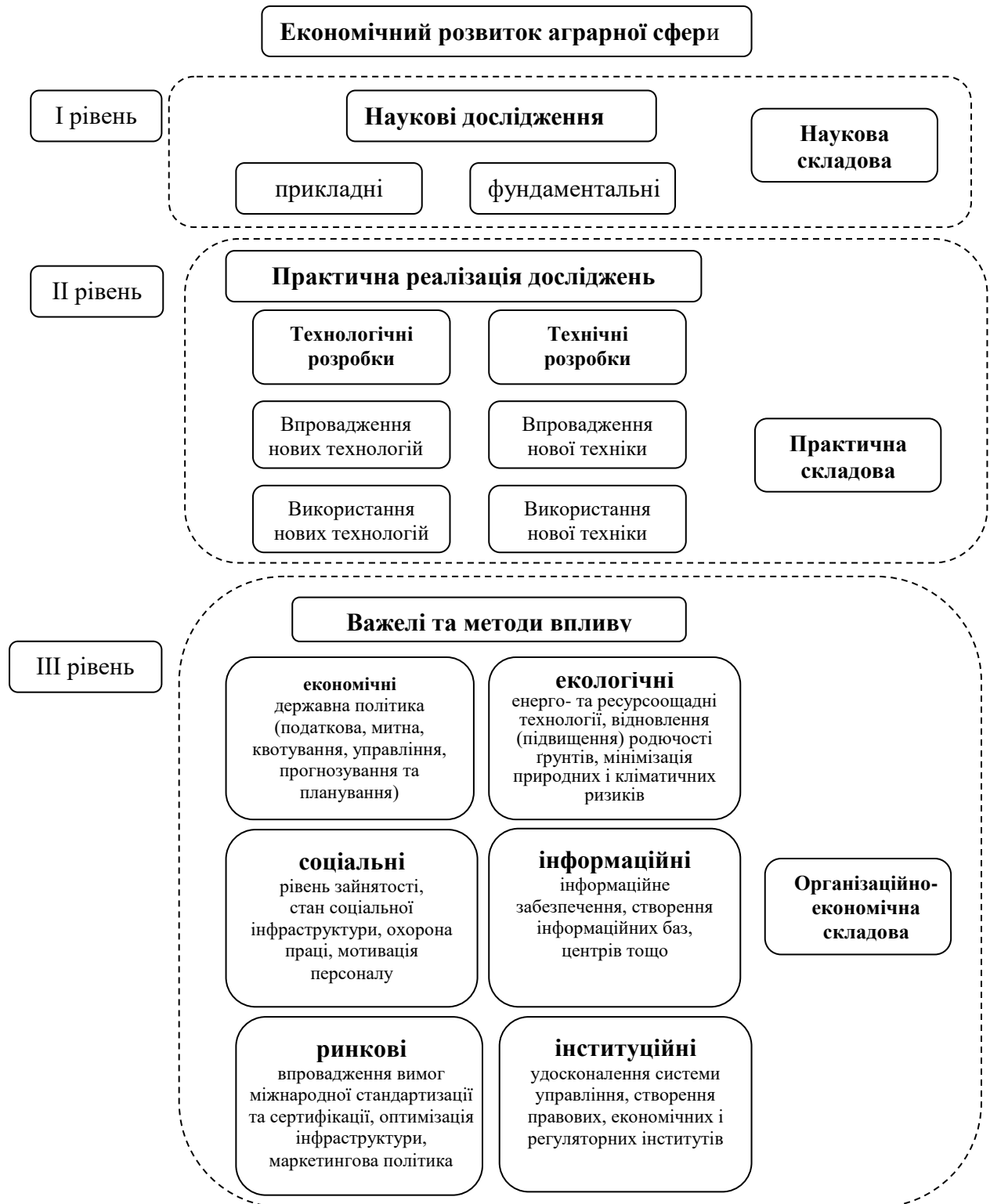

Рисунок 2.6 – Механізм економічного розвитку аграрної сфери національної економіки *

*Розроблено автором

Отже, запропонований механізм відображає наявність системи науково-практичної та організаційно-економічної складових розвитку аграрної сфери національної економіки в умовах глобалізації.

Зауважимо, що економічний розвиток аграрної сфери залежить від успішного функціонування усієї сукупності аграрних формувань, які утворюють єдиний комплекс. Такий поступальний рух можливий лише за умови чіткого планування як інструмента формування стратегії розвитку аграрної сфери. Тому важливим інструментом стратегічного планування є прогнозування, адже воно є елементом формування ринкової стратегії і тактики на усіх рівнях господарювання, що допомагає оцінити можливі альтернативні зміни ринкової динаміки, поведінки суб'єктів на ринку. Окрім того, власне стратегічне прогнозування є початковим етапом при складанні й обґрунтуванні довгострокових програм і планів розвитку та важливим елементом стратегічного планування.

Зазначимо, що поняття «довгострокового» і «стратегічного» прогнозування і планування не є тотожними. Стратегія – це функція напрямку, а не функція часу, яка зосереджена на певному періоді (середньостроковому, довгостроковому). Вона включає сукупність глобальних цілей та ідей розвитку регіону або конкретного підприємства. У стратегічному прогнозуванні та плануванні, порівняно з довгостроковим, простір діяльності об'єкта стає об'ємнішим, воно включає як основні елементи внутрішнього середовища, так і зовнішні аспекти: соціальні та політичні чинники, потреби споживачів, дії конкурентів тощо.

Оцінка прогнозів діяльності як закордонних, так і вітчизняних аграрних виробників дає підґрунтя для визначення методів та інструментів прогнозування в економічно розвинутих країнах. Тому всю сукупність прогнозів можна розділити на дві групи – прогнози виробництва та споживання сільськогосподарських товарів [286].

Прогнози споживання дозволяють розрахувати на перспективу обсяги та структуру попиту на ринку сільськогосподарської продукції. Німецький економіст Е. Енгель відзначив, що «... чим менший дохід, тим більша частина його витрачається на харчування, відтак більша частина його відводиться на фізичний зміст і менша залишається для духовного розвитку» [409].

Іншими словами, «... із зростанням доходів сім'ї частка затрат на харчування зменшується, а на задоволення нематеріальних потреб

збільшується» [172, с. 541].

Рівень доходів підприємств аграрної сфери залежить як від довгострокових чинників, так і від одноразових або тимчасових. Прикладом одноразового (тимчасового) чинника може бути засуха, у результаті якої агровиробники отримують у поточному році менший від середнього та прогнозованого рівня дохід. Таке зменшення є тимчасовим явищем і фактичний дохід в даний період може значно відрізнятись від постійного. Проте фактичне значення споживання сильно відрізняється від постійного у разі купівлі великих розмірів або непередбачуваних витрат.

За існуючої економічної структури потрібне системне прогнозування здійснюється за чинниками виробництва. Виявлення міжгалузевих і внутрігалузевих потоків товарів і послуг, емпіричне визначення кількісних взаємозалежностей між окремими виробничими чинниками в натуральному вимірі з розрахунком нормативів затрат дозволяє створювати динамічні моделі типу «затрати-вихід», які є імітаційними і відображають поведінку галузі або окремого регіону за різних виробничих умов. Вони можуть використовуватися з метою прогнозування сільськогосподарського виробництва і не мають ґрунтуватися на стабільних коефіцієнтах взаємозалежностей.

Підґрунтям для формування стратегії розвитку регіональної аграрної сфери має стати дослідження визначальних чинників макросередовища, що відображені в довгострокових програмах її економічного і соціального розвитку, в галузевих цільових програмах. Надзвичайно важливо на довгострокову перспективу точно спрогнозувати параметри зовнішнього середовища, що визначають вибір структури і параметри ресурсних складових потенціалу.

Отримати високу достовірність прогнозу головних чинників можна використовуючи лише методи, що забезпечують високу точність розрахунків. У більшості випадків вони пов'язані зі збором та обробкою великого масиву початкової інформації, великими затратами праці і фінансових коштів. Одним із таких методів можуть бути оптимізаційні економіко-математичні. За таких обставин, на нашу думку, для вирішення складних стратегічних завдань, доцільніше використовувати методи системного математичного моделювання,

що ґрунтуються на агрегації початкової інформації та спрощених обчислювальних процедурах.

Можливість встановити найбільш доцільні для заданих зовнішніх умов властивості та параметри об'єкта управління дає системне математичне моделювання, яке необхідно розглядати як метод вивчення властивостей і вибору параметрів об'єктів стратегічного управління і зовнішнього середовища для прогнозу можливих наслідків практичної реалізації альтернативних стратегій. Його головним завданням є створення віртуального об'єкта, в якому відображені властивості та параметри, які будуть впливати на кінцевий результат.

Зауважимо, що будь-яке моделювання є лише допоміжним інструментом розробки довгострокових стратегічних рішень, тому його необхідно використовувати у комплексі з методами експертних оцінок.

Як метод подолання невизначеності стратегічного вибору, на нашу думку, доцільно використовувати сценарний підхід, який поєднує аналіз і синтез вірогідних економічних станів, а також траєкторії розвитку підприємства відповідно до визначеної стратегічної мети. Відтак, його можна вважати одним із найефективніших інструментів формування стратегії, який дозволяє глибше зрозуміти ситуацію, дати оцінку наявних загроз і здійснити пошук можливостей, виокремити перспективні напрями функціонування та пристосування до трансформації зовнішнього ринкового середовища.

Сучасний стан і перспективи економічного розвитку країни такі, що регіони мають орієнтувати свій розвиток із використанням різноманітних сценаріїв. Враховуючи це, стартовим інструментом для оцінки перспектив розвитку аграрної сфери доцільно вважати сценарний підхід.

Ще одним інструментом формування та реалізації стратегії розвитку аграрних підприємств є бенчмаркінг, який об'єднує систему заходів із стратегічного планування, галузевого аналізу й аналізу конкурентів. Він є універсальним та ефективним методом, який допомагає оцінити ефективність стратегії підприємств у межах однієї галузі, виокремити об'єкти вдосконалення з метою підвищення конкурентоспроможності.

Термін «бенчмаркінг» з'явився в 1972 р. в Інституті стратегічного планування Кембриджа (США). У процесі дослідження цього методу сформувалася низка

визначень поняття «бенчмаркінг». Зокрема, керівник Глобальної мережі бенчмаркінга (Global Benchmarking Network) Р. Кемп вважає, що бенчмаркінг – це постійний процес вивчення і оцінки товарів, послуг і досвіду виробництва найсерйозніших конкурентів або тих компаній, які є визнаними лідерами в своїх галузях [436].

На нашу думку, детальніше визначення цього терміну дає професор Норвезького університету науки і технології Б. Андерсен, який зазначає, що це постійне вимірювання і порівняння окремо взятого бізнеспроцесу з еталонним процесом провідного підприємства з метою збору інформації, що допоможе йому визначити мету свого вдосконалення та здійснити заходи щодо поліпшення власної виробничої діяльності [8].

Комплексне дослідження будь-якого процесу спрямоване на виявлення позитивних сторін і можливих загроз з метою удосконалення виробничої діяльності та підвищення продуктивності виробництва. Відтак, за твердженням Р. Дамеліо, бенчмаркінг є процесом покращення, що використовують для впровадження у своїй виробничій діяльності найкращих методів або технологій [408, с. 34].

Погодимось із твердженням Б. Кляйна, який вважає, що бенчмаркінг є засобом визначення мети ефективності для свого удосконалення та окреслення кола партнерів, які досягли такої мети [423].

Проте бенчмаркінг можна розділити на два види за рівнями, на яких передбачається його реалізація – стратегічний та операційний. Так, перший із зазначених є інструментом стратегічного планування з метою забезпечення економічного розвитку підприємства відповідно до поставлених цілей. Його застосування забезпечує достовірність та ефективність стратегічного планування. Адже інформація про методи роботи провідних підприємств галузі та вимоги споживачів продукції, одержані в процесі бенчмаркінгу є необхідною інформацією для розвитку підприємства [15].

Використання цього методу забезпечує підвищення рівня конкурентоспроможності малих і середніх підприємств аграрної сфери. Проте для того, щоб повною мірою використати усі переваги бенчмаркінгу необхідно мати достовірну інформацію про діяльність підприємств-конкурентів у сільському

господарстві регіону, підготовлених кадрів і значних фінансових ресурсів. Окрім того, у аграрного підприємства, за таких умов, виникає необхідність ділитися інформацією про власну діяльність із конкурентами.

Узагальнюючи різні підходи до формулювання поняття бенчмаркінгу, зазначимо, що це стратегічний підхід до планування діяльності підприємства, який передбачає процес постійного моніторингу рівня продукції, послуг і методів функціонування інших підприємств і використання їх позитивного досвіду у своїй діяльності. У методиці, яка ґрунтується на засадах бенчмаркінгу, як одного із найновіших і найсучасніших підходів до визначення конкурентоспроможності, з використанням показників конкурентоздатності керівника та ступеня раціональності використання земельних ресурсів, головною перевагою є те, що вона охоплює обидва аспекти діяльності аграрних підприємств – зовнішній та внутрішній, тобто включає як оцінку позиції підприємств на ринку, так і оцінку економічних показників їх діяльності з урахуванням специфіки діяльності підприємств аграрної сфери.

Сьогодні виникає нагальна потреба у розробці концепції розвитку аграрної сфери регіону, адже в сучасних умовах нестабільності та складності оточення, концепція є головним документом, який спрямовує аграрних виробників регіону на досягнення економічного розвитку через мобілізацію всіх його ресурсів і потенціалу [342]. Він затверджується регіональним органом влади, а в його основі лежить оптимальний сценарій розвитку. Варто звернути увагу на те, що в останні роки з'явилася низка концепцій розвитку аграрної сфери країни і регіонів. Вони відрізняються не лише за об'єктами та даними проблемами, але й за структурою і обсягом, що свідчить про їх різноплановий характер.

Як наголошує Д. А. Ісаченко, розроблена концепція розвитку регіональної аграрної сфери зумовлює обґрунтування його стратегії, дає можливість перейти до наступної стадії – прогнозування її розвитку. Важливими цілями прогнозування є вибір оптимального варіанту та мінімізація ризиків на перспективу. Така система поглядів на можливості розвитку аграрної сфери враховує усі позитивні та негативні чинники впливу на траєкторію руху регіону до поставлених цілей [105].

В умовах глобалізації у процесі розвитку та функціонування регіональної

економіки істотно зростає роль прогнозів, метою яких є спрямований вплив на прийняття стратегічних управлінських рішень. Одним із інструментів їх реалізації є державні цільові комплексні програми, які можна включити важливим елементом до системи інструментів при розробці стратегії розвитку аграрної сфери.

За наявності сучасної ринкової інфраструктури змінилися умови реалізації таких програм. Насамперед, змін зазнали умови функціонування усіх суб'єктів господарювання та умови проживання населення, чий інтереси необхідно враховувати першочергово. Окрім того, необхідно звернути увагу на розробку відповідного механізму залучення ресурсів на реалізацію кожної програми, які суттєво зменшилися після руйнування командно-планової системи.

В умовах економічної кризи через обмеженість матеріальних ресурсів у більшості регіонів першочерговим завданням є визначення саме сфери застосування вищезначених програм. Адже процес прогнозування розвитку аграрної сфери необхідно здійснювати за найважливішими, пріоритетними напрямками її розвитку, за якими необхідно розробляти цільові комплексні програми, з високим рівнем вірогідності в прийнятті рішень, порівняно з етапом розробки та реалізації концепції в цілому. Це пов'язано, насамперед, з тим, що програми формуються в умовах, коли концепція розвитку аграрної сфери вже готова і здійснений довгостроковий прогноз його розвитку.

Головною метою діяльності кожного аграрного формування як складової аграрної сфери є отримання прибутку. Тому для розробки стратегії його розвитку використовуються такі високоефективні та дієві інструменти і методики: модель п'яти сил конкуренції Портера, SWOT-аналіз, матриця Бостонської консалтингової групи, матриця Артура Д. Літла (АДЛ), матриця МакКінсі тощо. Такий інструментарій доцільно використати й для формування стратегії підприємств аграрної сфери, але враховуючи специфічні особливості галузі.

З точки зору М. Портера, конкурентна стратегія передбачає наступальні або оборонні дії, які застосовуються з метою захисту позиції від п'яти конкурентних сил [268, с. 11]. Формулюючи концепцію аналізу галузі він виокремив особливості структури в різноманітних конкурентних середовищах. Його концепція включає п'ять конкурентних сил, які визначають привабливість

певної галузі. Цими рисами є:

- вхідні бар'єри при проникненні в галузь нових конкурентів;
- загроза продуктів-замінників;
- вплив покупців, що дає можливість їм відстоювати свої інтереси;
- вплив постачальників, що дозволяє їм відстоювати власні інтереси;
- суперництво між існуючими конкурентами в галузі.

Адаптуючи вищезазначене до галузей аграрної сфери доцільно сюди додати сезонність, вплив природно-кліматичних умов та екологічні вимоги до продукції (рис. 2.7.)

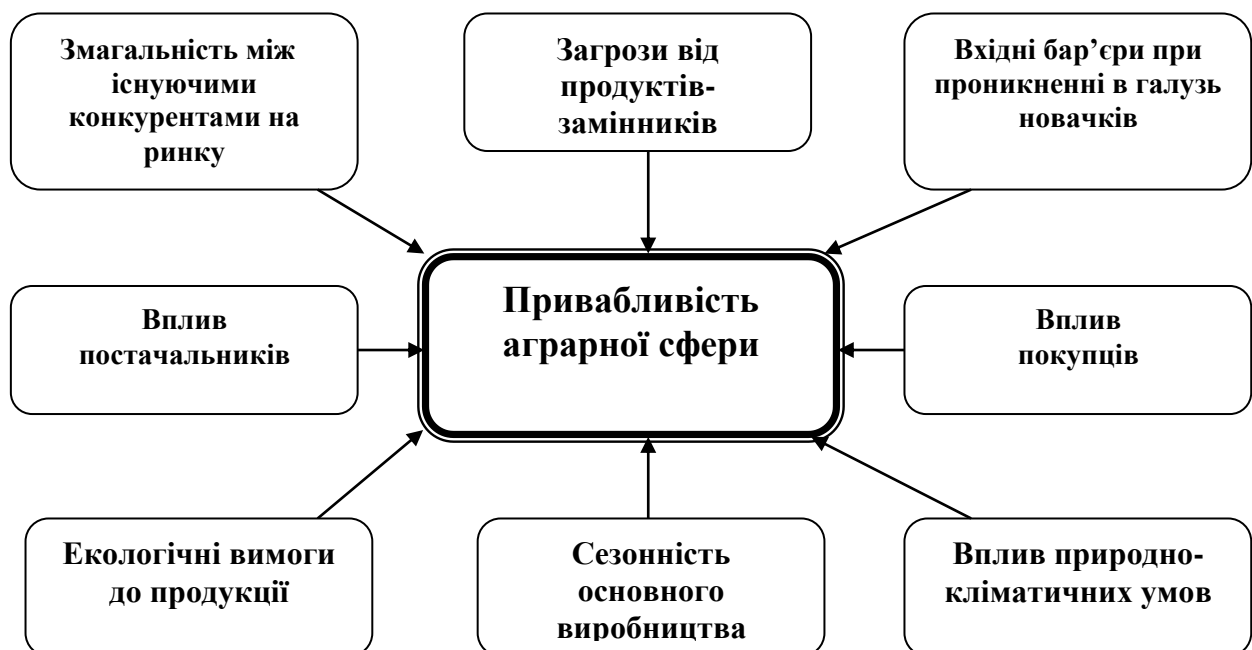

Рисунок 2.7 – Риси привабливості галузей аграрної сфери*

*Розроблено автором на основі [268]

Проте не можна здійснити комплексний аналіз конкретної галузі без дослідження діяльності типових підприємств цієї сфери національної економіки. З метою аналізу оточення підприємства, його сильних і слабких сторін, можливостей і загроз, а також встановлення ланцюгових зв'язків між ними, доцільно також використовувати розглянутий у попередньому параграфі SWOT-аналіз або матрицю стратегічного планування. Прихильниками цього методу були зарубіжні вчені М. Портер, К. Омае, Д. Джонсон, Дж. Хрістіансен. Цей метод виконує низку важливих функцій, таких як узагальнення описово-аналітичної

частини плану та базису для вибору стратегій розвитку. Виконаний на належному рівні SWOT-аналіз є переходом від оцінювання сучасного стану до розроблення перспектив розвитку галузі у майбутньому.

Він є засобом об'єднання результатів досліджень, результатом яких є ґрунтовні рекомендації стосовно порівняльних переваг чи недоліків регіону. Тому в умовах глобалізації майбутнє будь-якого регіону суттєво залежить, по-перше, від розвитку його відносин із сусідніми регіонами як в межах держави, так і в міжнародному контексті, а по-друге, від загальної ситуації в світовій економіці [430]. Проте основним недоліком цього методу є неможливість адаптації до умов, що швидко змінюються.

Враховуючи все вищезначене, на нашу думку, для оцінки зовнішнього середовища додатково варто використовувати ще й STEP-аналіз, назва якого є аббревіатурою таких чинників: соціальних (S – social), технологічних (T – technological), економічних (Economic), політичних (P – political). Ці групи чинників тісно взаємопов'язані між собою і характеризують різні ієрархічні рівні суспільства як цілісної системи (таблиця 2.2).

Таблиця 2.2 Оцінка зовнішнього середовища на основі результатів STEP – аналізу чинників*

(S) Соціальні	(T) Технологічні
<ul style="list-style-type: none"> – глобальна урбанізація; – міграції із сільських територій; – процес старіння населення; – зростання бідності; – необхідність соціальної допомоги; – гендерна рівність; – концепція навчання упродовж усього життя. 	<ul style="list-style-type: none"> – провідна роль комп'ютерних технологій у всіх сферах; – оптимальне поєднання інтелектуального і соціального капіталу; – стратегічне планування в регіональному розвитку; – нові екологічні, управлінські та технологічні стандарти; – альтернативні джерела енергії на регіональному та глобальному ринках.
(E) Економічні	(P) Політичні та правові
<ul style="list-style-type: none"> – процеси глобалізації заснованої на знаннях; – спеціалізація і брендинг регіонів; – зростання рівня дефіциту зовнішньої торгівлі; – глобальна економічна криза; – інтеграція в ЄС; – обсяги прямих іноземних інвестицій; – експорт енергоносіїв. 	<ul style="list-style-type: none"> – перспектива асоціації з ЄС; – політичний та економічний вплив глобалізації; – децентралізація та підтримка регіонального економічного розвитку галузі; – економічна та політична криза; – наявність зовнішнього впливу у виборі напрямів економічного та політичного розвитку.

*Складено автором

При STEP-аналізі розглядають усі детермінуючі чинники та досліджують їх можливий вплив на розвиток галузі загалом, так і підприємства зокрема. Врахувавши їх, складають план мінімізації негативних впливів та можливої протидії їм. Результати STEP -аналізу найкраще оформляти у вигляді матричної таблиці або схеми [56, с. 91].

Використовуючи такі матриці можна виокремити низку чинників, які мають істотний вплив на формування суб'єкта господарювання, здійснити їх ранжування та встановити систему взаємозв'язків. Результати аналізу враховуються при виборі і формуванні стратегії.

Достатньо відомою моделлю, яка використовується для портфельного аналізу та проектування, а також при формуванні стратегії розвитку є дев'ятисекторна матриця фірми «МакКінсі» – матриця «ринок - продукт». За її допомогою підприємство визначає необхідність виробництва нового продукту і проникнення його на нові ринки. Також використовується матриця «Привабливість галузі – конкурентна позиція», де параметри розбиваються на основні чинники, за кожним із яких здійснюється оцінка у балах з використанням вагових коефіцієнтів. Порівнюючи із матрицею БКГ, матриця МакКінсі враховує дію значно більшої кількості чинників. Зокрема, для характеристики привабливості ринку і конкурентної позиції на ньому підприємства можна розглядати існуючі чинники або ключові фактори успіху (КФУ).

Отож, аналізуючи конкретний ринок, спочатку виокремлюють чинники, що найбільше відповідають його особливостям, дозволяють зробити ґрунтовну оцінку та визначити конкурентні позиції суб'єкта господарювання. Потім дають оцінку галузевому ринку за усіма вибраними критеріями від одиниці (непривабливий) до п'яти (дуже привабливий). Нарешті, перемножують вагу на оцінку по кожному критерію і в сумі отримують зважену оцінку галузі (ринку) даної СОБ або рейтинг привабливості даного ринку (галузі) як стратегічної зони господарювання (СЗГ).

Вона ґрунтується на двох комплексних чинниках – привабливість ринку збуту підприємства і конкурентоспроможність підприємства, де значення кожного з них

відтворюється за трьохбальною шкалою: високе-середнє-низьке. За матрицею МакКінсі основними портфельними стратегіями є стратегії розвитку, захисту позицій, вибіркового розвитку, збору урожаю, ліквідації.

Матриця Артура Д. Літла (АДЛ) вважається удосконаленим варіантом матриці БКГ, проте, вона є багатофакторною і базується на концепції життєвого циклу галузі, яка є моделлю зміни в часі низки ринкових змінних: рівня конкуренції, прибутку, збуту тощо. Сутність її у тому, що галузь проходить впродовж життєвого циклу розвитку чотири фази: народження (впровадження), ріст і розвиток, насичення (зрілість), спад.

Узагальнюючи вищенаведене, зазначимо, що в теорії стратегічного планування і управління існує низка підходів до розробки стратегії і методів досягнення визначених цілей. Аграрні формування регіону при використанні стратегічного прогнозування і планування стикаються з труднощами, які характерні для галузі, для мінімізації впливу яких необхідно опрацювати великий, вивірений масив інформації про кон'юнктуру ринку, конкурентів і соціально-економічну ситуацію в країні та на світових ринках.

За допомогою вищезазначених інструментів можна запропонувати інноваційну багаторівневу систему програмних дій для реалізації стратегії розвитку аграрної сфери (рис. 2.8).

Таким чином, оскільки саме в аграрній сфері нашої країни достатньо нестабільне зовнішнє середовище, вибір і застосування традиційних інструментів формування стратегії вимагають більшої обережності, ніж в інших галузях економіки, а інколи вони бувають неможливими, то обґрунтування шляхів її розвитку має здійснюватися із застосуванням широкого спектру таких інструментів.

Разом з тим, головним результатом реалізації будь-якої стратегії економічного розвитку аграрної сфери є підвищення економічної ефективності господарювання усіх господарюючих суб'єктів, якій необхідно приділити більше уваги.

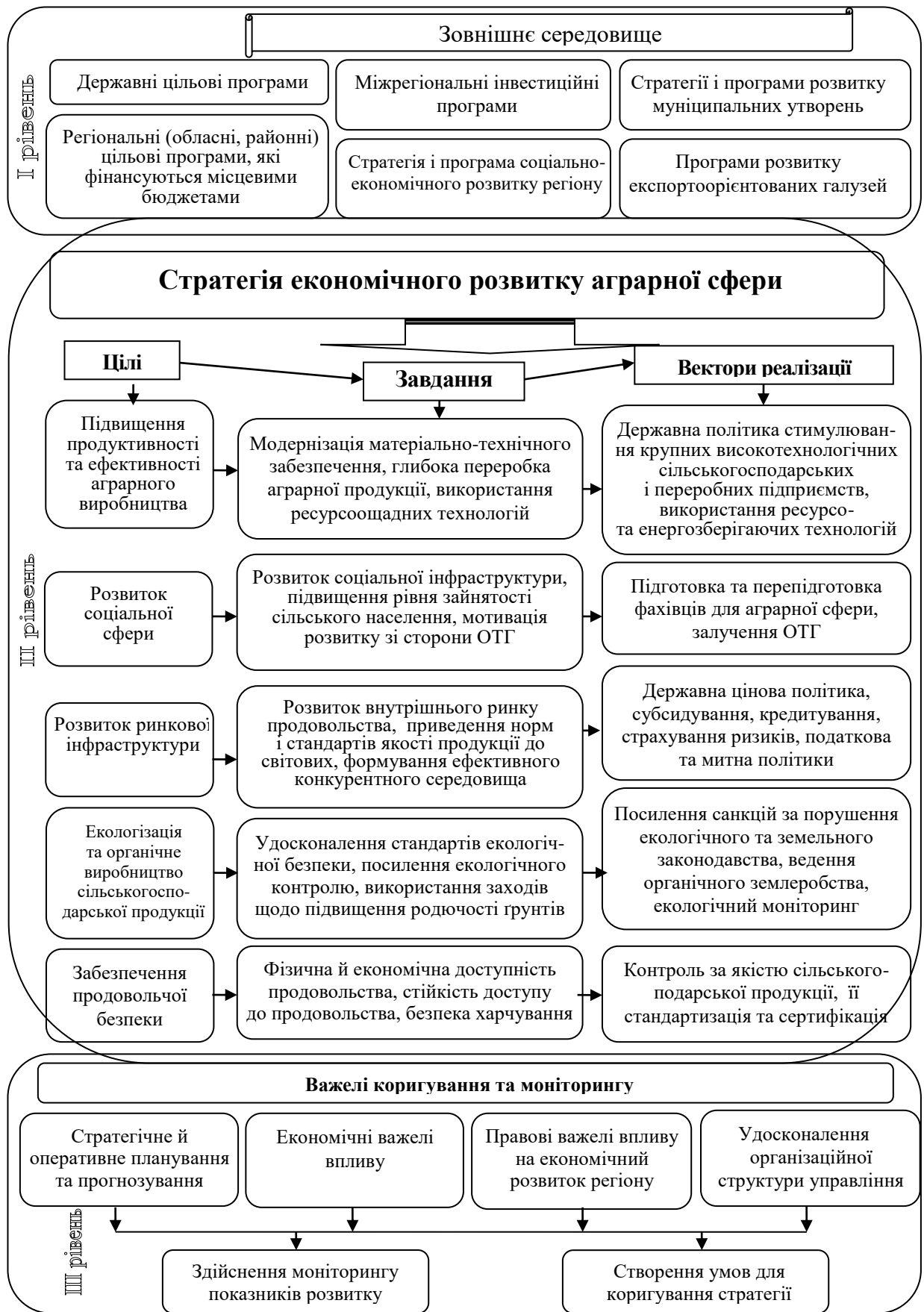

Рисунок 2.8 – Механізм реалізації стратегії економічного розвитку аграрної сфери *

*Розроблено автором

У Великому економічному словнику термін «економічна ефективність» трактується як результативність економічної діяльності, економічних програм і заходів, що характеризується відношенням отриманого економічного ефекту, результату до затрат факторів, ресурсів, які зумовили одержання цього результату, досягнення найбільшого обсягу виробництва із застосуванням ресурсів відповідної вартості [25, с. 1224].

Таке поліфункціональне у змістовленні даного поняття вимагає системного та чіткого його розуміння, адже від цього залежить повнота формування цілої системи ефективності виробництва. З огляду на це кожен із дослідників даної проблематики намагався розглянути цю категорію у різних площинах. Зокрема, як зазначає В. А. Медведєв, «ні одна з економічних категорій більш конкретного порядку не може бути повністю розкрита без врахування її зв'язку з економічною ефективністю виробництва» [157, с. 92].

В. Андрійчук та В. Нелеп вважають, що ефективність сільськогосподарського виробництва «... виражається в усесторонньому використанні всіх факторів виробництва – земельних і трудових ресурсів, матеріально-технічних засобів» [396]. Так, В. Андрійчук у своїй монографії «Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз» акцентує увагу на тому, що ефектом від економічної діяльності суб'єктів господарювання може бути будь-який результат, одержаний у процесі такої діяльності, але за умови, що він (результат) відповідає її цілям і завданням [10, с. 12-24].

Погодимось з твердженням, що вищезначений вид ефективності характеризує результативність діяльності економічних систем (підприємств, територій, національної економіки), основною особливістю котрих є вартісний характер засобів (видатків, витрат) досягнення цілей (результатів), а в деяких випадках і самих цілей (зокрема, одержання прибутку) [83].

У сільському господарстві економічна ефективність полягає у виробництві максимальної кількості високоякісної продукції з одиниці сільськогосподарських угідь чи від однієї голови худоби за найменших витрат

ресурсів з метою найповнішого задоволення потреб населення у продуктах харчування і промисловості у сировині [50].

Відтак, оцінка економічної ефективності сільськогосподарського виробництва вимагає виокремлення певної системи показників та їх розрахунок, зокрема:

- виробництво валової продукції на 1 га сільськогосподарських угідь, на середньорічного працівника, на 1 люд.-год., на 1 грн основних виробничих фондів і оборотних засобів;

- розмір поточних витрат виробництва на 1 грн валової продукції;

- розмір валового і чистого доходу (прибутку) на 1 га сільськогосподарських угідь, на середньорічного працівника, на 1 люд.-год., на 1 грн основних виробничих фондів і оборотних засобів;

- рівень рентабельності й норма прибутку (чистого доходу) сільськогосподарського виробництва [4].

Показник рівня рентабельності найкраще характеризує ефективність функціонування суб'єкта господарювання та відображає його потенційні можливості в ринковому середовищі. Загалом, система показників рівня забезпеченості сільськогосподарського виробництва основними ресурсами та його ефективності відображена на рис. 2.9.

Проводячи дослідження нами було застосовано кілька важливих підходів:

- вартість угідь сільськогосподарського призначення визначається за грошовою оцінкою (за видами);

- основні засоби оцінюються за їх первинною вартістю;

- оборотні засоби виробництва враховуються в розмірі їх фактичних затрат;

- вартісна оцінка трудового потенціалу здійснюється з урахуванням кількості зайнятих у господарстві, рівня фактичної оплати праці одного працівника і строку окупності основних засобів.

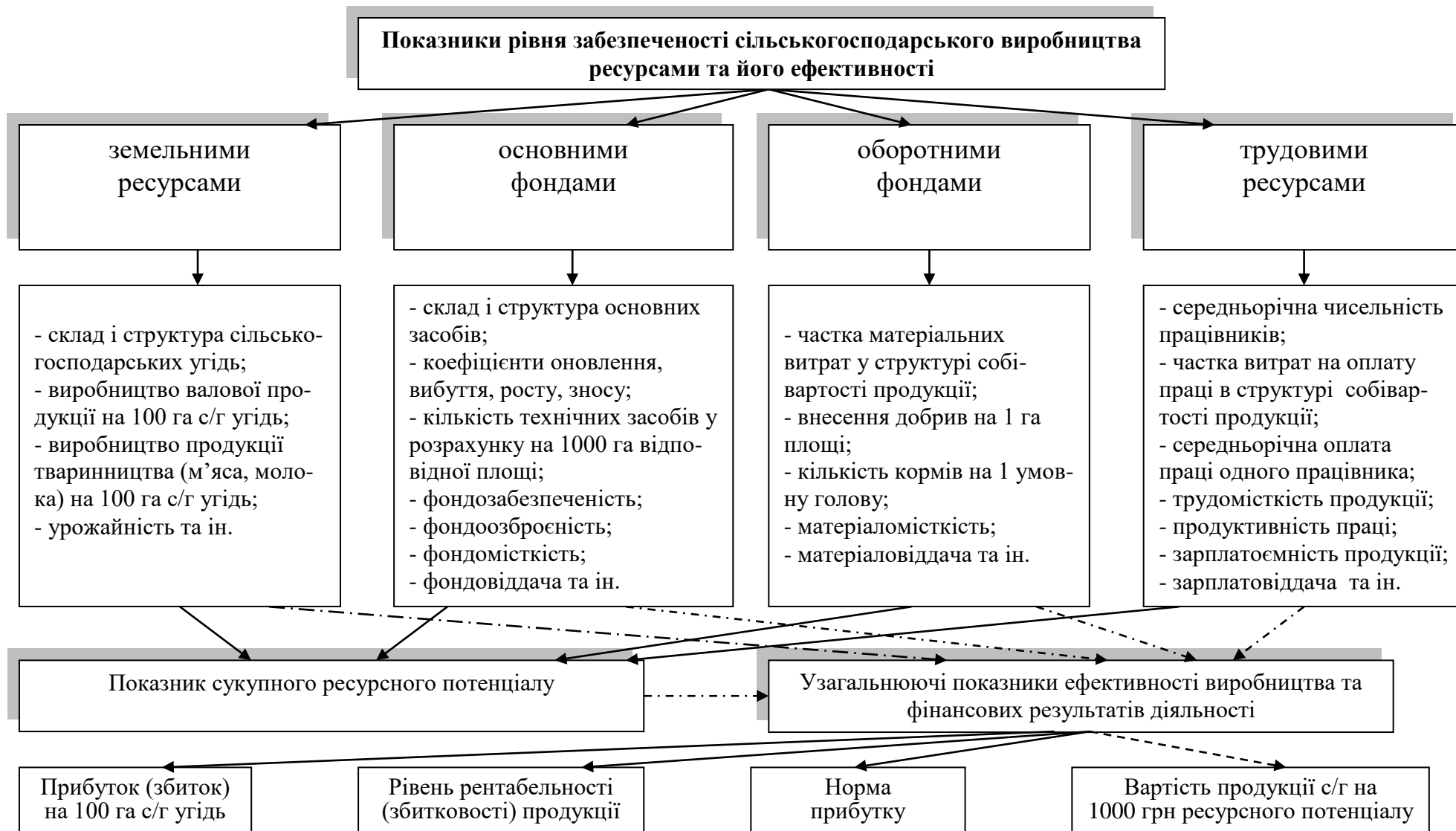

Рисунок 2.9 – Система показників рівня забезпеченості сільськогосподарського виробництва основними ресурсами та його ефективності*

*Розроблено автором

Проте, враховуючи комплексність і багатозначність цієї категорії, вона є складною узагальнюючою економічною категорією, в якій з одного боку відображається дія об'єктивних економічних законів, а з іншого – висвітлюється одна з найважливіших сторін суспільного виробництва – результативність [298].

У сільському господарстві показник економічної ефективності може змінюватися під впливом різноманітних чинників за певними ознаками, зокрема, затратами та ресурсами (фондомісткість, трудомісткість, енергомісткість, матеріаломісткість тощо); головними шляхами формування (технологія, спеціалізація і концентрація, інтеграція, оплата праці, інноваційні розробки, самоокупність, рента).

Враховуючи вплив цих чинників, усі затрати сільськогосподарського виробництва та одержаний кінцевий результат, виокремлюють низку видів економічної ефективності виробництва:

- галузеву, яка відображає результативність сільськогосподарських підприємств у плані використання ресурсного потенціалу, досягнутого рівня співвідношення між ефектом (результатом) та ресурсами (затратами) в цілому за даною галуззю;

- сільськогосподарського виробництва державних, колективних підприємств, асоціаційних, орендних колективів, селянських господарств;

- окремих сільськогосподарських галузей та видів продукції;

- окремих видів продукції – характеризує кінцеві економічні результати рослинництва та продукції його підгалузей – зерна, овочів, ягід тощо [73].

Ґрунтуючись на цих даних, можна стверджувати, що систему забезпечення ефективності аграрної сфери необхідно сформувати таким чином, щоб можна було відслідковувати взаємопов'язані та взаємодоповнюючі результати, котрі в свою чергу можна було би співставити з виробничими витратами або ресурсами, де головним узагальнюючим показником економічної ефективності є рівень рентабельності.

Висновки до розділу 2

1. Абсолютним стратегічним пріоритетом сучасної державної політики є завершення розпочатих реформ аграрної сфери, які спрямують економічний розвиток регіонів шляхом формування стратегій та забезпечать їй прибутки, фінансову стійкість, забезпечення населення продовольством за доступними цінами, а також конкурентоспроможність галузі на зовнішньому та внутрішньому ринках на тривалий період. Для вирішення цього завдання запропонована модель стратегій економічного розвитку аграрної сфери та виділено її етапи розробки.

2. Проаналізовано підходи та особливості стратегічного розвитку аграрної сфери економіки України та виокремлено її головні орієнтири, що мають забезпечити: ефективне господарювання аграрних формувань ринкового типу з сприятливою державною політикою; екологічне високотехнологічне аграрне виробництво з використанням енерго- і ресурсозберігаючих технологій; досконалу та багатокладну експортно-орієнтовану аграрну сферу з розвиненою ринковою інфраструктурою й елементами концентрації, кооперації, спеціалізації; розвиток соціальної сфери; продовольчу безпеку держави.

3. Аграрна сфера національної економіки покликана забезпечити високоефективний розвиток сільськогосподарського виробництва, збалансованість продовольчого ринку, високий рівень конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції, розвиток соціальної інфраструктури села тощо. Ці завдання можна вирішити шляхом реалізації стратегії економічного розвитку аграрної сфери, яка є системою взаємопов'язаних і взаємозумовлених складових, об'єднаних спільною метою – забезпечення її ефективного поступального розвитку та задоволення потреб національної економіки у сільськогосподарській продукції. На нашу думку, до її складу можна включити цілу низку складових стратегії економічного розвитку аграрної сфери.

4. За допомогою методологічного інструментарію запропоновано інноваційну багаторівневу систему програмних дій для реалізації стратегії розвитку аграрної сфери. Доведено, що практична реалізація стратегії її розвитку вимагає дотримання низки умов, зокрема, детального та якісного аналізу системи зв'язків виробництва та реалізації продукції, формування системи менеджменту, нормативного та інформаційного забезпечення.

5. Якісний аналіз і оцінку економічного розвитку аграрної сфери національної економіки можна здійснити за допомогою системи показників, де окрім суто економічних (темів зростання національного доходу, валового національного продукту, доходу на душу населення, продуктивності чинників виробництва, зростання фондоозброєності праці), також використовують показники соціальної стабільності в суспільстві, враховують рівень демографічної ситуації, структурної трансформації економіки, соціальної, політичної та ідеологічної сфери тощо. Вони мають відповідати таким основним вимогам, зокрема, характеризувати стан та ефективність використання природно-ресурсного та науково-технічного потенціалів сільськогосподарських виробників. За їх допомогою можна проводити комплексну аналітичну оцінку динаміки та структури виробництва сільськогосподарської продукції; визначати спроможність механізму розвитку аграрної сфери пристосуватися до несприятливих зовнішніх і внутрішніх чинників і забезпечити виробництво високоякісного продовольства за доступною ціною та в необхідній кількості.

6. Застосовуючи методологію комплексного підходу та виходячи з необхідності аналізу аграрної сфери запропоновано модель механізму її економічного розвитку. Вона відображає наявність системи науково-практичної та організаційно-економічної складових розвитку аграрної сфери національної економіки в умовах глобалізації.

7. Методологічний інструментарій обґрунтування механізмів забезпечення економічного розвитку аграрної сфери регіонів України в умовах світової глобалізації та диверсифікації виробництва має базуватися на виборі стратегії та механізмів інтеграції у світовий економічний простір включаючи тактику дії систем управління і організації, регулювання макро- та мікроекономічних процесів.

Наявність чіткої стратегії в сучасних умовах господарювання дасть змогу повною мірою використати наявний потенціал аграрної сфери, підняти рівень інвестиційної активності та сприяти модернізації техніки та технологій.

Результати дослідження, висвітлені в даному розділі, опубліковані у працях [1, 4, 6, 9, 11, 15, 19, 22, 23, 29, 32, 43, 44, 45, 46, 50].

РОЗДІЛ 3

ЕКОНОМІЧНА ОЦІНКА СУЧАСНОГО СТАНУ ТА ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ В УМОВАХ СВІТОГОСПОДАРСЬКИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

3.1. Економічна оцінка функціонування аграрної сфери України в умовах ринкових трансформацій

Економічний розвиток аграрної сфери України в умовах глобалізації неможливий без стратегії, яка у свою чергу має ґрунтуватися на аналізі її можливостей, наявного потенціалу та внутрішніх ресурсів. А це вимагає глибокої оцінки параметрів її стратегічного розвитку та аналізу існуючих тенденцій.

Сьогодні глобалізація в аграрній сфері дуже тісно пов'язана з процесами зростання обсягів міжгалузевого і внутрішньогалузевого обміну, збільшення взаємозалежності ринків продовольства та технологічного оснащення, поглиблення впливу світових макроекономічних чинників і розширення можливостей взаємного товарообміну, що дає змогу аграрним господарствам, або окремим регіонам, досягти суттєвих економічних результатів.

Аграрна сфера є однією з найважливіших сфер національних економік провідних країн. Оцінюючи її галузеві особливості у країнах Євросоюзу зазначимо, що тут можна виокремити певні тенденції та закономірності. Зокрема, це диверсифікація та посилення багатофункціональності галузі; державна політика розвитку аграрних підприємств і підтримка фермерів; розподіл сфер державного регулювання за визначеними цілями та механізмами реалізації; поглиблення зв'язку сільського господарства з розвитком сільських територій. Враховуючи специфіку кожної з європейських країн стосовно державного регулювання аграрної сфери національної економіки, простежуються спільні прагнення та дії до фінансової допомоги цієї галузі.

Водночас, сучасні реалії вимагають скорочення рівня її державної підтримки навіть у країнах з розвинутою економікою [158, с. 655-660].

Вона є однією з пріоритетних галузей і займає важливе місце у національній економіці, однак основні напрями виробництва істотно залежать від природних умов і ресурсів, а також біологічних чинників. Це зумовлює наявність регіональних відмінностей як в організаційній, так і у виробничій структурі. Так, розвиток аграрної сфери сприяє зростанню матеріального добробуту населення та експортного потенціалу країни, зміцненню економічної та продовольчої безпеки держави. Зокрема, у 2016 році частка сільського господарства (включаючи рибне та лісове господарства) у загальному обсязі валової доданої вартості всіх галузей економіки склала 13,8% (у 2015 р. – 14,2%, у 2014 р. – 11,7%, у 2013 р. – 9,9%). Частка зайнятого населення у сільському господарстві (разом з лісовим і рибним господарствами) становила у 2016 р. – 17,6% (у 2015 р. – 17,5%, у 2014 р. 17,1 %, у 2013 р. – 17,5%). Для порівняння, у США цей показник становить 3%, Німеччині – 4,8%, Англії – 2,1%, Франції – 6,7%, Японії – 8%, Італії – 9,1%.

Не останню роль у цьому процесі відіграє залучення інвестиційних і інноваційних ресурсів, обсяги яких в останні роки зростають, зокрема, у 2016 році у сільське, лісове та рибне господарства вкладено 50,5 млрд грн капітальних інвестицій (14,0% від загального фонду), у 2015 році – 30,2 млрд грн (11%), у 2014 році – 18,8 млрд грн (8,6 %), у 2013 р. – 19,1 млрд (7,1%). Разом з тим прями іноземні інвестиції у ці галузі в останні роки зменшилися – у 2016 році до 500 млн дол. (на 117 млн дол. менше ніж в 2015 році) і складає 1,3% від загального обсягу.

Принагідно зазначимо, що саме земельні ресурси займають особливе місце, оскільки є неповторним предметом і засобом виробництва. Наявність таких специфічних особливостей, як родючість і територіальна обмеженість, фізичний та хімічний склад, незамінність і неможливість переміщення, відновлюваність (за умови дотримання усіх агротехнічних заходів) роблять

земельні ресурси визначальним чинником, що впливає на ефективність сільськогосподарського виробництва.

Сьогодні світовий земельний фонд становить 13 млрд 435 млн га, з них на сільськогосподарські угіддя припадає 36,2% – 4 млрд 868 млн га, в тому числі рілля – 1 млрд 346 млн га, або 27,6%; сіножаті та пасовища – 3 млрд 424 млн га, або 70,3%; багаторічні насадження – 98 млн га, або 2,0% [415]. В Україні найбільшу площу займають землі сільськогосподарського призначення, які нині є найбільш цінним ресурсом нашої держави. На даний час із 60,3 млн. га території України 42,7 млн га складають сільськогосподарські землі (70,8% території держави), з них 32,5 млн га (76,1%) – рілля, 2,4 млн га (5,6%) – сіножаті; 5,4 млн га (12,6%) – пасовища (рис. 3.1).

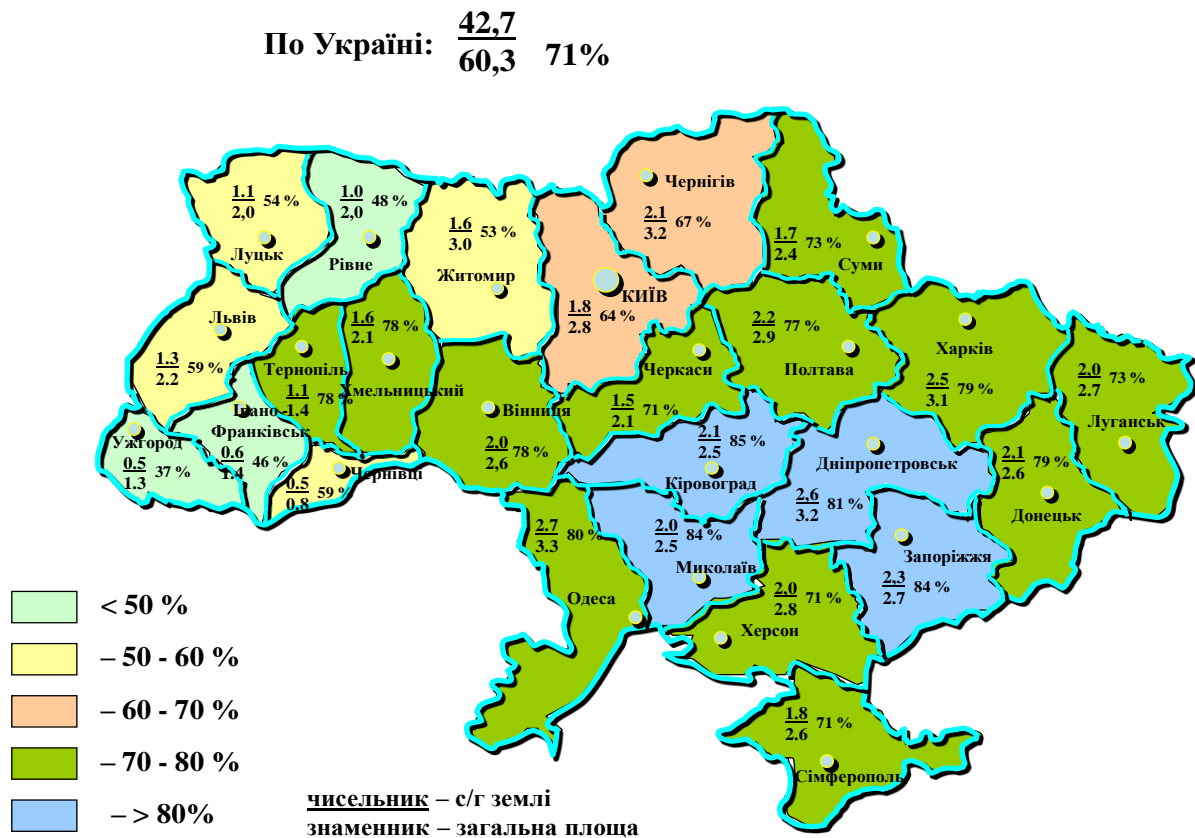

Рисунок 3.1 – Питома вага сільськогосподарських земель у загальній площі України, млн га [255]

На території України ґрунтовий покрив земельних угідь достатньо різноманітний і має складний набір різних типів ґрунтів. Таке розмаїття

зумовлене природними умовами, що впливають на процеси ґрунтоутворення, кліматом і ґрунтоформуєчими породами. Найпоширенішими є чорноземи, які складають основну площу сільськогосподарських угідь держави (27,8 млн га, або 67%), що становить 8,7% від світових площ чорноземів. На цих ґрунтах вирощуються зернові культури, цукровий буряк, соняшник, багаторічні плодови, ефіроолійні культури. У структурі чорноземних ґрунтів України переважають чорноземи звичайні (10,9 млн га), чорноземи типові (6,2 млн га) і чорноземи південні (3,2 млн га). Чорноземи опідзолені та реградовані становлять відповідно 2,8 і 1,7 млн га. Для різних природно-кліматичних зон також характерними є чорноземи солонцюваті, залишково-солонцюваті та чорноземи на елювії пісковиків, сланців і карбонатних порід, котрі загалом займають площу близько 3 млн га [353, с. 215-216].

Щодо Поділля, то у розрізі держави в цілому, воно має свою специфіку. Так, із ґрунтів у Тернопільській області переважають різні типи родючих чорноземів (типові малогумусні, ясно-сірі опідзолені, сірі лісові та темно-сірі та опідзолені). У Хмельницькій області найбільшу площу займають лісостепові опідзолені ґрунти: ясно-сірі, сірі лісові, темно-сірі та чорноземи опідзолені. Ґрунти Вінницької області складають типові малогумусні чорноземи, які займають 42% від загалу, на іншій половині території найбільш поширені сірі лісові ґрунти (50,5%). Подекуди зустрічаються також дерново-підзолисті, лучні, торфово-болотні. Зауважимо, що такі ґрунти внаслідок їх нижчої родючості потребують меліорації та відповідного рівня агротехніки. В цілому ж природно-кліматичні умови Поділля є сприятливими для вирощування злакових, технічних культур, плодоягідних тощо.

Варто звернути увагу, що частка ріллі в Україні із загальних площ сільськогосподарських угідь істотно більша, у порівнянні із європейськими країнами та США. Проте за часткою природних кормових угідь у загальній площі сільськогосподарських угідь (1%) Україна помітно відстає від інших країн світу – в більшості європейських країн цей показник коливається в межах 30-40%, а у Великій Британії становить 63,1%, Австрії – 57,1%, США – 56,0%,

Швейцарії – 68,8% [55].

Зазначимо, що така структура сільськогосподарських угідь свідчить про високий рівень освоєння та навантаження на сільськогосподарський ґрунтовий покрив, що спричиняє виникнення ерозійних процесів і деградації земельного фонду держави.

Найбільш придатні землі для культивування всіх зернових культур, що є традиційними для України, становлять 29,5 млн га (93,8% загальної площі орних земель), з них землі, придатні для вирощування озимої пшениці – 27,1 млн га, ячменю – 28,1 млн га, кукурудзи – 17,6 млн га, соняшнику – 14,3 млн га, цукрових буряків – 7,0 млн га [89].

Аналізуючи рівень забезпеченості сільськогосподарськими угіддями, зазначимо, що Україна (1 га на одну особу) серед країн Європи відстає лише від Росії (1,49 га на одну особу) та випереджає усі європейські країни за забезпеченістю ріллею (0,98 га на одну особу), а у світі – відстає лише від Канади (1,54 га ріллі на одну особу) (рис. 3.2).

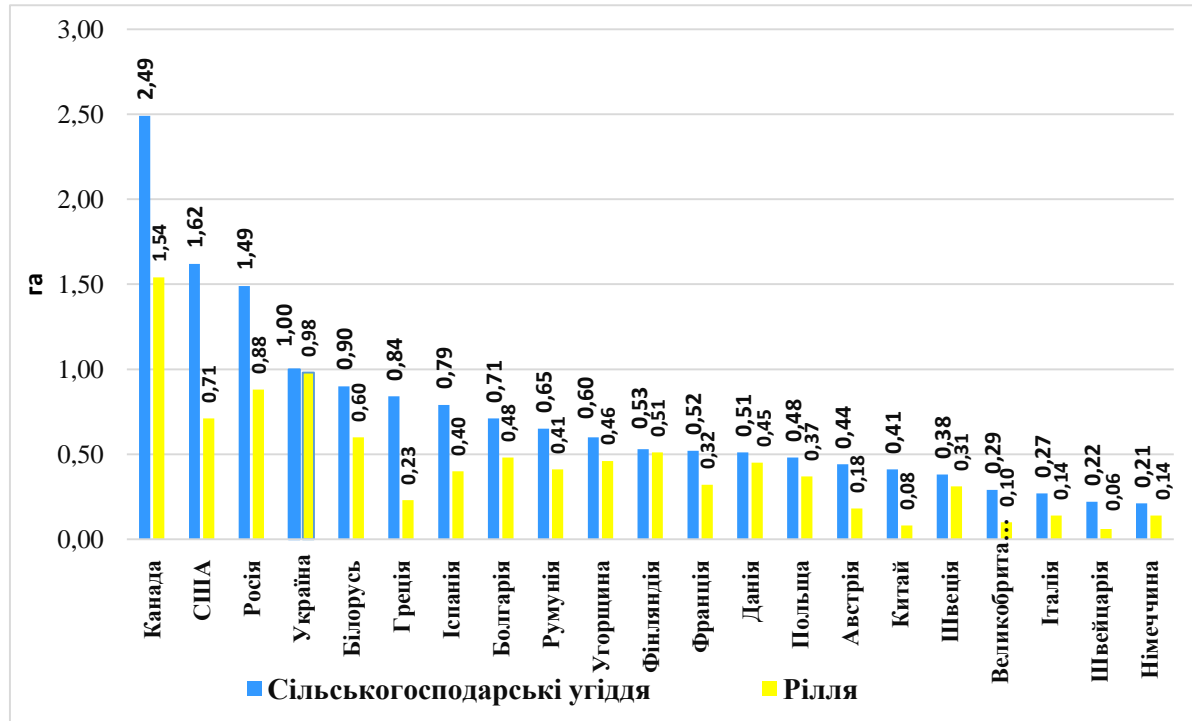

Рисунок 3.2 – Площа сільськогосподарських угідь і ріллі на одного жителя*

*Побудовано автором за даними [325]

Оскільки фонд орних земель становлять чорноземи, то необхідно відзначити високий потенціал України у виробництві сільськогосподарської продукції, який сьогодні використовується не в повному обсязі. За оцінкою експертів, потенційна можливість українських чорноземів дозволяє забезпечити продуктами харчування від 150 до 500 млн осіб. Разом з тим, аграрне виробництво в країні є однією з провідних галузей національної економіки і складає близько 8,2% ВВП, що майже вдвічі перевищує середньоєвропейський рівень [55].

Сільськогосподарське виробництво в Україні ведеться на особливо цінних землях, загальна площа яких становить 14,9 млн. га або 35% від площі сільськогосподарських угідь, у т. ч. у складі орних земель їх налічується 43,7%. Проте, сьогодні можна відзначити істотні відмінності за величиною площ цих земель в Україні – від 80% у Полтавській та трохи більше 2% у Луганській областях. Цей показник у Тернопільській, Хмельницькій та Вінницькій областях вищий порівняно з середнім значенням по Україні (див. додаток М).

Аналізуючи останні дані, зауважимо, що нині простежується низький рівень ефективності використання сільськогосподарських угідь в Україні, тому доцільно виокремити основні причини цього процесу. Серед них – слабе фінансово-економічне становище аграрних підприємств. Це не дає змоги модернізувати технологічні операції вирощування сільгоспкультур, гальмує оновлення матеріально-технічної бази та впровадження у виробництво інновацій.

За роки реформування аграрної сфери в цілому, та земельних відносин зокрема, відбулася деформація структури посівних площ сільськогосподарських культур, наслідком чого стало виснаження ґрунтів. Високий рівень рентабельності виробництва окремих сільськогосподарських культур (наприклад рівень рентабельності виробництва насіння соняшнику у 2016 році становив 63% (у 2015 році – 78,4%), а також орієнтація великих аграрних господарств на вирощування окремих експортоорієнтованих сільськогосподарських культур, переважно зернових, спричинили збільшення

площ їх посівів у загальній посівній площі сільськогосподарських культур з 45% у 1990 р. до 53,3 у 2016 році (у 2015 р. – 54,8%), технічних – з 11,6% у 1990 р. до 32,8% у 2016 році (у 2015 р. – 31,0%) відповідно та зменшення площ посівів кормових культур з 37% у 1990 р. до 7,1% у 2016 році (у 2015 р. – 7,4%). За науково рекомендованими нормами, насиченість посівних площ соняшником, наприклад, для степової зони країни, не повинна перевищувати 12%, проте, сьогодні у структурі посівних площ основних сільськогосподарських культур її посівам цієї культури відведено майже 19%.

Ще одним негативним моментом, на який варто звернути увагу, є низький рівень внесення органічних і мінеральних добрив, наслідком чого є утворення дефіциту поживних речовин у ґрунтах. Зокрема, у 2015 р. на 1 га посівної площі було внесено 0,5 тонни органічних добрив, тоді як для досягнення бездефіцитного балансу гумусу на Поліссі на 1 га ріллі необхідно щорічно вносити 13-14 тонн органічних добрив, в Лісостепу – 11-12, Степу – 8-9, у т.ч. на зрошуваних землях – 11-13 тонн [154, с. 25]. Водночас, надмірне внесення сільськогосподарськими підприємствами азотних добрив порушує оптимальне співвідношення поживних речовин у ґрунті, внаслідок чого він закислюється.

У процесі екстенсивного розвитку сільського господарства, водних і хімічних меліорацій швидкими темпами розвиваються ерозійні процеси, ущільнення орного шару ґрунту, зниження його родючості, ослаблення стійкості природних ландшафтів України. Найбільшу небезпеку становить забруднення ґрунтів радіонуклідами, важкими металами, збудниками хвороб.

В Україні внаслідок ерозійних процесів, повторного засолення, забруднення промисловими відходами спостерігається зменшення орних земель і зростання площі деградованих. Зокрема, за даними Держземагентства України, близько 1,7 млн га загальної площі сільськогосподарських угідь (4,1%) зазнали вітрової ерозії (дефляції) і 13,3 млн га (32%) – водної ерозії, а понад 2 млн га угідь (4,8%) піддані сумісній дії водної та вітрової ерозії. Окрім того, 10,7 млн га сільськогосподарських угідь (25,8%) складають кислі ґрунти, 2,3 млн га (5,4%) – солонцюваті та 1,7 млн га (4,1%) – засолені, 1,9 млн га –

перезволожені, 1,8 млн. га – заболочені і 0,6 млн га – кам'янисті. Понад 20 % території України забруднено різними токсичними сполуками, у т. ч. значні площі забруднені радіоактивними ізотопами. Негативні геологічні явища поширені більш ніж на 50% території України [242].

Проте, як зазначають науковці, у європейських країнах урожайність головних сільськогосподарських культур у кілька раз вища порівняно з Україною, хоча ґрунти за своєю якістю не кращі за українські. Це свідчить про дотримання агротехнологічних і екологічних вимог, а також високу культуру землеробства. У вітчизняному сільському господарстві рівень використання земельних ресурсів у різних галузях рослинництва характеризує розмір площі землі, який припадає на одиницю кожного виду виробленої продукції, і в середньому у 8 разів перевищує аналогічний показник у країнах Євросоюзу [362, с. 57]. Водночас за даними Навчально-наукового інституту економіки природних ресурсів та екології землекористування, вітчизняні виробники сільськогосподарської продукції одержують 79% прибутків за рахунок природної родючості землі й лише 21% – як результат впровадження технологій [258].

Станом на 1 листопада 2016 року в Україні виробництвом сільськогосподарської продукції займалися 47,7 тис. аграрних підприємств різних організаційно-правових форм господарювання, з яких 70,6% становлять фермерські господарства. У цих підприємствах зосереджено понад 19,8 млн. га сільськогосподарських угідь. Із загальної кількості підприємств 41,8 тис. мають сільськогосподарські угіддя. З них 65,4% підприємств мають площу до 100 га, 16,9% – від 100,1 до 500 га, 6,1% – від 500,1 до 1000 га, 5,8% – від 1000,1 до 2000 га, 5,8% – понад 2000 га. Середній розмір підприємства з урахуванням фермерських господарств становить 473,9 га, без урахування фермерських господарств понад 1500 га сільськогосподарських угідь.

Згідно з інформацією аналітичного департаменту Української аграрної конфедерації (УАК), за останній рік в Україні припинили роботу 1784 сільгоспідприємства, за останні чотири роки їх кількість скоротилося більш

ніж на 5,2%. Відзначимо, що скорочення їх чисельності відбувалося за рахунок збільшення площ землекористування і відповідно зменшення числа дрібних та середніх формувань. Так, за останні десять років середня площа сільськогосподарських підприємств збільшилася з 419,4 га до 473,9 га. Також їх кількість зменшилася за останній рік на 2390 підприємств, які не мали у своєму користуванні сільськогосподарських угідь. Зауважимо, що з'являється негативна тенденція, яка істотно впливає на структуру земельного фонду України – це перерозподіл площі сільськогосподарських угідь серед діючих сільськогосподарських підприємств у напрямі великих агрохолдингів.

Водночас під впливом зміни форм власності на землю та появою нових господарських формувань відбуваються трансформації структури земельного фонду України (рис. 3.3).

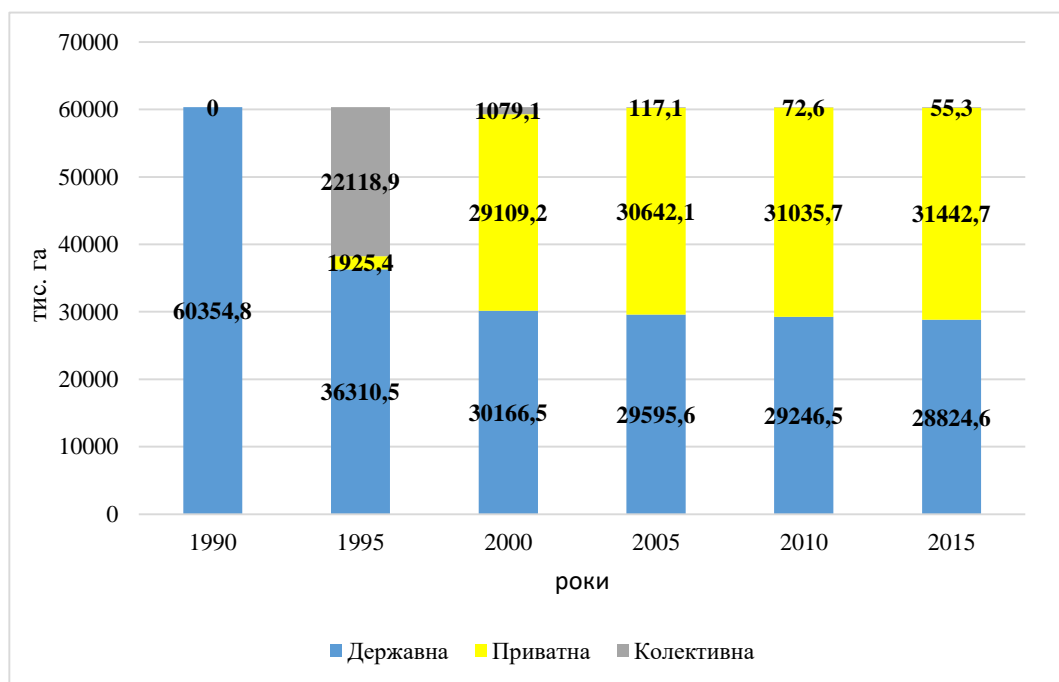

Рисунок 3.3 – Динаміка трансформації структури земельного фонду України за формами власності*

*Побудовано автором за даними [72]

Аналізуючи статистичну інформацію, відзначимо, що в останні роки частка приватної власності на землю досягла 50%, а станом на 1.01.2016 року ця частка становила 52,1%, або 31442,7 тис. га від загальної площі земель

України. Досліджуючи розподіл земельної площі сільськогосподарських угідь між сільськогосподарськими підприємствами, можна зробити висновок, що на державні підприємства припадає лише 2% площі земель сільськогосподарського призначення, громадянам належить 37%, а приватним підприємствам – 46%, іншим користувачам – 15% (рис. 3.4).

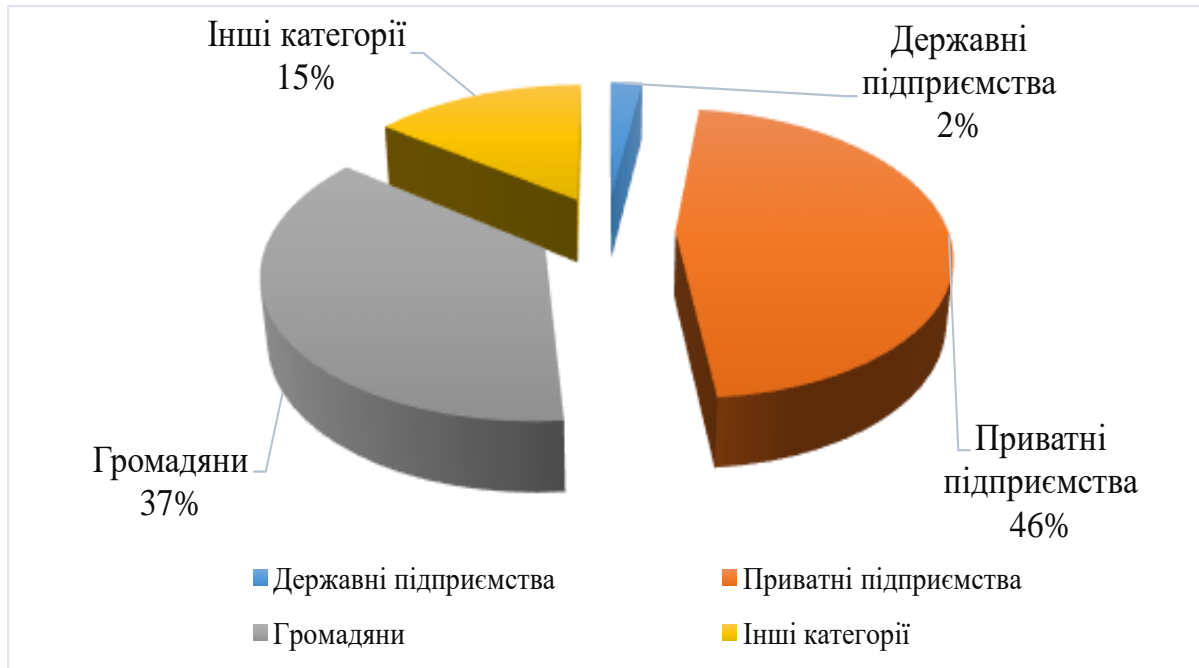

Рисунок 3.4 – Розподіл земельної площі сільськогосподарських угідь України на 1 січня 2016 року*

*Побудовано автором за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Варто акцентувати увагу на тому, що наявний розподіл земельної площі сільськогосподарських угідь в умовах економічної кризи, недосконалої нормативної бази, низького рівня державного контролю за використанням ґрунтів, недостатнього кредитування фермерських господарств призведе до негативного впливу на сільськогосподарські угіддя внаслідок діяльності великих корпорацій та агрохолдингів, які ставлять собі за мету отримання максимальних прибутків за мінімальних затрат.

Динаміку виробництва сільськогосподарської продукції за категоріями господарств і галузями в Україні та областях Поділля відображено в додатку Н.

Головною причиною зменшення у 2015 році обсягів виробництва валової продукції сільського господарства в Україні було те, що частина території

країни тимчасово окупована, проте, у 2016 році вони поступово зростають. У сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення в Україні спостерігається зростання обсягів виробництва валової продукції як сільського господарства загалом, так і в областях Поділля зокрема. Аналізуючи розподіл валової продукції сільського господарства за галузями, спостерігається зменшення обсягів валової продукції тваринництва на 2% в Україні, на 1,7% в Тернопільській області та 8,7% у Хмельницькій області. Обсяги валової продукції рослинництва зросли на 9,9% як загалом по Україні, так і в усіх областях Поділля.

Специфічною особливістю сільськогосподарської продукції є те, що вона є продуктом першої необхідності, а відтак, аграрне виробництво має велике соціально-економічне значення. Адже від рівня розвитку аграрної сфери залежить, насамперед, забезпечення населення продуктами харчування в необхідних обсягах і відповідному асортименті, формування платоспроможного попиту населення та норм споживання. Від цього залежить рівень життя населення, який є узагальнюючою компонентою соціального потенціалу регіону, яка виражена сукупністю життєвих благ, які споживає місцеве населення та відображає соціальну стабільність у регіоні. Тому моніторинг динаміки рівня життя населення регіону відіграє важливе значення при формуванні стратегії економічного розвитку економіки як регіону в цілому, так і аграрної сфери зокрема. Оцінку рівня життя населення можна здійснювати за двома основними групами показників – грошові доходи населення і споживання основних продуктів харчування. Нам необхідно виявити взаємозв'язок аграрної сфери з рівнем життя населення шляхом аналізу динаміки споживання продуктів харчування та нагромадження доходів населення на даній території, оскільки динаміка рівня життя людей формується не лише під її впливом, а й під впливом інших чинників.

Виходячи з того, що потреба населення в продуктах харчування визначається фізіологічними нормами на одну особу, спостерігається така закономірність, що чим ближче наближається такий рівень споживання до

обґрунтованих норм, тим більше зростає попит населення до якісної, екологічно чистої продукції, і навпаки. Тому рівень споживання продовольства не можна опускати нижче обґрунтованих норм, щоб не допустити дефіциту збалансованого харчування, що в свою чергу впливає на здоров'я населення.

В умовах становлення ринкових відносин у державі та здійснення структурної перебудови аграрної сфери, відбувається трансформація структури споживання аграрної продукції населенням. Такі зміни відбуваються під впливом низки чинників, зокрема, територіальної локалізації регіону, природних умов і ресурсів, регіональних особливостей харчування, статеві-вікової структури населення, обсягів власного виробництва продукції, змоги імпортувати товари, що мають великий або ексклюзивний попит тощо.

Однією з головних характеристик рівня якості життя населення є платоспроможність, яка показує можливість населення придбати товари першої необхідності та послуги відповідно до наявних коштів. Базою для дослідження платоспроможності населення є інформація про грошові доходи та заробітну плату у різних регіонах України.

Відтак, для детальнішої оцінки рівня платоспроможності населення за областями проаналізуємо ці показники за рівнем наявного доходу на душу населення за період з 2013 по 2016 роки. Так, сума доходу населення в розрахунку на одну особу в 2016 році зросла на 14,7% порівняно з 2015 роком. Різниця ж між максимальним (Дніпропетровська обл. – 43458,3 грн) і мінімальним (Закарпатська обл. – 11919,7 грн) доходом у 2016 році на одну особу в розрізі областей склала 31538,6 грн, а у 2015 р. – 23521,3 грн (Дніпропетровська обл. – 38403,8 грн, Луганська обл. – 14882,5 грн відповідно). Одноосібно стоїть місто Київ, де доходи на одну особу у 2016 році становили 91356,5 грн. (див. додаток П).

З метою детального аналізу рівня доходів населення у розрахунку на одну особу за областями згрупуємо їх за певним рівнем (таблиця 3.1).

До першої групи віднесемо ті області, в яких рівень доходу на одну особу перевищував середній показник для України, приймаючи останній за 100%. У

другій групі ті, де показник доходу у розрахунку на одну особу коливався від 90% до 100%, до третьої групи – області, для яких цей показник становить від 70% до 79,9%, а до четвертої – нижче за 70%.

Таблиця 3.1 Групування областей України за рівнем доходу у розрахунку на одну особу, %*

Група регіонів за рівнем доходу	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.
I Вищий за середній по Україні (Україна – 100%)	Донецька (116,4) Дніпропетровська (114,1) Запорізька (107,5) Київська (105,3)	Донецька (116,2) Дніпропетровська (113,4) Запорізька (106,2) Київська (102,5)	Дніпропетровська (119,6) Запорізька (112,7) Київська (106,2)	Дніпропетровська (123,7) Запорізька (114,5) Київська (107,0) Одеська (101,6) Харківська (101,3) Полтавська (100,6)	Дніпропетровська (122,0) Запорізька (118,3) Київська (110,0) Одеська (106,0) Харківська (102,7) Полтавська (102,2)
II – 90%-100%	Харківська (98,7), Луганська (95,3) Полтавська (95,3) Миколаївська (90,8) Чернігівська (90,3)	Харківська (97,7) Луганська (95,8) Одеська (95,7) Полтавська (95,0)	Харківська (98,1) Донецька (98,0) Полтавська (97,8) Одеська (90,5)	Сумська (96,0) Вінницька (93,0) Львівська (92,7) Миколаївська (92,1) Хмельницька (91,9)	Сумська (95,3) Вінницька (95,1) Львівська (94,6) Миколаївська (93,2) Хмельницька (91,7)
III – 70%-89,9%	Сумська (89,6) Одеська (88,2) Львівська (87,3) Вінницька (86,2) Хмельницька (85,7) Житомирська (84,5) АР Крим (82,3) Черкаська (82,2) Кіровоградська (84,5) Івано-Франківська (79,9) Херсонська (79,1) Рівненська (78,8) Волинська (74,6) Тернопільська (73,6) Чернівецька (71,8)	Миколаївська (89,3) Чернігівська (88,3) Сумська (88,2) Львівська (86,6) Вінницька (86,1) АР Крим (85,3) Хмельницька (85,3) Херсонська (81,3) Кіровоградська (81,1) Житомирська (81,0) Черкаська (81,0) Рівненська (79,2) Івано-Франківська (78,5) Волинська (74,1) Чернівецька (72,7) Тернопільська (71,1)	Сумська (89,4) Львівська (88,1) Миколаївська (87,6) Вінницька (87,5) Чернігівська (86,2) Хмельницька (84,7) Житомирська (82,5) Кіровоградська (82,0) Черкаська (81,3) Рівненська (81,3) Херсонська (77,4) Івано-Франківська (76,0) Волинська (75,2) Луганська (73,9)	Чернігівська (89,2) Херсонська (87,2) Житомирська (87,1) Кіровоградська (85,8) Черкаська (84,5) Рівненська (83,6) Івано-Франківська (82,9) Волинська (78,0) Тернопільська (75,0) Чернівецька (74,5)	Чернігівська (89,0) Житомирська (88,3) Херсонська (87,7) Кіровоградська (87,0) Черкаська (86,0) Івано-Франківська (84,2) Рівненська (83,6) Волинська (79,5) Чернівецька (75,4) Тернопільська (75,5) Закарпатська (70,3)
IV – нижче 70%	Закарпатська (68,2)	Закарпатська (67,1)	Тернопільська (68,7) Чернівецька (69,0) Закарпатська (64,8)	Закарпатська (69,9) Донецька (66,3) Луганська (47,9)	Донецька (54,6) Луганська (33,5)

*Розраховано та складено автором за публікаціями Державної служби статистики [333]

Наше групування дає змогу відзначити, що за аналізований період кількість областей, в яких наявний дохід населення перевищує середній показник у країні, до 2015 року зменшувалася, проте з 2015 року відбувається поступове зростання. Порівняно із 2012 роком у рейтингу доходів у I групі в

2013 році змін не відбулося, а у 2014 році з відомих причин вибула Донецька, яка перейшла у II групу. У 2015 році до I групи додалося 3 області (Полтавська, Одеська та Харківська). Окрім того, негативним моментом є те, що весь період дослідження практично на мінімальному рівні перебуває Закарпатська область, де рівень доходів населення у 2012-2015 роках становив 64,8-69,9% від середнього рівня показника в країні, проте, у 2016 році вона перейшла у III групу. Головною причиною є те, що більшість населення області складають селяни (63%), кількість яких за останні роки збільшилася. Варто зазначити, що це найбільший відсоток сільського населення в Україні. У 2014 році до цієї групи приєдналися Тернопільська (68,7%) та Чернівецька (69%) області, а в 2015 році їх місце зайняли Донецька та Луганська області.

Відзначимо позитивні тенденції, які простежуються у зростанні наявного доходу на одну особу в усіх областях порівняно з 2015 роком за виключенням Донецької та Луганської областей, спричинене бойовими діями.

Ще однією важливою складовою зростання ефективності праці є матеріальна зацікавленість працівників, яка відображається у вигляді одержання заробітної плати. Упродовж 2009-2016 років розмір середньомісячної заробітної плати працівників зріс у 2,7 рази, тоді як безпосередньо найманих працівників сільського господарства зріс у 3,2 рази. У 2014-2015 роках лише три області мали середньомісячну номінальну зарплату вищу за середній показник по Україні, а у 2016 – дві. Зокрема, у 2016 році – Донецька (перевищення склало 15,6%), Київська (0,1%). Водночас у семи областях рівень середньомісячної номінальної заробітної плати нижчий за 80% від середнього показника по Україні, зокрема, Сумській (79,7%), Волинській і Херсонській (по 78,1%), Хмельницькій (78%), Житомирській (77,2%), Кіровоградській (76,7%), Тернопільській (71,3%) (див. додаток Р).

Упродовж 2013-2016 років розмір середньомісячної заробітної плати працівників зріс на 28,5%, тоді як безпосередньо цей показник для працівників сільського господарства зріс на 38,3%. У 2015 році середньомісячна номінальна зарплата працівників сільського господарства вища за середній показник по

Україні у 10 областях, у 2016 році – у 10, а нижчий за 80% – лише у 3 областях у 2015 році, а у 2016 – у 2 областях.

В останні роки постерігається динаміка зростання номінальної заробітної плати працівників сільського господарства та пов'язаних з ним послугами (рис. 3.5).

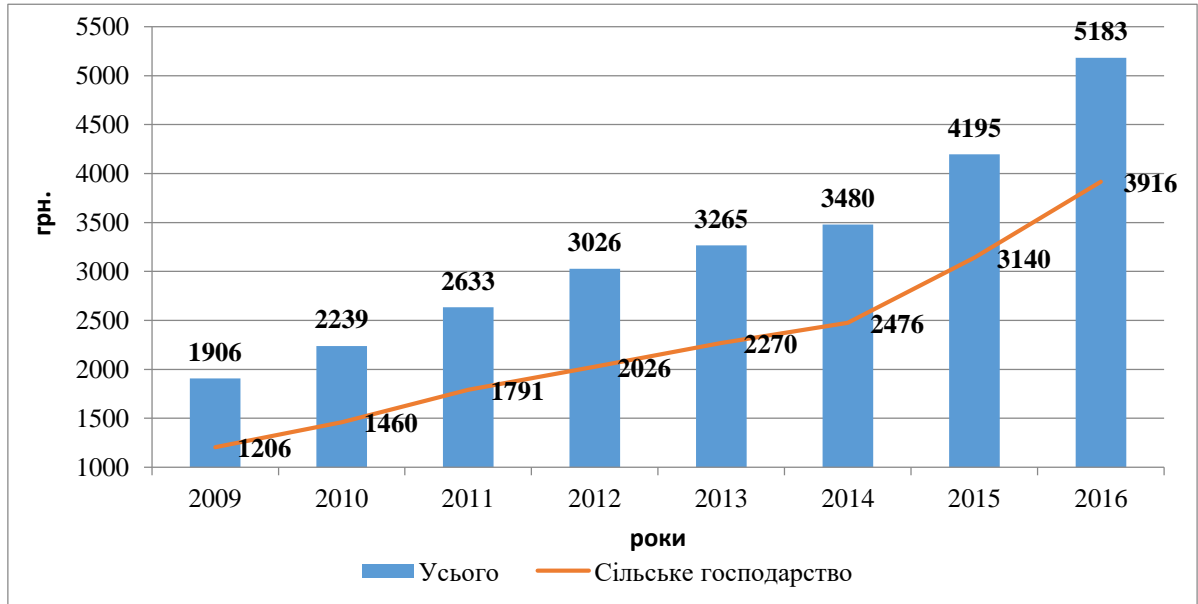

Рисунок 3.5 – Динаміка обсягів середньої номінальної заробітної плати в Україні та в сільському господарстві у грн *

*Розраховано та складено за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Проаналізувавши показники, відзначимо зростання співвідношення середньої номінальної заробітної плати у сільському господарстві до середньої по Україні. Зокрема, у 2009 році воно було 63,3%, у 2014 році – 71,1% а в 2016 році вже 75%. Проте, розрахувавши її обсяги в доларовому еквіваленті за курсом Національного банку України на кінець кожного року побачимо протилежну картину. Починаючи з 2013 по 2015 роки розміри середньої номінальної заробітної плати у сільському господарстві та середньої по Україні в доларовому еквіваленті істотно зменшилися, лише у 2016 році поступово почали зростати (рис. 3.6).

Рисунок 3.6 – Динаміка обсягів середньої номінальної заробітної плати в Україні та в сільському господарстві у дол США за курсом Національного банку України на кінець року*

*Розраховано та складено за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Як показує аналіз середньомісячної номінальної заробітної плати працівників за видами економічної діяльності, у 2016 році її частка у сільському господарстві до загального показника становила 80,9% (у 2015 р. – 78,9%), у промисловості – 113,9% (у 2015 р. – 114,2%), у фінансовій та страховій діяльності – 197,3% (у 2015 р. – 205,1%), у державному управлінні й обороні та обов'язковому соціальному страхуванні – 114,9% (у 2015 р. – 104,4%), в освіті – 72,7% (у 2015 р. – 74,7%). (рис. 3.7).

Це свідчить про те, що у сільському господарстві номінальна заробітна плата майже найнижча, за виключенням освіти, охорони здоров'я, поштової та кур'єрської діяльності.

Зниження загального рівня життя у сільській місцевості разом з іншими чинниками в останні роки призвело до зменшення кількості сільського населення (див. додаток С).

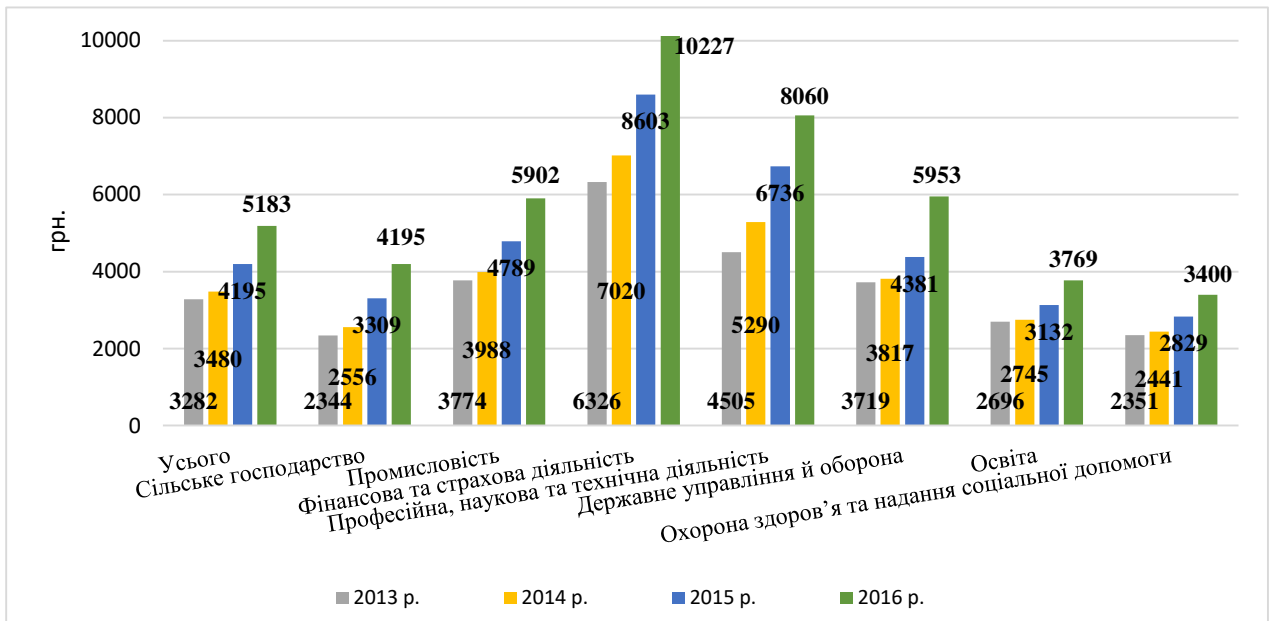

Рисунок 3.7 – Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності в Україні, грн*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [333]

У 2016 році на території України проживало 13102,2 тис. осіб сільського населення (30,8% від загальної чисельності). Порівняно з 2015 роком його кількість зменшилася на 154 тис. осіб (98,8% до 2015 року). Аналізуючи динаміку чисельності сільського населення за регіонами, відзначимо лише її зростання в Рівненській (+ 3,4 тис. осіб), Київській (+ 2,6 тис. осіб) та Закарпатській (+ 0,9 тис. осіб) областях, у решти областей вона зменшилася. Із трьох областей Поділля у 2016 році найвищі темпи зменшення чисельності сільського населення у Хмельницькій області – на 12,1 тис. осіб (2,1% порівняно з 2015 роком), у Вінницькій – на 15,6 тис. осіб (2%), у Тернопільській – на 8,6 тис. осіб (1,4%).

Ще однією причиною скорочення обсягів виробництва сільськогосподарської продукції є наявний диспаритет цін на неї, продукцію промисловості та послуги. Така ситуація виникла через те, що в умовах трансформації аграрної сфери та реформування земельних відносин знизився попит на сільськогосподарську продукцію у зв'язку з зниженням рівня доходів усього населення України в цілому, та сільського зокрема, а також зменшенням у неї обсягів інвестицій. Відтак, зменшилася місткість внутрішнього ринку на сільськогосподарську продукцію і продукти переробки, оскільки ціна на неї

істотно не змінилися, а на засоби виробництва зросла до світової, що в свою чергу призвело до зменшення прибутку аграрних підприємств і рентабельності виробництва. Окрім того, застаріла та зношена сільськогосподарська техніка, малоефективні та затратні технології вирощування рослин і розведення тварин сприяли високим виробничим затратам й високій собівартості, низькій якості та конкурентоспроможності продукції аграрної сфери. В той же час суміжні галузі поставляли свою продукцію за світовими цінами.

Разом з іншими чинниками, на формування диспаритету цін на аграрну продукцію вплинули і природно-кліматичні умови [390, с. 84], оскільки собівартість сільськогосподарської продукції у регіонах із різними ґрунтами, кількістю опадів та тривалістю вегетаційного періоду різна.

Тому наявний диспаритет цін перетворив аграрну сферу в донора інших галузей національної економіки, що призвело до критичного зменшення його інвестування, сприяв істотній заборгованості сільгоспвиробників і збитковості виробництва. Різке зростання диспаритету цін стартувало в 1991 році, а до 1995 року він зріс в 5 разів. Лише у 2000 році вдалося трохи вирівняти становище.

Як зазначив М. Безуглий, проблему диспаритету цін за рахунок компенсацій витрат сільськогосподарським виробникам з державного бюджету практично неможливо вирішити, оскільки на це необхідно 40-50 млрд грн у рік. На його думку, це має відбуватися за рахунок перерозподілу прибутку, отриманого в ланцюгу виробник – переробник – продавець. Сьогодні основна частка цього прибутку зосереджена у тих, хто торгує та переробляє сільськогосподарську продукцію, а сільгоспвиробник отримує мізер [19].

На нашу думку, на додаток до вищезазначеного, у собівартість сільськогосподарської продукції варто включати ще й ренту [176, с. 91].

Як видно з вищезазначеного, наявний диспаритет цін є вагомою перешкодою для ефективного функціонування аграрної сфери, тому з метою забезпечення його економічного розвитку, особливо сільського господарства, варто удосконалити політику ціноутворення, оптимізувати співвідношення цін на сільськогосподарську та промислову продукцію.

3.2. Аналіз розвитку аграрного виробництва України в контексті світогосподарських тенденцій

Провідне місце в аграрній сфері регіонів займає виробництво сільськогосподарської продукції, що має забезпечити матеріальні потреби населення у продуктах харчування. Саме від його ефективності залежить досягнення зазначеної мети.

Головною ланкою аграрного виробництва є сільське господарство, у якому ресурсний потенціал – сукупність об'єктивних природно-кліматичних і соціально-економічних умов, що істотно впливають на сільськогосподарське виробництво. Останній формується у результаті тісної взаємодії рельєфу, ґрунтового-кліматичних умов та основних виробничих чинників: кількості та якості земель сільськогосподарського призначення, рівня забезпечення матеріально-технічними та трудовими ресурсами, зайнятстю населення в аграрному виробництві. Ефективне його використання забезпечує високі показники господарювання у підприємствах аграрної сфери. Варто зазначити, що за окремими показниками Україна поступається провідним країнам світу. Зокрема, це урожайність сільськогосподарських культур і виробництво основних видів продукції тваринництва на одну особу (за винятком яєць). Проте за виробництвом окремих видів продукції рослинництва на одну особу Україна займає провідні позиції. Така ситуація свідчить про пріоритетне використання угідь для потреб рослинництва, але в екстенсивному напрямі.

Для комплексного аналізу економічної ефективності сільськогосподарського виробництва необхідно, насамперед, дати оцінку основних економічних показників, які відображають його ефективність. Так, в останні роки спостерігається позитивна динаміка зростання економічної ефективності використання сільськогосподарських угідь в Україні, площі яких за останні 16 років зменшилися на 1969,3 тис. га. Поступово стабілізуються обсяги виробництва валової продукції, зростає врожайність сільськогосподарських культур. Також відзначимо коливання окремих

показників через вплив низки чинників, зокрема, кліматичних умов (мала кількість опадів). Обсяг валового виробництва в аграрній сфері у 2015 році склав 239,5 млрд грн, що на 11,9 млрд грн менше від показника 2014 р (у цінах 2010 р.), у 2016 р. він зріс до 254,6 млрд грн (табл. 3.2).

Таблиця 3.2 Економічна ефективність сільськогосподарського землекористування в Україні*

Показник	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2013	2014 р.	2015 р.	2016 р.
Вироблено сільськогосподарської продукції всіма категоріями господарств							
- на одну особу, грн	3071	3813	4249	5559	5847	5589	5967
- на 100 га сільськогосподарських угідь, тис. грн	370,7	471,0	523,7	691,5	708,3	674,2	715,7
Урожайність сільськогосподарських культур, ц/га							
Зернові культури	19,4	26	26,9	39,9	43,7	41,1	46,1
Цукрові буряки (фабричні)	176,7	248,2	279,5	398,9	476,5	435,8	481,5
Соняшник	12,2	12,8	15	21,7	19,4	21,6	22,4
Картопля	121,6	128,4	132,5	159,7	176,4	161,4	165,8
Овочі	112,3	157,1	173,6	199,9	207,8	206,1	210,5
Плоди та ягоди	38,4	63,7	78,2	103,5	95,2	104,5	101,9
Вироблено на 1 особу, кг							
Зернових культур	497	807	856	1386	1485	1403	1549
Цукрових буряків	268	328	300	237	366	241	328
Соняшнику	70	100	148	243	236	261	319
Картоплі	403	413	408	489	551	486	510
Овочів	118	155	177	217	224	215	221
Плодів та ягід	30	36	38	50	46	50	47
М'яса	33,8	33,9	44,9	52,5	54,9	54,2	54,5
Молока	257,4	291,1	245,2	252,5	258,9	247,8	243,3
Яєць, шт..	179	277	372	431	456	392	354
Рівень рентабельності (збитковості) виробництва сільськогосподарської продукції, %	- 1,0	6,8	21,1	11,2	25,8	45,6	37,3
- рослинництва	30,8	7,9	26,7	11,1	29,2	50,6	44,3
- тваринництва	- 33,8	5	7,8	11,3	13,4	22,1	7,7

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

У 2016 році вироблено продукції рослинництва на 185052,1 млн грн, що на 16613 млн грн більше порівняно з 2015 роком, проте, далі зменшуються валові обсяги продукції тваринництва до 69588,4 млн грн, що на 1439,9 млн грн менше ніж у 2015 році.

Рентабельність сільськогосподарського виробництва у 2016 році зменшилася на 8,3% і склала – 37,3% (у 2015 р. – 45,6%, 2014 р. – 25,8%), у рослинництві цей показник знизився лише на 6,3% – з 50,6% до 44,3%, тоді як у тваринництві – на 14,4% (з 22,1% до 7,7%). Рівень рентабельності виробництва продукції тваринництва став найнижчим з 2010 року.

Зазначимо, що рівень рентабельності виробництва зменшився майже за усіма основними видами продукції рослинництва, включаючи зернові і соняшник, а виробництво картоплі стало збитковим: $-3,2\%$ проти $24,2\%$ у 2015 році. Рівень рентабельності зернових і зернобобових культур зменшився з $43,1\%$ до $37,7\%$, насіння соняшника – на $80,5\%$ до $61,9\%$, овочів відкритого ґрунту – майже у 2,5 рази (з $47,5\%$ до $19,4\%$).

У тваринництві прибутковим стало виробництво птиці на м'ясо, рівень рентабельності якого склав $4,9\%$, тоді як у 2015 році становив – $6,1\%$. Також зросла рентабельність молока – з $12,6\%$ до $18,4\%$ (на $5,8\%$).

Водночас, у 2016 році збитковим стало виробництво свиней на м'ясо – $-4,6\%$ (у 2015 р. – $12,7\%$). Рівень рентабельності виробництва яєць склав лише $0,6\%$ порівняно з $60,9\%$ у 2015 році. Також далі знижується рентабельність виробництва великої рогатої худоби на м'ясо – з $-17,9\%$ до $-24,9\%$, а також овець і кіз на м'ясо – з $-29,6\%$ до $-35,3$. Варто звернути увагу на те, що рівень рентабельності виробництва сільськогосподарської продукції істотно залежить від цінової кон'юнктури та стримування зростання собівартості продукції.

Проте, за свідченнями науковців Інституту аграрної економіки, статистичні показники рентабельності сільськогосподарського виробництва є завищеними приблизно на третину через те, що не здійснено переоцінку основних засобів сільськогосподарських підприємств, та ще на 20% – за рахунок нижчого, ніж в середньому по економіці рівня оплати праці в галузі та оцінки незавершеного виробництва в цінах минулих років.

Оцінюючи економічну ефективність використання сільськогосподарських угідь в областях Поділля, можна зробити висновки, що вони використовуються вкрай неефективно, проте, тут існує значний потенціал для підвищення конкурентоспроможності виробництва сільськогосподарської продукції за рахунок використання інноваційних технологій, дотримання новітніх агротехнічних заходів та екологічних вимог. Хоча, за даними Навчально-наукового інституту економіки природних ресурсів та екології землекористування, українські аграрії 79% прибутків одержують за рахунок

природної родючості землі і лише 21% – як результат впровадження технологій.

Проаналізувавши дані бачимо, що в останні два роки істотно збільшилися обсяги чистого прибутку та поступово зростає частка підприємств, які отримали чистий прибуток, зокрема, у 2016 році у Вінницькій області вона становила 90,8% (у 2015 – 86,9%), у Тернопільській – 83,2% (у 2015 р. – 85,7%), у Хмельницькій – 88,8% (у 2015 р. – 87,7%). Така позитивна тенденція дасть змогу спрямувати частину доходів на розвиток та інтенсифікацію аграрної сфери (додаток Т).

У 2014-2015 роках спостерігалось зменшення обсягів валового виробництва сільськогосподарської продукції, проте, у 2016 році вони збільшилися на 6,3% порівняно з 2015 роком, хоча частина території України тимчасово окупована. Загалом, обсяг валового виробництва в аграрній сфері у 2016 році склав 254,6 млрд грн, що на 15,2 млрд грн більше за 2015 рік. Сьогодні структура обсягів валового виробництва сільськогосподарської продукції галузі залишилася майже незмінною – 72,7% валового обсягу припадає на рослинництво (порівняно із 2015 роком, коли було 70%), решта – на тваринництво. Така ситуація вимагає заходів щодо підвищення якості продукції та кількісного нарощення її обсягу за рахунок високої продуктивності та інтенсифікації аграрної сфери.

Гальмування процесу паювання земель, обмеження підприємницької ініціативи селян у межах фермерських господарств, дезорганізація роботи аграрних підприємств і відсутність альтернативних колективним сільськогосподарським підприємствам (КСП) видів господарюючих структур призвели до зниження виробництва валової продукції сільського господарства [393].

Після істотного зниження валового виробництва сільськогосподарської продукції в останні роки розпочалося поступове зростання, на що вплинули процеси, які ґрунтуються на багатоукладності аграрної сфери та створенні організаційно-правових структур ринкового типу. Це сприяло реалізації

підприємницької ініціативи селян у різних організаційно-правових формах господарювання, діяльність яких стає прибутковою. У селян з'явилася можливість реалізувати підприємницькі здібності, що сприяло підвищенню рівня продуктивності праці в сільськогосподарському виробництві. Упродовж останніх років виробництво продукції тваринництва стало прибутковим, що в свою чергу сприяло підвищенню середньомісячної заробітної плати у сільському господарстві.

Оцінюючи ситуацію в рослинництві у 2016 році, відзначимо збільшення посівних площ сільськогосподарських культур на 0,5%, зокрема, на 6% збільшилися посівні площі кормових культур, що мало би позитивно вплинути на кормову базу тваринництва. Проте у сільськогосподарських підприємствах за цей час помітно зросли посівні площі експортоорієнтованих і високорентабельних культур – ріпака (понад 10 раз) та соняшника (в 2,8 рази). Та це одночасно призводить до негативних екологічних наслідків через порушення системи сівозмін і виснаження ґрунтового покриву. Водночас зменшилася площа посівів картоплі та овоче-баштанних культур на 5%, які сьогодні зосереджені переважно у господарствах населення. Варто відзначити, що урожайність основних сільськогосподарських культур в останні роки має тенденцію до зростання [296]. Водночас, у господарствах населення збільшується частка виробництва плодоовочевої продукції, тут сконцентровано 90% вирощування картоплі та овочів. Відтак, склалася така ситуація, що вони взяли на себе основний тягар щодо забезпечення населення продуктами харчування. Внаслідок переорієнтації сільськогосподарських підприємств на вирощування високорентабельних зернових та олійних культур відбувається розбалансування постачання продовольства на ринки, спостерігається недовиробництво окремих збиткових або малорентабельних сільськогосподарських культур, зокрема круп'яних. Це призводить до зниження пропозиції їх на ринку та швидкого зростання ціни на цей товар.

Так, наприклад, якщо урожайність зернових і зернобобових в Україні у 2000 році у середньому становила 19,4 ц/га, то у 2013 р. – 39,9 ц/га, виняток

становить 2008 р., коли за сприятливих природно-кліматичних умов отримано рекордний валовий збір зерна в 53290,1 тис. т за врожайності 34,6 ц/га. Однак цей показник нижчий, порівняно з 1990 р., коли було зібрано 35 ц/га. У 2014-2016 роки урожайність зросла і становила 43,7, 41,1 та 46,1 ц/га відповідно. Проте за показником урожайності Україна поступалася західноєвропейським країнам, де середній рівень урожайності – 50-60 ц/га.

На нашу думку, одним із шляхів підвищення ефективності виробництва зерна у сільськогосподарських підприємствах має стати інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, за якої стане можливим підвищення урожайності, зниження собівартості продукції, підвищення цін реалізації та рентабельності її виробництва. Окрім того, це дасть змогу вирішити пріоритетне завдання – забезпечення населення продовольством.

За даними статистичної звітності за останні 20 років прослідковується тенденція до збільшення питомої ваги зернових культур у структурі посівних площ. Зокрема, в 1990 р. їх частка складала 45%, а у 2013 р. – збільшилася до 57,2%, в останні три роки – біля 50%. За останні роки в Україні виробництво зерна стабілізувалося і становило в 1991 р. – 38,6 млн т, в 1995 р. – 33,9 млн т, в 2000 р. – 24,5 млн т, в 2010 р. – 39,3 млн т, з 2013 р. понад 60 млн т, зокрема в 2016 році – 66,1 млн т. Виробництво зерна на душу населення змінювалося з 983 кг у 1990 р. до 497 кг в 2000 р., в 2015 р. зросло до 1403 кг, а в 2016 році становило 1549 кг. Проте, цей показник в областях Поділля майже в 2 рази вищий – у Вінницькій він становить 3485 кг, Тернопільській – 2305 кг, Хмельницькій – 2392 кг (додаток У).

За розрахунками експертів, необхідно вирощувати 1 т зерна на одну особу, щоб задовольнити національні потреби у ньому, що і відбувається в останні роки. Загалом, фуражним зерном ми забезпечуємо свої потреби, проте бракує високоякісного зерна твердих сортів пшениці. Вирішенням цієї проблеми може стати збільшення обсягів її виробництва за рахунок розширення посівних площ під ними у Степу та Лісостепу нашої держави.

У структурі виробництва зернових і зернобобових культур у 2016 році

майже половина припадає на кукурудзу (42,65%), друге місце за валовим збором посідає пшениця (39,57%), далі йде ячмінь (14,34%), решта припадає на овес, просо, гречку, рис, зернобобові (рис. 3.8).

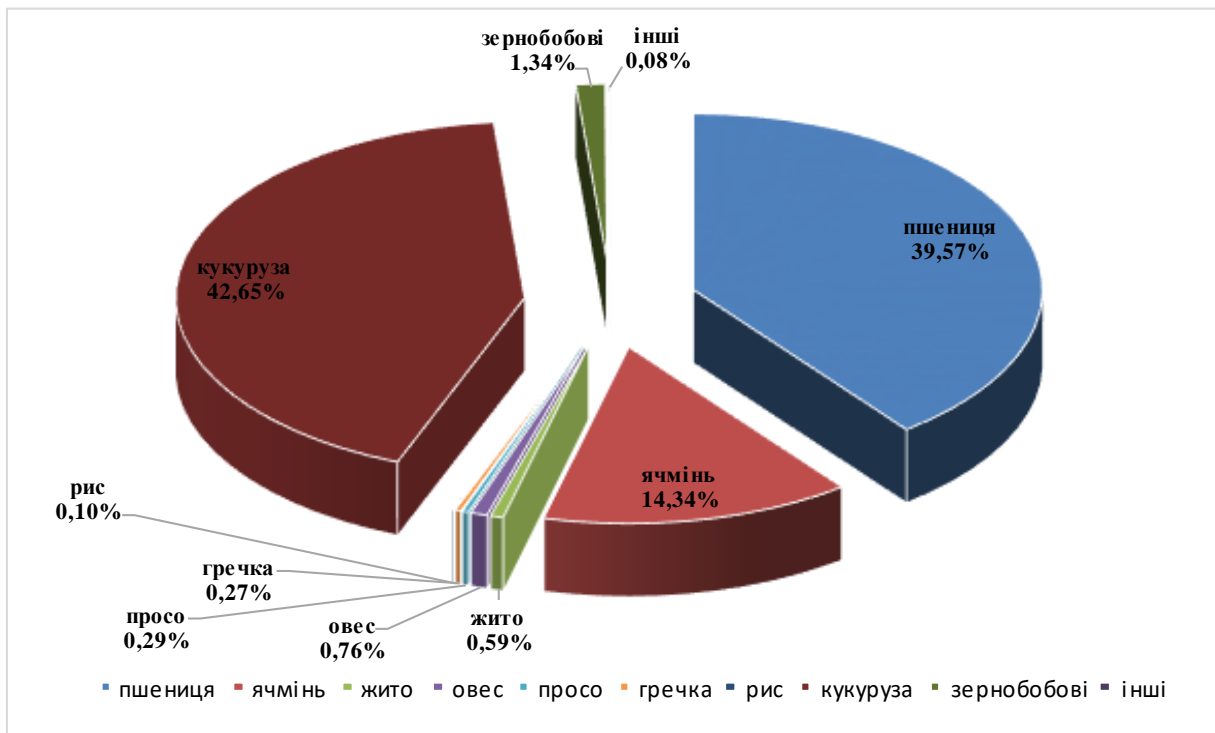

Рисунок 3.8 – Структура виробництва зернових і зернобобових культур в Україні у 2016 році*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319]

Рентабельність основних видів продукції сільського господарства є низькою, а для забезпечення простого відтворення вона має бути більшою за 15%, а для розширеного – 30-35% [122].

За останні 10 років рівень рентабельності виробництва зернових культур в Україні не перевищував 25,8%. Лише у 2015 році рентабельність зернових становила 43,1%, проте, у 2016 вона зменшилася до 37,8%. У той же час у Вінницькій області вона становила 35,2%, Тернопільській – 31,5%, Хмельницькій – 34,4%, що свідчить про достатню ефективність ведення господарювання. Однією з причин такого зниження рентабельності є відсутність вільного доступу сільськогосподарських товаровиробників до

світових ринків збуту. Динаміку рентабельності рослинництва відображено на рис. 3.9.

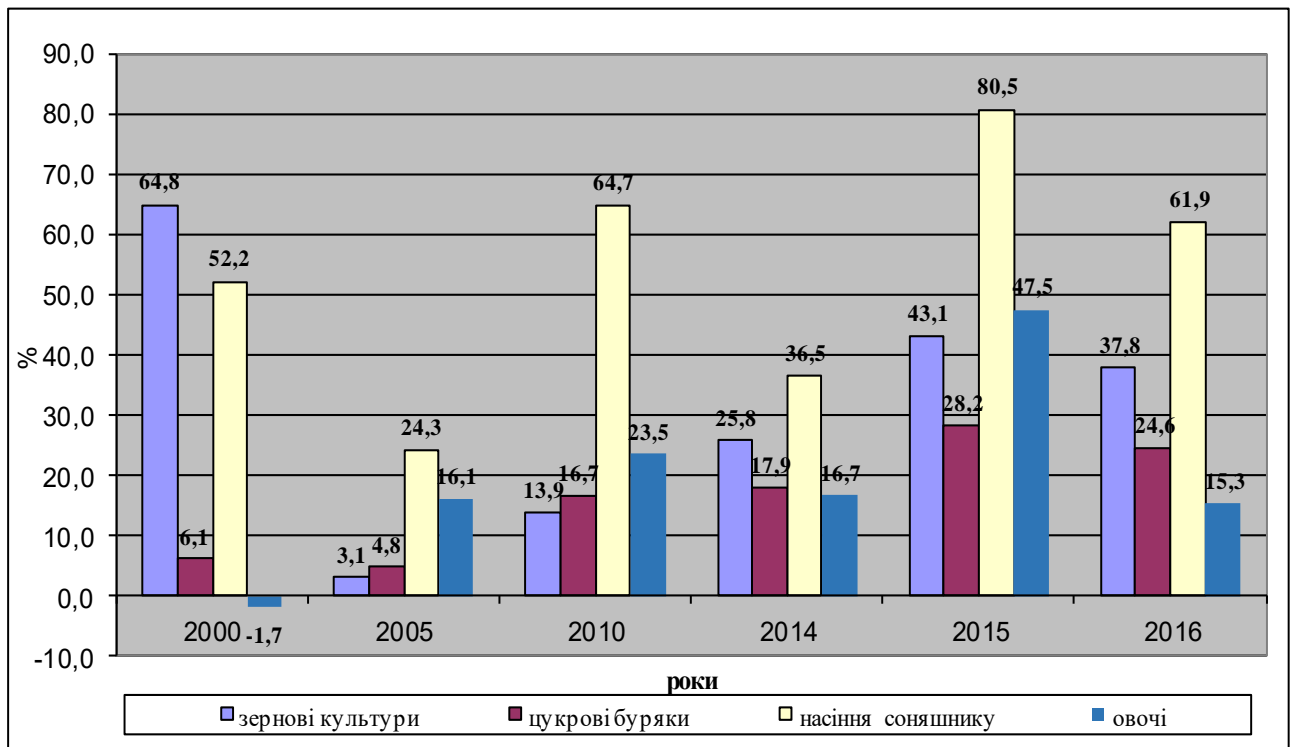

Рисунок 3.9 – Динаміка рентабельності рослинництва в сільськогосподарських підприємствах*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Варто зазначити, що в останні роки виникає проблема зниження економічної ефективності зернового виробництва через зниження рівня прибутковості цієї галузі, цінових коливань при низькому агротехнологічному рівні та зростанні витрат на виробництво. Разом з тим існує суттєва цінова залежність між внутрішнім і світовим ринком зерна.

Незважаючи на те, що у 2016 році зменшилися площі, з яких зібрано врожай зернових, валовий збір збільшився порівняно з 2015 роком (рис. 3.10).

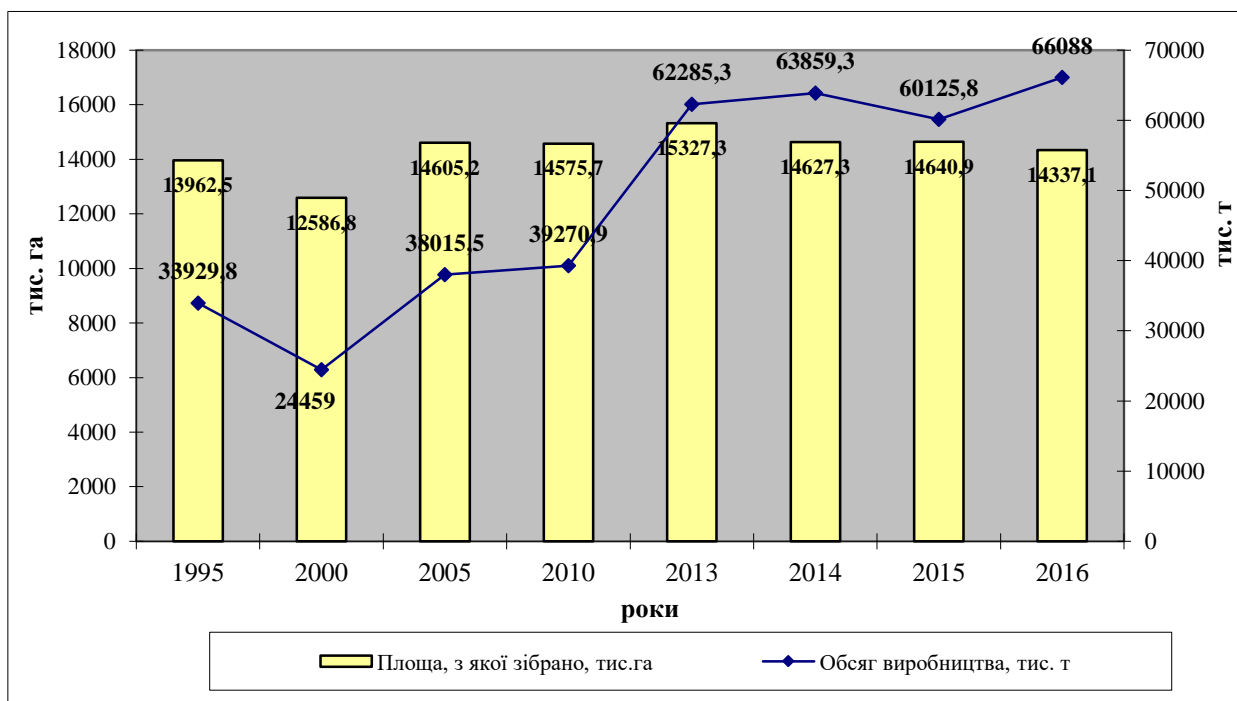

Рисунок 3.10 – Динаміка валового збору та площ зернових і зернобобових, з яких зібрано зернові в Україні*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Зокрема, за виробництвом пшениці у 2016/2017 маркетинговому році Україна зайняла 8 місце в світі (3,6% від світового виробництва (рис. 3.11).

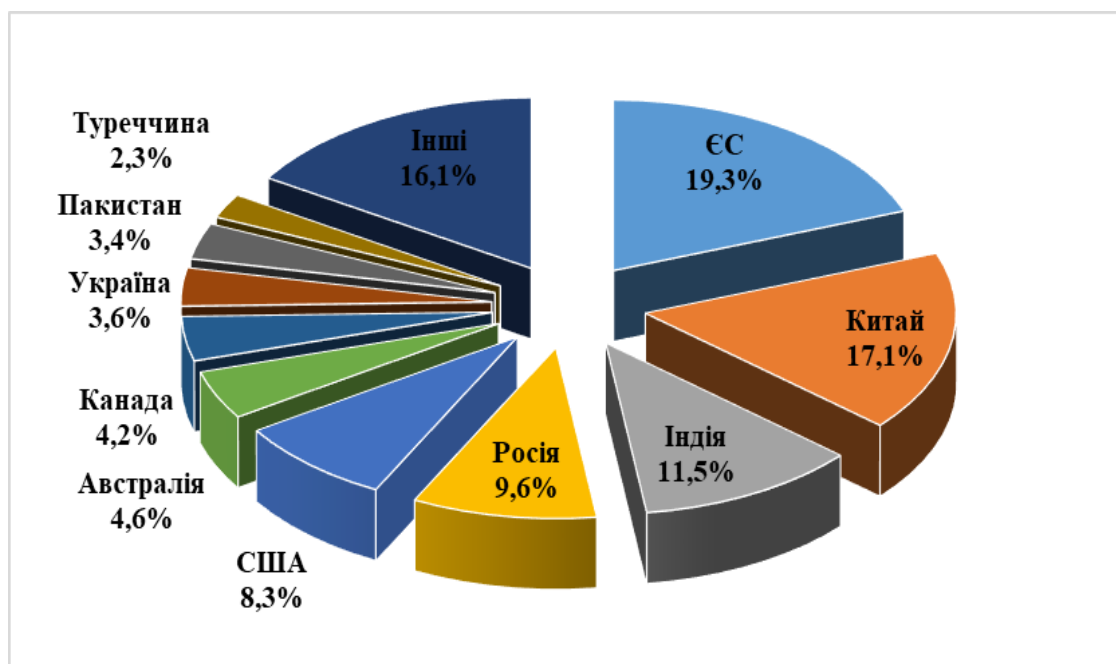

Рисунок 3.11 – Географічна структура світового виробництва пшениці у 2016/2017 МР*

*Побудовано автором за даними [449]

У 2016/2017 маркетинговому році Україна зайняла 6 місце за обсягами експорту пшениці – 17,8 млн т, що на 0,4 млн т більше проти попереднього року (рис. 3. 12).

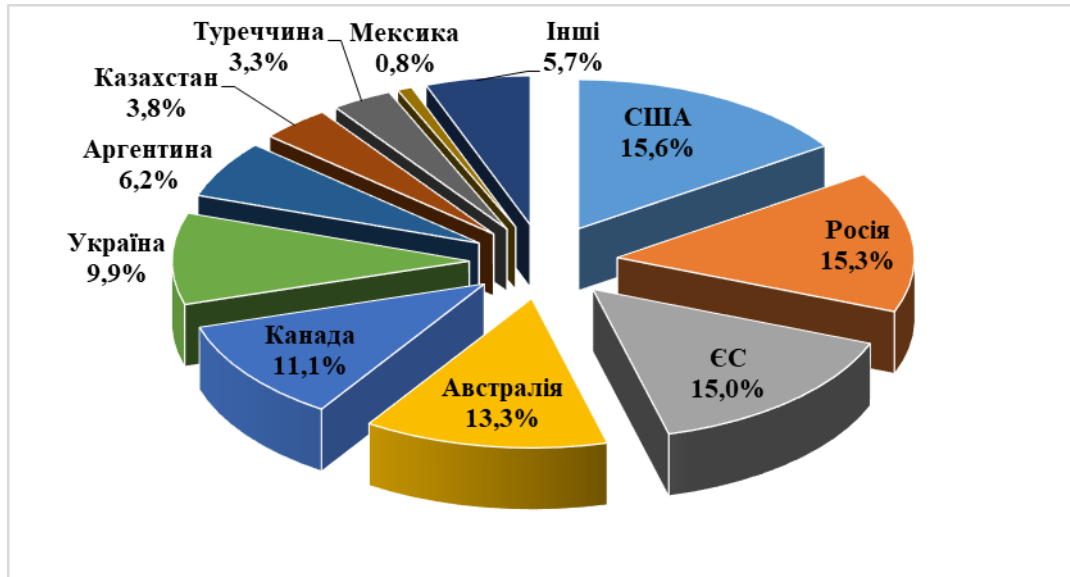

Рисунок 3.12 – Географічна структура світового експорту пшениці у 2016/2017 МР*

*Побудовано автором за даними [449]

Регіональні тенденції також мають свої відмінності, зокрема, порівняно з 2000 роком в усіх областях Поділля у 2016 році зріс валовий збір зернових – у Вінницькій у 1,5 рази, Тернопільській і Хмельницькій – в 1,1 рази. У розрізі областей видно найвищі показники господарств Вінницької області, зокрема, збір зернових становить 5563,5 тис. т, що становить 8,4% від загальнодержавного показника (рис. 3.13).

З метою вирішення окреслених проблем, на нашу думку, доцільно зосередити увагу на виробництві високоякісного продовольчого зерна озимої пшениці в степовій та лісостеповій зонах, де сприятливі природо-кліматичні умови для її вирощування, з метою відвоювання провідних позицій на світовому ринку. Так, в областях Поділля можна збирати високі врожаї гречки, озимого жита й проса.

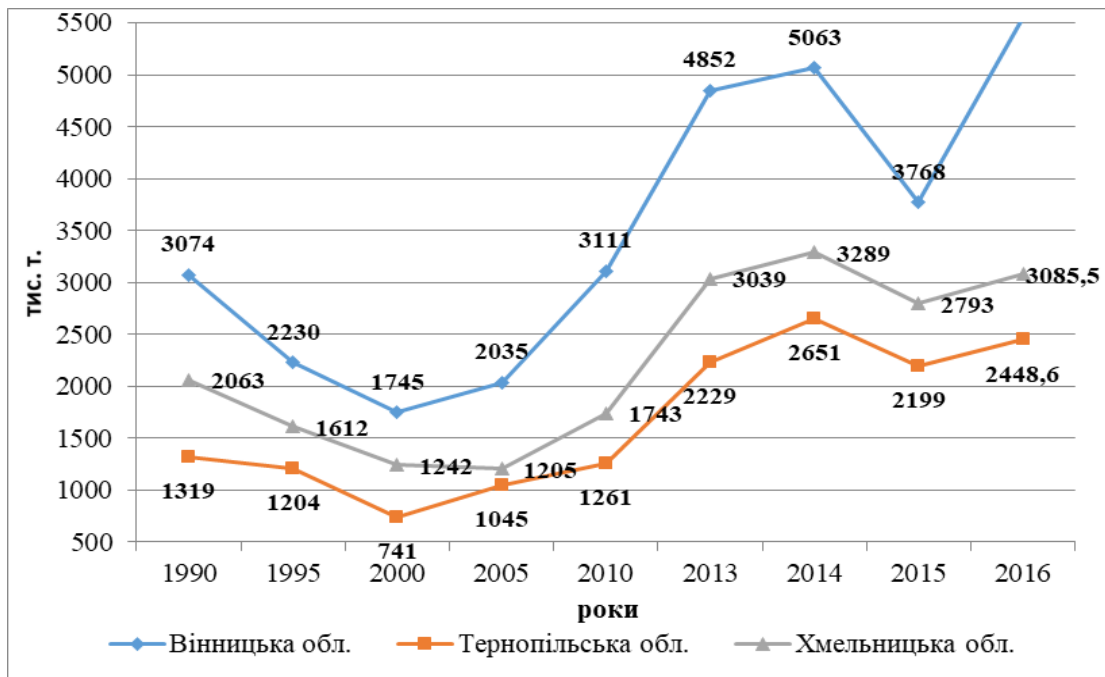

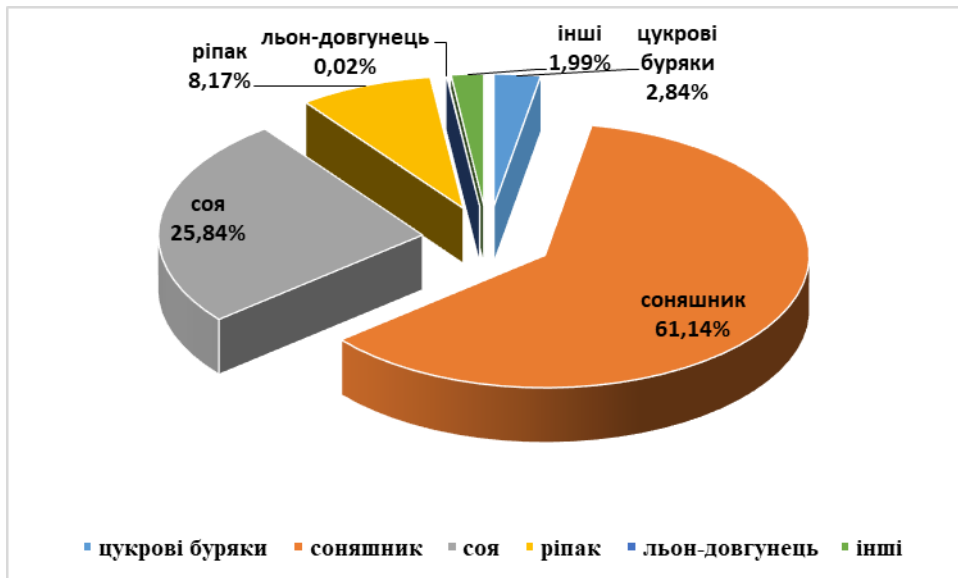
Рисунок 3.13 – Динаміка виробництва зерна в областях Поділля*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

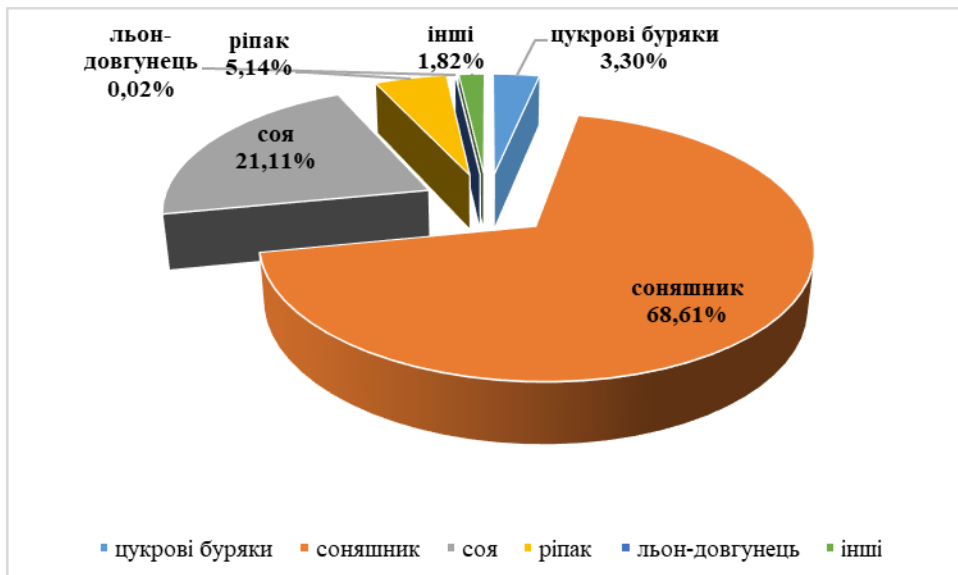
Зокрема, зернове господарство розміщується відповідно до особливостей природно-економічних зон України. У лісостеповій зоні зернові культивують на площі майже 5 млн га, що становить 40-50% всієї посівної площі. Основна зернова культура цього регіону – озима пшениця, площа якої становить більш як 2 млн га; вирощують також кукурудзу на зерно, ячмінь та зернобобові. У сільськогосподарських підприємствах лісостепової зони виробляється близько 40% пшениці, 35% кукурудзи, 40% ячменю, 40% проса, 64% гречки, 27% жита.

Окрім того, важливою складовою рослинництва є виробництво технічних культур високотоварної і високоінтенсивної галузі сільського господарства, яке певною мірою визначає рівень інтенсивності сільськогосподарського виробництва. Розвиток і територіальна організація підкомплексу залежить як від наявних сприятливих ґрунтово-кліматичних умов для вирощування окремих технічних культур, так і достатньої забезпеченості трудовими ресурсами.

Аграрне виробництво формує сировинну базу багатьох галузей харчової і легкої промисловості, де основними технічними культурами, що вирощуються в Україні, є цукровий буряк і соняшник, питома вага яких в структурі посівних площ технічних культур у 2016 році склала 72% (у 2015 р. – становила 64%), решта – соя, ріпак, льон-довгунець, хміль, тютюн, ефіроолійні та лікарські рослини, які використовуються також як сировина в харчовій, легкій та медичній промисловості (рис. 3.14).

2015 рік

2016 рік

Рисунок 3.14 – Структура посівних площ під технічними культурами в Україні у 2015-2016 роках*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Зазначимо, що загальна площа під технічними культурами у 2016 році зросла порівняно з 2015 р. на 502 тис. га, а з 2000 роком – в більше ніж 2 рази (на 4665 тис. га). Зокрема, збільшилися площі під соняшником на 968 тис. га, під цукровими буряками на 55 тис. га, проте зменшилися площі під соєю на 289 тис. га,) та під ріпаком на 227 тис. га.

Загалом під технічними культурами зайнято 8,85 млн. га, що становить 32,8% (у 2015р. – 31%) посівної площі України. Найбільші посівні площі під технічними культурами зосереджені в степовій і лісостеповій зонах, де найвища концентрація їх посівів, а в структурі цих площ їх частка становить близько 15%, істотно менша їх концентрація у зоні Полісся.

Однією з провідних і найцінніших технічних культур України є цукровий буряк, за обсягами виробництва якого Україна поступається лише Франції. Власне від продажу цукру Україна одержує істотний прибуток. У 1990 р. під цукровим буряком було зайнято 1,6 млн га, що становило 5% всієї посівної площі і 33% площі посівів технічних культур, у 2015 році ці показники становили 0,24 млн га, 0,88% і 2,84% відповідно, у 2016 р. – 0,3 млн га, 1,1% та 3,3% відповідно. Протягом останніх років спостерігається тенденція до зменшення посівів, проте, валовий збір цукрових буряків коливається залежно від погодних умов та врожайності (хоча урожайність у США 450-500 ц/га, у Франції 700-750 ц/га).

Так, валовий збір цукрового буряка у 2015 році зменшився до 10,33 млн т, що на 5,4 млн т менше (-34,4%) ніж в 2014 р. за рахунок зниження врожайності до 435,8 ц/га, що на 40,7 ц/га менше (+13%) ніж в 2014 р. та скорочення площі збору. Відповідно знизилася і виробництво на одну особу: з 853 кг у 1990 р. до 575 кг в 1995 р. і 261 кг в 2015 р. Проте у 2016 році валовий збір зріс до 14 млн т, що на 35,5% більше проти 2015 року, цьому сприяло збільшення врожайності на 10,5% до 485,1 ц/га та розширення площі збору до 291,1 тис. га. Це призвело до зростання виробництва – 328 кг на одну особу (у 2015 р. – 261 кг), проте, це не дотягує рівня 1990 р. – 853 кг.

Кризові явища у галузі спричинили зменшення кількості цукрових заводів з 192 до 42 у 2015 році, у 2016 – 46, загальною виробничою потужністю 150 тис. тонн переробки буряків на добу. Основним резервом збільшення виробництва цукру в Україні є 26 заводів, які законсервовані.

При розміщенні посівів цукрових буряків, крім природних умов (найбільші врожаї отримують на чорноземах, перегнійно-карбонатних суглинкових

грунтах) також враховуються й економічні (наявність трудових ресурсів, переробних підприємств і забезпеченість транспортною інфраструктурою). Такі необхідні умови є у Лісостепу, де сконцентровано 80% посівів цукрових буряків України та майже 70% всього валового збору цієї культури.

Оскільки сьогодні вирощування цукрового буряка є низькорентабельним то доцільно запровадити сучасні високоінтенсивні ресурсоощадні технології та здійснити систему організаційно-технологічних і економічних заходів, спрямованих на збільшення врожайності та валових зборів за рахунок інтенсивних факторів та інноваційно-інвестиційних технологій. Досліджено, що при досягненні урожайності на рівні 500 ц/га можна забезпечити відродження, рентабельне й конкурентоспроможне функціонування цукробурякового підкомплексу та формування інтенсивного типу його розвитку (рис. 3.15).

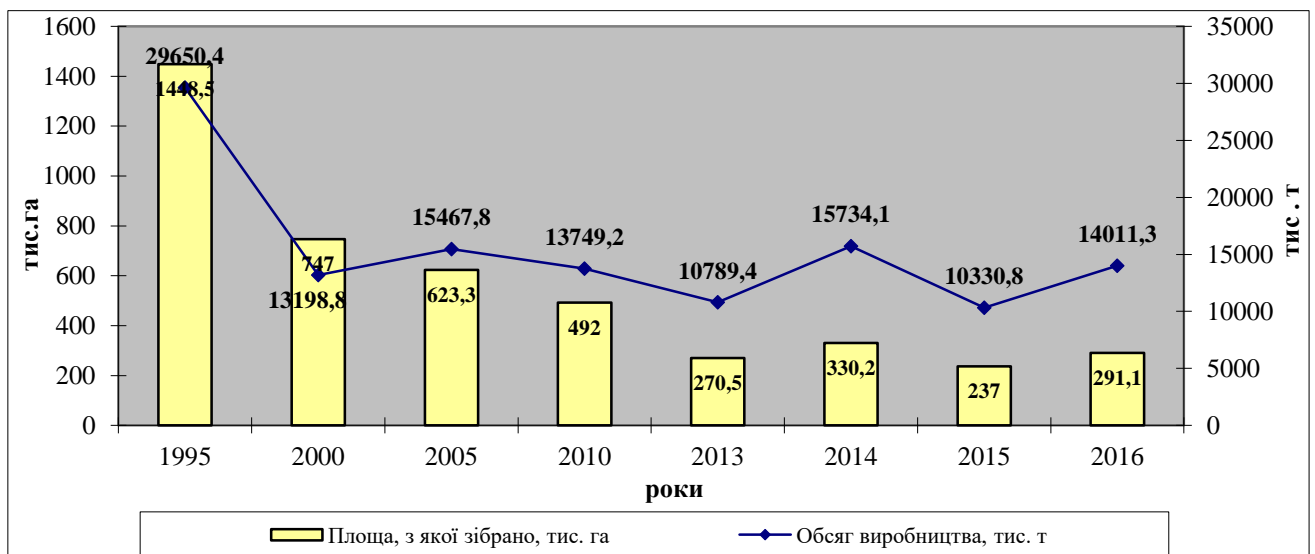

Рисунок 3.15 – Динаміка валового збору та площі, з яких зібрано цукрові буряки в Україні за період 1995-2016 роки*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Порівняно з 1990 роком в Україні валовий збір зменшився більше ніж в 3 рази, схожа ситуація і в областях Поділля (рис. 3.16).

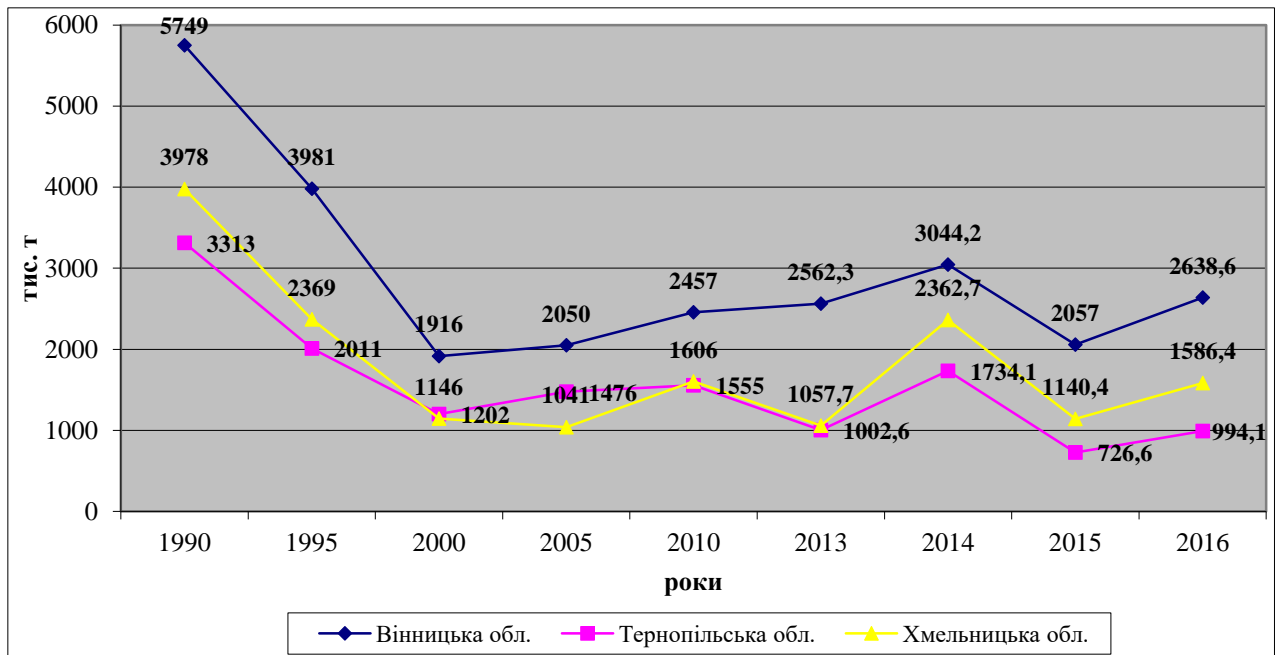

Рисунок 3.16 – Динаміка валового збору цукрового буряка в областях Поділля*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Як бачимо з рисунка 3.18 в усіх областях Поділля у 2015 році валовий збір цукрового буряка порівняно з 2014 роком зменшився, зокрема у Вінницькій – на 32%, Тернопільській – на 58%, у Хмельницькій – на 52%. Через збільшення посівних площ, зростання врожайності та сприятливих природних умов у 2016 році у цьому регіоні спостерігається зростання валового збору, зокрема у Вінницькій – на 28,3%, Тернопільській – на 36,8%, у Хмельницькій – на 39,1%.

У період з 2011-2016 роки рівень рентабельності виробництва цукрового буряка в Україні найвищим був у 2011 році і становив 36,5%, у 2016 році – 24,6%, у той же час у Вінницькій області – 25,0% і 14,5% відповідно, Тернопільській – 52,7% і 32,6% відповідно, у Хмельницькій – 32,6% і 1,2% відповідно. Причиною такої строкатості є вплив природних умов у зазначених регіонах.

Аналіз даних свідчить, що Україна в останні роки є світовим лідером з виробництва соняшнику та соняшникової олії. При цьому саме виробництво соняшнику із високорентабельного для більшості господарств стає збитковим, оскільки доходи при продуктивності менше 10 ц/га не покривають витрати на його вирощування. Основним регіоном вирощування культури на Україні є Степ, де посівна площа становить 75-79%, в Лісостепу – до 20%.

Придатними ґрунтами для вирощування соняшнику є різні типи чорноземів, каштанові та сірі лісові. Гірше росте він на важких ґрунтах, які повільно прогриваються, а також на піщаних, солонцюватих та дуже кислих. Також соняшник вибагливий до поживних речовин. Залежно від умов вирощування та генетичних особливостей сортів і гібрид соняшнику на 1 т формування насіння й відповідної кількості побічної продукції (стебла, листя, кошики) витрати елементів живлення складають: N – 42-50 кг; P₂O – від 25 до 30 кг; K₂O – від 100 до 150 кг, Ca – приблизно 14 кг; Mg – близько 12 кг [52].

Незважаючи на винятково сприятливі на перший погляд агрометеорологічні умови та природну родючість ґрунтів для вирощування в країні цієї культури, урожайність соняшнику в останні роки в Україні коливається від 12,2 ц/га у 2000 році до 21,7 ц/га у 2013 році, у 2014 та 2015 роках вона зменшилася до 19,4 ц/га і 21,6 ц/га відповідно, проте, у 2016 році вона зростає до 22,4 ц/га. Зауважимо, що хоча у 2015 році посівні площі зменшилися, проте, зростання валового збору забезпечується зростанням врожайності порівняно з 2014 роком. Позитивна динаміка спостерігається і в 2016 році, коли обсяги виробництва та площа, з якої зібрано врожай, зросли (рис. 3.17).

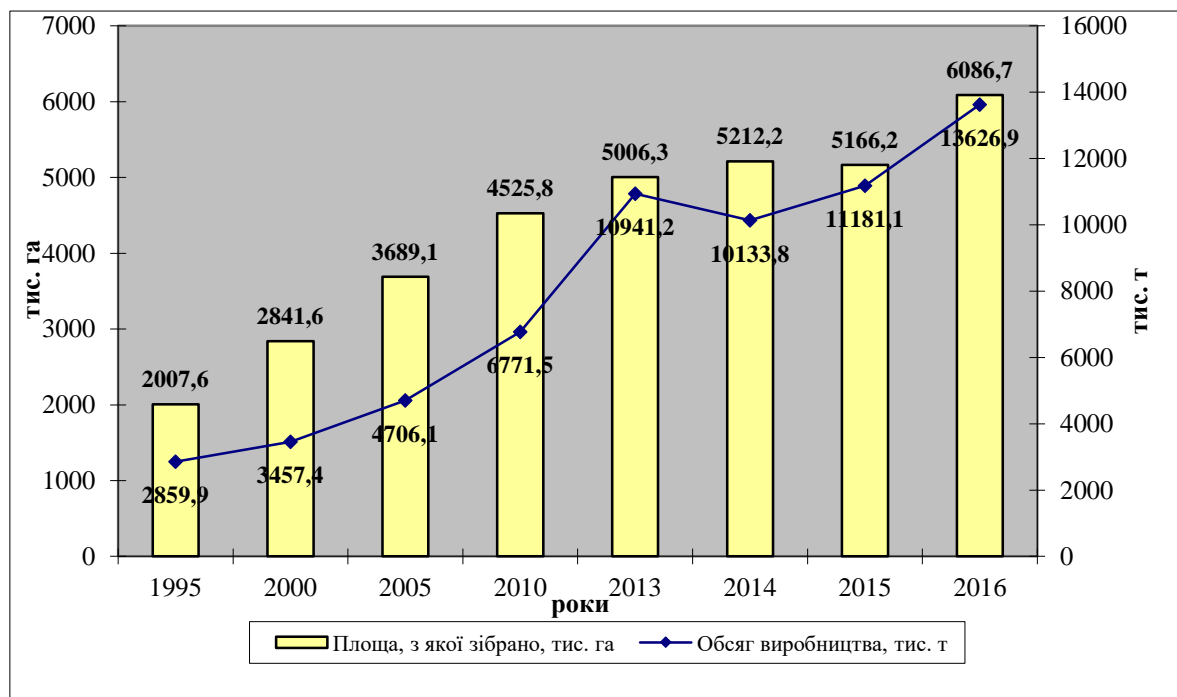

Рисунок 3.17 – Динаміка валового збору та площі, з яких зібрано насіння соняшника в Україні*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Порівняно з 1990 роком по Україні валовий збір соняшника збільшився майже в 4 рази і в 2016 році було зібрано найбільше – 13626,9 тис. т.

Оскільки регіональна диференціація усіх показників залежить від агрометеорологічних умов, то виокремлюють сприятливі зони для вирощування цієї культури, які охоплюють центральні області Лісостепу (Вінницьку, Черкаську, Полтавську, Харківську) та північного Степу (Кіровоградську, Дніпропетровську, Донецьку, Запорізьку, Луганську), північні райони Одеської, Миколаївської, Херсонської областей, південний регіон Криму. Недостатньо ж сприятливі природні ресурси (15,9% посівних площ) для вирощування соняшнику зосереджені в зонах південного Степу Миколаївської, Херсонської, Запорізької областей, Чорноморсько-Дністровського Степу Одеської області, південно-лісостеповій зоні Хмельницької та Лісостепових районах Сумської областей. Малосприятлива зона для вирощування соняшнику займає 38% відносної площі від загальної території і розташована в областях Полісся, північних районах Тернопільської, Хмельницької, Київської, Сумської областей. Області Поділля знаходяться у трьох різних зонах, відтак, ці відмінності видно на графіку (рис. 3.18).

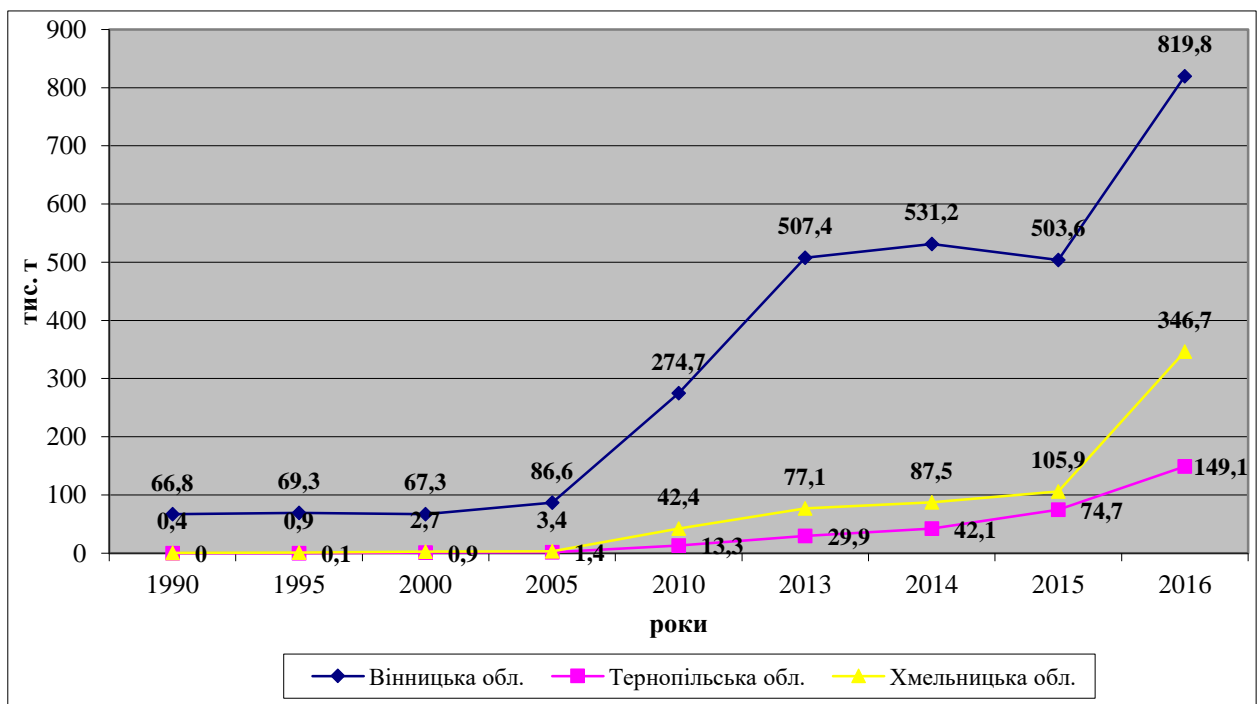

Рисунок 3.18 – Динаміка валового збору соняшнику в областях Поділля*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Аналізуючи динаміку зростання валового збору соняшнику в областях Поділля, помітно його стрімке зростання починаючи з 2005 року в усіх областях. Зокрема, у Вінницькій області у 2016 році валовий збір зріс в 9,5 разів порівняно з 2005 роком, у Хмельницькій області – 101 раз, в Тернопільській – у 106 разів. Зазначимо, що у 1990 році в області валовий збір був мізерним.

Ще однією важливою сільськогосподарською культурою у регіоні є картопля. Її вирощування є водночас складною та важливою галуззю рослинництва, адже вона забезпечує населення цінними продуктами харчування, а також має велике технічне і кормове значення. Картопля – цінна землеробська культура універсального значення, яка в продовольчому балансі населення займає друге місце після зерна, є його «другим хлібом». Технологія вирощування картоплі вимагає високої трудомісткості виробництва, складності технології, швидкого реагування на якість і терміни проведення агротехнологічних заходів та значні сезонні коливання в трудовитратах. Під її посівами зайнято 1311,6 тис. га, що на 20,6 тис. га більше порівняно з 2015 роком, і становить майже 5% всієї посівної площі України. Водночас, вони ще не досягли рівня 2000 року.

Велика частка валового збору картоплі припадає на господарства населення і складає майже 98%. Отже, виробництво картоплі в Україні практично не зменшилося, в той час як усіх інших видів продукції скоротилося у два рази і більше.

За останні роки в Україні найбільший валовий збір був у 2014 році – 23,7 млн т. У 2015 році при незначному зменшенні посівної площі під картоплею на 62 тис. га і зниженні врожайності на 15 ц/га, зменшився валовий збір картоплі (на 12%) і становив 20,84 млн т. Проте у 2016 році за збільшення площ і зростання врожайності на 4,4 ц/га порівняно з 2015 роком зріс валовий збір до 21,8 млн т (рис. 3.19).

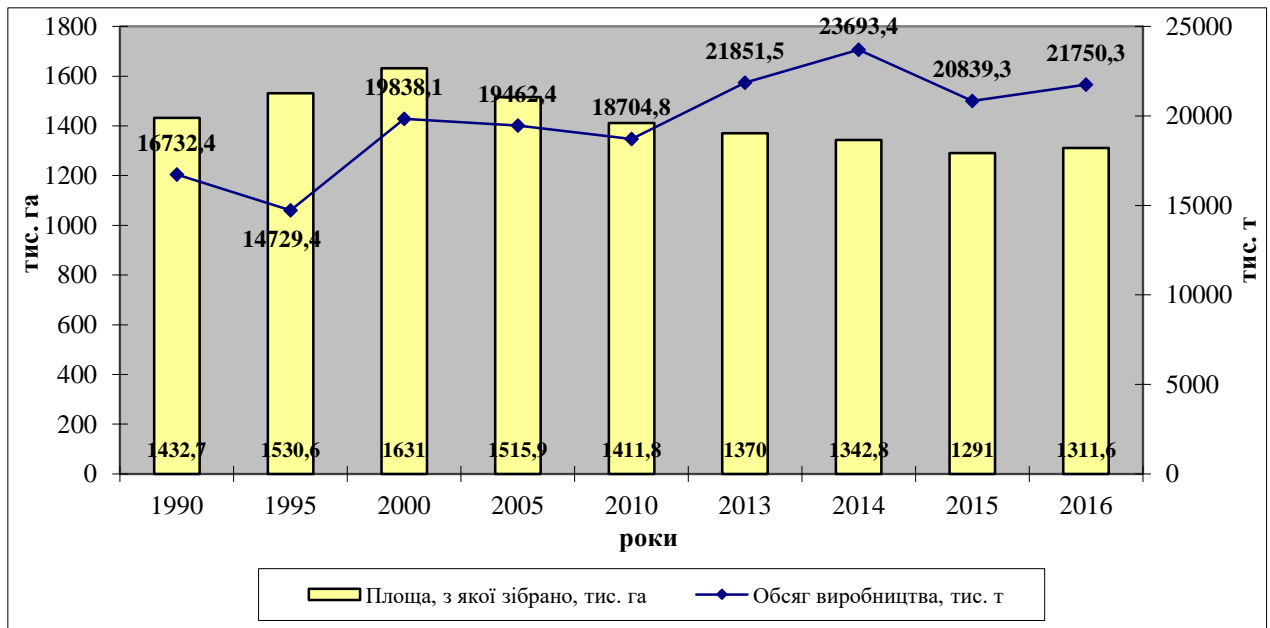

Рисунок 3.19 – Динаміка валового збору та площ, з яких зібрано картоплі в Україні*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Починаючи з 2005 року валовий збір картоплі в областях Поділля поступово зростав до 2014 року, лише в 2015 році у Вінницькій області зменшився на 158 тис. т (- 7,9% до 2014 року) і становив 1836,6 тис. т, проте у 2016 він зріс до 1848,5 тис. т. У Тернопільській і Хмельницькій областях у 2016 році також спостерігається зростання цього показника, зокрема зібрано 987 і 1320,5 тис. т (6,4% і 24% відповідно до 2015 р.) (рис. 3.20).

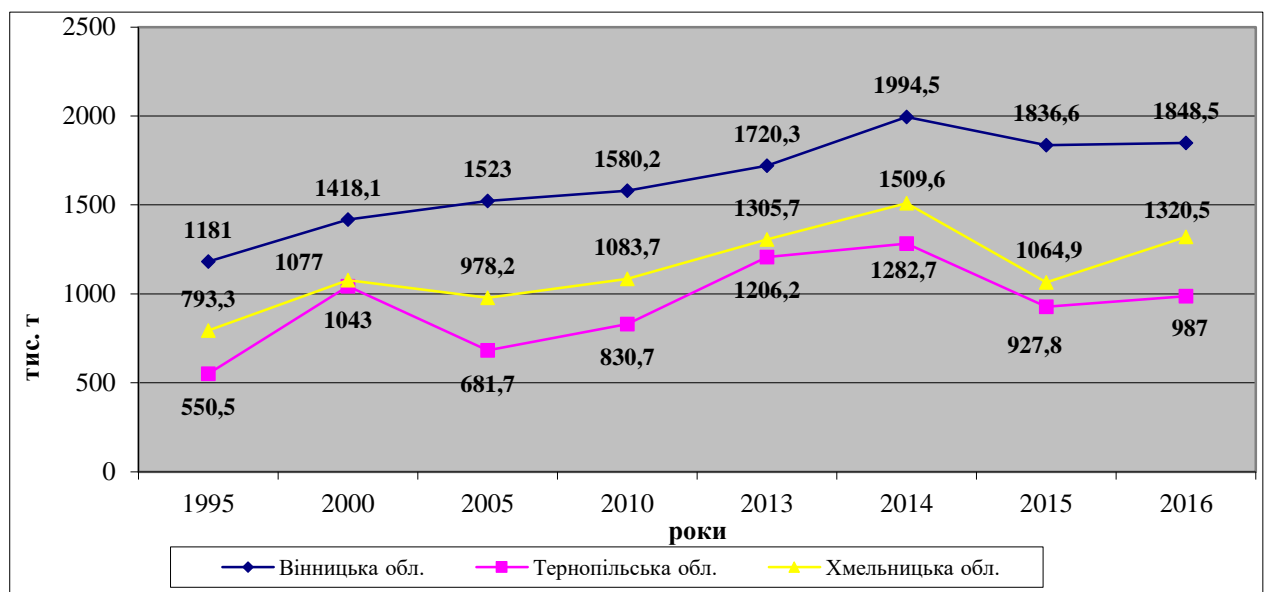

Рисунок 3.20 – Динаміка валового збору картоплі в областях Поділля*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Сьогодні Україна входить до числа провідних світових виробників овочів, вирощуючи з 2009 року їх більше 8 млн тонн щорічно. Найсприятливішими регіонами виробництва овочів є Вінницька, Дніпропетровська, Донецька, Київська, Львівська, Луганська, Одеська, Полтавська, Херсонська, Харківська області, в яких у 2012 році було зосереджено понад 60% їх виробництва. Під овочевими культурами зайнято 447 тис. га, що становить 1,6% всієї посівної площі.

За останні роки в Україні найбільший валовий збір був у 2012 році – 10 млн т, в останні 4 роки обсяги зменшилися і в 2016 році становили 9,4 млн т, що на 2,2% більше, ніж у 2015 році. Зростання обсягів зібраних овочів відбулося за рахунок зростання урожайності на 4,9 ц/га при незмінних посівних площах (рис. 3.21).

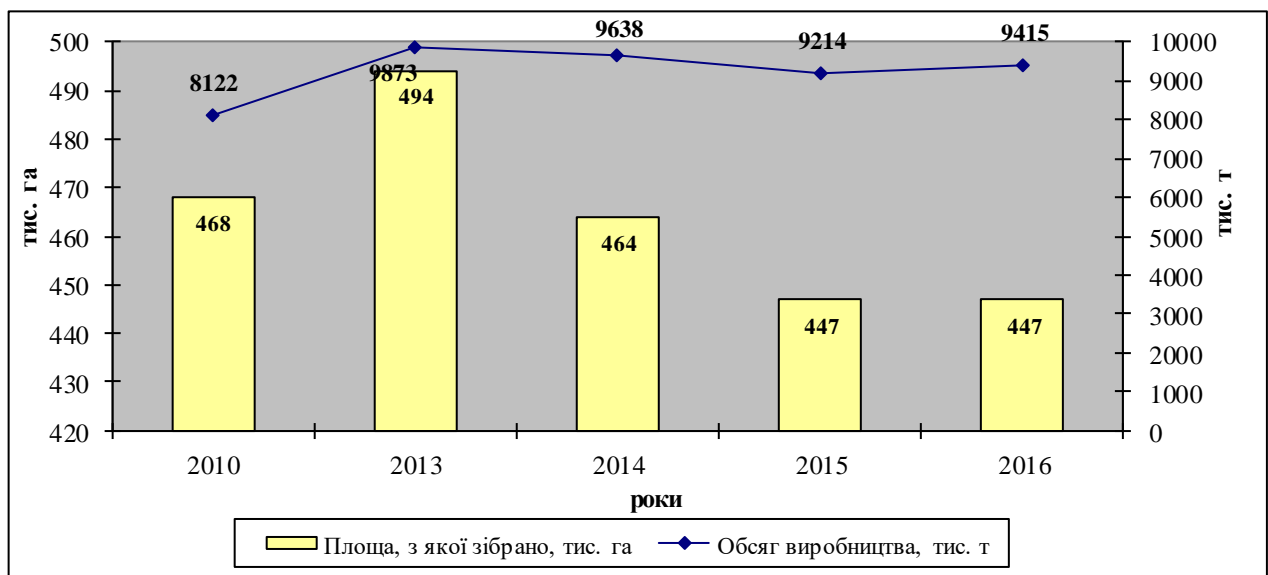

Рисунок 3.21 – Динаміка валового збору та площі, з яких зібрано овочі в Україні*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Валовий збір овочів в областях Поділля у 2015 році зріс лише у Вінницькій області (на 3,6 тис. т (0,8% до 2014 року) і становив 460,4 тис. т., у Тернопільській і Хмельницькій областях цей показник зменшився на 25,4 тис. т. (-5,7%) і 21,8 тис. т. (- 10,4% до 2014 року) відповідно. Проте у 2016 році відбулося зростання обсягів валового збору овочів, зокрема у Вінницькій

області він збільшився на 17,4 тис. т, у Тернопільській і Хмельницькій на 3,9 та 40,1 тис. т відповідно. Динаміка валового збору овочів в областях Поділля відображено на рис. 3.22.

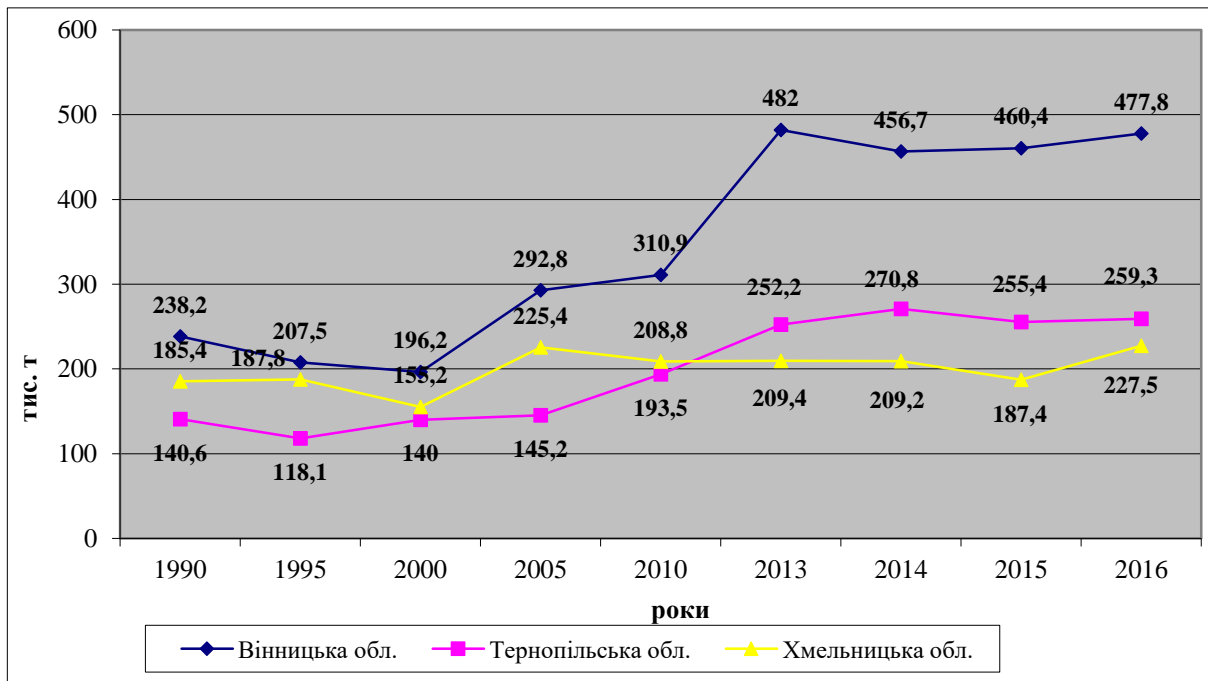

Рисунок 3.22 – Динаміка валового збору овочів в областях Поділля*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Водночас рентабельність вирощування овочів починаючи з 2013 року починає зростати і у 2015 році становила 47,5%, проте, у 2016 році знизилася до 19,7%. Відносно високий її рівень свідчить про ефективність ведення господарювання.

Детальний аналіз усіх вищезначених показників свідчить про те, що Україна поступово, проте повільно, реалізовує свій аграрний потенціал і намагається повернути собі провідні позиції на аграрному і продовольчому світовому ринках, хоча продуктивність у сільському господарстві залишається нижче середніх світових показників. Тому, з метою підвищення ефективності рослинництва, на нашу думку, варто здійснити низку конструктивних заходів, а саме:

– використовуючи сучасні агротехнічні заходи та інноваційні й ресурсозберігаючі технології, підвищити врожайність сільськогосподарських культур і знизити енерго- та ресурсозатратність виробництва рослинницької продукції;

– здійснити диференціацію посівних площ, зокрема зменшити їх кількість під ґрунтовиснажливими культурами – соняшником і ріпаком, а також збільшити посіви кормових культур (просо, гречка), зернобобових і цукрового буряка;

– використовувати інноваційні підходи щодо обробки ґрунту та вирощування сільгоспкультур (системи No-Till, органічне виробництво, крапельне зрошення);

– забезпечення галузі висококваліфікованими фахівцями, які мають усі необхідні знання, вміння та навички роботи на новітньому обладнанні та виконання високотехнологічних операцій з вирощування сільгоспкультур.

Поряд із рослинництвом, сьогодні актуальним є питання підвищення ефективності тваринництва. Так, сучасний розвиток тваринництва ґрунтується на задоволенні потреб населення в продовольстві, зокрема м'ясом, молочними продуктами, яйцями тощо та забезпечення сировиною галузі переробної промисловості. Тваринництво має тісні зв'язки із землеробством, котрому воно постачає органічні добрива, яке у свою чергу бере участь у формуванні кормового балансу тваринництва. Його ефективне функціонування неможливе без відповідної кормової бази, яку формують природні угіддя, вирощування багаторічних трав і кормових культур, комбікормова промисловість. Тваринництво дає можливість більш рівномірно використовувати трудові ресурси на селі та інші засоби виробництва і праці. В умовах ринкових відносин воно забезпечує постійне надходження коштів виробнику [9].

За роки незалежності тваринництво, як і рослинництво, зазнало трансформацій, наслідком яких стало скорочення поголів'я сільськогосподарських тварин, зниження продуктивності, прибутковості виробництва та погіршення якості продукції. Це поставило під загрозу економічну та продовольчу безпеку України, знизився експортний потенціал країни та погіршився рівень життя сільського населення. Враховуючи наявні можливості та унікальні властивості галузі, важливим є створення сприятливих умов підвищення економічної ефективності тваринництва.

Починаючи із 1991 року в Україні істотно знизилося поголів'я худоби:

великої рогатої худоби – в 6,6 разів, корів – у 3,7 рази, свиней – у 2,7 рази, овець – у 6,4 рази. Водночас після зменшення поголів'я птиці з 246,1 млн голів у 1990 р. до 123,7 у 2000 р. або майже удвічі, починаючи з 2001 р. спостерігається поступове нарощування поголів'я, кількість якого зросла до 230,3 млн голів у 2013 р. (або в 1,86 рази порівняно з 2000 р.), а в 2016 зменшилося до 201,7 млн голів. Таке зменшення відбулося переважно у сільськогосподарських підприємствах через те, що змінилася структура вирощування худоби. Зокрема, якщо у 1990 році 85,6% ВРХ утримували сільгосппідприємства, а господарства населення – 14,4%, то вже у 2015 році лише 33% – у сільськогосподарських підприємствах і 67% утримується в господарствах населення. Усього кількість поголів'я скоротилася з 24623,4 тис. голів у 1990 році до 3682 тис. голів у 2016 році (рис. 3.23).

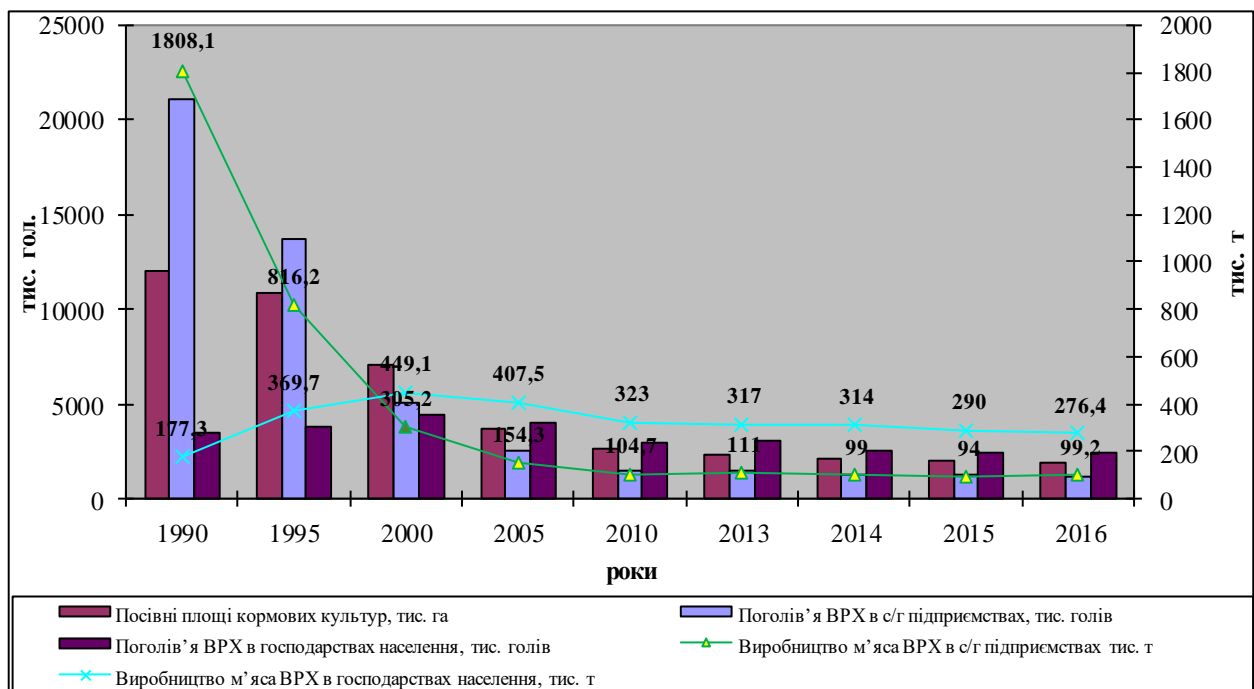

Рисунок 3.23 – Динаміка поголів'я та виробництва м'яса ВРХ за категоріями господарств*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Аналіз даних свідчить про те, що у 2015 році поголів'я великої рогатої худоби у всіх категоріях господарств було 3,75 млн голів, що менше порівняно з 2014 р. на 3,4%, у тому числі корів – 2,6 млн голів (на 4,2% менше). У 2016

році продовжилася негативна тенденція – поголів'я зменшилося ще на 3%. Для порівняння у 1990 р. ці цифри становили – відповідно 24,6 млн гол. великої рогатої худоби і 8,4 млн гол. корів.

На фоні цього зростає реалізація худоби та птиці на м'ясо за рахунок зменшення поголів'я в сільськогосподарських підприємствах. Зокрема, в 2016 році чисельність великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах зменшилася на 56 тис. голів порівняно з 2015 роком.

Скотарство, як найбільш складна і надзвичайно важлива галузь сільського господарства, є найважливішим індикатором стану тваринницької галузі [340, с. 19]. Проте сьогодні Україна істотно відстає від провідних країн світу за кількістю поголів'я великої рогатої худоби загалом, та корів зокрема на 100 га сільськогосподарських угідь. Так, якщо у 2008 р. в Україні цей показник по великій рогатій худобі становив 13,3 голів, то в країнах ЄС – 49,3, Німеччині – 76,6, Франції – 68 голів, у Республіці Білорусь – 44,9 голови. Корів в Україні на 100 га угідь налічується 7,4 голови, у країнах ЄС – 13,2, Німеччині – 24,9, Франції – 12,9, Республіці Білорусь – 16,4. На 100 га сільськогосподарських угідь у країнах ЄС виробляється яловичини у 3,8 рази більше, ніж в Україні, у Німеччині – у 6,2 разів, Франції – у 4,5 рази, в Республіці Білорусь – у 2,6 рази [301, с. 92].

Нині спостерігається зменшення обсягів виробництва яловичини та телятини, що стало наслідком масового скорочення поголів'я худоби. У сільськогосподарських підприємствах упродовж аналізованого періоду зменшилися потужності виробництва м'яса ВРХ з 1808,1 тис. т в 1990 р. до 99,2 тис. т в 2016 р., у господарства населення вони зросли з 177 тис. т до 276,4 тис. т відповідно. Щодо виробництва свинини у забійній масі, то у 2016 році воно зменшилося на 12,1 тис. т (на 1,6%).

Структура основних галузей тваринництва має свої регіональні особливості (додаток Ф). Як свідчать дані, у 2016 році в Україні спостерігається тенденція до зростання частки поголів'я великої рогатої худоби за рахунок зменшення частки поголів'я свиней на 1%.

Аналізуючи динаміку чисельності поголів'я в усіх областях Поділля, відзначимо, що темпи зменшення чисельності поголів'я худоби в останні роки сповільнилися, а в 2016 році у Вінницькій та Хмельницькій областях спостерігається збільшення кількості ВРХ до 309 і 231 тис. голів відповідно. У Тернопільській області кількість ВРХ зменшилася на 2,4 тис. голів порівняно з 2015 роком. Існує декілька причин даної ситуації, по-перше, складно у короткі терміни відновити поголів'я худоби, а по-друге, в області спостерігається вкрай низький рівень розвитку тваринництва у фермерських та підсобних господарствах (рис. 3.24).

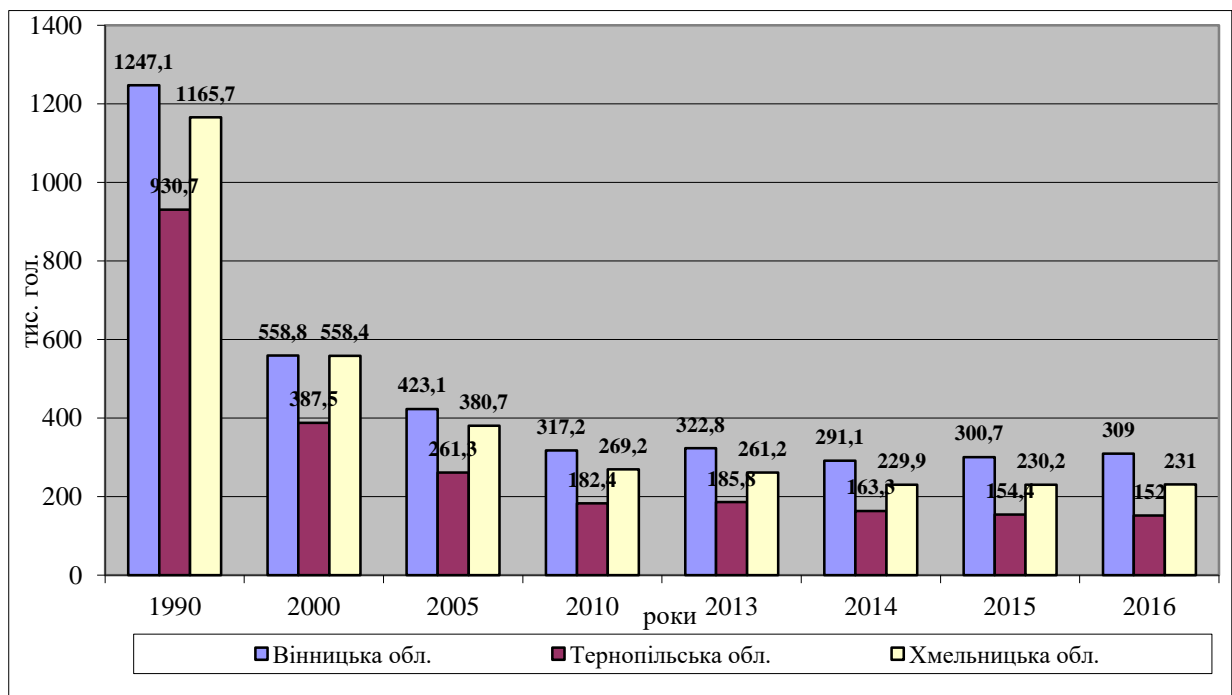

Рисунок 3.24 – Динаміка чисельності поголів'я худоби в областях Поділля*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Досліджуючи обсяги виробництва м'яса у областях Поділля слід відзначити, що в 2016 році вони зросли у Вінницькій та Хмельницькій областях порівняно з попереднім роком на 14,6 і 0,6 тис. т. відповідно, у Тернопільській області вони зменшилися на 1,9 тис. т. Порівняно з 1990 роком у Вінницькій області обсяги виробництва збільшилися на 38,9%, у Тернопільській та Хмельницькій областях вони зменшилися в 2,3 і 2,4 рази відповідно (рис. 3.25).

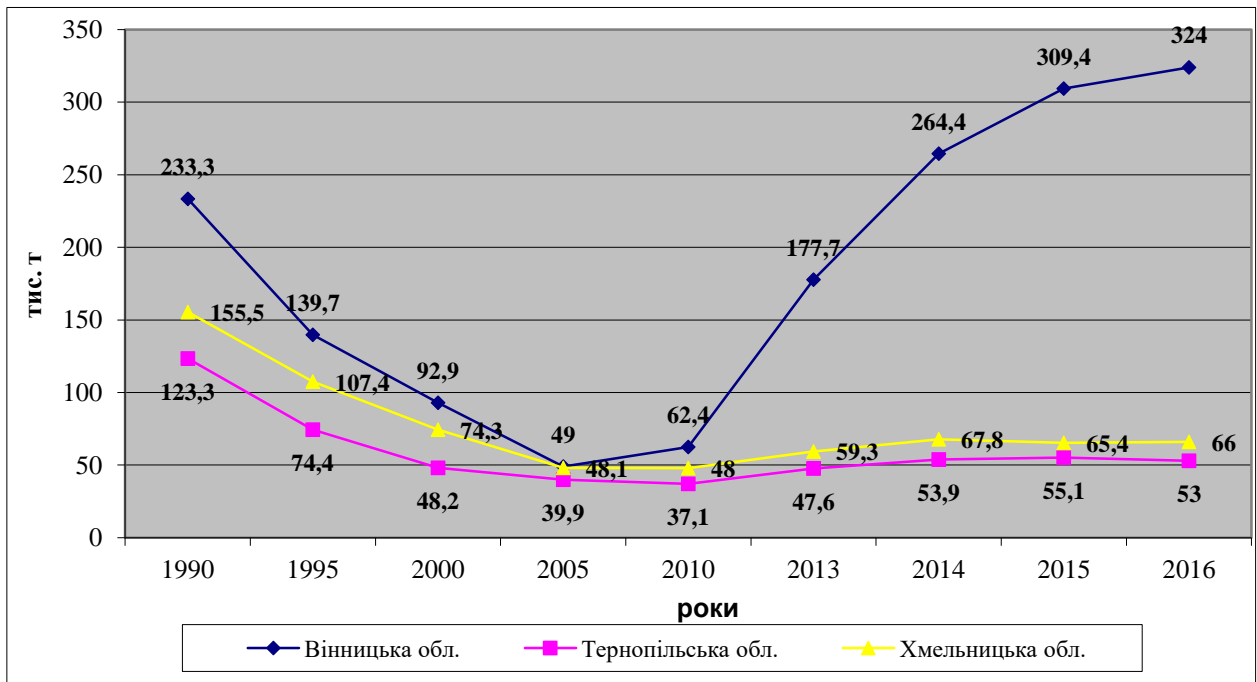

Рисунок 3.25 – Динаміка виробництва м'яса в областях Поділля*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Важливим чинником ефективного розвитку скотарства є кормовиробництво. Організація кормової бази включає певну систему виробництва і використання кормів, що характеризується відповідною структурою посівних площ кормових культур, технологією виробництва, заготівлі, зберігання і приготування кормів [73, с. 58].

Сьогодні постерігається зменшення посівних з площ під кормові культури в 6,2 разів з 11998,8 тис. га в 1990 р. до 1932 тис. га в 2016 р. Ця тенденція негативно вплинула на створення міцної кормової бази для тваринництва, оскільки сіяні кормові культури займають вагомe місце в раціоні ВРХ. Так, в структурі споживання кормів на силос припадає 19-20%, 18% – на сіно та солому, 30% – на зелені корми сіяних трав, природних лук і пасовищ [293].

Ще однією проблемою у розвитку галузі є налагодження зв'язків між сільськогосподарськими виробниками та переробними підприємствами. Нині тут відбуваються значні трансформації на фоні зниження платоспроможності населення та сільгоспідприємств, низькі закупівельні ціни на молоко та високі ціни на молокопродукти. Такі процеси сильно впливають на розвиток

молочного скотарства та виробництво молокопродуктів в Україні. Зокрема, у 2015 році поголів'я ВРХ зменшилося на 143,7 тис. голів (4,7%) порівняно із 2014 роком, у 2016 році спостерігається подальше зменшення його чисельності до 3682 тис. голів, що на 68 тис. голів менше порівняно з 2015 роком. Це призвело до зменшення надоїв молока на 233,9 тис. т (– 2,2%) і склало 10,4 млн т, у т.ч. у господарствах населення – на 3,4% (7,68 млн т або 73,9% загального обсягу); сільськогосподарські підприємства збільшили виробництво молока на 36,4 тис. т (1,4%) при тому, що середньорічний надій молока від однієї корови, що була в наявності на початок року, в господарствах усіх категорій зріс і склав 4735 кг (на 91 кг або на 2%, більше проти 2015 р.) і є найвищим показником за останні роки. Це в свою чергу свідчить про підвищення продуктивності молочного стада, використання нових технологій (рис. 3.26).

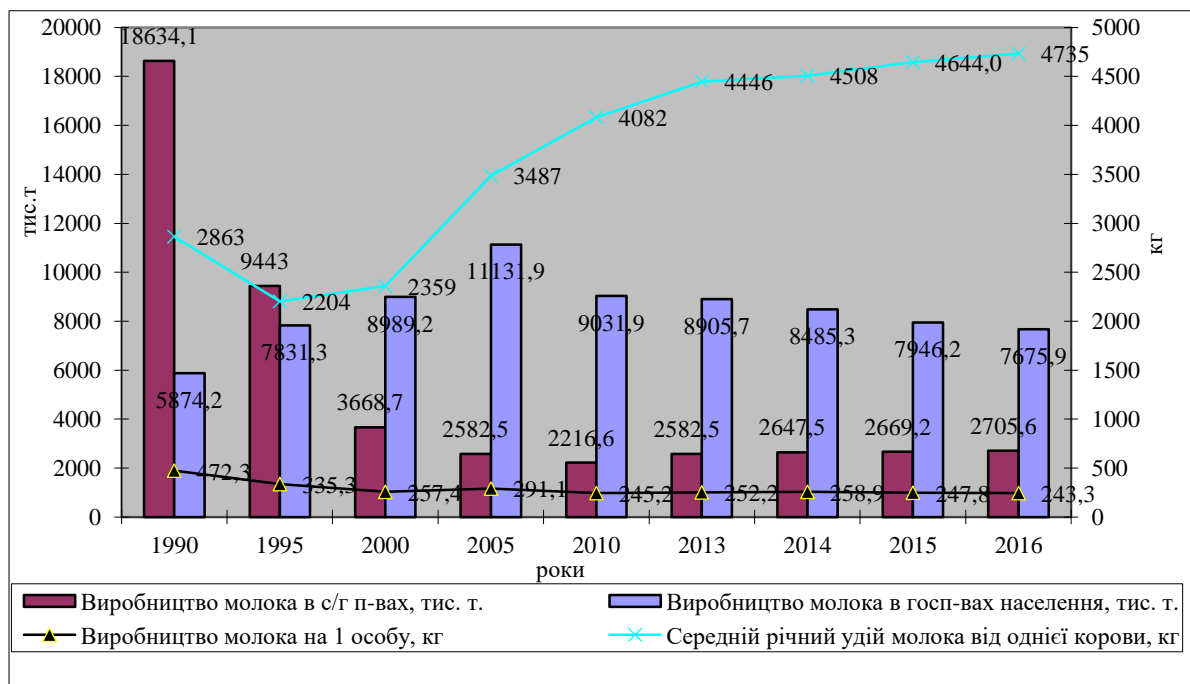

Рисунок 3.26 – Динаміка виробництва молока за категоріями господарств в Україні*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Негативним моментом, який може загальмувати збільшення кількості ВРХ у господарствах населення є те, що за умовами Угоди про асоціацію з ЄС,

молокопереробні підприємства можуть закупляти з січня 2018 р. сировину лише у спеціалізованих фермерських господарствах.

В областях Поділля в останні роки ситуація стабілізувалася, проте, простежуються загальнодержавні тенденції. Зокрема, у 2015 році виробництво молока в областях регіону зменшилося і становило у Вінницькій області 838,4 тис. т (– 1,6% до 2014 р.), Тернопільській і Хмельницькій областях 460,7 тис. т (–4,1 %) і 581,4 тис. т (– 3,5 %) відповідно. Проте у 2016 році у Вінницькій та Хмельницькій областях відбулося зростання обсягів виробництва молока на 15,2 і 8,2 тис. т відповідно, а в Тернопільській області зменшилося на 7,2 тис. т (рис. 3.27).

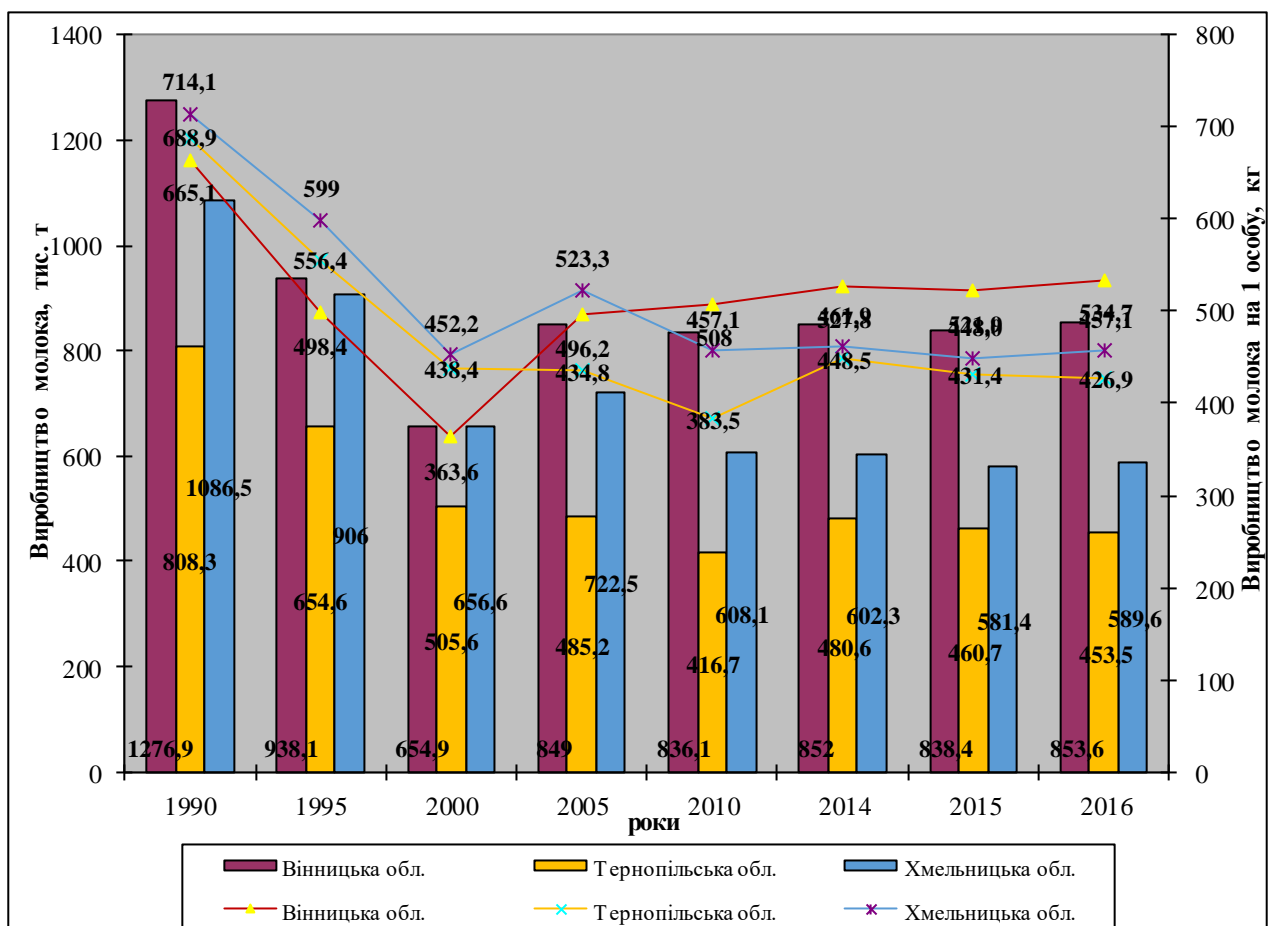

Рисунок 3.27 – Динаміка виробництва молока в областях Поділля*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

Порівняно з 1990 роком виробництво молока в цих областях зменшилося майже в 1,7 раза, зокрема у Вінницькій області на 33,2%,

Тернопільській – 43,9%, Хмельницькій – 45,7%.

Рентабельність виробництва молока в сільськогосподарських підприємствах України у 2016 році становила 18,6% (у 2015 – 12,7%, у 2014 році – 11,0%), м'яса великої рогатої худоби – -23,2% (у 2015 – -16,9%, у 2014 році – -34,5%) (рис. 3.28).

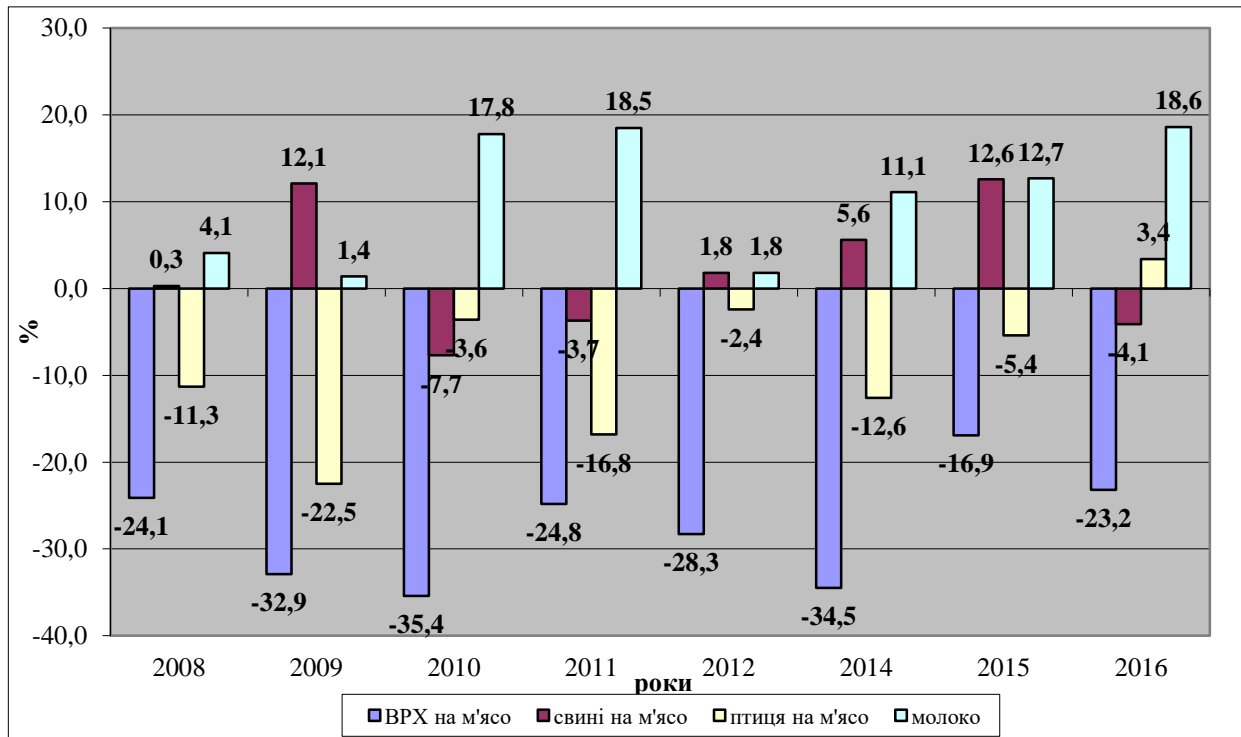

Рисунок 3.28 – Рівень рентабельності (збитковості) основних видів продукції тваринництва у сільськогосподарських підприємствах, %*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Такі результати діяльності в скотарстві ускладнюють навіть просте відтворення галузі, не говорячи про її розширений розвиток. В областях Поділля подібне становище, серед яких найвища рентабельність виробництва молока у Тернопільській – 23,2% (у 2015 – 21,9%, у 2014 р. – 13,5%), у Хмельницькій – 21,8% (у 2015 – 12,6%, у 2014 р. – 15,7%) і Вінницькій – 13,3% (у 2015 – 12,7%, у 2014 р. – 13,8%) відповідно.

Рентабельність м'яса ВРХ залишається від'ємною, хоча порівняно з 2015 роком дещо знизилася у Тернопільській області – -9,2% (у 2015 році – -6,2%, у

2014 році – -13,8%), у Вінницькій – -15,4% (у 2015 році – -8,5%, у 2014 році – -30%), у Хмельницькій – -20,9% (у 2015 році – -10,8%, у 2014 році – -39,2%).

Ефективною галуззю тваринництва є свинарство, яке забезпечує населення цінними продуктами харчування такими як м'ясо та сало. Після забою свиней залишаються побічні продукти – шкури, щетина, кишки, кров тощо, які використовують як сировину для подальшої переробки [345, с. 213].

Серед сільськогосподарських тварин свині виділяються високим забійним виходом: у молодняка він становить 70-75%, у дорослих тварин – 80-85%. Свиняче м'ясо відрізняється великим вмістом повноцінного і легкозасвоюваного білка і незамінних амінокислот. Перетравність свинячого м'яса в організмі людини становить 90-95%, а свинячого жиру – 97-98%. За калорійністю свинина значно перевершує яловичину і баранину. У 1 кг свинини середньої якості міститься близько 2500 калорій, а в 1 кг яловичини – тільки 1500 [11].

В Україні в 2015 році налічувалося 7079 тис. голів свиней, що на 271,7 тис. гол. (-3,7%) менше, ніж у 2014 р., а у порівнянні з 1990 роком кількість зменшилася в 2,75 рази. У 2016 році становище не змінилося і їх кількість сягнула 6669,1 тис. голів (94,2% до 2015 року). Кількість свиней в сільськогосподарських підприємствах за цей період зменшилася з 14071,2 тис. гол. (1990 р.) до 3565,9 тис. гол. (2016 р.). У результаті такого скорочення обсяги виробленої свинини у цих підприємствах впали майже в 2,3 рази за період з 1990-2016 рр.: з 893,7 тис. т до 397 тис. т відповідно. У господарствах населення знаходилося в середньому 46,5% від загальної кількості тварин та було вироблено 46,9% свинини (рис. 3.29).

Оскільки наявність потужної кормової бази є необхідною умовою розвитку свинарства, то поштовхом для його розвитку в ареалах інтенсивного землеробства є вирощування фуражного зерна, картоплі, цукрового буряка та наявність переробних підприємств аграрного спрямування.

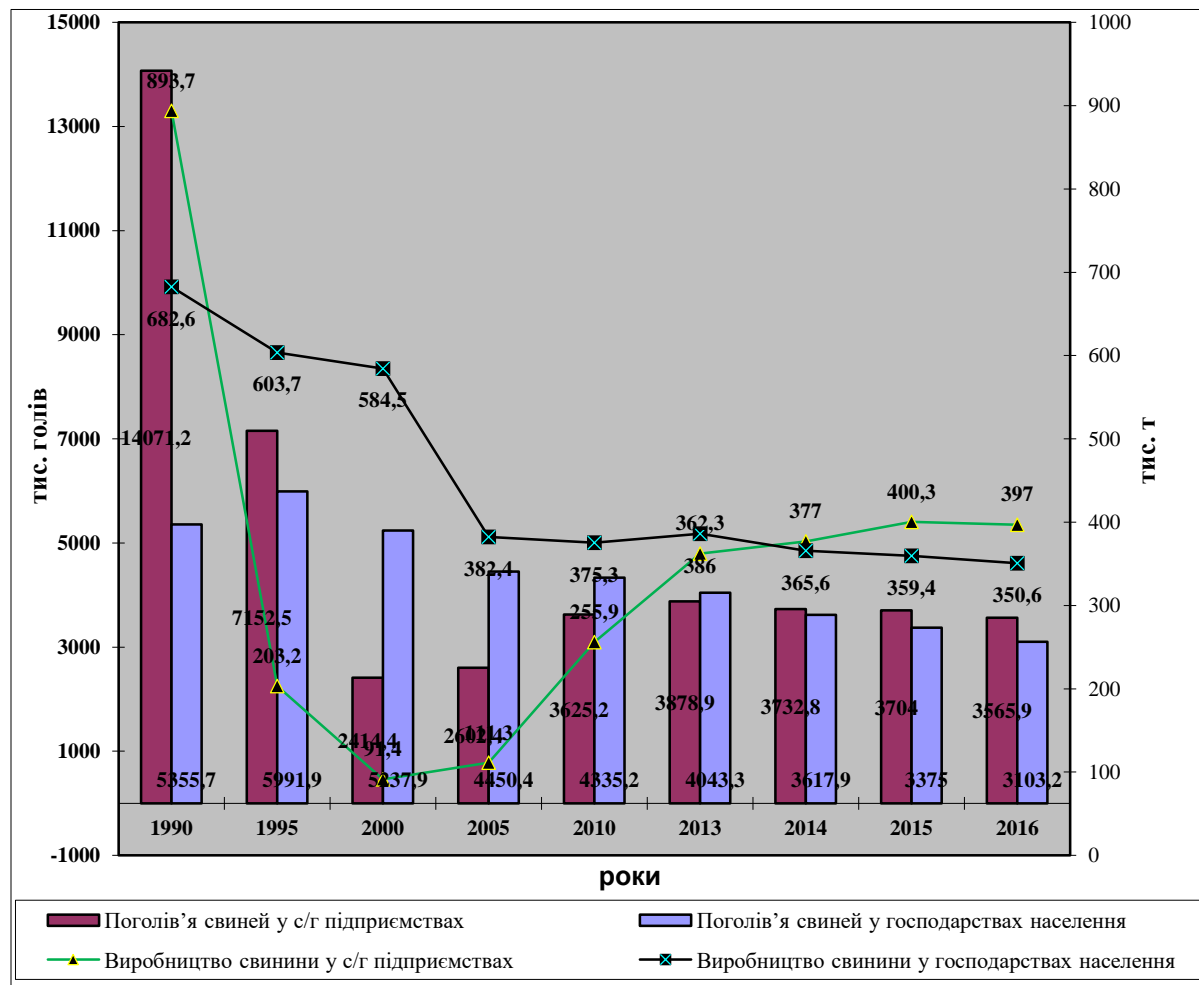

Рисунок. 3.29 – Динаміка розвитку свинарства в Україні*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

У приміських господарствах переважає м'ясний напрям і вся продукція потрапляє на внутрішній ринок. Незважаючи на скорочення чисельності поголів'я свиней в областях Поділля починаючи з 1990 року, в останні роки ситуація стабілізувалася і зберігаються позитивні тенденції (рис. 3.30).

Відзначимо у 2016 році найнижчі показники за останні десять років чисельності поголів'я свиней в областях Поділля і становило у Вінницькій області 351,3 тис. голів (-5,2% до 2015 р.), Тернопільській і Хмельницькій областях 422,9 тис. т (-3,8 %) і 329,2 тис. т (-3,2%) відповідно. Головними причинами такого становища є зростання цін на корми та коливання цін на кінцеву продукцію, низька продуктивність тварин та незбалансованість відгодівлі.

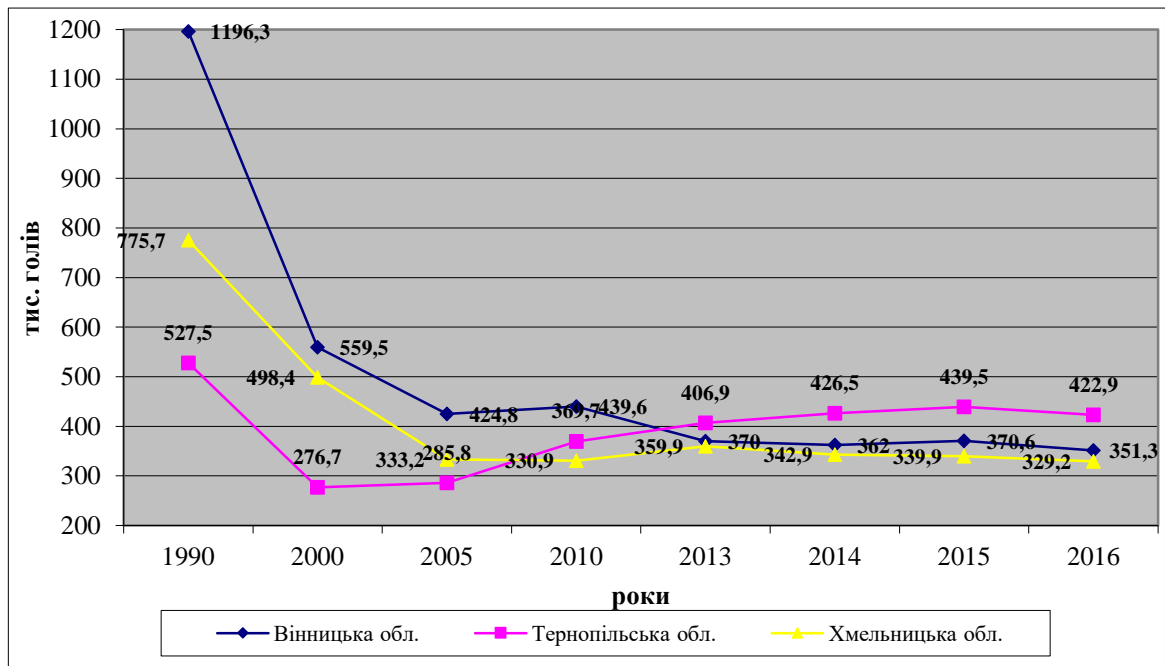

Рисунок 3.30 – Динаміка поголів'я свиней в областях Поділля*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

Рентабельність м'яса свиней в Україні у 2016 році істотно знизилася до - 4,5% (у 2015 році – 12,7%, у 2014 році – 5,6%), серед областей Поділля лише у Хмельницькій області зберігся позитивний показник 11,3% (у 2015 році – 16,5%, у 2014 році – 5,5%), у Вінницькій та Тернопільській він від'ємний – - 12,6% і -1,7% (у 2015 році – 1% і 42,4%, у 2014 році – -4,4% і 10,8% відповідно).

Одну із провідних позицій в галузі тваринництва сьогодні займає птахівництво, даючи цінну продукцію – яйця і м'ясо. В Україні вирощують курей, індичок, качок, гусей, цесарок, перепілок та ін. Визначальним чинником територіальної організації птахівництва є орієнтація на споживача. Виходячи з цього найбільша зосередженість поголів'я птиці спостерігається в приміських зонах. Висока концентрація прослідковується також в Лісостепу і в Степу, де птахівництво орієнтується на виробництві зерна (концентрованих кормів) [297].

За останні 10 років спостерігається позитивна тенденція зростання обсягів поголів'я птиці до рівня 1990 р. У такому прогресі птахівництва велику роль відіграла селекційна робота, науково обґрунтована збалансована годівля, впровадження у галузь нових високоефективних і ресурсозберігаючих

технологій. Як зазначають експерти, успіх у виробництві м'яса птиці на 40% залежить від селекції, на 30% – від технології і на 30% – від годівлі. Таким чином, частка чинників середовища (система утримання, умови годівлі, параметри мікроклімату тощо) становить близько 60%, а спадкових (порода, лінія, крос, стать) – 40% [86].

Як свідчать економічні показники, розведення птиці є достатньо прибутковим та динамічним процесом із швидким оборотом капіталу, мінімальними стартовими затратами та високою інвестиційною привабливістю. Це дало змогу стабілізувати виробництво м'яса птиці та дозволяє сподіватися на позитивну динаміку цієї галузі у майбутньому. В Україні у 2016 році налічувалося 201668 тис. голів птиці, що менше на 2318,2 тис. гол (-1,1%), ніж у 2015 році, у порівнянні з 1990 роком кількість зменшилася на 44436,2 тис. голів. Кількість птиці в сільськогосподарських підприємствах за цей період зменшилася з 132966,6 тис. гол. у 1990 році до 109822,5 тис. гол. у 2016 році (-17,4%). Проте, незважаючи на таке скорочення обсяг виробленого м'яса птиці у цих підприємствах зріс у 2,7 рази за період з 1990-2016 рр.: з 356,8 тис. т до 967,7 тис. т відповідно. Частка виробництва м'яса у господарствах населення зменшилася з 49,6% у 1990 році до 15,4% у 2015 році (рис. 3.31).

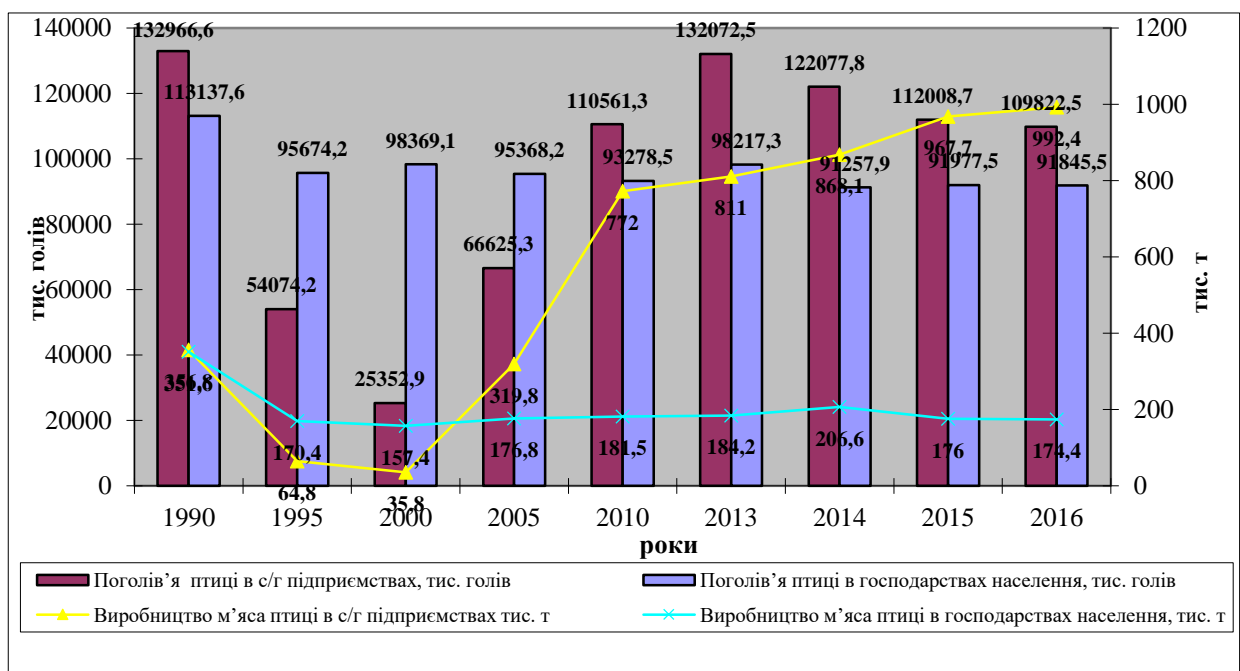

Рисунок 3.31 – Динаміка поголів'я птиці в Україні*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Починаючи з 2000 року в областях Поділля відбувається поступове зростання поголів'я птиці, відповідно зросло виробництво м'яса і в 2016 році воно становило у Вінницькій області 280,5 тис. т, що на 6,3% більше, ніж у 2015 році, проте, у Тернопільській і Хмельницькій областях знизилося на 12,5% і 1,5% відповідно (рис. 3.32).

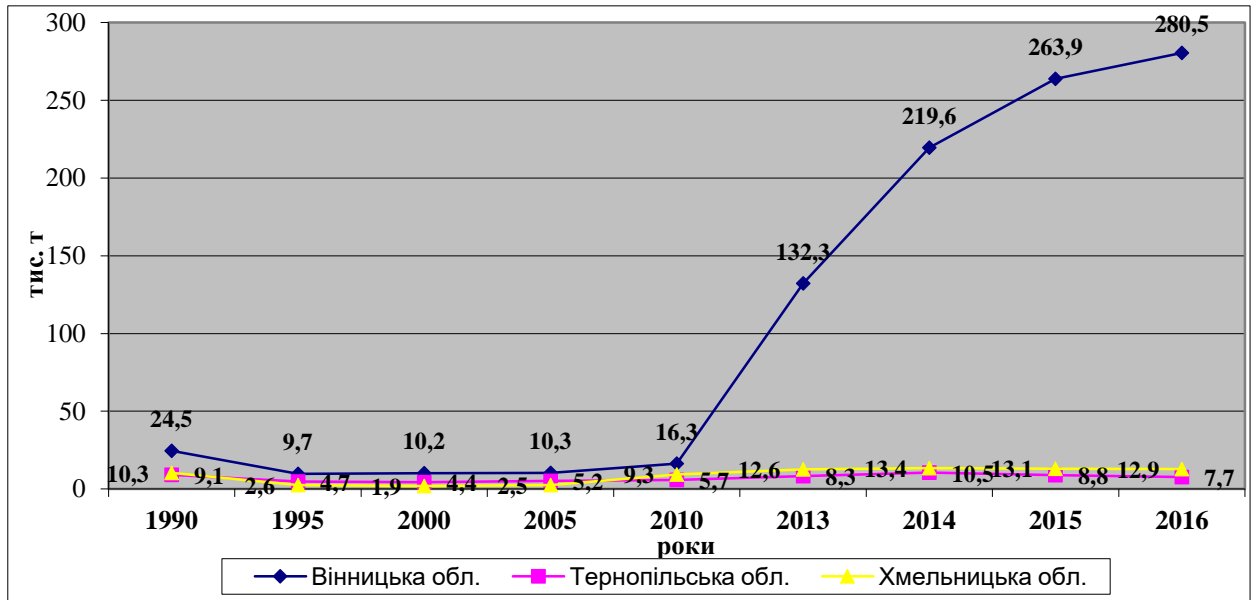

Рисунок 3.32 – Динаміка виробництва м'яса птиці в областях Поділля*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Таке стрімке зростання поголів'я птиці у Вінницькій області відбулося за рахунок збільшення потужностей найбільшої у Європі птахофабрики, яка розташована біля міста Ладижин Тростянецького району.

У 2016 році рентабельність м'яса птиці загалом по Україні зросла до 5% (у 2015 році – -6,1%), проте, в областях Поділля протилежна ситуація, зокрема, у Вінницькій області вона зменшилася до -34,5% (у 2015 році – -6%, у 2014 році – -29,3%), у Тернопільській – -26,9% (у 2015 році – -8,8% у 2014 році – -13,5%), у Хмельницькій області рентабельність виробництва м'яса птиці становить -23,3% (у 2015 році – -11,4%, у 2014 р. – 7,5%).

Серед виробників яєць питома вага сільськогосподарських підприємств залишається досить високою, проте у 2016 році вона зменшилася до 53,4% (у 2015 році – 58,2%, відповідно у господарствах населення цей показник зріс до 46,6%. (рис. 3.33).

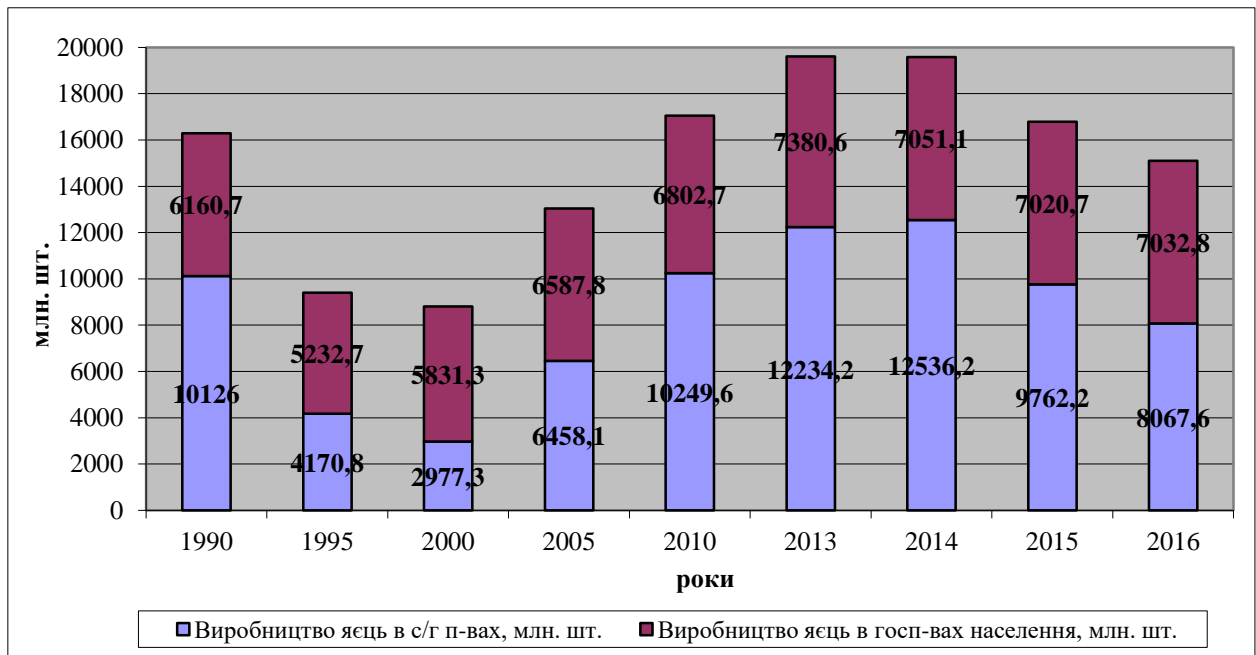

Рисунок 3.33 – Динаміка виробництва яєць в Україні*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Виробництво яєць у Вінницькій і Тернопільській областях зросло і становило 880 млн. шт. (+2,7 % до 2015 р.) та 539 млн шт. (+10 % до 2015 р.) відповідно, проте, у Хмельницькій області зменшилося до 1026 млн шт. (–47,5% до 2015 р.) (рис. 3.34).

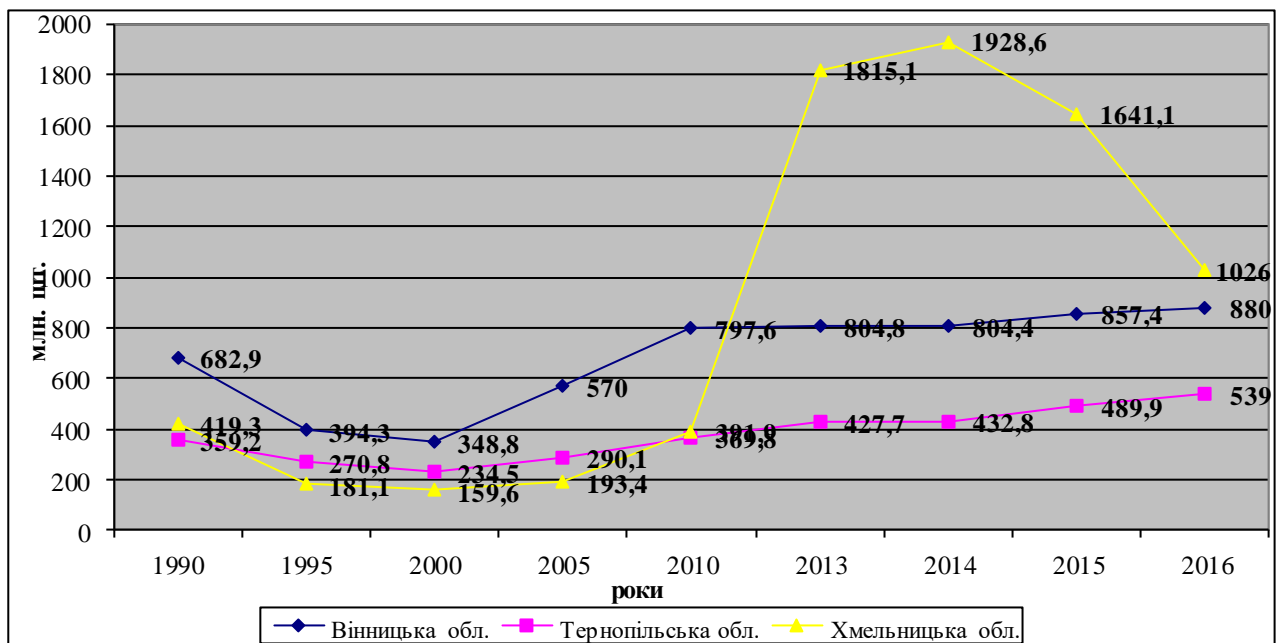

Рисунок 3.34 – Динаміка виробництва яєць в областях Поділля*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Причиною суттєвого зменшення виробництва яєць у Хмельницькій області

стала часткова заміна поголів'я курей-несучок на ПАТ "Авіс" Кам'янець-Подільського району.

Отже, проаналізувавши економічні показники аграрного виробництва в областях Поділля, можна відзначити стабілізацію виробництва як продукції рослинництва, так і тваринництва. За деякими видами аграрної продукції тут відбувається сповільнення темпів падіння виробництва, а за інших – навіть зростання. Зокрема, на фоні негативних тенденцій у 2016 році на Поділлі спостерігалось зростання показників валового збору усієї продукції рослинництва. У тваринництві у цьому ж році у Вінницькій області зросло поголів'я ВРХ, птиці та виробництво яєць, у Хмельницькій – збільшилося поголів'я ВРХ і виробництво м'яса, у Тернопільській – усі показники знизилися за виключенням виробництва яєць.

Крім того, спостерігається поступова індустріалізація галузі тваринництва, про що свідчить зростання частки сільськогосподарських підприємств у обсягах валового виробництва продукції (2000 – 38,4%, 2010 – 48,3%, 2013 – 54%, 2014 р. – 55,3%, 2015 р. – 55,1%, 2016 – 57%) (рис. 3.35).

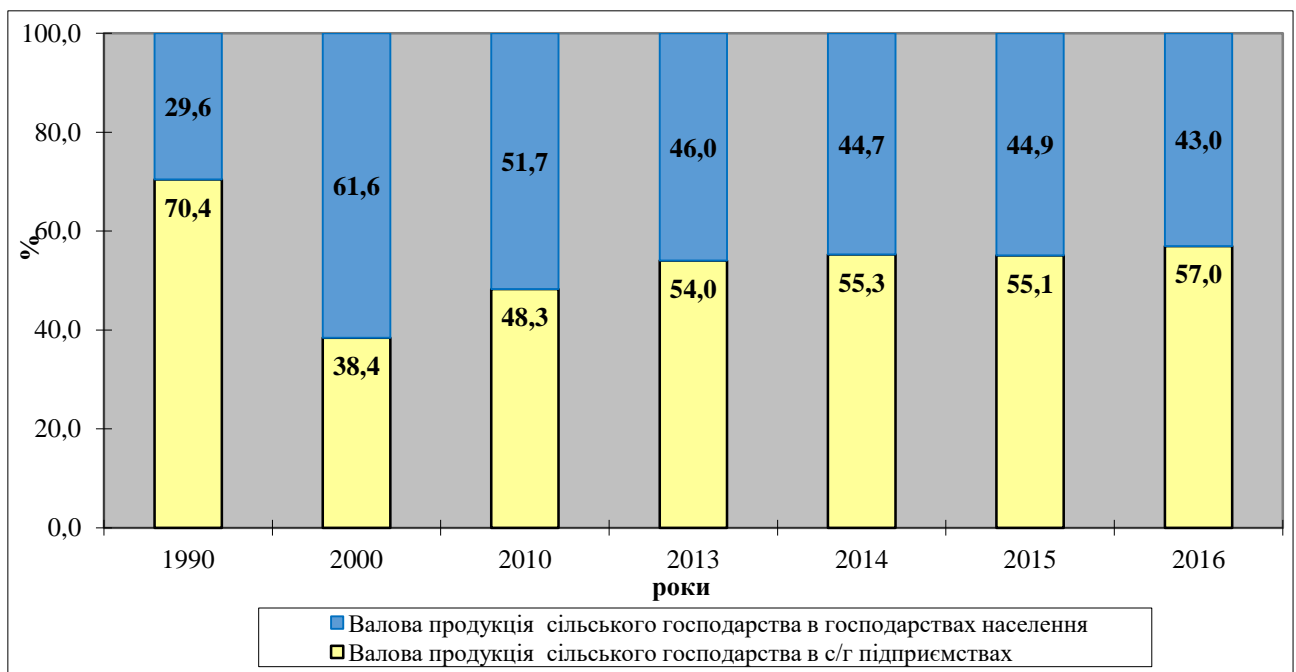

Рисунок 3.35 – Динаміка частки валової продукції за категоріями господарств, %*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Основними проблемами розвитку галузей аграрної сфери, які є системними для галузі в цілому та зберігаються впродовж тривалого періоду, вирішення яких сприятиме підвищенню ефективності виробництва, на нашу думку, є такі:

- диспаритет цін і нерівновигідні відносини на ринку продукції рослинництва і тваринництва;
- зменшення чисельності поголів'я ВРХ, в т. ч. корів у сільськогосподарських підприємствах і скорочення обсягів виробництва продукції скотарства;
- зростання частки поголів'я ВРХ і свиней у господарствах населення, де продукція не відповідає міжнародним стандартам якості;
- імпорт в Україну дешевих продуктів харчування тваринного походження низької якості, що робить неконкурентоспроможною на внутрішньому ринку аналогічну українську продукцію;
- низький рівень розвитку вітчизняної селекційно-племінної бази високопродуктивних порід ВРХ та свиней і пунктів штучного осіменіння;
- не в усіх областях наявні власні молокопереробні підприємства, що створює проблеми з реалізацією продукції та стримує нарощування поголів'я ВРХ;
- застарілі основні фонди та техніко-технологічна база у галузі;
- недостатні обсяги бюджетного фінансування та залучення іноземних інвестицій.

У процесі дослідження аграрної сфери національної економіки як складної соціально-економічної системи відносин суб'єктів господарювання встановлено, що вектор її розвитку спрямований на задоволення потреб усіх учасників виробничого процесу, розподілу, обміну та реалізації агропродовольчої продукції для досягнення конкретної цілі, а саме – задоволення внутрішніх потреб у продовольстві, що відповідає міжнародним стандартам безпечності та якості харчування, позиціонування на зовнішніх агропродовольчих ринках і забезпечення національної безпеки, в тому числі й продовольчої.

3.3. Організаційно-економічні інструменти державної політики розвитку аграрної сфери України

Сьогодні, в умовах світової глобалізації та становлення ринкових відносин, в Україні виникає необхідність створення ефективної економічної системи, спроможної забезпечити економічний розвиток аграрної сфери та вирішення соціальних проблем на селі, а також стимулювання експортоорієнтованих галузей сільського господарства. Такі процеси позитивно впливають на якісні характеристики інституційного середовища державної політики розвитку аграрного виробництва. Аналіз сучасного стану національної економіки та існуючих проблем свідчить про те, що стабілізація та початок економічного зростання в аграрній сфері неможливі без посилення ролі й ефективності державного втручання, формулювання регіональної комплексної системи її державного регулювання, яка здатна створити сприятливі фінансові та соціальні умови для забезпечення населення регіону продуктами харчування в необхідних обсягах і рівнем життя, а господарюючих суб'єктів належним рівнем прибутковості.

Для розвитку аграрної сфери необхідно: оцінити стан сільського господарства й обслуговуючих галузей, сформулювати основні вектори економічного розвитку на перспективу, виокремити дієві механізми державної політики з метою запуску мотиваційного механізму, вирішити питання економічної та продовольчої безпеки. Оскільки політика держави істотно впливає на ефективне функціонування сільськогосподарських і переробних підприємств, то без неї неможливо забезпечити високу рентабельність аграрного виробництва.

Відтак, П. Саблук доводить, що державна допомога є необхідною умовою розвитку вітчизняної аграрної сфери та забезпечення продовольчої безпеки [299].

Після здобуття Україною незалежності, державна політика зазнала істотних змін як у сторону скорочення підтримки аграрної сфери, так і в плані

зменшення субсидування, зниження експортного потенціалу сільського господарства зокрема.

В сучасних умовах сільське господарство України стало однією з найважливіших галузей матеріального виробництва, яке за рахунок своїх специфічних особливостей і циклічності виробництва у сучасних ринкових умовах займає провідне місце та має експортоорієнтовану спрямованість. Хоча за останні 5 років спостерігається від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі, проте, в цілому сальдо торгівлі сільськогосподарськими товарами залишається додатним і щорічно зростає.

Саме тому становлення ринкової економіки вимагає, насамперед, здійснення кардинальних трансформацій у функціонуванні системи державного регулювання сільськогосподарського виробництва, адже одним із основних концептуальних положень реалізації аграрної політики України є гарантування поступального розвитку аграрної сфери, створення умов для стабілізації та нарощування виробництва сільськогосподарської продукції, вихід на світовий ринок. Пріоритетним напрямом аграрної політики держави має стати орієнтація на збалансоване поєднання державного регулювання економіки аграрного виробництва з економічною свободою підприємств, враховуючи як вітчизняний, так і зарубіжний досвід з метою інтеграції у європейський економічний простір. Для цього необхідно впровадити комплекс заходів, які б забезпечили втілення стратегії аграрних перетворень і створення ефективного функціонування сільськогосподарського виробництва.

Проблеми державної аграрної політики завжди привертала увагу багатьох як зарубіжних вчених: Дж. Кейнса, Л. Хоффмана, М. Трейсі та ін., так і вітчизняних науковців, а саме – О. М. Алімова, В. Г. Андрійчука, В. М. Гейця, Б. М. Данилишина, С. І. Дем'яненка, О. Ю. Єрмакова, С. М. Квапі, І. І. Лукінова, В. Я. Месель-Веселяка, П. Т. Саблука, М. Й. Хорунжого та інших, фундаментальні праці яких зробили значний внесок у розробку даної тематики. Проте зазначене коло питань досить обширне та багатоаспектне, що вимагає усестороннього та глибокого висвітлення, зокрема детального аналізу потребує

питання вивчення та використання позитивного зарубіжного досвіду в умовах сучасних трансформаційних процесів. Особливо актуальним це стало після вступу України в СОТ, коли з'явилися нові можливості, виклики й обмеження щодо дотування аграрної сфери.

За період 1991-2016 років відбулися кардинальні перетворення в аграрній сфері економіки України зі значною зміною соціально-економічних відносин. Зокрема, велику частку колгоспів було реформовано в колективні сільськогосподарські підприємства, пізніше з'явилися аграрні фірми та різноманітні форми аграрних підприємств.

Головною метою таких трансформацій була «розбудова конкурентоспроможної аграрної сфери економіки шляхом створення умов для прискорення формування ефективного господаря-власника» [304, с. 37]. Проте не всі власники усвідомлювали всю відповідальність та важливість взятих ними зобов'язань перед державою.

Теоретичні розробки та практичний досвід свідчить про те, що Україна має потужний потенціал для розвитку аграрної сфери, перетворення її в високоефективну та експортоорієнтовану, яка зможе забезпечити продовольчу безпеку держави. Так, на Україну припадає приблизно третина запасів чорноземів та 27% орної землі в Європі, проте цей потенціал не використано, негативні тенденції минулих років лише зупинилися [338]. Тому поштовхом до позитивних зрушень повинна стати сприятлива державна політика у сфері сільськогосподарського виробництва.

Останні кілька років були періодом становлення господарських відносин, побудованих на принципах приватної власності на землю та майно, а також створення економічних передумов для активізації господарської діяльності. У результаті цього в сільському господарстві відбулися помітні зрушення, зокрема зросла роль господарств населення у сільськогосподарському виробництві, а з 2010 року площа сільськогосподарських угідь у власності та користуванні населення збільшилася майже в два рази в порівнянні з 2000 роком та склала 15,9 млн га, в останні роки вона перебувала на рівні 15,7-15,9

млн га. Це позитивно вплинуло на фінансово-економічний стан сільськогосподарських товаровиробників, які досі залишаються наодинці зі своїми проблемами через недосконале вітчизняне законодавство та брак досвіду.

Обґрунтування стратегії і тактики розвитку сільськогосподарського виробництва й аналіз його сучасного стану вимагає глибокого та всестороннього дослідження теоретичних основ розвитку і його впливу на становлення економіки України. Адже сільське господарство бере активну участь у створенні валового національного продукту, національного доходу, забезпечує продовольчу безпеку держави. Для того, щоб розглянути його вплив, виокремимо основні показники, за якими характеризується внесок аграрної сфери в національну економіку, зокрема:

- за часткою товарної продукції та участі в товарообігу;
- за вкладом в економічне зростання;
- за участю в створенні валового внутрішнього продукту (абсолютні обсяги виробленої продукції та зміни її структури, виробництво продукції на 1 особу).

Зауважимо, що чим більша частка продукції сільського господарства у валовому внутрішньому продукті, тим вищий рівень участі сільського господарства в економічному зростанні країни. Водночас, чим вищі темпи збільшення продукції у порівнянні із темпами зростання виробництва в інших галузях економіки, тим більший вклад сільського господарства в цей процес.

Державна політика є засобом, який здатний вивести економіку з кризового стану і формує необхідні умови для подальшого стабільного розвитку національної економіки. Враховуючи тісний взаємозв'язок та залежність його темпів і характеру від державного впливу, нам необхідно виокремити комплекс завдань, які найближчим часом необхідно вирішити державі:

- формування й реалізація стратегії розвитку аграрної сфери, її інституційної модернізації та структурно-технологічних змін, визначення пріоритетних галузей, місця і ролі у національній економіці;

- удосконалення нормативно-правової бази з питань регулювання відносин в аграрній сфері;
- активна участь аграрної сфери в інноваційно-інвестиційних і структурно-технологічних програмах;
- ефективне використання виробничого потенціалу (інноваційний, фінансово-інвестиційний, техніко-технологічний) і усіх наявних ресурсів аграрної сфери регіонів.

Зазначимо, що функціонування та розвиток сільського господарства надзвичайно сильно залежать від державної підтримки, яка у свою чергу має важливе як економічне, так і соціально-політичне значення. Отже, вона має дві основні форми – пряму та непряму. Перша з них здійснюється через бюджетне фінансування спеціальних цільових інвестиційних, галузевих та інших програм на конкурсних засадах. За таких умов аграрні підприємства позбавлені самостійного вибору і змушені приймати рішення на умовах держави. Друга – непряма державна підтримка, за якої держава лише створює передумови вибору тих рішень, які відповідають її інтересам, зокрема:

- надання пільгового оподаткування інвестиційно-інноваційної діяльності;
- удосконалення амортизаційної політики в напрямі широкого застосування гнучких методів нарахування амортизацій з метою інтенсивного оновлення основного капіталу;
- впровадження механізму державної кредитної підтримки довгострокових інвестиційних проектів в аграрній сфері;
- забезпечення в аграрній сфері економіки норми прибутку на середньому для економіки рівні через удосконалення системи розподільних відносин, цінових, податкових, митних та інших механізмів;
- пільгова митна політика.

Державна підтримка аграрної сфери – складова системи державного регулювання сільського господарства, що є сукупністю правових, фінансово-економічних, організаційних та інших заходів держави щодо стимулюючого

впливу на розвиток як сільськогосподарського виробництва, так і сільських територій у потрібному для суспільства напрямі [68, с. 77].

Основними нормативно-правовими актами, що визначають державну політику аграрної сфери та сільськогосподарських товаровиробників в Україні, є Закон України «Про державну підтримку сільського господарства України», Концепція Державної цільової програми сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року та ін.

Головними завданнями, що ставляться перед цією програмою є створення організаційно-економічних умов для комплексного розвитку сільських територій; визначення та підтримка пріоритетних напрямів розвитку аграрної сфери в сучасних умовах; гарантування продовольчої безпеки держави; зростання рівня життя громадян, забезпечення умов для конкурентного розвитку аграрної сфери із врахуванням вимог СОТ, охорона та збереження природних ресурсів, зростання конкурентоспроможності аграрної продукції.

Після вступу України до СОТ, окрім зазначеної вище Концепції, бюджетна підтримка сільського господарства України регулюється Угодою про сільське господарство, укладеною під час Уругвайського раунду, яка зобов'язує:

- узгодження граничного рівня сукупного виміру підтримки (СВП) сільського господарства відносно програм «жовтої скриньки»;

- надання непродуктової підтримки в межах рівня «deminimis» («deminimis» – мінімальні рівні підтримки, які не належать до СВП). Для розвинутих країн вони становлять 5% від загальної вартості окремого виду продукції, виробленого у відповідному році, та 5% від загальної вартості всієї сільськогосподарської продукції, виробленої у відповідному році. Для країн, що розвиваються, ці рівні становлять відповідно 10%);

- надання продуктової підтримки в межах рівня «deminimis»;

- необмежене використання заходів «зеленої скриньки», які здебільшого реалізуються через урядові програми бюджетної підтримки, результатом яких не може бути надання цінової підтримки виробникам, що не впливає на виробництво і реалізацію сільськогосподарської продукції [28, с. 112].

Враховуючи вищезначене, необхідно спроектувати основні напрями державної аграрної політики, використати й адаптувати позитивний світовий досвід, адже це впливає на структуру сільськогосподарського виробництва, аграрний ринок, соціальну інфраструктуру села та доходи фермерів тощо. Оскільки аграрна сфера, особливо сільське господарство, за специфічних умов виробництва не витримує конкуренції порівняно з іншими галузями, то вимагає істотної державної підтримки, що є пріоритетним напрямом державної політики розвинених країн. Тому сьогодні виділяють дві основні моделі прямої державної підтримки сільського господарства: західноєвропейська (країни Євросоюзу (ЄС) та північноамериканська (США, Канада). На практиці саме країни з високим рівнем життя та доходів виокремлюють найбільші суми на підтримку сільгоспвиробників. Зокрема, державна підтримка в країнах Євросоюзу складає до 91% від усієї суми бюджетного фінансування, США – 48%, Канаді – 53%. Велика частка доходу фермерів формується за рахунок держави, зокрема, в ЄС складає 3%, Фінляндії – 72%, Японії – 72%, в США – 27-40%. Державна підтримка аграріїв у 2013 році склала у ЄС від 175 до 1343 євро на 1 га сільськогосподарських угідь, зокрема, у Нідерландах – 500 євро/га, Бельгії – 508 євро/га, Польщі – 345 євро/га, Німеччині – 396 євро/га, а в Україні – біля 40 євро/га [413]. У США її обсяги становлять близько 1% ВВП (46, 5 млрд дол.), в країнах Євросоюзу – 1,2-1,3% ВВП (121,4 млрд дол.), Японії – 1,4% (48,7 млрд дол.). Зазначимо, що за цим показником Україна (2% ВВП) належить до країн з високим рівнем державної підтримки і навіть випереджає їх. Обсяги таких компенсацій в окремих країнах досягають до 70% вартості продукції сільського господарства.

За першою моделлю виплачуються дотації фермерам на продукцію в межах встановлених квот, а бюджетні кошти розподіляються відповідно до площі земельних угідь, їх якості та розташування. Загалом державна підтримка сільськогосподарського виробника у країнах ЄС здійснюється в межах Спільної аграрної політики (САП – Common Agricultural Policy), спрямованої на розвиток сільських територій.

У країнах Євросоюзу ведеться активне державне управління сільським господарством, адже він є одним з найбільших виробників сільськогосподарської продукції у світі. Це, по-перше, зумовлено специфічною моделлю дотацій фермерським господарствам (субсидування експорту надлишкової продукції), по-друге, ефективно діє система державних закупівель сільськогосподарської продукції в межах «інтервенцій», які здійснюються з метою стабілізації ринку за фіксованими, затвердженими ЄС цінами, що значно вищі світових. Це забезпечує стабільність доходів аграрних виробників і цінову рівновагу між сільським господарством та іншими галузями. Тут існує три види цін на сільськогосподарську продукцію: ринкові, гарантовані та підтримуючі, де дві останні – регулюються державою. Таким чином, відбувається стимулювання високого рівня аграрного виробництва, встановлюються квоти на виробництво основних сільськогосподарських продуктів. Відтак, виробники захищаються від інтервенції дешевої закордонної продукції, фінансуються соціальні програми. Разом з тим, враховуючи сезонність сільськогосподарського виробництва, здійснюється протекціоністська політика, яка забезпечує гарантований обсяг фінансування аграрної сфери за цінним, кредитним та бюджетним каналами. Такі затрати компенсуються за рахунок зростання зайнятості в інших сферах економіки (переробка сільськогосподарської продукції, машинобудування тощо).

Вважається, що дрібне приватне господарство, як аграрна система, не може вижити без дотацій. Західноєвропейське сільське господарство складається з 10 млн дрібних господарств, де прибуток від продажі продукції складає половину доходів. Друга половина формується двоступеневою системою державних субсидій. Великі субсидії надходять від країни проживання фермера, а також від ЄС, за експорт додаткових продовольчих товарів на будь-який ринок поза ЄС. Також розроблено методи підтримки доходів, що включають досить високі внутрішні ціни на продовольчі товари та накопичення їх надлишкових запасів, які продаються за демпінговими цінами за межами Євросоюзу.

У країнах ЄС на підтримку фермерів, що починають свою справу спрямовується біля 10% від аграрного бюджету країни (найбільше у Франції – 25%). Під державне регулювання підпадає 90% цін на сільськогосподарську продукцію у вигляді субсидій для підтримки аграріїв через високі ціни на засоби виробництва [153].

Така політика субсидування фермерів дозволила ЄС стати значним експортером сільськогосподарської продукції, проте, такі дотації складають половину всього бюджету Євросоюзу. Ця система спричиняє переповнення сільськогосподарського ринку, впливає на конкурентоспроможність сільського господарства країн, що розвиваються та послаблює позицію Євросоюзу в рамках СОТ. Фермер одержує за рахунок ринкових платежів лише частину доходу, більша частина надходить за рахунок держави.

Сьогодні перед сільським господарством країн ЄС постало два головних завдання – необхідність реформування існуючої системи дотацій та підтримка фермерів у країнах Центральної та Східної Європи з менш розвинутим сільським господарством. Основним шляхом вирішення існуючих проблем є зміна характеру субсидування, при цьому розміри субсидій будуть залежати не від обсягів продукції, а від розмірів фермерських угідь. Кошти надаватимуться на охорону навколишнього середовища, покращення та контроль за якістю продукції.

У країнах ЄС регулювання виробництва сільськогосподарської продукції здійснюється через квотування. Зокрема, у Великій Британії встановлюються квоти на хміль (до 1982 р.), картоплю, що регулюється актами про сільськогосподарський маркетинг.

В останні роки у Німеччині розроблено ряд дієвих програм, які, на нашу думку, заслуговують уваги, зокрема:

– програма сільськогосподарського кредитування, метою якої є залучення інвестицій для організації кращих умов життя. Фермери можуть одержати фінансову допомогу за умови, що їх річний дохід не перевищує 100 тис. євро, якщо вони є фермерами відповідно до закону про пенсійне забезпечення;

– програма залучення інвестицій для окремих фермерських господарств. Її головна мета – покращення умов життя в сільській місцевості. Вона зорієнтована на фермерів, основним джерелом доходу яких є сільськогосподарське виробництво. Головними умовами для включення в програму є наявність професійної кваліфікації, стратегії покращення виробництва та ведення фермером бухгалтерського обліку упродовж 10 років.

Відзначимо, що сільське господарство Німеччини базується на сімейних фермерських господарствах, які держава підтримує шляхом надання субсидій, а не прямим виділенням коштів чи дотаціями, адже це заборонено в ЄС.

Як бачимо, такі програми стимулювання розвитку сільського господарства в Німеччині спрямовані на створення сучасної виробничої та соціальної інфраструктури аграрної сфери, а також досягнення максимальної ефективності ведення господарства.

Підтримка аграрних товаровиробників за другою моделлю базується на гарантованих закупівельних цінах, де розмір бюджетних виплат визначається величиною доходів фермерів. Окрім того, у 1996 році в США було прийнято сільськогосподарський закон, який передбачав відмову держави від регулювання процесу ціноутворення, а замість компенсаційних виплат до рівня гарантованих цін запропонована система гнучкого виробничого контракту підтримки фермерів.

У США головною метою аграрної політики держави вважається забезпечення продовольчої безпеки й активна участь у зовнішньоекономічній діяльності [54, с. 38]. Державне регулювання охоплює всі сторони діяльності фермерів і агропромислового комплексу. Насамперед, воно включає сільськогосподарські програми, що мають на меті підвищення або стабілізацію ціни та доходів фермерів; програми охорони природних ресурсів і навколишнього середовища; політику в міжнародній торгівлі, що спрямована на створення сприятливих умов для торгівлі американською продукцією; програми маркетингу та розширення попиту з метою підвищення конкурентоспроможності фермерів на зовнішньому та внутрішньому ринках;

кредитні програми – страхування сільського господарства тощо [100]. Таке регулювання сільськогосподарського виробництва у США здійснюють чотири державних органи: Управління з контролю за якістю харчових продуктів, Міністерство сільського господарства, Міністерство торгівлі та Міжнародна торгова комісія. Також діють федеральні закони, відповідно до яких держава гарантує закупівлю сільськогосподарської продукції у фермерів. Наприклад, один з таких законів передбачає закупку зерна кукурудзи за фіксованою ціною. Завдяки такій підтримці виробництво кукурудзи за останні роки зросло до 300 млн т (41% від світового рівня), з них – 50 млн т експортується. Загалом, сільське господарство США одержує 3,7% підтримки з федерального бюджету [100, с. 190]. Крім цього ще однією передумовою таких результатів є висока технічна оснащеність сільгоспвиробників.

У 2009 році в США було розроблено нову програму підтримки молочних фермерів, згідно з якою було передбачено 290 млн доларів компенсацій витрат. Сума одноразових виплат розрахована на основі виробленого та реалізованого обсягу молока в період з лютого по липень 2009 року. На основі цих даних Міністерство сільського господарства США (USDA) підрахувало річні обсяги виробництва, за який виплачена компенсація. Допомогу виплачено майже за половину виробленого в США молока – 40 млн тонн (за 1 кг молока – 0,7 цента). При середньому річному надої від корови на рівні 9,3 тони, сума дотацій на 1 тварину в США становить біля 70 доларів. Зауважимо, що державна підтримка надається молочним фермам, де кількість голів не перевищує 300 корів.

Водночас у США повнота використання механізму підтримки споживачів шляхом надання адресної соціальної допомоги громадянам з низьким рівнем доходів є недостатньою. Через такий механізм підтримки надходить 40% державної допомоги сільському господарству країни, що є актуальним для України.

У США державна аграрна політика має кілька типів програм, зокрема:

– введення дворівневих цін на сільськогосподарську продукцію;

- консервація та виведення з обороту сільськогосподарських земель;
- виплати з бюджету фермерам.

Дворівневі ціни (цільові та заставні) мають на меті підвищення доходів населення та підтримку внутрішніх цін. Виведення з обороту сільськогосподарських земель сприяє зниженню витрат і доповнює таку програму. Площа земель, що підлягає консервації, становить 46 млн га і на це передбачено спрямувати 1,1 млрд дол., ще 3,4 млрд дол. – на програми, спрямовані на використання екологічно ефективних технологій, 1,3 млрд дол. – на спеціальну програму захисту перезволожених земель та збереження пасовищ [382].

Державною програмою прямих виплат передбачено здійснення прямого фінансування фермерам з метою компенсації різниці цін між закупівлею та реалізацією аграрної продукції. Окрім того, у структурі цих виплат виокремлюють програми стабілізації доходів і сільськогосподарські дослідження.

Відповідно до Закону «Щодо продовольства, охорони природних ресурсів та енергетики» від 18 червня 2008 року істотна увага приділяється державній підтримці розвитку фермерських ринків через виділення грантів для фермерських придорожніх ринків безпосередньо в місцях виробництва [382].

Проте у 2014 році пряма бюджетна допомога була замінена іншим інструментом – страхування ризиків, особливо страхування урожаю. Загалом, американським фермерам запропоновано дві програми: перша – страхування від падіння цін, яка передбачає компенсації, якщо ціни на продукцію рослинництва падають нижче раніше визначеного рівня. Друга – страхування сільськогосподарських ризиків, яка забезпечує їм виплати у випадку зниження доходів нижче середнього показника по країні.

Проте, зауважимо, що в окремих країнах державна фінансова підтримка аграрної сфери в 1,5-2 рази перевищує ринкову вартість його продукції, що сприяло істотному збільшенню виробництва продовольства у цих країнах, які сьогодні є найбільшими експортерами – у США, Канаді, країнах ЄС [170].

В умовах глобалізації та з метою забезпечення повноправного членства в СОТ необхідно адаптовувати державну аграрну політику до сучасних реалій та застосовувати передовий світовий досвід. Відтак, доцільно використовувати відповідну методика розрахунку сукупного виміру підтримки AMS (Aggregate Measurement Support). Оцінка внутрішньої політики, з позиції СОТ, має за мету виявлення особливостей внутрішньої агропродовольчої політики за умов світової торгівлі аграрною продукцією.

Загалом, узагальнюючи світовий досвід, відзначимо основні вектори державної політики щодо підтримки виробників сільськогосподарської продукції. Насамперед нашої уваги заслуговують:

- цінова політика (формування верхньої та нижньої межі цін на сільськогосподарську продукцію, яку викупляє держава; субсидування різниці між експортними, закупочними та роздрібними цінами; підтримка паритету цін на аграрну продукцію і продукцію інших галузей);

- фінансова підтримка (субсидування ведення сільськогосподарського господарства у несприятливих умовах; субсидування молодих фермерів; інвестування; кредитування та пільгове оподаткування коштів прибутку, спрямованих на капітальні вкладення та наукові розробки);

- підготовка кадрів (навчання, підвищення кваліфікації та перепідготовка за рахунок держави).

При умові інтеграції України у європейський економічний простір важливо врахувати переваги і ризики для сільського господарства та сформувати основні шляхи державної політики, покликані знизити ризики, нейтралізувати можливі негативні наслідки і прискорити реалізацію переваг від лібералізації торговельних режимів. Тому на основі аналізу зарубіжного досвіду державної політики щодо розвитку аграрної сфери нами пропонується комплекс заходів, які необхідно здійснити, які слід здійснити першочергово:

- удосконалення українського законодавства, податкової, митної фінансово-кредитної політики;

- сприяння експорту з метою розширення зовнішніх ринків збуту для

українських експортерів;

- стимулювання внутрішнього попиту на продовольство;
- підвищення конкурентоспроможності національних виробників за рахунок поліпшення якості та безпеки продукції шляхом впровадження міжнародних стандартів якості;
- сприяння зростанню конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників на внутрішніх і зовнішніх ринках шляхом здійснення реструктуризації збиткових сільськогосподарських підприємств, ефективного державного регулювання аграрних ринків, використання ефективних механізмів підтримки сільськогосподарських товаровиробників;
- державна підтримка розвитку обслуговуючої та збутової кооперації дрібних товаровиробників, починаючих підприємців, сімейних ферм і кооперативних об'єднань та формування для них ринкової інфраструктури;
- сприяння розвитку й підтримка місцевих ініціатив розвитку сільських територій та якості життя на селі;
- охорона та відновлення земель і раціональне використання сільськогосподарських угідь;
- розвиток аграрної науки та впровадження у виробництво інноваційних технологій виробництва сільськогосподарської продукції, догляду за тваринами, систем обробітку ґрунту тощо;
- розвиток сільськогосподарського машинобудування.

Узагальнюючи зарубіжний досвід державної аграрної політики, сучасні глобалізаційні процеси та реалії національної економіки, враховуючи проаналізовані недоліки можна виокремити пріоритетні вектори вітчизняного державного впливу на аграрну сферу (табл. 3.3).

Одним із аспектів державної політики є планування та реалізація цільових програм. Така адресна підтримка зі сторони держави за конкретними спрямуваннями має позитивне значення.

У економічно розвинутих країнах у рамках планування здійснюють обмеження виробництва сільськогосподарської продукції. Сюди належать

виведення земель з обороту шляхом консервації на 10 років, скорочення посівних площ окремих культур. Його мета – регулювання посівних площ основних сільськогосподарських культур, скорочення можливого перевищення пропозиції товару над попитом.

Таблиця 3.3 Методи та інструменти державного впливу на аграрну сферу*

Метод	Інструмент
Планування, прогнозування та програмування	Індикативне планування Державне прогнозування Державне програмування
Нормативно-правове забезпечення	Закони, укази, постанови Накази, листи та рекомендації міністерств і відомств Статут юридичної особи Нормативи, інструкції, норми тощо
Регулювання ринку продукції	Система закупівель у державний та регіональний фонди Квотування Митна політика та стимулювання експорту Заходи активізації попиту на аграрну продукцію Товарні інтервенції
Інформаційне забезпечення	Інформація, яку може використати суб'єкт господарювання Пакети прикладних програм
Фінансово-кредитні методи	Податкова політика та диференційоване оподаткування Страховання продукції та ризиків Бюджетні позики, дотації та компенсації Лізинг Фінансування цільових програм, науково-дослідних установ, підготовка та перепідготовка кадрів Інвестиційна політика Цільове кредитування Система регулювання облікових ставок за кредитами Пільгове, товарне й інвестиційне кредитування
Цінове регулювання	Гарантовані ціни Цільові ціни Ринкові ціни Система надбавок до ціни на продукцію
Інфраструктурне забезпечення	Організація товарних бірж Утворення страхових компаній Організація лізингових компаній Формування системи ринків (оптові, роздрібні) Маркетингова система обслуговування споживачів
Регулювання земельних відносин	Створення земельного банку Ринок землі Кадастрова оцінка землі
Соціальне забезпечення	Удосконалення соціальної інфраструктури

* Джерело: розроблено автором

Нормативно-правова політика. Забезпечення нормативно-правової бази економічного впливу та підвищення її ефективності відповідно до чинного законодавства з урахуванням особливостей виробництва в аграрній сфері є важливою складовою державної політики. Оскільки поступальний розвиток можливий лише на основі державного законодавства і права, а його базисом є земельне, бюджетне, інвестиційне, додаткове законодавство, майнове право, то в умовах постійних динамічних змін розвитку економіки виникає необхідність постійного його удосконалення. Такі трансформації спрямовуватимуть аграрну політику у чітко визначене русло. В сучасних умовах лише науково обґрунтована нормативно-правова політика може забезпечити високоефективне функціонування аграрної сфери національної економіки.

Регулювання ринку продукції. Не останню роль відіграє формування та належне функціонування ринкової інфраструктури, зокрема, ринків сільськогосподарської продукції, продовольства та сировини. Особливо актуальним сьогодні є спрямованість на аграрну зовнішньоторговельну політику держави, враховуючи процеси глобалізації, членство в СОТ та відвоювання колишніх позицій на зовнішніх ринках. В аналогічних умовах у більшості економічно розвинених країн державна підтримка аграрної сфери здійснюється за допомогою різного роду субсидій, дотацій і пільг.

У деяких країнах державні фінансові вкладення в сільське господарство в 1,5-2 рази перевищують ринкову вартість його продукції. Державна підтримка сільського господарства та харчової промисловості сприяла значному збільшенню виробництва продовольства у країнах, що на цей час були його найбільшими експортерами – у США, Канаді, країнах ЄС [170].

Тому політика держави у цьому ракурсі має спрямовуватися на формування системи заходів на зняття торгових бар'єрів, на регулювання експортно-імпортних поставок, захист вітчизняних виробників від ввезення в країну сільськогосподарської продукції, введення квот, ембарго, санітарно-епідеміологічного нагляду, здійснення закупівельних і товарних інтервенцій, домовленості за окремими видами продовольства, бартерна торгівля тощо.

Проте, з метою захисту вітчизняного товаровиробника варто врегулювати

митну політику, особливо захист внутрішнього ринку від засилля імпортової продукції за рахунок досягнення необхідного рівня тарифного захисту через регулювання митних ставок на окремі види продукції та мінімізації ставок мита на технічні ресурси для аграрної сфери.

Оскільки в умовах глобалізації важливе місце займає орієнтація на експорт, то ефективна державна підтримка сприятиме формуванню активної експортної політики. Для успішного просування вітчизняної аграрної продукції на світові продовольчі ринки виокремимо основні напрями зовнішньоторговельної політики:

- враховуючи внутрішній і зовнішній попит на сільськогосподарську продукцію, розвивати та нарощувати експортний потенціал аграрної сфери, підвищувати ефективність виробництва традиційної для України експортної продукції – зернових культур, соняшника, продукції тваринництва;

- здійснити диверсифікацію структури зовнішньої торгівлі аграрної продукції, мінімізуючи залежність від окремих держав (ринків);

- активізувати пошук потенційних покупців вітчизняної аграрної продукції, підтримувати й розвивати дипломатичні відносини з реальними партнерами, формувати імідж України як потужного світового експортера сільськогосподарської продукції;

- підвищити інвестиційну привабливість аграрної сфери;

- знизити ринкові ризики.

Окрім того, ще одним із видів державної підтримки є бюджетне субсидування сільськогосподарських експортерів з метою завоювання і утримання зовнішніх ринків та протидії конкурентам. Воно укріплює національні зовнішньоекономічні та зовнішньополітичні позиції. Держава здійснює комплексну підтримку сільськогосподарських виробників, експортерів і споживачів продовольства. Зокрема, у Швейцарії така підтримка становить 76% вартості сільгосппродукції, в Японії 72%, в Австралії – 44%, Канаді – 35%, в США – 33%, а в країнах Євросоюзу – 40%. Крім того, здійснюється виплата субсидій на фермерську продукцію, різноманітні допоміжні витрати – кредитування, освіта тощо. Це свідчить про велику увагу

до виробників такої продукції та їх значимість.

Інформаційне забезпечення. В умовах глобалізації ефективність функціонування аграрної сфери обумовлюється використанням нових інформаційних технологій і спеціалізованих пакетів прикладних програм. За їх допомогою можна здійснювати оперативний ціновий і ринковий моніторинг ринків сільськогосподарської продукції та продовольства, оцінювати діяльність аграрних виробників, підприємств переробних галузей і їх постачальників. Наявність інформації вирівнює умови функціонування та здійснення торгових операцій між покупцями та продавцями аграрної продукції. За її допомогою мають створюватися умови, засоби та технології для забезпечення розвитку аграрного виробництва та сільських територій, сприяти зростанню рівня життя сільського населення і розширення функціональних можливостей усіх суб'єктів аграрного ринку.

Фінансові методи. Важливим аспектом оздоровлення багатокладної ефективної аграрної сфери національної економіки є державна фінансово-кредитна політика, яка б дала змогу завершити реформування та покращити функціонування галузі, забезпечила б реалізацію цільових програм регіонального розвитку. Вона істотно впливає на розвиток усіх суб'єктів господарювання в аграрній сфері, зокрема через заходи щодо комплексного оздоровлення сільськогосподарських підприємств шляхом реструктуризації кредиторської заборгованості. Її удосконалення, збільшення доступу аграрних підприємств до банківських кредитів, перехід від короткострокового до довгострокового кредитування, зменшення відсоткових ставок за кредити, списання довгострокової заборгованості за кредитами Національного та комерційного банків, що сприятиме оздоровленню фінансово-економічного стану господарств і підприємств, створенню сприятливих умов для розширеного відтворення. Тому необхідно здійснити аналіз рівня кредиторської заборгованості усіх аграрних підприємств та рівня використання ними виробничого потенціалу. На основі цього варто списати кредиторську заборгованість основного боргу, який виник не з вини товаровиробників, тим

господарствам, які використовують свій виробничий потенціал на 75-80% та мають можливість підвищити ефективність його використання. Також доцільно забезпечити такі необхідні умови, які дадуть змогу запобігти появі нових боргів не з вини підприємств і запобігти виникненню бартерних операцій. В умовах глобалізації важливе місце відводиться великим сільськогосподарським товаровиробникам, підприємствам переробки та іншим учасникам аграрного ринку, які можуть забезпечити ефективне функціонування багатокладної аграрної економіки. Тому наявні державні фінансові ресурси доцільно спрямовувати на їх розвиток, а зовнішні інвестиції – на забезпечення ефективності функціонування неплатоспроможних аграрних підприємств.

Для формування ефективної фінансово-кредитної політики необхідні певні умови, зокрема:

- моніторинг та оцінка діючих програм державної підтримки на національному і регіональному рівні, виявлення їх ефективності й недоліків;
- забезпечення прозорості у розподілі коштів, винесенні рішень про надання допомоги та звітування про їх використання;
- дотримання цільового характеру державної підтримки, відповідно до поставлених завдань із подальшою кількісною оцінкою та визначенням конкретних термінів;
- суворий розподіл повноважень і відповідальності між державними та регіональними органами влади з метою запобігання протекціоністській політиці;
- використання чіткої системи критеріїв та процедур надання державної підтримки аграрним підприємствам – усі учасники таких відносин повинні мати чітку уяву про правила її надання, пріоритетність і першочерговість;
- відповідність критеріїв державної підтримки стратегічним напрямкам регіональної економіки та пріоритетних галузей аграрної сфери кожного регіону.

Взагалі безповоротні капітальні вкладення держави в аграрну сферу є інвестиціями, спрямованими на здійснення масштабних природоохоронних

заходів, будівництво меліоративних систем тощо.

Рушієм економічних перетворень і реформування аграрної сфери є створення такої системи оподаткування, яка сприяла б економічному розвитку аграрних підприємств України. Цьому може слугувати удосконалення системи оподаткування аграрних підприємств на довгострокову перспективу. Така система оподаткування має відповідати певним соціально-економічним умовам господарювання, проте, сучасна податкова політика перешкоджає залученню іноземного капіталу.

З 1 січня 2017 року набув чинності Закон України від 20 грудня 2016 року «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2017 році» № 1791-VIII [265], яким внесено ряд змін до Кодексу в частині врегулювання окремих питань, пов'язаних зі скасуванням спецрежиму. Згідно з пп. 4 п. 2 розділу XIX «Прикінцеві положення» Податкового кодексу України (ПКУ) з 1 січня 2017 р. втрачає чинність ст. 209 ПКУ, яка регламентує умови застосування спецрежиму сільськогосподарськими товаровиробниками [284]. Відтак, сільськогосподарські підприємства, які застосовували спеціальний режим оподаткування до 1 січня 2017 р. відповідно до ст. 209 ПКУ, включаючи платників, які були зареєстровані як суб'єкти спецрежиму (подавали податкові декларації) з 01 січня 2017 р. автоматично переведенні на загальну систему оподаткування. За таких умов, на думку експертів, аграрії втрачають майже 30 млрд грн щорічно.

Сьогодні у найскладнішій ситуації перебувають підприємства тваринництва, особливо ті, які вирощують велику рогату худобу, адже в них були найбільші пільги – 85% ПДВ залишалися в розпорядженні підприємств до 31.12.2016 р. Тому, враховуючи високу трудомісткість галузі, необхідно приділити їй більше уваги зі сторони держави.

Відтак, на 2017 рік для сільського господарства було передбачено державну підтримку у розмірі 1% від аграрної складової ВВП або 5,5 млрд гривень. Держава використовує нову модель дотування найпроблемніших галузей аграрної сфери, яка має частково компенсувати скасування спецрежиму

ПДВ.

На думку науковців, така відміна пільгового режиму оподаткування матиме негативний ефект як для виробників, так і для держави. Це призведе до зниження доходів виробників, які головним чином реінвестуються у подальший розвиток. Крім того, погіршиться інвестиційний клімат і баланс зовнішньої торгівлі. Пільгове оподаткування є одним із найдієвіших інструментів державної підтримки аграрної сфери. Проте його ефективність час від часу ставиться під сумнів, а окремі елементи системи переглядаються з огляду на дефіцит державного бюджету і відносно високу прибутковість аграрної сфери.

Викривлення у системі функціонування ринків аграрної продукції спричиняє і механізм відшкодування ПДВ. Упродовж багатьох років в Україні постійно спостерігається заборгованість із відшкодування ПДВ експортерам [31]. Власне скасування спецрежиму ПДВ для аграрних виробників частково було компенсовано прямою дотацією, що її натомість запровадив уряд. Вона передбачає повернення виробникам коштів у розмірі, пропорційному сплаченому ними ПДВ. У 2017 році, згідно з даними Держказначейства, такої дотації було надано на суму 4,1 млрд грн, а це значно менше за суми, які залишались для аграріїв в часи дії спецрежиму з ПДВ. Спостерігаються диспропорції у їх розподілі, оскільки великі аграрні виробники сплачують найбільше ПДВ і відповідно претендують на отримання найбільшого відшкодування порівняно із малими та середніми сільськогосподарськими підприємствами. Для прикладу, у 2017 році майже половину всієї дотації у розмірі 2 млрд гривень отримали підприємства групи «Миронівський хлібопродукт».

Особливо важливе місце у державному регулюванні аграрної сфери займає бюджетне регулювання. За рахунок бюджетних коштів відбувається координоване регулювання виробничих процесів за конкретними програмами. Така політика передбачає перерозподіл національного доходу для розв'язання першочергових завдань аграрної сфери [170]. Зокрема, ці кошти спрямовані на:

– розвиток сільських територій (компенсації витрат на спорудження комунікацій, розвиток соціально-побутової інфраструктури, вирішення демографічних проблем, заходи щодо захисту навколишнього середовища);

– інвестиційні проекти шляхом лізингу та прямого бюджетного фінансування (будівництво, придбання техніки та обладнання, меліорація земель і будівництво доріг);

– виплати сільськогосподарським виробникам (підтримка ринкових цін, диференційовані виплати за посівні площі та поголів'я худоби, за якість продукції тощо).

Інвестиційне забезпечення сільського господарства відбувається за рахунок формування сприятливого інвестиційного клімату аграрної сфери та формує цілісну систему економічних відносин, що будуються під впливом системи взаємопов'язаних процесів на рівні як національної економіки, так і на регіональному рівні. Визначальною умовою формування та ефективного функціонування інвестиційного механізму є дослідження чинників, що впливають на інвестиційний клімат аграрної сфери регіону.

Звернемо увагу на те, що у 2016 році капітальні інвестиції в сільське господарство склали 44 мільярди гривень, що в 1,5 рази перевищує показник 2015 року і є рекордними для галузі за весь час незалежності України. Це свідчить про високий рівень інвестиційної привабливості, інвестори позитивно оцінюють рівень прибутковості своїх вкладень.

Інвестиції є одним із важливих ресурсів економічного розвитку аграрної сфери, основою зростання конкурентоспроможності й ефективності її галузей та підприємств у сучасних умовах. Тому необхідно звернути особливу увагу на її інвестиційну привабливість. Її можна оцінити за допомогою аналізу інвестиційного клімату країни, оцінки та перспективи розвитку галузі та регіону враховуючи їх особливості, оскільки процес вирощування рослин і розведення тварин тісно пов'язаний із природно-кліматичними умовами та ресурсами. Тому виділимо основні напрямки практичної реалізації заходів з покращення інвестиційного клімату, підвищення інвестиційної привабливості аграрної сфери і рівня техніко-технологічної готовності виробництв зі сторони держави:

– удосконалення та прозорість законодавчої бази;

– стимулювання розвитку пріоритетних (експортоорієнтованих) галузей аграрної сфери;

– стимулювання утворення й розвитку малих і середніх сільськогосподарських підприємств та фермерських господарств шляхом:

а) реалізації державних стратегічних програм розвитку галузей аграрної сфери;

б) оптимізація механізму розподілу коштів державного бюджету (пільгові інвестиційні кредити та субсидії тощо);

– забезпечення моніторингу і контролю за цільовим використанням коштів державного та місцевого бюджетів;

– удосконалення системи страхування інвестиційних ризиків;

– приведення вітчизняного законодавства у відповідність до світових стандартів;

– оновлення та модернізація машино-тракторного парку тваринницьких ферм і комплексів сільськогосподарських виробників.

Кредитування та страхування. Сьогодні головним джерелом капіталовкладень в аграрну сферу є кредитування, а його відлагоджена система є першочерговою умовою для ефективного аграрного виробництва. Держава удосконалює кредитні домовленості, ведуться переговори з банками про зниження позикового відсотка, при умові що фермер на межі банкрутства. Водночас з 2000 року частково компенсуються процентні ставки на отримання кредитів комерційних банків і здійснення лізингових платежів. Розмір кредитної ставки, що компенсується, максимальний розмір кредитної ставки за залученими кредитами, а також порядок компенсації лізингових платежів визначаються Постановою КМУ «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів і компенсації лізингових платежів» від 11.08.2010 р. [277].

Програма здешевлення кредитів регулюється Постановою КМУ від 29 квітня 2015 р. № 300 «Порядок використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки заходів в агропромисловому комплексі шляхом здешевлення кредитів», де передбачено компенсацію відсоткових ставок за кредитами, залученими для покриття витрат, пов'язаних

із закупівлею пально-мастильних матеріалів, насіння, добрив, засобів захисту рослин, кормів, сировини та інгредієнтів для виробництва комбікормів, ветеринарних препаратів, спермопродукції, молодняку сільськогосподарських тварин та птиці, обладнання для тваринницьких ферм і комплексів, запасних частин для ремонту сільськогосподарської і зрошувальної техніки та обладнання, енергоносіїв, оплати послуг, пов'язаних із виконанням ремонтних робіт сільськогосподарської і зрошувальної техніки, робіт (послуг) з підготовки та обробітку ґрунту, посіву, захисту рослин від хвороб і шкідників, внесення добрив і підживлення, збирання врожаю [288].

Окрім прямих видатків, у 2017 році передбачається надання бюджетних кредитів на суму 842 млн грн, зокрема за бюджетною програмою «Формування державного інтервенційного фонду Аграрним фондом, а також закупівлі матеріально-технічних ресурсів для потреб сільськогосподарських товаровиробників» за спеціальним фондом у сумі 773 млн грн, на яку у 2016 році було заплановано 1,4 млрд грн, а виконання за 6 місяців становить лише 3,2%. Також передбачена традиційна програма кредитування фермерів на суму 65,0 млн грн, збережено програму «Фінансова підтримка заходів в агропромисловому комплексі на умовах фінансового лізингу» в звичному обсязі 3,82 млн грн [288].

Сьогодні необхідно розробити систему заходів стосовно підвищення кредитоспроможності аграрних виробників, зокрема варто здійснити інвентаризацію заборгованостей аграрних підприємств, оскільки більша їх частка припадає на бюджет. Тому доцільно списати пеню та різноманітні штрафи і нарахування. Також необхідно реструктурувати основні борги, проте, обов'язково здійснити аналіз причин їх виникнення, стану аграрних підприємств та стратегії їх розвитку. З метою акумулювання кредитних і бюджетних ресурсів, ведення єдиної кредитної політики, доцільно створити сільськогосподарський банк на державному та регіональних рівнях.

Субсидії та дотації на виробництво та придбання ресурсів. З метою фінансової допомоги тваринництву починаючи з 2003 року держава доплачує сільськогосподарським виробникам за збереження поголів'я корів м'ясного та

молочного напрямку, овець та кіз тощо, а з 2004 року запроваджено виплату бюджетних субсидій сільськогосподарським виробникам за продані ними тварини переробним підприємствам. У 2006 році введено виробничі дотації у рослинництві – бюджетні виплати на гектар зернових, ріпаку, льону. В цілому така підтримка виробників продукції рослинництва та тваринництва у 2006-2008 рр. (погектарні виплати, виплати на наявне поголів'я та доплати за здану худобу) склала у середньому 1,6-2,7 млрд грн, у 2009 р. скоротилася до 370 млн грн, у 2012 р. – до менш ніж 100 млн грн. Субсидії на придбання ресурсів передбачають компенсацію вартості добрив (діяла лише у 2004 р.) і компенсацію 30% вартості придбаної вітчизняної техніки (діє з 2002 р.).

У 2017 році на підтримку розвитку галузі тваринництва за рахунок коштів загального фонду державного бюджету за бюджетною програмою «Державна підтримка галузі тваринництва» були передбачені видатки у сумі 0,210 млн грн на забезпечення стабілізації поголів'я худоби, збільшення його чисельності та стабілізації виробництва. У 2017 році було заплановано низку бюджетних програм, де збережено традиційні, чинні у попередніх періодах, зокрема у 2013-16 рр. програми (табл. 3.4).

Таблиця 3.4 Видатки на бюджетні програми розвитку сільськогосподарських товаровиробників в Україні, млн грн*

Програми бюджетної класифікації	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.(прогноз)	Відхилення 2017 р. від 2016 р.	
						+/-	%
Фінансова підтримка заходів шляхом здешевлення кредитів	0,96	–	290,646	300,0	300,0	–	100
Фінансова підтримка заходів в АПК	–	–	–	5,0	60,0	55,0	1200,0
Підтримка садівництва	94,793	43,926	–	–	75,0	75,0	–
Підтримка тваринництва	721,0	371,204	40,584	50,0	210,0	160,0	420,0
Фінансова підтримка сільськогосподарських товаровиробників	–	–	–	–	2973,0	2973,0	–
Разом:	816,753	415,130	331,230	355,0	3618,0	3263,0	1019,2
Витрати Аграрного фонду	521,398	115,700	40,263	113,271	143,468	30,197	126,5
Всього з Аграрним фондом	1338,151	530,830	371,493	468,271	3761,468	3293,2	803,6

*Складено за даними [252, 255]

У 2017 році було заплановано 3,761 млрд грн, зокрема, фінансова підтримка сільгоспвиробників (нова програма, на 1 га площі) – 2,973 млн. грн. (78%); здешевлення кредитів – 300 млн грн (8%); підтримка тваринництва – 210 млн грн. (6%); витрати Аграрного фонду – 143 млн грн (4%); підтримка закладання молодих садів, виноградників та ягідників і нагляд за ними – 75 млн грн (2%); підтримка заходів в агропромисловому комплексі – 60 млн грн (2%) (підтримка обслуговуючих кооперативів, створення резервного запасу насіння, здешевлення страхових премій) [288].

У 2018 році за програмою «Державна підтримка галузі тваринництва» виділено майже 1 млрд грн., яка передбачає компенсацію населенню за збереження молодняку ВРХ: сільськогосподарські товаровиробники отримають 2500 грн за голову.

Велике значення для відродження скотарства, збільшення поголів'я худоба та обсягів продукції тваринництва має Національний проект «Відроджене скотарство». Ним передбачено довести кількість розведеного м'ясного поголів'я за період 2014-2022 рр. до 114,5 тис. голів; обсяги виробництва високоякісної яловичини в 2014-2022 рр. до 58,2 тис. тонн; обсяг виробництва молока за період 2013-2018 рр. до 750 тис. тонн; кількість нових робочих місць до 10 тис., а нарощування експортних поставок м'яса та молока на 25% та 15% відповідно [255].

В останні роки більше уваги приділяється підтримці українського виробника (67,1%), решта припадає на сферу послуг у сільському господарстві. Варто акцентувати увагу на тому, що головними джерелами коштів для підтримки сільськогосподарських виробників є:

– платники податків (кошти бюджету). Із цього джерела може виплачуватися підтримка виробників, споживачів і сфери послуг у сільському господарстві;

– споживачі продукції сільського господарства. Трансфери від споживачів використовують, насамперед, для підтримки виробників. Кошти споживачів можуть також спрямовуватися до бюджету (за рахунок споживачів

оплачуються, наприклад, імпорتنі мита тощо) [51].

Вибір джерел сукупної підтримки сільського господарства прямо залежить від здійснюваної в країні аграрної політики. В Україні бюджетні виплати становили 71,54% у сукупній підтримці сільського господарства (0,44% у ВВП), у США – 98% (0,89% у ВВП), у ЄС – 86,8% (0,62% у ВВП) [435].

У 2017 році у бюджеті Міністерства аграрної політики і продовольства було заплановано 7,43 млрд грн у тому числі 5,36 млрд. грн. загальний та 2,07 млрд грн спеціальний фонди, у співвідношенні 72:28 (у 2013 році було 58:42). Такі обсяги зможуть забезпечити виконання фінансування програм, оскільки частка загального фонду у структурі більша. Водночас у 2017 році збільшено порівняно із 2016 роком прогнозні показники видатків зведеного бюджету у 3,4 рази, у тому числі по загальному на 3,47 млрд грн, або у 3,3 рази, по спеціальному фондах на 1,52 млрд грн, або 3,7 рази. (таблиця 3.5)

Таблиця 3.5 Динаміка видатків на Міністерство аграрної політики та продовольства у Зведеному бюджеті, млрд грн*

Показники	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р. (прогноз)	Відхилення 2017 р. від 2016 р.	
						+/-	%
Всього видатків,	7,194	5,501	2,124	2,171	7,432	5,261	342,3
у т. ч. загальний фонд	4,175	3,359	1,613	1,617	5,357	3,740	331,3
спеціальний фонд	3,018	2,142	0,511	0,554	2,075	1,521	374,5
Частка видатків у видатках ДБ	1,78	1,28	0,37	0,32	0,96	0,64	300,0
Видатки апарату,	3,613	2,637	0,526	0,663	4,018	3,355	606,0
у т.ч. загальний фонд	1,669	1,487	0,450	0,510	2,371	1,861	464,9
спеціальний фонд	1,944	1,150	0,076	0,153	1,646	1,493	1075,8

(без урахування тимчасово окупованої території АР Крим і м. Севастополь)

*Складено за даними [252, 255]

Частка аграрного бюджету у видатках Державного бюджету закладена на рівні 0,96%, що свідчить про вирівнювання спадної тенденції у 2015-2016 рр., коли вона не перевищувала 0,37%.

Зауважимо, що обсяги державної фінансової підтримки сільського господарства України зростають як за рахунок збільшення прямої державної підтримки, так і за рахунок запровадження механізмів оподаткування.

Враховуючи те, що сільськогосподарське виробництво знаходиться в зоні ризикового землеробства (регулярні негативні наслідки заморозків, посух, тощо), необхідна державна підтримка у напрямі страхування аграрного виробництва, компенсації затрат на придбання матеріальних ресурсів та енергоносіїв. Сільськогосподарське страхування має розвиватися на засадах приватної ініціативи, вільного доступу до ринку. Тому з 1 липня 2012 року було прийнято Закон України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою» [281], який передбачає надання сільськогосподарському товаровиробнику коштів з державного бюджету у вигляді субсидій для оплати частини страхового платежу (страхової премії), нарахованого за договором страхування. Це сприятиме активному розвитку страхового ринку в аграрному виробництві та дасть змогу виробникам зменшити затрати на страхування сільськогосподарської продукції. Проте, сьогодні майже 80% від загальної кількості договорів страхування сільськогосподарського виробництва становлять договори страхування банківської застави [58].

Водночас, відсутній механізм державної компенсації при страхуванні сільськогосподарської продукції, передбачений Законом України «Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою».

Цінова політика відіграє ключову роль у розподілі національного доходу, адже за допомогою цін аграрне виробництво підпорядковується суспільним потребам. Тому втручання держави у процес формування цін здійснюється у трьох формах: обмеження рівня цін, введення податкових платежів, державна підтримка цін через дотації [66].

Регулювання цін було запроваджене після ухвалення у 2004 році Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» за найважливішими видами сільськогосподарської продукції шляхом застосування мінімальних закупівельних цін, а у 2005 році для ефективнішої цінової політики було створено Аграрний фонд.

Відтак, формуючи цінову політику, необхідно враховувати паритетність цін на промислову й аграрну продукцію; доходи фермерів на вкладений капітал, їх прибутки та фінансові можливості розширення виробництва.

Одним із визначальних векторів державної політики є зниження ціни на сільськогосподарську продукцію з одночасним зростанням її пропозиції на внутрішньому та зовнішньому ринках. За такої політики важливу ціноутворюючу роль мають відіграти цільові субсидії господарствам, які мають низький рівень доходів шляхом стимулювання імпорту (введення експортних тарифів і квотування), а також здійснення державних товарних інтервенцій [439].

З метою оцінки впливу аграрної політики держави залежно від цінового чинника на продукцію сільського господарства використовується номінальний коефіцієнт захисту виробника – НКЗВ (Nominal Protection Coefficient for producers), який розраховується як відношення середньої ціни, сплаченої споживачами та отриманої виробниками на внутрішньому ринку, до ціни на світовому ринку. Якщо НКЗВ дорівнює одиниці, то держава їх не захищає і не дискримінує, якщо менше – виробники вважаються незахищеними (відбувається неявне оподаткування виробників за рахунок низьких внутрішніх цін), якщо більше – виробники захищені й отримують ціни за свою продукцію вищі за світові.

Ще одним вектором державної політики у сфері підтримки сільськогосподарських виробників є вплив на споживачів сільськогосподарської продукції. Підтримку споживачам можна надавати за рахунок трьох джерел:

- трансфери споживачам від виробників продукції сільського господарства. Якщо вони здійснюються у зворотному напрямку, то набувають негативного значення;

- трансфери споживачам від інших організацій (крім виробників). Якщо трансфери здійснюються у зворотному напрямку, від споживачів до інших організацій, то вони вказуються з негативним знаком;

– трансфери споживачам із бюджету [350].

З метою підвищення ефективності функціонування сільськогосподарських товаровиробників, зростання рентабельності виробництва необхідно створити сприятливі організаційно-економічні умови. Наріжним каменем сьогодні є диспаритет цін на сільськогосподарську продукцію та промислові товари, особливо енергоносії. Він перешкоджає принципу рівноправ'я на ринку, а через невеликі доходи в аграрній сфері формується високий рівень бідності, відбувається зменшення чисельності сільського населення. З метою усунення цього негативного явища варто здійснювати моніторинг цін, регулювання їх рівня використовуючи зарубіжний досвід, який передбачає жорстку регламентацію внутрішнього продовольчого ринку та розробку системи регулювання цін за кожним видом продовольства.

Проблема ще і в тому, що мінеральні добрива, техніка, обладнання та паливно-мастильні матеріали сільгоспвиробники закупають переважно в підприємств-монополістів за вимушеними цінами, а продукцію вимушені продавати за цінами, що визначають переробні підприємства, що в свою чергу спричиняє одержання надприбутків несільськогосподарськими підприємствами.

У провідних країнах світу з метою запобігання виникнення втрат від таких процесів прийнято закони, що регламентують такі питання. Тому, на нашу думку, доцільним було би здійснювати регламентацію процедур ціноутворення враховуючи усі чинники виробництва, особливо на енергоносії та промислові товари, що закупають сільськогосподарські товаровиробники. Водночас, ціни на сільгосппродукцію необхідно встановлювати на основі нормативних індикаторів, що є базою для формування гарантованих цін, для розрахунку компенсацій і дотацій. Це дасть змогу встановити паритетність обміну сільського господарства з іншими галузями національної економіки та забезпечити розширене виробництво.

Регулювання земельних відносин. Державна політика з питань земельних відносин також відіграє важливу роль у функціонуванні сільськогосподарських

підприємств. Документами, що регламентують ці відносини є Земельний кодекс України [92], Закони України «Про оренду землі» [280], «Про землеустрій» [278], «Про розмежування земель державної та комунальної власності» [283].

Цими нормативними документами регламентуються такі відносини:

- захист прав власності та законних інтересів власників землі;
- включення земель сільськогосподарського призначення до ринкового обігу та його державне регулювання;
- удосконалення орендних відносин;
- стимулювання раціонального й ефективного використання земель, екологізація сільськогосподарського землекористування [339].

З 1 січня 2013 р. набрали чинності Закони України «Про державний земельний кадастр» та «Про реєстрацію речових прав на нерухоме майно», які значно змінили основні принципи регулювання земельних відносин. Проведення земельної реформи та трансформація відносин власності мали свої недоліки, зокрема, не було чітко сформульованого механізму й економічної моделі. Не було враховано цілого ряду чинників, які істотно впливають на цей процес.

Сьогодні, з розвитком інтеграційних процесів і кооперації виробників з переробниками, розвитком інтегрованих формувань, відбувається концентрація землі і капіталу в руках великих агрохолдингів. Як зазначає П. Макаренко, великі аграрно-промислові формування здатні підвищити ефективність реального сектора економіки, здійснювати позитивний вплив на розвиток регіонів, інфраструктури, створювати нові технології, сприяти зростанню зайнятості, тобто вирішувати комплекс гострих соціально-економічних проблем [149, с. 254].

Кількість великих ферм, наприклад у США, постійно збільшується, вони створюють велику перевагу держави на світовому ринку сільськогосподарських продуктів. У цій країні нині їх налічується понад 8%, але вони виробляють 73%

продукції, одержують 78% чистого прибутку від загального прибутку всіх ферм. Саме великі підприємства забезпечують сьогодні продовольчу безпеку [7].

Проте дрібні сільгоспвиробники різних форм власності та господарювання не можуть встояти перед поглинанням таких підприємств, втрачають свою самостійність і стають їх структурними складовими, а земля потрапляє в статутний фонд агрохолдингу або викупляється. Щоб не допустити концентрації землі в руках кількох великих власників, необхідно запровадити обмеження на розміри власності на земельні ділянки для фізичних осіб і здійснювати передачу землі в оренду з урахуванням прав власників. Такий процес має відбуватися виключно під наглядом держави. Отже, упродовж 2005-2010 рр. відбувався інтенсивний розвиток агрохолдингів, зокрема формувалися вертикально інтегровані структури та укрупнення земельного банку, залучався іноземний капітал в аграрне виробництво.

У цей же період, з 2011 по 2016 роки, відбувається сповільнення темпів нагромадження землі, земельний банк зменшується, зменшуються обсяги іноземних інвестицій, з метою підвищення ефективності виробництва використовуються сучасні методи управління. Варто звернути увагу на чинники, які призвели до такого скорочення земельних угідь агрохолдингів. Зокрема, це несприятлива цінова кон'юнктура на світових ринках сільськогосподарської продукції та знецінення національної валюти, нестабільна політична ситуація пов'язана із бойовими діями у зоні АТО, зростання податкового навантаження на виробників сільськогосподарської продукції відповідно до змін Податкового кодексу України з відміною фіксованого податку.

У 2016 р, за даними АПК-Інформ, в Україні функціонувало більше 70 агрохолдингів, загальний земельний банк яких становить 5 млн га орної землі, (майже 20% ріллі). Вони є найбільшими виробниками зернових і технічних культур та мають найбільші потужності зі зберігання зерна. Зазначимо, що найбільша питома вага агрохолдингів у виробництві зернових у Вінницькій, Тернопільській, Хмельницькій, Чернівецькій, Сумській, Житомирській областях.

Найбільша частка земельного банку засіяна технічними культурами таких агрохолдингів як Астарта-Київ (76%), Індустріальна молочна компанія (75%), Кернел (74%), Миронівський хлібопродукт (71%), а основними технічними культурами є соняшник, соя, рапс, кукурудза на зерно та цукровий буряк (рис. 3.36).

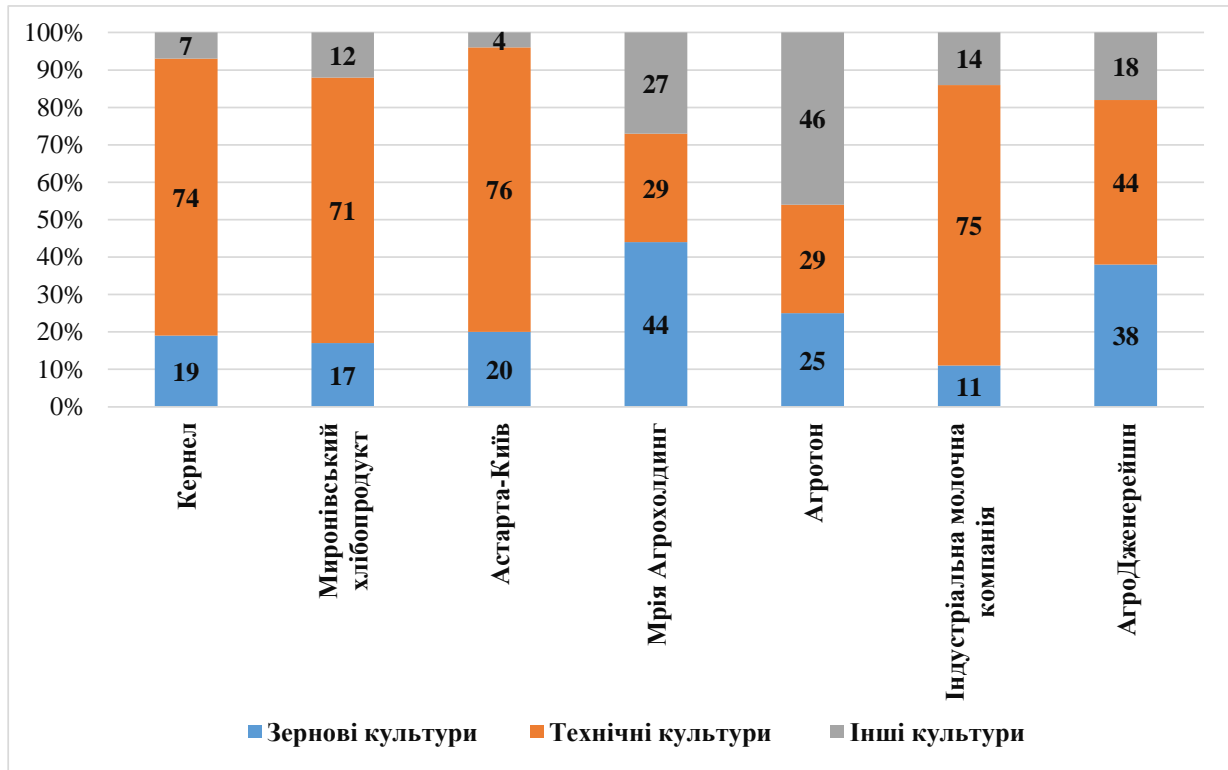

Рисунок 3.36 – Структура посівних площ найбільших агрохолдингів України в розрізі сільськогосподарських культур у 2016 році*

*Побудовано автором за публікаціями [104]

Вирощування та експорт продуктів переробки і насіння технічних культур дає змогу їм отримати десятки мільйонів доларів прибутку (табл. 3.6), при чому більшість агрохолдингів отримала прибуток у період кризи, що визначає їх чітку експортну спрямованість.

Вони відіграють провідну роль в економічному розвитку аграрної сфери, адже їх успішне функціонування забезпечує високі експортні позиції України, сприяє поглибленню сільськогосподарської інтеграції та раціональній організації виробництва, використанню нових технологій, сортів рослин та порід тварин.

Таблиця 3.6 Деякі показники діяльності найбільших агрохолдингів України [104]

Назва агрохолдингу	Земельний банк, тис. га (на 01.01.2017)	ЕВІТДА на гектар, дол. США (на 31.12.2016)	Зберігання, місткість, млн т
UkrLandFarming	605	324	2,6
Кернел Груп	575	350	2,6
Агропросперис (NCH)	430	500	1
Миронівський хлібопродукт (МХП)	370	276	1,5
Астарта-Київ	250	370	1,1

Проте діяльність агрохолдингів провокує виникнення низки негативних моментів, зокрема, високий рівень інтенсифікації виробництва аграрної продукції та концентрація земельних угідь спричиняють їх виснаження.

Зазначимо, що створення агрохолдингів в цілому істотно сприяє збільшенню інвестицій в аграрну сферу, а їх розвиток супроводжується постійним нарощуванням капіталізації. Цей процес відбувається не лише за рахунок перетворення частини прибутку підприємств у додатковий капітал, а й залучення коштів інвесторів через емісію акцій та розміщення їх на фондових біржах провідних країн світу.

Окрім того, важливе значення має здійснення ринкової та кадастрової оцінки земельних ресурсів, а також важливу роль має відіграти створення відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 2 липня 2012 р. № 609, Земельного банку. Як зазначають джерела інформації, припускають, що новостворений Державний земельний банк виконуватиме три основні стратегічні цілі:

– фінансова підтримка малих і середніх сільськогосподарських виробників (забезпечення «пільговими» (субсидійованими) кредитами малих і середніх фермерів України за процентною ставкою близько 8-9% річних, під заставу земельних ділянок боржників чи на правах оренди, якщо земля здається в оренду). Вважають, що земельний банк виконуватиме функції, аналогічні державному банку розвитку, який задіяний у сфері сільського господарства,

управлятиме державними земельними ділянками та підтримуватиме Національні програми розвитку аграрної сфери;

– управління земельними ділянками державної власності (землі під сільське господарство займають близько 69% (41,6 млн га) території України (60,4 млн га). Ці 41,6 млн га сільськогосподарських угідь розподілені між приватними власниками (30,8 млн га) та державою (10,7 млн га). Останні з названих розкидані по всій території України);

– підтримка Національної програми розвитку сільськогосподарської сфери (банк регулярно отримуватиме субсидії з бюджету, виділеного на неї, а далі направлятиме їх компаніям, які мають законні підстави на їх отримання).

На рівні з іншими напрямками помітну роль відіграє соціальна складова державної політики в аграрній сфері. Зокрема, уваги потребує формування та реалізація програм соціальної спрямованості та комплексного розвитку сільських територій. Проблема надзвичайно нагальна, адже загалом за роки незалежності, за даними Держкомстату, з карти України зникло 475 сіл, а нових було створено лише 71. Причинами зникнення сіл та зменшення чисельності сільського населення є демографічна криза, урбанізація та старіння нації. За результатами дослідження Департаменту економічних та соціальних справ ООН, починаючи з 70 - х років минулого століття сільське населення в Україні зменшилося на 13,3%, в результаті чого 69% населення держави мешкають нині в містах, селяни ж складають 31% [266].

З огляду на таку ситуацію, нині в Україні продовжується робота над виконанням завдання Президента щодо розвитку сільських територій. Так, Уряд продовжує підтримку селянських господарств через сільгоспкооперацію та бюджетні програми. Мінагрополітики розробляє Проект концепції розвитку сільських територій на період до 2025 року, яка забезпечить максимальний розвиток сільських територій усіх регіонів [358].

Нині актуальним напрямом державної політики є надання адресної підтримки фермерським господарствам. У 2016 році в Україні налічується 33,7 тис. фермерських господарств. Вони обробляють 4437,9 тис. га землі. Найбільша кількість фермерських господарств знаходиться в Одеській області

– 3966, де середня площа земель, яку вони обробляють, становить 100,8 га. Друге місце посідає Миколаївська область, де фермерську діяльність здійснюють 3373 господарства, на кожне з яких припадає 104,4 га. У Вінницькій області 1894 господарства, кожне з яких в середньому обробляє 132,2 га, у Тернопільській області 620 господарств, кожне з яких в середньому обробляє 109,2 га, а в Хмельницькій області 1095 господарств, кожне з яких в середньому обробляє 122,5 га, при тому, що середнє значення по Україні становить 131,8 га. Найбільша середня площа оброблюваних земель одним фермерським господарством зафіксована у Луганській області – 283,9 га, на другому місці Харківська область – 218,6 га, найменша – у Закарпатській області – 10,4 га (табл. 3.7).

Така підтримка надається для виробництва, переробки і збуту виробленої продукції, для придбання техніки, обладнання, поновлення обігових коштів, виробництва та переробки сільськогосподарської продукції, будівництва та реконструкції виробничих і невиробничих приміщень, у тому числі житлових (загальною площею не більше 125 кв. метрів), для закладання багаторічних насаджень, розвитку кредитної та обслуговуючої кооперації, в тому числі для сплати пайових внесків до пайових фондів сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів, утворених фермерськими господарствами самостійно або разом з членами особистих селянських господарств, зрошення та меліорації земель.

Фінансова підтримка на конкурсних засадах надається на поворотній основі (на термін до 5 років) у розмірі, що не перевищує 250 тис. грн.

У рамках підтримки новостворюваних фермерських господарств передбачена фінансова допомога на безповоротній основі для компенсації витрат, пов'язаних із придбанням першого трактора, комбайна, вантажного автомобіля. Розмір фінансової підтримки упродовж одного бюджетного року надається фермерському господарству у розмірі 30%, але не більше 150 тис. гривень за одиницю техніки [275].

Таблиця 3.7 Динаміка кількості фермерських господарств та площ оброблюваних ними земель*

Області	1995 р.			2000 р.			2010 р.			2014 р.			2015 р.			2016 р.		
	Кількість гос-ств	Площа с/г угідь, тис. га	Площа с/г угідь на 1 г- во, га	Кількість гос-ств	Площа с/г угідь, тис. га	Площа с/г угідь на 1 г- во, га	Кількість гос-ств	Площа с/г угідь, тис. га	Площа с/г угідь на 1 г- во, га	Кількість гос-ств	Площа с/г угідь, тис. га	Площа с/г угідь на 1 г- во, га	Кількість гос-ств	Площа с/г угідь, тис. га	Площа с/г угідь на 1 г- во, га	Кількість гос-ств	Площа с/г угідь, тис. га	Площа с/г угідь на 1 г- во, га
Україна	34778	786,4	22,6	38428	2157,6	56,1	41524	4290,8	103,3	33084	4578,3	138,3	32303	4343,7	134,5	33682	4437,9	131,8
АР Крим	1218	17,8	14,6	1535	48,8	31,8	1554	145,2	93,4									
області																		
Вінницька	846	18,4	21,7	974	60,6	62,2	1670	214,1	128,2	1648	274,6	166,6	1733	249,2	143,8	1894	250,3	132,2
Волинська	595	9,1	15,3	528	11,3	21,4	706	38,3	54,2	579	47,1	81,3	565	48,2	85,3	600	55,2	92,0
Дніпропетровська	2549	72,3	28,4	3027	293,5	97,0	3341	450,9	135,0	3165	491,5	155,3	3179	451,5	142,0	3194	455,2	142,5
Донецька	2089	48,6	23,3	2154	126,3	58,6	1569	209,1	133,3	1348	240,2	178,2	924	171,8	185,9	956	181,4	189,7
Житомирська	310	6,0	19,4	501	39,0	77,8	741	62,7	84,6	548	62,0	113,1	547	62,6	114,4	586	68,8	117,4
Закарпатська	1054	4,8	4,6	1454	11,2	7,7	1606	13,7	8,5	977	10,6	10,8	883	10,0	11,3	939	9,8	10,4
Запорізька	1695	53,8	31,7	2191	172,1	78,5	2283	338,6	148,3	2068	387,9	187,6	2041	341,4	167,3	2046	346,6	169,4
Івано-Франківська	697	5,6	8,0	632	22,1	35,0	561	23,5	41,9	444	28,0	63,1	445	28,0	62,9	507	29,1	57,4
Київська	923	20,3	22,0	1222	68,5	56,1	1395	139,6	100,1	1110	143,4	129,2	1133	148,3	130,9	1226	152,6	124,5
Кіровоградська	1792	62,4	34,8	2216	234,0	105,6	2457	388,3	158,0	2430	439,1	180,7	2465	414,9	168,3	2550	417,3	163,6
Луганська	1293	50,9	39,4	1532	170,7	111,4	1401	263,9	188,4	990	238,8	241,2	757	216,2	285,6	802	227,7	283,9
Львівська	1189	12,7	10,7	1164	52,1	44,8	956	52,1	54,5	760	50,7	66,7	727	51,4	70,7	788	55,4	70,3
Миколаївська	4981	99,6	20,0	4260	134,4	31,5	4555	361,1	79,3	3408	351,2	103,1	3338	351,5	105,3	3373	352,2	104,4
Одеська	4095	61,3	15,0	4867	151,7	31,2	5766	334,0	57,9	4038	429,0	106,2	3963	415,8	104,9	3966	399,6	100,8
Полтавська	1343	31,5	23,5	1393	76,0	54,6	1657	199,9	120,6	1665	222,8	133,8	1714	231,8	135,2	1804	242,8	134,6
Рівненська	347	4,9	14,1	495	54,1	109,3	550	36,6	66,5	385	34,1	88,6	356	30,5	85,7	371	30,8	83,0
Сумська	956	26,2	27,4	797	42,0	52,7	730	105,9	145,1	597	113,2	189,6	600	115,0	191,7	639	120,2	188,1
Тернопільська	753	11,5	15,3	696	22,9	32,9	773	68,8	89,0	582	63,6	109,3	576	63,9	110,9	620	67,7	109,2
Харківська	1035	33,9	32,8	1179	108,8	92,3	1196	229,6	192,0	1091	263,6	241,6	1127	251,6	223,2	1211	264,7	218,6
Херсонська	2783	91,3	32,8	3013	139,9	46,4	2393	246,3	102,9	2050	273,6	133,5	1990	269,7	135,5	2047	275,3	134,5
Хмельницька	522	11,2	21,5	784	47,3	60,3	1267	131,5	103,8	1022	126,8	124,1	1027	133,6	130,1	1095	134,1	122,5
Черкаська	509	11,7	23,0	713	34,0	47,7	1132	130,5	115,3	1090	145,4	133,4	1120	151,3	135,1	1274	156,3	122,7
Чернівецька	629	3,4	5,4	626	7,7	12,3	774	27,9	36,0	601	31,1	51,7	585	29,6	50,6	596	29,4	49,3
Чернігівська	575	17,2	29,9	475	28,6	60,2	481	78,7	163,6	488	110,0	225,4	508	105,9	208,5	598	115,4	193,0

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

Заслуговує уваги підтримка фермерських господарств у європейських країнах, США, Канаді, де вона має системний різнобічний характер. Відповідно ефективність такої підтримки істотно вища.

Варто зауважити, що у Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, яка спрямована на ефективний розвиток аграрної сфери національної економіки, метою якої є задоволення потреб внутрішнього ринку та забезпечення зайняття провідних позицій на світовому ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, враховано основні позитивні сторони зарубіжного досвіду з урахуванням вітчизняної специфіки. Тут виокремлено принципи у сфері організації аграрного виробництва та формування і реалізації державної аграрної політики, які доцільно порівняти із принципами спільної аграрної політики Євросоюзу (табл. 3. 8).

Проаналізувавши принципи аграрної політики Євросоюзу чітко видно досконалість її та велику спрямованість на захист свого аграрного товаровиробника та споживача сільськогосподарської продукції. Виходячи із принципів вітчизняної аграрної політики проглядається прагнення до виведення аграрної сфери України на істотно новий рівень з орієнтацією на європейську модель господарювання.

Досягнення стратегічних цілей та пріоритетів можливе шляхом реалізації основних напрямів: забезпечення продовольчої безпеки держави; удосконалення земельних відносин; формування довгострокової мотивації діяльності учасників аграрного ринку; дерегуляція господарської діяльності, розвиток саморегулювання ринків та адаптації технічного регулювання до міжнародних стандартів і вимог; підвищення конкурентоспроможності продукції сільського господарства та продовольства; підтримка багатокладності для ефективного розвитку галузей аграрної сфери економіки; раціональне використання природних ресурсів [339].

Таблиця 3.8 Принципи державної аграрної політики України та спільної аграрної політики Євросоюзу*

Принципи САП ЄС		Принципи аграрної політики України	
Фінансової солідарності	Перерозподіл доходів між державами-членами через загальний бюджет і забезпечення оптимального рівня перенесення доходів для держав-членів і країн-кандидатів	Збалансованості	Збалансованість розвитку аграрної сфери за економічними, соціальними й екологічними критеріями
Преференції фермерам ЄС	Пріоритетний розвиток “внутрішнього” виробництва з метою підвищення рівня самозабезпеченості сіл сільськогосподарськими продуктами ЄС	Пріоритетності	Пріоритети розвитку експортоорієнтованих галузей аграрної сфери
Стабільності правового регулювання аграрної політики ЄС	Чітке, впорядковане та передбачене законодавство	Забезпечення продовольчої безпеки	Обсяги виробництва продуктів харчування мають забезпечувати потреби населення у мінімальних нормах споживання. Упередження загроз продовольчої безпеки
Пропорційності	Визначає в якій мірі та формі необхідно співпрацювати державам-членам	Стратегічного управління розвитком аграрної сфери	Управління та координація функціонування усіх галузей аграрної сфери та оперативний вплив на кон'юнктуру ринку
Недискримінації	Спільна організація сільськогосподарських ринків забороняє будь-яку дискримінацію між виробниками і споживачами всередині ЄС	Диференціації	Обґрунтований розподіл підходів до створення умов для державної підтримки аграрних товаровиробників залежно від установлених законодавством критеріїв їх діяльності
Відкритої ринкової економіки з вільною конкуренцією	Жодна держава не повинна обкладати продукцію інших країн - членів будь-якими видами внутрішніх податків, що перевищують ті, якими прямо або опосередковано обкладається аналогічна вітчизняна продукція	Мотивації	Формування вмотивованого виробника сільськогосподарської продукції
Обережності	Країна має право робити певні кроки, що обмежують доступ на ринок продукції, виробництва і споживання якої здатне привести до серйозних наслідків для здоров'я людей і навколишнього середовища	Кооперації та кластерної організації	Кооперування аграрних товаровиробників та формування продовольчій кластерів
Внутрішній (спільний) ринок	Сільськогосподарські товари можуть переміщатися по території ЄС без яких-небудь митних і тарифних обмежень. Єдині для всіх ціни, правила конкуренції санітарні та ветеринари	Багатоукладності та регіоналізації	Розвиток селоутворюючих господарств (сімейних господарств і аграрних підприємств різних організаційно-правових форм) Врахування регіональних особливостей

*Складено автором на основі [339]

На основі викладеного ми пропонуємо структуру організаційно-економічного механізму реалізації державної політики та стратегічного управління в аграрній сфері в сучасних умовах господарювання (рис. 3.37).

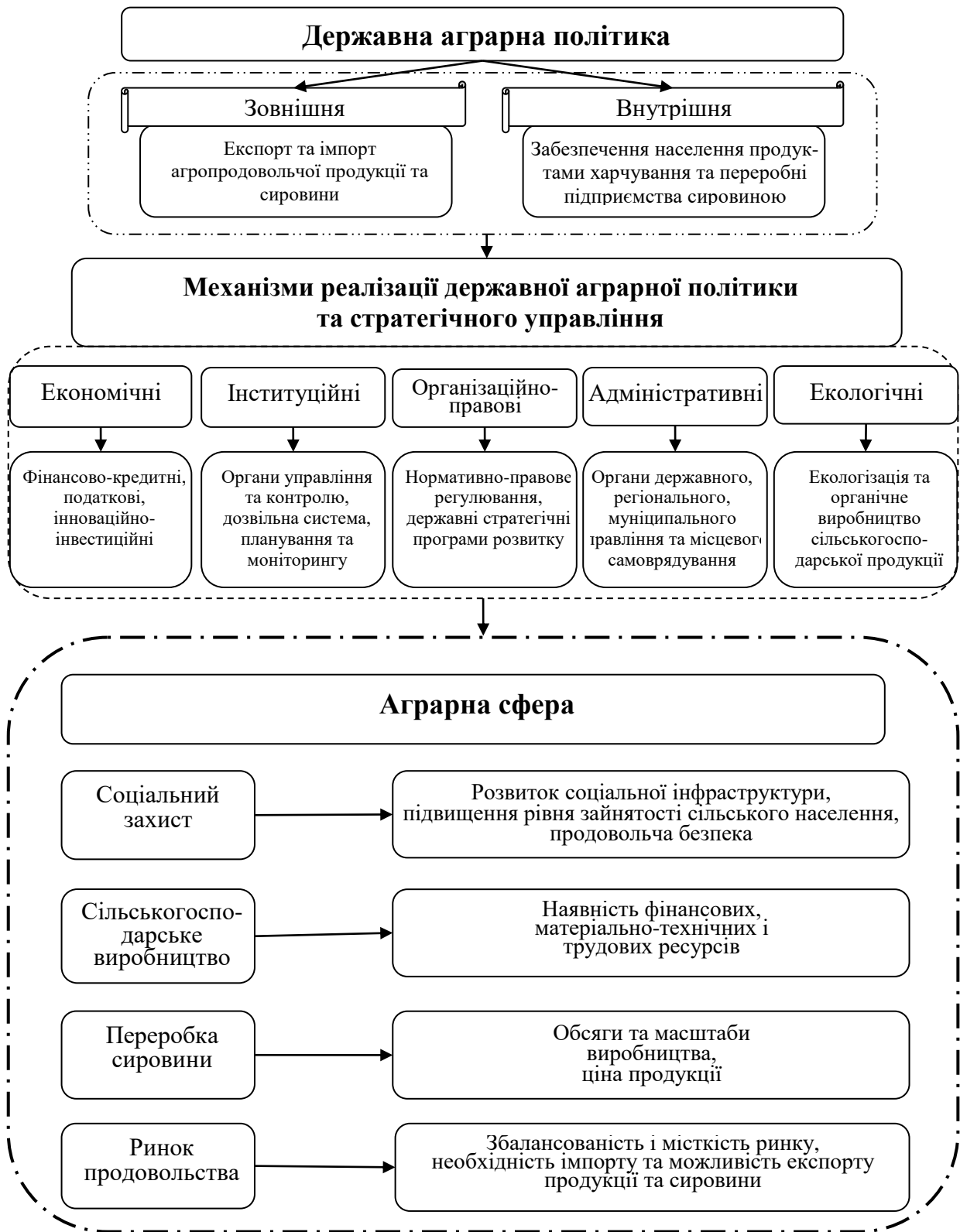

Рисунок 3. 37 – Організаційно-економічний механізм реалізації державної політики та стратегічного управління в аграрній сфері*

*Побудовано автором

На нашу думку це дозволить реалізувати можливості та бажання держави вивести аграрну сферу національної економіки на істотно новий рівень функціонування.

На основі проаналізованих і детально досліджених проблем формування державної політики в аграрній сфері, можна зробити певні висновки.

В умовах глобалізації світової економіки держава, вирішуючи проблеми продовольчої та економічної безпеки, формує нормативно-правову базу, розробляючи та реалізовуючи стратегії функціонування аграрної сфери у регіонах, реалізовуючи регіональні програми розвитку сільських територій, виконує певні функції, зокрема системоформуючу, системовідтворювальну та системорозвиваючу.

Сьогодні, за сприятливих природних та економічних умов аграрна сфера не зможе збільшувати обсяги виробництва сільськогосподарської продукції без допомоги держави. Адже збитковість, слабка матеріально-технічна база, недосконалі фінансово-кредитні та ринкові відносини роблять велику частину сільськогосподарських і приватних підприємств малоефективними. Тому державна аграрна політика має бути спрямована на підтримку таких господарств і забезпечення сталого розвитку аграрної сфери національної економіки, базуватися на національних пріоритетах та враховувати необхідність інтеграції України до Європейського Союзу та світового економічного простору з урахуванням зарубіжного досвіду. Пріоритетне значення повинно надаватися продовольчій безпеці, перетворенні її на високоефективний, конкурентоспроможний на зовнішньому та внутрішньому ринках сектор економіки, комплексний розвиток сільських територій та розв'язання соціальних проблем села. Основними векторами державної аграрної політики має стати удосконалення системи державного управління; державна підтримка суб'єктів аграрної сфери шляхом концентрації державних ресурсів на пріоритетних напрямках розвитку, формування сприятливої цінової, фінансово-кредитної, страхової, податкової та бюджетної політики; сприяння розвитку конкурентоспроможного сільськогосподарського виробництва на

основі кооперації та інтеграції; створення сприятливих умов для реалізації експортного потенціалу, формування ринкових відносин та охорони землі; запровадження сучасних механізмів і методів формування прозорого ринку сільгосппродукції, продовольства, капіталу та робочої сили; посилення соціального захисту сільського населення.

На підставі викладеного нами пропонується активніше використовувати державні цільові програми підтримки, а саме державні закупівлі через Аграрний фонд, Державний комітет матеріального державного резерву, ДАК «Хліб України», а також державну підтримку обов'язкового страхування аграрного виробництва.

Вважаємо, що головним завданням аграрної політики України на сучасному етапі є забезпечення соціально-економічного захисту вітчизняного сільськогосподарського виробника, формування внутрішнього ринку продовольства та реалізація експортного потенціалу галузі, покращення матеріально-технічної бази та трудового потенціалу, удосконалення механізмів ціноутворення, використання енергозберігаючих технологій, екологізації та раціональне землекористування. Необхідно мінімізувати вплив диспаритету цін між вартістю сільськогосподарської продукції та вартістю ресурсів, необхідних для виробництва цієї продукції; зміцнити господарські зв'язки між сільгоспвиробниками та переробниками сільськогосподарської сировини; ефективно використовувати бюджетні кошти; збільшити підтримку малих і середніх товаровиробників; покращити соціальні умови життя на селі, здійснювати державне регулювання продовольчого імпорту. Варто привести у відповідність до вимог ЄАП та СОТ стандарти якості продукції. Важливе значення для підвищення ефективності аграрного виробництва має стимулювання широкого використання замкнутого циклу виробництва та переробки сільськогосподарської продукції.

Отже, сьогодні сільське господарство України є однією з найважливіших галузей матеріального виробництва, яке за рахунок своїх специфічних особливостей і циклічності виробництва у сучасних ринкових умовах займає

провідне місце та має експортоорієнтовану спрямованість. Саме тому становлення ринкової економіки вимагає, насамперед, здійснення кардинальних трансформацій у функціонуванні системи державного регулювання сільськогосподарського виробництва, адже одним із основних концептуальних положень реалізації аграрної політики України є гарантування поступального розвитку аграрної сфери, створення умов для стабілізації та нарощування виробництва сільськогосподарської продукції та вихід на світовий ринок. Пріоритетним напрямом аграрної політики держави має стати орієнтація на збалансоване поєднання державного регулювання економіки аграрного виробництва з економічною свободою підприємств враховуючи як вітчизняний, так і зарубіжний досвід з метою інтеграції у європейський економічний простір.

Висновки до розділу 3

1. Оцінюючи рівень забезпеченості сільськогосподарськими угіддями, зазначимо, що Україна (1 га на одну особу) серед країн Європи відстає лише від Росії (1,49 га на одну особу) та випереджає усі європейські країни за забезпеченістю ріллею (0,98 га на одну особу), а у світі – відстає лише від Канади (1,54 га ріллі на одну особу).

2. Сучасний потужний потенціал у виробництві сільськогосподарської продукції, який сьогодні використовується не в повному обсязі – основний фонд орних земель України формують чорноземи (62%).

Відзначимо, що за роки проведення реформ в аграрній сфері та намагання нових землевласників одержати високі прибутки без дотримання відповідних агротехнологічних норм призвело до деформації структури посівних площ сільськогосподарських культур, що негативно позначилося на структурі та якості ґрунтів.

Власне високий рівень рентабельності виробництва окремих сільськогосподарських культур (наприклад рівень рентабельності виробництва насіння соняшнику у 2016 році становив 63% (у 2015 році – 78,4 %), а також орієнтація великих аграрних господарств на вирощування окремих

експортоорієнтованих сільськогосподарських культур, переважно зернових, спричинили збільшення площ їх посівів у загальній посівній площі сільськогосподарських культур з 45 % у 1990 р. до 53,3 у 2016 році (у 2015 р. – 54,8 %), технічних – з 11,6% у 1990 р. до 32,8% у 2016 році (у 2015 р. – 31,0 %) відповідно та зменшення площ посівів кормових культур з 37 % у 1990 р. до 7,1% у 2016 році (у 2015 р. – 7,4 %).

3. Проведений аналіз середньомісячної номінальної заробітної плати працівників за видами економічної діяльності, засвідчив, що у 2016 році її частка у сільському господарстві до загального показника становила 80,9%, (у 2015 р. – 78,9%), вона майже найнижча, за виключенням освіти, охорони здоров'я, поштової та кур'єрської діяльності.

Доведено, що систему ефективності діяльності аграрних підприємств необхідно сформувавши таким чином, щоб можна було відслідковувати взаємопов'язані та взаємодоповнюючі результати, котрі в свою чергу можна було би співставити з виробничими витратами або ресурсами, де головним узагальнюючим показником економічної ефективності є рівень рентабельності.

4. У процесі дослідження рентабельності сільськогосподарського виробництва відзначимо її зменшення у 2016 році на 8,3% до 37,3% (у 2015р. – 45,6%, 2014 р. – 25,8%), у рослинництві цей показник знизився лише на 6,3% – з 50,6% до 44,3%, тоді як у тваринництві – на 14,4% (з 22,1% до 7,7%). Рівень рентабельності виробництва продукції тваринництва став найнижчим з 2010 року. Схожа тенденція майже за усіма основних видах продукції рослинництва, включаючи зернові і соняшник, а виробництво картоплі стало збитковим: -3,2% проти 24,2% у 2015 році. За зерновими та зернобобовими культурами рівень рентабельності зменшився з 43,1% до 37,7%, насінням соняшника – на 80,5% до 61,9%, овочами відкритого ґрунту – майже у 2,5 разу (з 47,5% до 19,4%).

Досліджуючи обсяги валового виробництва сільськогосподарської продукції відзначимо її збільшення у 2016 році на 6,3% порівняно з 2015 роком, хоча частина території України тимчасово окупована. Загалом, обсяг валового виробництва в аграрній сфері у 2016 році склав 254,6 млрд. грн., що на 15,2 млрд. грн. більше за 2015 рік. Нині структура обсягів валового виробництва сільськогосподарської продукції галузі залишилася майже незмінною – 72,7% валового обсягу припадає на рослинництво (порівняно із 2015 роком, коли було

70%), решта – на тваринництво. Постає нагальна потреба розробки системи заходів щодо підвищення якості продукції та кількісного нарощення її обсягу за рахунок високої продуктивності та інтенсифікації аграрної сфери.

5. Зауважимо, що в сучасних умовах необхідно зосередити увагу аграрних виробників на виробництві високоякісного продовольчого зерна озимої пшениці в степовій та лісостеповій зонах, де сприятливі природо-кліматичні умови для її вирощування з метою відвоювання провідних позицій на світовому ринку. Особливу увагу слід приділити вирощуванню експортоорієнтованих технічних культур високотоварної і високоінтенсивної галузі сільського господарства, яке певною мірою визначає рівень інтенсивності сільськогосподарського виробництва.

6. Проаналізувавши динаміку основних показників провідних галузей тваринництва відзначимо, що починаючи із 1991 року в Україні істотно знизилася поголів'я худоби: великої рогатої худоби – в 6,6 раза, корів – у 3,7 раза, свиней – у 2,7 рази, овець – у 6,4 раза. Водночас після зменшення поголів'я птиці з 246,1 млн. голів у 1990 р. до 123,7 у 2000 р., або майже удвічі, починаючи з 2001 р., спостерігається поступове нарощування поголів'я, кількість якого зросла до 230,3 млн. голів у 2013 р. (або в 1,86 раза порівняно з 2000 р.), а в 2016 зменшилося до 201,7 млн. голів.

7. Доведено, що в сучасних умовах політику держави необхідно спрямувати на формування прошарку реальних власників землі, освоєння новітніх ресурсозберігаючих технологій і високопродуктивної техніки, підготовку висококваліфікованих фахівців. Та запропоновано структуру організаційно-економічного механізму реалізації державної політики та стратегічного управління в аграрній сфері у сучасних умовах господарювання

Узагальнюючи зарубіжний досвід державної аграрної політики, сучасні глобалізаційні процеси та реалії національної економіки, враховуючи проаналізовані недоліки виокремлено основні вектори державної політики щодо підтримки виробників сільськогосподарської продукції.

Результати дослідження, висвітлені в даному розділі, опубліковані у працях [1, 3, 6, 7, 8, 10, 13, 14, 35, 36, 47, 51].

РОЗДІЛ 4

СТРАТЕГІЧНІ ПРІОРИТЕТИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

4.1. Продовольча безпека як головний стратегічний пріоритет економічного розвитку аграрної сфери України

Формування в Україні системи ринкових відносин зумовило необхідність розв'язання низки загальнодержавних задач, від реалізації яких залежить подальший розвиток економіки країни. Серед найактуальніших і першочергових проблем аграрної сфери доцільно акцентувати увагу на забезпеченні продовольчої безпеки, адже вона є однією з головних складових загальноекономічної безпеки будь-якої країни.

Здійснений аналіз наукових джерел показує, що дотепер немає досить чіткого наукового обґрунтованого визначення однієї з найважливіших соціально-економічних категорій, якою є продовольча безпека, хоча сам цей термін був вперше офіційно введений у міжнародну практику ще в 70-х рр. ХХ століття. Його виникнення зумовила глибока зернова криза 1972-1973 рр., коли дане поняття використовувалося, насамперед, для характеристики стану продовольчого ринку і в цілому економіки країни або групи інтегрованих країн.

Вважається, що «продовольча безпека – офіційно прийняте у міжнародній практиці поняття, що використовується для характеристики стану продовольчого ринку країни або групи країн» [33]. Завдяки вирішенню продовольчої проблеми досягається, насамперед, сталий соціально-економічний розвиток людства та його відтворювальний процес, включаючи демографічне відтворення [142, с. 33]. Тому стратегічною метою розвитку аграрної політики України має стати створення висококонкурентного аграрного виробництва і забезпечення продовольчої безпеки країни [62, с. 72].

За останні роки, разом із позитивними перетвореннями, в Україні спостерігаються тенденції негативного характеру, що значно знижують її

економічний потенціал, створюючи загрози продовольчій безпеці держави. Існує низка показників, які знаходяться у прямій залежності від її рівня, зокрема, економічний розвиток, темпи зростання валового внутрішнього продукту, якість життя населення, імідж на світовому рівні, стабільність, здоров'я нації, тривалість життя тощо.

Тому, на нашу думку, пріоритетним має стати положення про системність самого поняття «продовольча безпека», так як воно носить полісистемний характер.

Сьогодні прийнято вважати, що продовольча безпека є таким станом економічної та соціальної систем держави, за якого усе населення має змогу одержати мінімальний набір продовольчих товарів. На національному рівні вона має кілька аспектів: фізична й економічна доступність продовольства, стійкість доступу до продовольства, безпека харчування, деструктивні зміни в експорті-імпорті продовольства.

Наприклад, у функціонуванні продовольчого комплексу можна розрізнити аспекти інформаційної, економічної, соціальної, фінансової й інших видів безпеки. Вони, зазвичай, взаємопов'язані та взаємозумовлені, по-різному діють на стан системи в цілому, що дозволяє систематизувати її показники, створити структуру цінностей, щоб потім приступити до аналізу кожного з аспектів, які мають свої специфічні властивості. Проте основою зміцнення та зростання рівня продовольчої безпеки країни повинно стати підвищення ефективності вітчизняного агропромислового комплексу за рахунок державної аграрної політики [201].

Проблема забезпечення національної продовольчої безпеки є найважливішим пріоритетом стратегії розвитку усіх передових держав світу, від ефективності вирішення якої залежить не лише соціальна, але і політична та міжнаціональна стабільність у суспільстві [307].

Продовольча безпека є невід'ємною складовою безпеки економічної та національної, оскільки забезпечення населення продуктами харчування на рівні раціональних норм споживання є підтвердженням економічної стабільності країни (рис. 4.1).

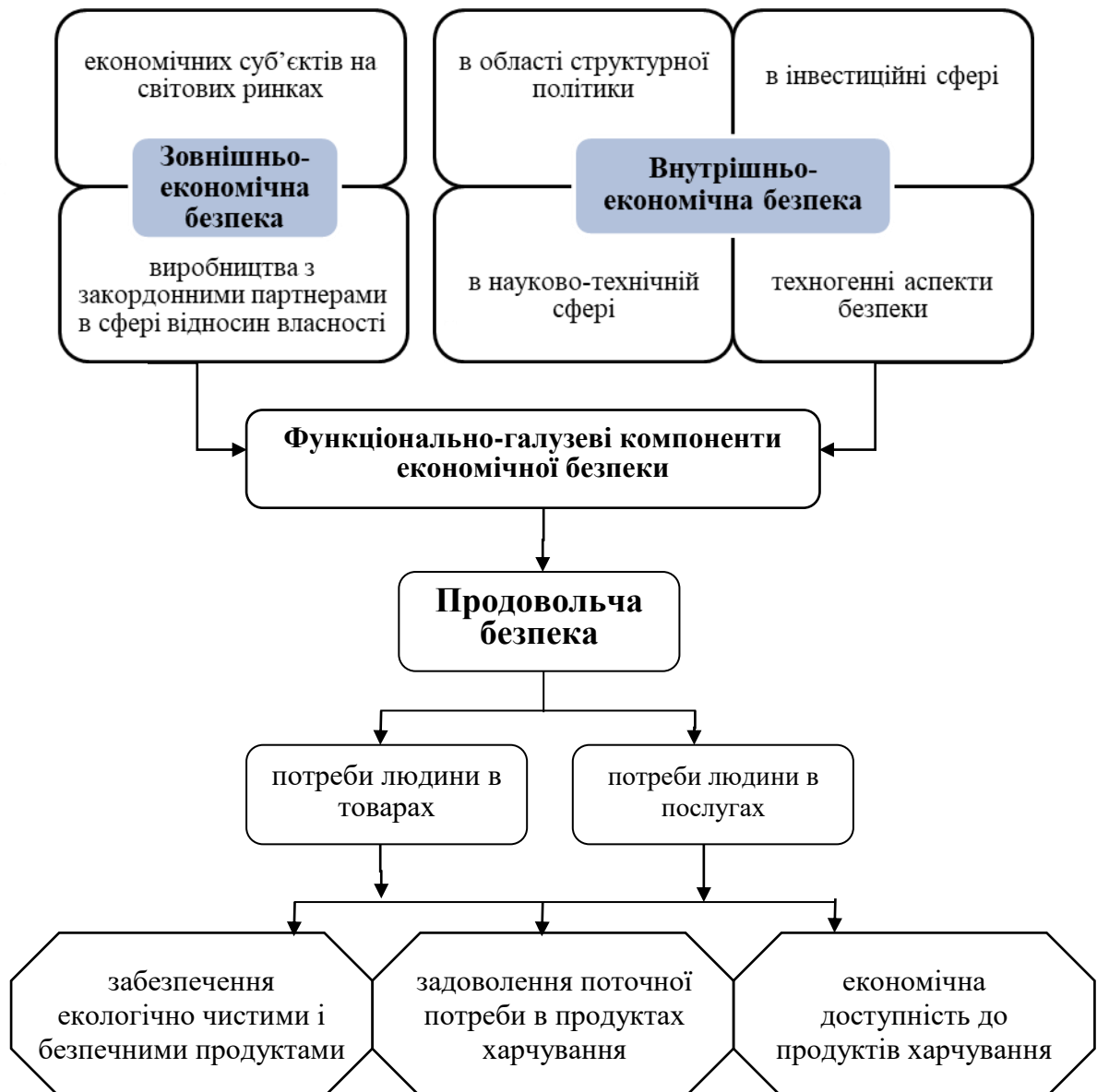

Рисунок 4.1 – Продовольча безпека в координатах економічної безпеки*

*Адаптовано автором за даними [348]

Можна погодитися з трактуванням продовольчої безпеки В. І. Мунтіяном, як складової економічної безпеки України. Він стверджує, що економічна безпека визначається виробничо-продуктовою потужністю агропромислового комплексу та його спроможністю вчасно реагувати на кон'юнктуру продовольчого ринку; наявністю необхідних обсягів перехідних запасів; рівнем платоспроможності населення, що має забезпечувати споживчий рівень громадян; недопущенням імпортової експансії тих продовольчих товарів,

забезпечення якими в необхідних обсягах може здійснювати національний агропромисловий комплекс [173].

Досягнути національної продовольчої безпеки можливо забезпечивши такі умови:

- визначення рівня самозабезпечення основними продовольчими товарами і критичного рівня імпорту;
- використання комплексу заходів щодо підтримки вітчизняного сільськогосподарського виробництва;
- розробка і використання захисних заходів зовнішньоекономічного характеру;
- створення і підтримання на необхідному рівні страхових перехідних запасів продовольства [33, с. 55].

Такий підхід, що ґрунтується на соціально-економічній зорієнтованості розвитку держави, дає змогу виокремити наступні принципи підвищення рівня продовольчої безпеки:

- стабільність законодавчої бази, що регулює економічні процеси в аграрній сфері;
- динамічність розвитку сільськогосподарської продукції;
- інноваційність всіх галузей аграрної сфери;
- керованість економічними процесами всіма рівнями влади;
- рівномірність розвитку регіонів, територій, галузей, комплексів [181].

Сьогодні Світова організація торгівлі й окремі вчені додатково виокремлюють принципи на мезорівні: самозабезпечення (використання наявного аграрного потенціалу та запобігання залежності від імпорту продовольства), фізична достатність (забезпечення продовольством не нижче фізіологічних норм споживання), економічна доступність (забезпечення доступності продовольства за рахунок зростання купівельної спроможності населення) та екологічність (виробництво екологічно чистої продукції та мінімальний вплив на навколишнє середовище) [264, с. 41].

Згідно з нормами ФАО, продовольча безпека держави забезпечується у

тому випадку, якщо у ній виробляється близько 80% продовольства, яке споживається. Вона вважається досягнутою, якщо крім виробництва необхідної кількості продовольства, здійснюється його додатковий випуск у обсязі поповнюваного страхового запасу на рівні розвинених країн світу в межах 17%.

При цьому виокремлюють низку критеріїв продовольчої безпеки:

1. Ступінь задоволення фізіологічних потреб людини у компонентах певного енергетичного наповнення харчового раціону, його відповідність вимогам щодо припустимого вмісту у харчових продуктах шкідливих для здоров'я речовин.

2. Рівень фізичної та економічної доступності продовольства для різних категорій населення.

3. Стабільність витрат домогосподарств.

4. Ступінь незалежності продовольчого та ресурсного забезпечення агропромислового комплексу від імпорتنих поставок.

5. Рівень і темпи розвитку галузей АПК.

6. Розміри оперативних і стратегічних запасів продовольства [341, с. 31].

У 1996 р. Всесвітнім продовольчим самітом було запропоновано одне із найбільш повних визначень поняття продовольчої безпеки: «Продовольча безпека на індивідуальному рівні, рівні господарства, держави, регіону чи світу досягається у тому випадку, коли всі люди у будь-який час мають фізичний та економічний доступ до достатньої кількості безпечних і поживних продуктів харчування з метою задоволення своїх потреб та вподобань у їжі, щоб вести активний і здоровий спосіб життя» [445].

Відтак, А. В. Ульяновченко та Н. В. Прозорова стверджують, що доступність продуктів харчування виявляється у трьох формах – фізичній, економічній та соціальній. Фізична передбачає наявність на споживчому ринку життєво необхідних продуктів, економічна доступність включає фінансову можливість їх отримати, а соціальна – мінімальну диференціацію у споживанні головних груп продуктів серед різних верств населення [355].

У проекті Закону України «Про продовольчу безпеку» також виокремлено поняття фізичної та економічної доступності життєво важливих продуктів харчування, проте, не звертається увага на їх соціальну доступність. Зокрема, зазначено, що фізична доступність життєво важливих продуктів харчування є безперебійним їх надходженням до споживача в обсягах і асортименті, які відповідають науково обґрунтованим наборам продуктів харчування і платоспроможному попиту. Економічна доступність життєво важливих продуктів харчування – можливість отримання всіма верствами населення якісних життєво важливих продуктів харчування у відповідності з науково обґрунтованими наборами продуктів харчування [282].

Водночас зазначимо, що доступність якісних продуктів харчування істотно залежить від платоспроможності населення. Тому важливим є показник питомої ваги витрат на продукти харчування у загальному обсязі сукупних витрат домогосподарств.

Існує пряма залежність економічної доступності продовольства від доходів населення. Тому погодимося з думкою І. В. Федулової про те, що підвищення економічної доступності продовольства має ґрунтуватися, насамперед, на зростанні доходів населення, передусім найбільш бідних його верств та обґрунтованих роздрібних цінах на продовольчі товари, а також потужній програмі їх бюджетної адресної підтримки [363].

Водночас існують категорії, за якими можна визначити рівень продовольчої безпеки і які, в свою чергу, чинять на неї істотний вплив. До них можна віднести обсяг національного доходу та валового внутрішнього продукту, рентабельність основних галузей національної економіки, частка безробітних і темпи інфляції, рівень життя людей тощо. Крім того, на рівень продовольчої безпеки впливають клімат, глобальне потепління, деградація ґрунту, демографічна ситуація, політична нестабільність, бідність, релігійні та культурні традиції, ресурси, перманентне зростання цін на енергоносії і мінеральні добрива.

Продовольча безпека є однією з головних цілей сільськогосподарської та економічної політики держави і визначає основний напрям руху національної продовольчої системи до ідеального стану. У цьому розумінні прямування до продовольчої безпеки – неперервний процес. При цьому для її досягнення часто відбувається зміна пріоритетів розвитку і механізмів реалізації сільськогосподарської політики [57].

Учений В.І. Власов виокремлює такі базові чинники продовольчої безпеки: 1) рівень і структура кінцевого споживання продуктів харчування; 2) стан продовольчого потенціалу сфер АПК і природних ресурсів сільськогосподарського призначення; 3) обсяги і структура експорту-імпорту продовольства в регіоні, які характеризують міжрегіональний аспект відтворення; 4) якість і безпека продовольства [37, с. 69].

На основі проаналізованої інформації виокремимо такі групи чинників: економічні, соціальні, інноваційні та правові.

Економічні чинники впливають на обсяги виробництва аграрної продукції, рівень продуктивності та оплати праці, мінімізацію виробничих витрат тощо. Вони орієнтують виробників на зростання матеріально-технічних ресурсів і фінансової стійкості підприємств, зменшення усіх видів заборгованості.

На особливу увагу заслуговують показник ВВП, інвестиційна привабливість, інституціональне середовище в державі, кон'юнктура внутрішніх ринків, рівень розвитку інфраструктури тощо. Водночас виникає нагальна необхідність випуску якісної продукції, яка відповідає встановленим стандартам. Їх використання дозволить розширити нішу вітчизняної товарної продукції та зменшити частку імпортних товарів.

Соціальні чинники пов'язані із зростанням відповідальності керівництва за розвиток підприємств, створення належних умов праці та відпочинку працівників, сприяння підвищенню фахового рівня персоналу.

Інноваційні чинники мають істотний вплив на вище зазначені чинники за умов використання інноваційних розробок, технологій та устаткування. Важливою складовою цього виду чинників є формування соціально-

орієнтованої економіки, спрямованої на стратегічний розвиток держави і підвищення рівня життя населення.

Такі чинники на макроекономічному рівні мають сприяти підвищенню технологічності виробництва, що забезпечує випуск необхідного обсягу конкурентоспроможної продукції, відповідальності керівників за оновлення засобів виробництва, створення мережі машинобудівних підприємств із випуску високопродуктивного устаткування, яке відповідатиме світовим стандартам і заміна застарілого; механізації та автоматизації, будівництву, реконструкції, збільшенню використання виробничих площ; створенню і впровадженню принципово нових технологій, які забезпечать скорочення витрат, економію ресурсів і підвищення якості; поглибленню спеціалізації машин; економії матеріальних ресурсів тощо.

Правові чинники пов'язані з формуванням нормативно-правової бази, яка б дозволила оптимізувати організаційну структуру регіонів України відповідно до наявного природо-ресурсного потенціалу з метою забезпечення всього населення якісною та доступною аграрною продукцією.

Дослідження положень економічної теорії стало основою для визначення головних груп чинників, які одночасно впливають як позитивно, так і негативно на еволюційний розвиток промислових систем, групування яких доцільно здійснювати у залежності від основних ознак функціонування цих систем [166, с. 134].

До негативних чинників, які стримують виробництво та реалізацію продукції сільського господарства можна віднести такі:

- нестабільна податкова, митна та кредитна політика, а також слабка нормативно-правова база, що регламентує економічну діяльність аграрних підприємств;

- диспаритет цін на сировину, засоби виробництва, сільськогосподарську продукцію та відсутність дієвого механізму ціноутворення;

- експансія імпортованих товарів на внутрішньому ринку, витіснення з нього вітчизняного товаровиробника;

- постійне зниження рівня життя населення та сукупного попиту на

вітчизняну продукцію;

- дисбаланс між темпами зростання цін на товари і послуги та зарплатою, високий рівень безробіття;

- висока частка зносу матеріально-технічної бази аграрних підприємств, недостатній рівень використання інновацій, відсутність діючих державних програм з оздоровлення аграрної сфери;

- недосконала інфраструктура аграрних ринків;

- слабка інформаційна база, що не дозволяє правильно оцінювати резерви і можливості різних структур економіки і ін.

Виділимо низку чинників, які позитивно впливають на забезпечення продовольчої безпеки держави:

- законодавча база, яка регламентує діяльність аграрної сфери, особливо її соціальної складової;

- ефективний механізм формування ціни на аграрну продукцію, який би усунув існуючий диспаритет;

- механізм регулювання імпорту продовольства, аналогії якого виробляються українськими підприємствами;

- забезпечення зростання рівня доходів і загального матеріального забезпечення сільського населення;

- розвиток вітчизняного виробництва шляхом впровадження інновацій;

- удосконалення ринкової інфраструктури та розвиток ефективних виробничих структур;

- кооперація та інтеграція між виробниками підприємствами переробки сільськогосподарської продукції, утворення глибокоспеціалізованих підприємств із орієнтацією на світові ринки;

- підвищення якості продукції та її відповідність світовим стандартам.

За умов зростання дефіциту продовольства та підвищення цін виникає нагальна потреба у збільшенні експорту сільськогосподарської продукції, який є потужним джерелом додаткових фінансових ресурсів для розвитку та капіталізації аграрної сфери, поштовхом до реалізації наявного аграрного потенціалу держави.

Враховуючи світові тенденції на ринку сільськогосподарської продукції та продовольства, можна спрогнозувати певні процеси, зокрема, дефіцит продовольства стимулюватиме зростання цін на продукцію аграрної галузі; посилення конкуренції між країнами, що мають аналогічний Україні значний аграрний потенціал через високу інвестиційну привабливість аграрного виробництва [114].

В останні роки інвестиції у аграрне виробництво світу становить майже 200 мільярдів доларів щороку. Аби подолати голод і задовольнити попит населення планети в 2050 році, щорічні інвестиції повинні зрости в 2,5 рази і сягнути 500 мільярдів доларів [300].

Аналізуючи ринок продовольства, обсяги експорту й імпорту аграрної продукції зауважимо, що у 2016 році частка експорту ріпаку становила 83,3%, кукурудзи – 76,6%, пшениці – 66,3%, разом з тим достатньо великі обсяги імпорту сільськогосподарської продукції, зокрема рису, винограду та цукрового буряка (таблиця 4.1).

Таблиця 4.1 Стан ринку продовольства України у 2016 році*

Продукція	Виробництво, тис. тонн	Експорт, тис. тонн	Імпорт, тис. тонн	Частка експорту від в-ва, %
Кукурудза	28075	21500	50	76,6
Пшениця	26854	17800	30	66,3
Картопля	21750	5	9,9	0,0
Цукровий буряк	14011	465,9	47	3,3
Соняшник	13756	200	22	1,5
Молоко	10400	591,5	0,6	5,7
Ячмінь	9938	5300	8	53,3
Овочі (інші)	9270	6,1	10	0,1
Соя	4280	2900	5	67,8
М'ясо	2323	330	0,2	14,2
Ріпак	1200	1000	5	83,3
Яйця	906	51	4,4	5,6
Овес	500	41,9	0,01	8,4
Жито	392	6,1	16,3	1,6
Виноград	378	0,03	44,4	0,0
Просо	190	94,2	0,02	49,6
Гречка	176	0,5	4,4	0,3
Рис	65	1,2	60,4	1,8

*Розраховано та складено на основі [319, 333, 449]

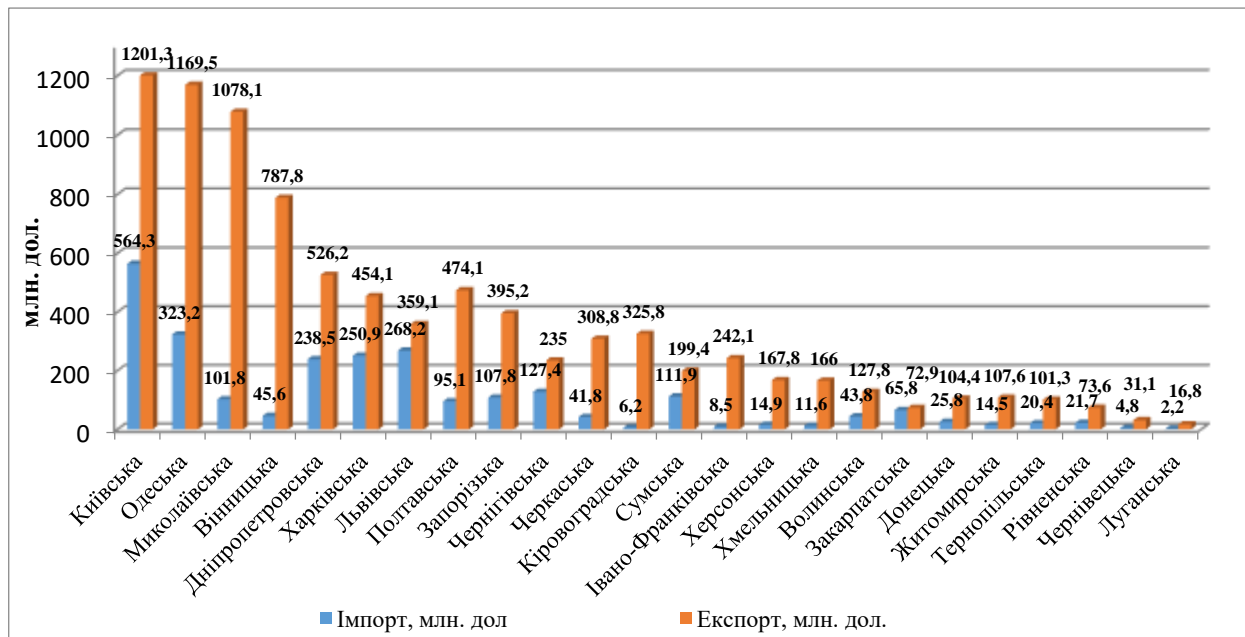
Відзначимо, що обсяг експорту соняшникової олії втричі менший за експорт кукурудзи, проте, дохід від її експорту більший, ніж від експорту кукурудзи, на 1 млрд дол. (таблиця 4.2).

Таблиця 4.2 Доходи від експорту сільськогосподарської продукції в 2016 році*

	Виробництво, тис. тонн	Експорт, тис. тонн	Дохід від експорту, млн. дол. США	Частка експорту від в-ва, %
Яйця	906	51	46	5,6
М'ясо та субпродукти	2323	330	388	14,2
Ріпак	1200	1000	413	83,3
Соя	4280	2900	1133	67,8
Соняшникова олія	4399	4842	4203	110,1
Ячмінь	9938	5300	747	53,3
Соняшник	13756	200	72	1,5
Пшениця	26854	17800	2686	66,3
Кукурудза	28075	21500	3207	76,6

*Розраховано та складено на основі [319, 333, 449]

Водночас, заслуговує на увагу аналіз розподілу обсягів експорту та імпорту сільськогосподарської продукції за областями (рис. 4.2).

Рисунок 4.2 – Розподіл обсягів експорту та імпорту за областями України у 2016 році*

*Розраховано та складено за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Аналізуючи дані рисунку 4.2, можна зробити висновки, що найбільші обсяги експорту продукції у Київській, Одеській та Миколаївській областях і перевищують 1 млрд дол. Області аутсайтери за цим показником – Чернівецька та Луганська.

Ми вважаємо, що стан продовольчої безпеки найбільш об'єктивно відображає рівень споживання основних продуктів харчування населенням в Україні. Відтак, дослідження споживання основних продуктів харчування у розрахунку на одну особу показують, що цей рівень за окремими продуктами в Україні в останні роки є критично низьким. У 2016 році найбільше негативне відхилення від норми споживання спостерігається за молоком і молокопродуктами – на 44,9%, плодами, ягодами і виноградом – на 44,8%, рибою та рибопродуктами – 52%. Також відслідковується зменшення споживання майже за усіма продуктами харчування порівняно з 2015 роком, окрім м'яса та риби (таблиця 4.3).

Таблиця 4.3 Споживання основних продуктів харчування населенням в Україні (на одну за особу рік; кг)***

Найменування продукту	Мінімальні норми*	Раціональні норми**	Роки									2016 р.		
			1990	1995	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016	у % до 1990р	+/- до 2015, %	у % до норми
М'ясо і м'ясопродукти	52	80	68,2	38,9	32,8	39,1	52,0	56,1	54,1	50,9	51,4	75,4	1,0	64,3
Молоко і молокопродукти	341	380	373,2	243,6	199,1	225,6	206,4	220,9	222,8	209,9	209,5	56,1	-0,2	55,1
Яйця, шт	231	290	272	171	166	238	290	309	310	280	267	98,2	-4,6	92,1
Хліб і хлібопродукти	94	101	141,0	128,4	124,9	123,5	111,3	108,4	108,5	103,2	101,0	71,6	-2,1	100,0
Картопля	96	124	131,0	123,8	135,4	135,6	128,9	135,4	141	137,5	139,8	106,7	1,7	112,7
Овочі та баштанні	105	161	102,5	96,6	101,7	120,2	143,5	163,3	163,2	160,8	163,7	159,7	1,8	101,7
Плоди і ягоди	68	90	47,4	33,4	29,3	37,1	48	56,3	52,3	50,9	49,7	104,9	-2,4	55,2
Олія	8	13	11,6	8,2	9,4	13,5	14,8	13,3	13,1	12,3	11,7	100,9	-4,9	90,0
Цукор	32	38	50,0	31,6	36,8	38,1	37,1	37,1	36,3	35,7	33,3	66,6	-6,7	87,6
Риба та рибопродукти	12	20	17,5	3,6	8,4	14,4	14,5	14,6	11,1	8,6	9,6	54,9	11,6	48,0

* затвержені Постановою Кабінету Міністрів України від 14 квітня 2000 року № 656;

** за термінологією МОЗ України «Орієнтовний набір основної продовольчої сировини і харчових продуктів для забезпечення у середньому на душу населення на 2005–2015 роки»;

*** Розраховано та складено за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Зазначимо, що в останні роки простежуються негативні тенденції зменшення у раціоні населення тих видів продуктів, споживання яких найбільше відстає від раціональних норм, тобто м'яса і м'ясопродуктів, молочних та рибних продуктів, плодів і ягід. Зниження купівельної спроможності населення та зміна пріоритетів у сторону дешевших продуктів

спричинило скорочення обсягів споживання сільськогосподарської продукції. Аналіз обсягів споживання основних продовольчих продуктів показав їх диференціацію за областями України.

Починаючи з 1990 року в Україні зменшується рівень споживання продуктів з борошна, хоча воно відбувається в межах норми споживання. На основі розрахунків відзначимо, що споживання виробів з борошна на одну особу за останні роки в основному зменшується. Виключення становлять лише кілька областей, де у 2016 році спостерігається зростання, зокрема, найбільше у Закарпатській (на 4,5% порівняно з 2015 роком), Житомирській (на 1,2%), Дніпропетровській (1%) областях, на рівні минулого року у Одеській, Сумській та Хмельницькій областях, а загалом по Україні (97,9% до попереднього року). В усіх інших областях споживання виробів з борошна зменшилося. Найнижчий цей показник у Тернопільській (– 6,5%) і Рівненській (– 6,2%) областях (рис. 4.3).

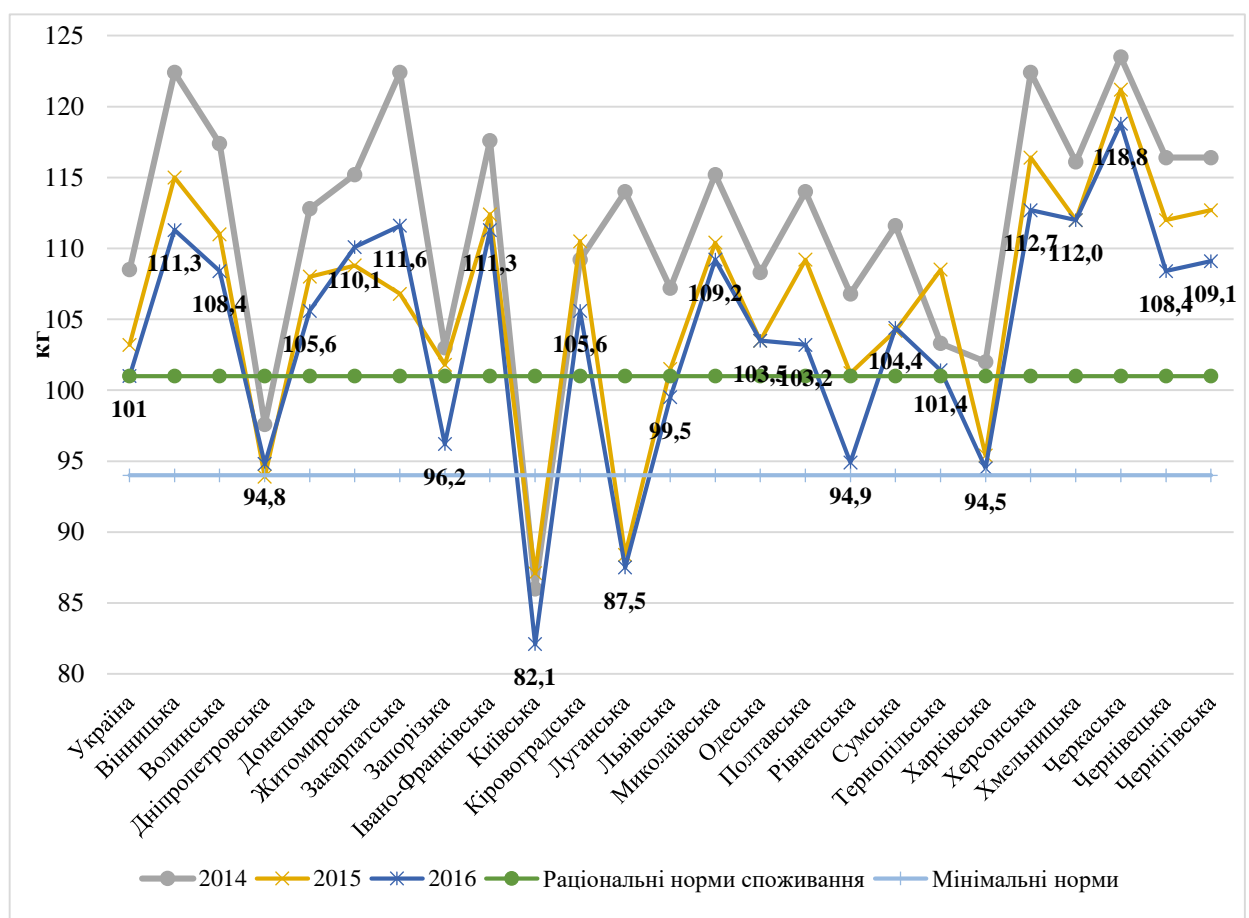

Рисунок 4.3 – Динаміка рівня споживання виробів з борошна за областями України у розрахунку на одну особу*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Як видно з графіка, у 2016 році абсолютний показник споживання виробів з борошна на одну особу найвищий у Черкаській області (118,8 кг на 1 особу на рік), найнижчий – у Київській області (82,1 кг). Лише у двох областях цей показник нижчий за мінімальні норми – Київській і Луганській.

Достатньо високим в Україні є показник споживання населенням картоплі. Здійснені розрахунки показують, що в усіх областях рівень споживання картоплі перевищував мінімальну норму (96 кг). Рівень споживання картоплі на одну особу у 2016 році зріс у 18 областях України (у 2015 році – лише в 7), найбільше в Київській (+7,4%) та Луганській (+6,5%) областях, дещо знизився цей показник у Чернігівській області (-3,6%), хоча по Україні він зріс на 1,7% (додаток X, рис. X. 1).

У розрахунку на одну особу в 2016 році найбільше споживали картоплі у Івано-Франківській, Житомирській та Вінницькій областях (189,6 кг, 184,6 і 184,4 кг відповідно). Нижчий норми споживання цей показник у 7 областях, проте, у середньому по Україні він вищий на 15,8 кг. Здійснений аналіз показав, що стабільно високий рівень споживання картоплі населенням України пов'язаний з високою доступністю цього продукту для споживачів.

Дослідження споживання овочів і баштанних культур на одну особу показало, що в останні роки більше ніж у половини областей спостерігається позитивна тенденція зростання споживання овочів, зокрема, у 2016 році воно істотно збільшилося (порівняно з 2015 роком) у Житомирській (на 6,8%) та Львівській (на 6,3%) областях, найбільше зниження цього показника у Одеській області (-5%), хоча середній показник по Україні зріс на 1,8% (додаток X, рис. X. 2).

У розрахунку на одну особу в 2016 році найбільше споживали овочів у Полтавській та Миколаївській областях (188,5 кг і 187,2 кг відповідно). Нижчий від норми споживання цей показник у 7 областях (Волинська, Донецька, Івано-Франківська, Луганська, Львівська, Рівненська та Хмельницька області), проте, у середньому по Україні він перевищує норму на 1,8%. Варто зауважити, що в

усіх областях України рівень споживання цих продуктів на одну особу вищий за мінімальну норму споживання.

З 2013 року в Україні спостерігалось зниження рівня споживання плодів, ягід і винограду в середньому по країні до 49,7 кг на одну особу в 2016 році. Рівень споживання на одну особу вищий мінімальної норми спостерігався лише в Київській області (73,1 кг). Отже, в усіх областях України спостерігається достатньо низький рівень споживання плодів, ягід і винограду. У 2016 році в 8 областях збільшилося споживання плодів та ягід порівняно з 2015 роком. Найбільший показник зростання у Івано-Франківській (на 4,5%) та Дніпропетровській (на 3,5%) областях, істотно зменшилося споживання в Чернігівській області (-10%) та по Україні загалом на 2,4% (додаток X, рис. X. 3).

У розрахунку на одну особу в 2016 році найбільше споживали плоди та ягоди у Київській області (73,1 кг), а найнижчий показник у Луганській області (34,6 кг на одну особу). Проаналізувавши показники відзначимо, що в жодній з областей споживання цієї продукції не сягає норми. Зауважимо, що головною причиною є висока ціна на цю продукцію та низький рівень купівельної спроможності населення країни.

Поштовхом до вирощування олійних культур в Україні стало зростання попиту на зовнішніх ринках, зокрема на соняшник, ріпак, сою, проте, починаючи з 2010 року відбувається зменшення рівня споживання населенням продуктів їх переробки. Відтак, у 2016 році споживання олії на одну особу лише в 2 областях України перевищувало раціональну норму, проте, в решті областей – мінімальну норму (8 кг). Головною причиною такого стану є те, що значна частка продукції експортується, відповідно ціни на внутрішньому ринку достатньо високі.

У 2016 році в усіх без винятку областях зменшилися обсяги споживання олії на одну особу. Найбільше падіння цього показника відбулося у Рівненській області – на 9,2%, а в середньому по Україна – на 4,9% (додаток X, рис. X. 4).

У розрахунку на одну особу в 2016 році найбільше олії споживали у Черкаській (13,5 кг) та Одеській (13,2 кг) областях, найменше – у Луганській і Рівненській (по 9,9 кг) областях.

Традиційною галуззю сільського господарства є буряківництво, проте, в останні роки виробництво цукру постійно зменшується. Якщо в 1990 році споживання цукру на одну особу перевищувало раціональну норму (38 кг) в усіх областях країни, то з 2010 року відбувається поступове зменшення обсягів споживання. Відтак, у 2016 році лише в Черкаській області обсяги споживання цукру на одну особу перевищують раціональну норму, а в 5 областях навіть не дотягують до мінімальної норми. За обсягами споживання цукру в 2016 році в усіх областях відбувся спад, середній показник по Україні зменшився на 6,7% (додаток X, рис. X. 5).

У розрахунку на одну особу в 2016 році найбільше цукру споживали у Черкаській області (42,3 кг), найменше – у Київській (27,9 кг). Головною причиною зменшення виробництва та споживання цукру є низька рентабельність вирощування цукрового буряка, скорочення посівних площ і висока собівартість виробництва цукру через застаріле обладнання на діючих цукрових заводах.

Аналізуючи обсяги споживання продукції рослинництва на одну особу порівняно із 2015 роком, зауважимо, що лише у Вінницькій, Івано-Франківській, Хмельницькій, Чернівецькій областях спостерігається зростання за чотирма із шести показників.

Досліджуючи обсяги споживання продукції тваринництва на одну особу варто відзначити, що починаючи з 2013 року вони почали поступово зменшуватися і навіть були меншим за мінімально рекомендовану норму (52 кг на одну особу), проте, у 2016 році відбулося незначне зростання. Споживання м'яса і м'ясопродуктів у 2016 році порівняно з 2015 роком зросло у шістнадцятьох областях і загалом по Україні (на 1%), а в решти – зменшилося. Найбільший спад порівняно з минулим роком у Черкаській області (– 4,7%) (рис 4.4).

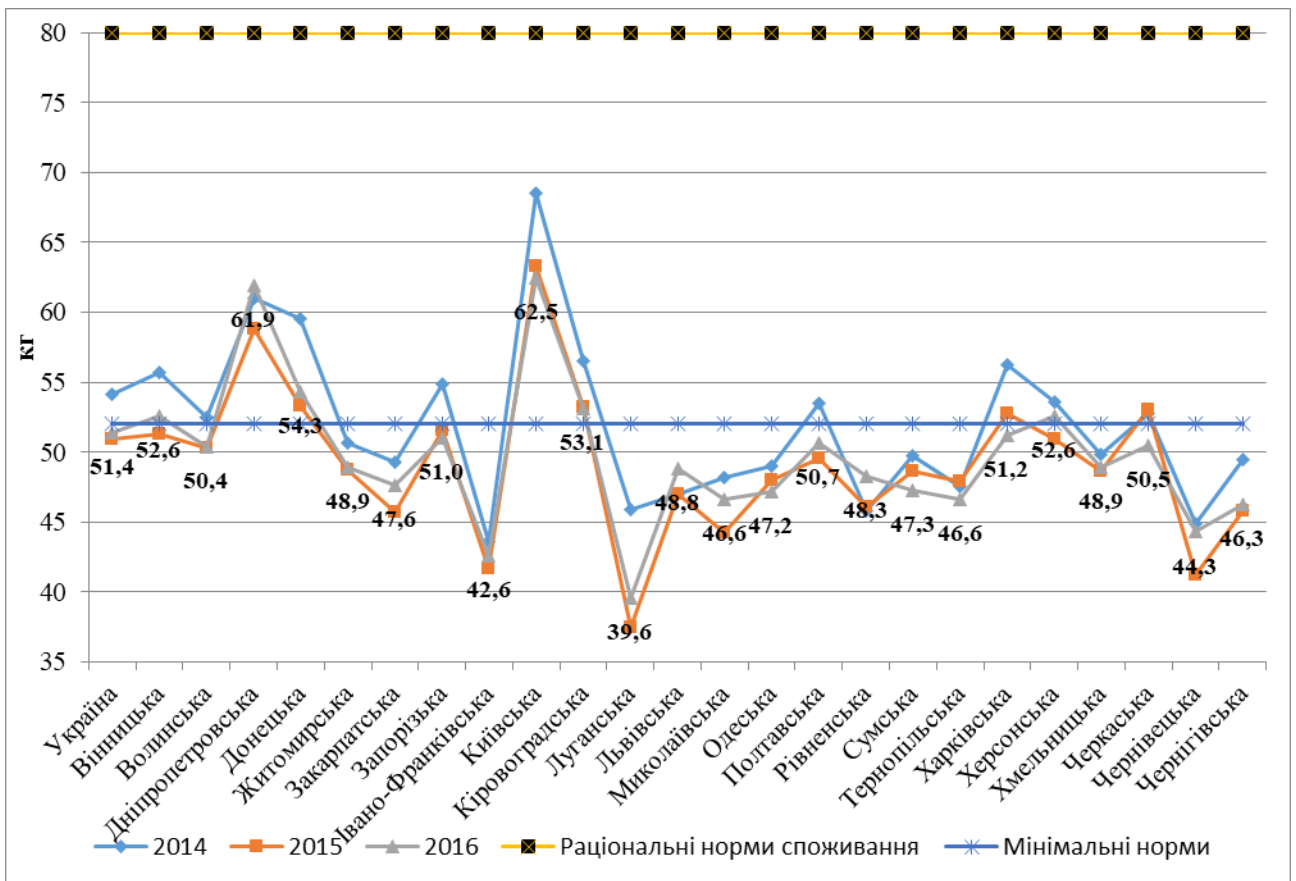

Рисунок 4.4 – Динаміка рівня споживання м'яса і м'ясопродуктів за областями України у розрахунку на одну особу*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

У 2016 році лише 6 областей України мали рівень споживання вище мінімальної норми: Київська (62,5 кг), Дніпропетровська (61,9 кг), Донецька (54,3 кг), Кіровоградська (53,1 кг), Вінницька та Херсонська (по 52,6 кг), області. Споживання м'ясних продуктів у інших областях перебуває на рівні, що нижчий за мінімально рекомендований. Найбільше споживали м'яса і м'ясопродуктів у Київській області (62,5 кг), найменше – у Луганській області (39,6 кг). Національною проблемою є те, що жодна з областей за споживанням цієї продукції не досягає до норми.

Подібна тенденція і у споживанні молока та молокопродуктів. До 2014 року спостерігалось поступове зростання обсягів споживання цієї продукції на одну особу, проте, починаючи з 2015 року знову відбувається спад. Найбільший приріст цього показника у 2016 році порівняно з 2015 роком у Луганській області (+20,4%). Відзначимо істотне зменшення споживання

молока та молокопродуктів у Житомирській і Чернігівській областях (на 5,2%) та середнього значення по Україні – на 0,2% (рис 4.5).

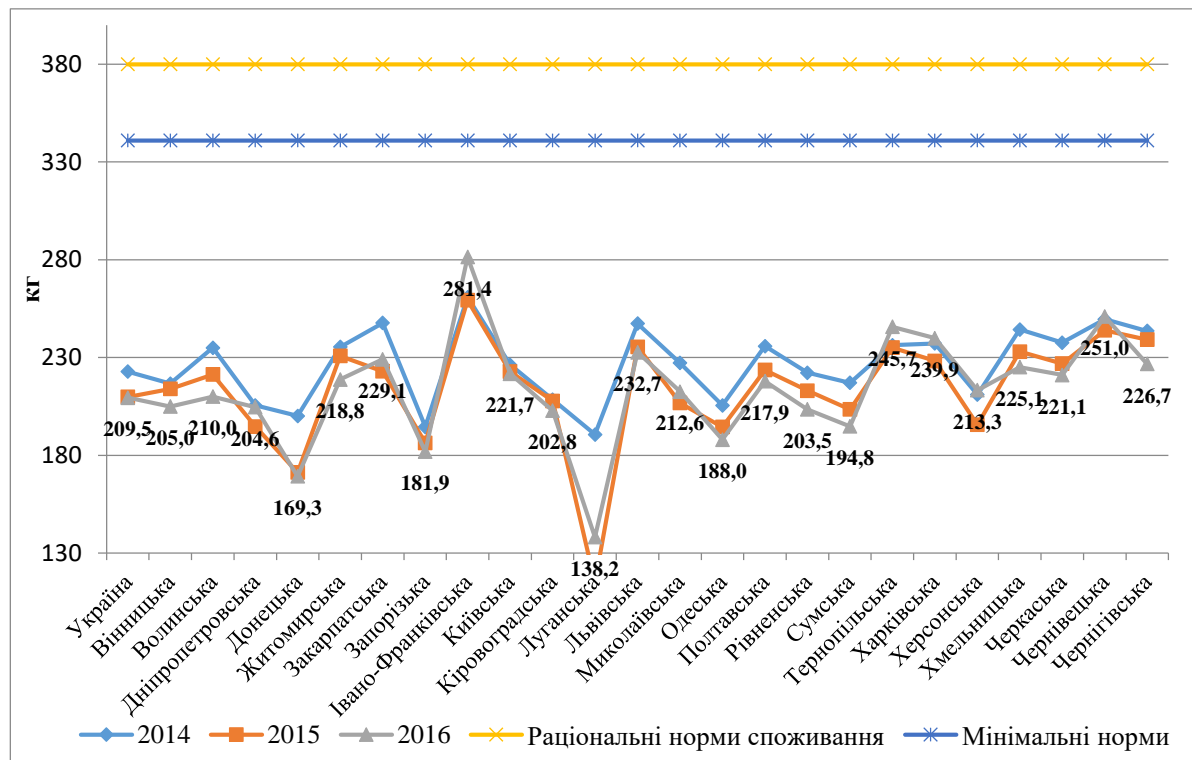

Рисунок 4.5 – Динаміка рівня споживання молока та молокопродуктів за областями України у розрахунку на одну особу*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

У розрахунку на одну особу в 2016 році найбільше споживали молока та молокопродуктів у Івано-Франківській області (281,4 кг), що нижче за мінімально рекомендований рівень на 59,6 кг. Найменший показник споживання у Луганській області (138,2 кг). У цій підгалузі аналогічна проблема – жодна з областей за споживанням цієї продукції не досягає навіть до мінімальної норми.

У 2015 році вперше за останні кілька років показник споживання яєць на одну особу в Україні виявився нижчим від норми, у 2016 році він зменшився до 267 шт. Зниження обсягів споживання відбулося в усіх областях, окрім Луганської, де він залишився на рівні 2015 року, проте, є найнижчим. Найбільший спад спостерігається у Запорізькій області (– 8,93%). Середній показник по Україні знизився на 4,6% (додаток X, рис. X. 6).

У розрахунку на одну особу в 2016 році найбільше споживали яйця у Житомирській, Кіровоградській і Дніпропетровській областях (302 шт., 290 шт. і 289 шт. відповідно), найменше – у Луганській (222 шт.). Відзначимо, що в усіх областях, окрім Кіровоградської рівень споживання яєць нижчий від встановленої норми, а в Луганській – нижчий від мінімальної норми споживання.

Починаючи з 2013 року в Україні катастрофічно зменшувалося споживання риби та рибних продуктів, лише у 2016 році ситуація дещо покращилася, зокрема, в усіх областях спостерігається позитивна динаміка порівняно з 2015 роком. Найбільший прогрес за цим показником спостерігається у Рівненській і Чернігівській областях (на 19,7% і 19,5% відповідно) (додаток X, рис. X. 7).

У розрахунку на одну особу в 2016 році найбільше споживали рибу та рибопродукти у Київській та Одеській областях (13,1 кг і 13 кг відповідно). Лише у зазначених областях цей показник вищий за раціональну норму споживання, у решти – він нижчий. Найменше споживання риби та рибопродуктів у Луганській області (5,7 кг).

За умови достатніх обсягів продовольства в країні головною причиною відставання рівня споживання продуктів тваринництва від раціональних норм є високі ціни, низька купівельна спроможність населення та недостатня кількість високоякісної продукції.

Головні пріоритети економічного розвитку аграрної сфери національної економіки та збільшення виробництва сільськогосподарської продукції визначаються необхідністю використання переваг її диверсифікації у частині товарної структури та збільшення тієї її частки, яка спрямовується на світові ринки. Можна зробити висновок, що на глобальному ринку продовольства головним пріоритетом є розвиток товарних груп, де формується не лише висока додана вартість, але й глибока переробка. Оскільки власне ця продукція формує високі ціни та менше залежить від світової кон'юнктури, користується стабільним попитом на глобальному ринку і забезпечує досить вагому частку надходжень експортної виручки.

На основі здійсненого аналізу можна стверджувати, що для забезпечення продовольчої безпеки варто враховувати співвідношення між продукцією власного й імпортного виробництва, розвитком інфраструктури та економічних показників функціонування заготівельних, торгівельних і переробних підприємств, формуванням доступних роздрібних цін на продукти харчування тощо. Отже, забезпечення продовольчої безпеки залежить від ефективного господарювання усієї системи аграрної сфери національної економіки, яку можна вважати гарантом соціально-економічної стабільності, економічної безпеки держави.

Відтак, можна виокремити основні умови забезпечення продовольчої безпеки:

- наукові (моніторинг, наукове прогнозування та планування, методичні рекомендації щодо розвитку усіх сфер);
- економічні (доступність цін на продукти харчування, акумулювання фінансових резервів для розвитку виробництва, акумулювання стратегічних запасів на випадок надзвичайних ситуацій);
- технологічні (наявність використання інноваційних технологій, сучасної техніки й устаткування);
- біологічні (використання нових високопродуктивних сортів рослин і видів тварин);
- екологічні (розвиток органічного сільського господарства, використання ресурсозберігаючих технологій та природоохоронних заходів).

Отже, пріоритетними напрямками розвитку аграрної сфери у контексті забезпечення продовольчої безпеки України мають бути наступні:

- 1) забезпечення ефективності та конкурентоспроможності аграрного виробництва за допомогою організаційного і технологічного переоснащення матеріально-технічної бази аграрних підприємств, формування ефективної системи логістики, високотехнологічної механізації та автоматизації виробництва, приведення технологічних процесів у відповідність до міжнародних ветеринарних та фітосанітарних стандартів, залучення зовнішніх і внутрішніх інвестицій, широке застосування ресурсоощадних технологій та біотехнологій, меліорації землі тощо;

2) сприяння ефективному функціонуванню внутрішнього ринку аграрної продукції та забезпечення цінового регулювання, здійснення моніторингу і прогнозування ринку сільськогосподарської продукції;

3) цільове спрямування коштів від продажу аграрної продукції на розвиток аграрної сфери національної економіки. Потрібно зупинити негативну тенденцію, коли значна частка доходу від реалізації аграрної продукції (особливо експорту) залишається торговельним посередникам. Необхідно застосувати режим ліцензування експорту (імпорту) зерна і продуктів його переробки, у тому числі через встановлення квот (кількісних або інших обмежень), розподіл яких здійснюється шляхом продажу на аукціонах. Кошти отримані від реалізації квот на аукціонах спрямовувати на розвиток сільськогосподарського виробництва;

4) активізація інвестиційної діяльності в аграрній сфері. Її варто спрямувати на модернізацію матеріально-технічної бази аграрних підприємств та використання новітніх технологій виробництва. Насамперед це має бути запровадження іпотечного кредитування сільськогосподарських виробників (після скасування мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення); розвиток мережі консалтингових закладів, які надають консультаційні послуги щодо можливостей вкладення капіталів у аграрну сферу; забезпечення контролю за виконанням державних цільових програм у сільському господарстві та використанням бюджетних коштів на їх реалізацію;

5) реформування земельних відносин: включення приватних сільськогосподарських угідь у ринковий обіг; диференційований підхід до соціальних груп суб'єктів земельного ринку, до їх участі в укладанні угод купівлі-продажу землі; державне регулювання ринку землі, створення системи цінових і податкових важелів впливу держави на ринковий обіг землі та гарантування захисту прав власності; першочерговість формування інструментів державної політики регулювання ефективності;

б) удосконалення та приведення до світових стандартів системи сертифікації та стандартизації, санітарних і фітосанітарних вимог, втілення нових державних програм підтримки розвитку сільського господарства, а також стимуляція розвитку органічного виробництва сільськогосподарської продукції.

4.2. Глобалізаційні виклики як каталізатор розвитку вітчизняної аграрної сфери

У сучасних умовах формується специфічний механізм світової економіки, де глобалізаційні процеси мають визначальне значення та істотний вплив на розвиток усіх держав світу. Вони спричиняють поглиблення інтеграційних процесів в усіх сферах, включаючи аграрну, призводять до уніфікації законодавства відповідно до норм міжнародного права та тісного співробітництва з міжнародними організаціям у рамках ефективного відстоювання власних економічних інтересів в аграрній сфері, а також успішне вирішення соціально-економічних проблем у сільській місцевості.

Вивченням процесів глобалізації в аграрній сфері займалися багато зарубіжних і вітчизняних вчених: О. Білорус, В. Власов, В. Геєць, В. Лукашевич, А. Філіпенко, О. Юрченко, Ю. Яковець та інші.

Так, Ю. Яковець вважає, що найбільш логічним видається наступне визначення глобалізації, де він акцентує увагу на тому, що це процес інтернаціоналізації, який приймає глобальні планетарні масштаби й одержав нові прояви транснаціоналізації, тобто взаємного проникнення економік. Одночасно це й універсализація або гомогенізація життя, коли під впливом обмінів людьми, товарами, капіталами, культурними цінностями тощо світ тяжіє до єдиних стандартів, принципів, цінностей [401].

Як зазначає В. М. Лукашевич, глобалізація є об'єктивним соціальним прогресом, вмістом якого є всезростаючий взаємозв'язок і взаємозалежність національних економік, національних політичних і соціальних систем, національних культур, а також взаємодії людини та зовнішнього середовища. В основі глобалізації, на його думку, лежить розвиток світових ринків товарів, послуг, праці, капіталу [140].

В останні роки глобалізаційні процеси торкнулися, без виключення, усіх країн світу, незважаючи на рівень розвитку та соціально-економічний тип. Відтак, усі вони формують складну та цілісну систему, що має специфічні національні, регіональні підструктури. Формування світової економіки також

пов'язане із закономірним результатом інтернаціоналізації та інтеграції економічних зв'язків між суб'єктами міжнародних економічних відносин.

Нині глобальна економіка диктує принципово нові умови функціонування країн, що охоплюють економічні, політичні, соціокультурні, екологічні, демографічні зв'язки. Глобалізація докорінно змінила роль національних економік, хоча кордони не зникли і стали більш прозорими, чинники виробництва стали гнучкішими та мобільнішими, що дає змогу поширюватися в межах певної території.

Водночас, у понятті «глобалізація», на думку Г. Ділігенського, закладено ще одне ключове поняття – «взаємозалежність» [67, с. 37]. Власне глобалізація передбачає зміну внутрішньої структури через вплив чинників зовнішнього середовища. Відтак, національна економіка стає частиною світової фінансово-економічної та інформаційної системи і регулюється національним економічним механізмом [67, с. 47].

За твердження С. Хоффмана, в основі процесу глобалізації лежить її власний потенціал, який реалізується за трьома формами прояву: економічною, політичною та культурною. Так, результатом першої є безпрецедентна нерівність між державами і загострення проблеми глобальної конкурентоспроможності. Політична глобалізація виникає, насамперед, через домінування США в світовій економіці, її вплив на розвиток наднаціональних інституцій, що регулюють різні форми міжнародних відносин. Наслідком двох вищезазначених форм прояву глобалізацій є її культурний різновид, який пов'язаний з уніформізацією світу [421].

Ми погоджуємося із А. С. Філіпенком, який трактує поняття «глобалізація» як посилення єдності і системної цілісності світового господарства на основі ринкової парадигми та поглиблення інтеграційних процесів у світовому господарстві [366, с. 15].

Можна вважати, що це злиття в єдине ціле національних економік на основі вільного руху капіталу, людських ресурсів, інформаційних потоків і технологічних трансформацій у планетарному масштабі.

У даному контексті О. Білорус зазначає, що глобалізація світового

господарства є складним процесом посилення взаємозв'язку національних економік країн світу, що знаходить своє вираження в утворенні світового ринку товарів і послуг, фінансів, становленні глобального інформаційного простору, перетворенні знання в основний елемент суспільного багатства, виході бізнесу за національні кордони через формування ТНК, впровадженні та домінуванні у повсякденній практиці міжнародних відносин і внутрішньополітичного життя народів принципово нових й універсальних ліберально-демократичних цінностей тощо [21].

За таких умов глобальне поширення інновацій у сфері технологій і менеджменту, активний обмін товарами, послугами, інвестиціями з одного боку, сприяє підвищенню ефективності функціонування національних економік, проте, з іншого – посилює нерівномірність, асинхронність і диспропорційність розвитку [174]. Відтак, поширення процесу глобалізації має суперечливий вплив планетарного масштабу на національні економіки та на сучасне світове господарство в цілому – як позитивний, так і негативний.

Так, позитивним моментом є те, що вигоди від процесу глобалізації використовують, насамперед, високорозвинені країни, в той час як інші країни відстають у розвитку [38].

Варто зазначити, що цей процес має ключове значення для розвитку світової економіки, він неминучий і необоротний. Позитивні моменти глобалізації чітко сформульовані Р. П. Колосовою, яка визначила, що вона дає змогу поглиблювати міжнародний розподіл праці та знижувати ціни, сприяти економічному розвитку. Окрім того, цей процес сприяє підвищенню рівня продуктивності праці за рахунок раціоналізації виробництва на глобальному рівні та застосування інновацій у світовому масштабі [48].

Окрім того, як зазначає К. Крисенко, важливе значення має те, що глобалізація може сприяти вільному та широкому поширенню капіталів, збільшенню обсягів зарубіжних інвестицій, розширенню можливостей для розвитку інфраструктури, полегшенню контактів між людьми різних країн [128], а також вона зменшує відстані й усуває торговельні кордони в світовій економіці.

Позитивним аспектом глобалізації, а також вступу до СОТ і підписання Угоди про асоціацію є розширення ринків реалізації сільськогосподарської продукції, вільне переміщення капіталів, кредитних ресурсів, технологій та інноваційних розробок, участь у міжнародному поділі праці.

Відчутними перевагами процесу глобалізації для національних економік є те, що:

- з'являється можливість у коротший термін вирішувати економічні проблеми шляхом нарощування ресурсів, координації дій, об'єднання зусиль, сприяння міжнародному розподілу праці і як наслідок – поглиблення спеціалізації та мобілізація більшого обсягу фінансового капіталу з меншими затратами;

- відбувається скорочення витрат, а відповідно – зниження цін за рахунок економії на масштабах виробництва;

- залучаються прямі іноземні інвестиції, які дають змогу прискорити темпи економічного розвитку, покращити добробут і рівень життя населення, збільшити експорт продукції;

- існує взаємовигідна вільна торгівля, яка посилює рівень жорсткої конкуренції;

- зростає продуктивність праці внаслідок міжнародного розподілу праці, швидкого впровадження нових технологій і інновацій, раціоналізації та екологізації виробництва;

- застосовуються ресурсозберігаючі й енергоощадні технології, розвиваються нові галузі економіки.

Сьогодні можна вважати, що глобалізація є сучасною формою міжнародних відносин, яка характеризується поширенням взаємозалежності між країнами в економічній, політичній і культурній сферах в усьому світі. Вона є одним із етапів розвитку людської цивілізації, коли національні економіки вже не можуть нормально розвиватися та функціонувати в межах однієї держави, а світові економічні зв'язки призводять до виникнення транснаціональних корпорацій і глобальних (світових) ринків. Відтак, вона є багаторівневим процесом, який відіграє визначальну роль у формуванні

національної економіки у сучасних умовах.

Проте глобалізація має не лише переваги, вона також має й негативні моменти, до яких належить взаємозалежність фінансових ринків і зростання спекулятивних валютних потоків між державами та вторинними фінансовими ринками, виникає платіжна й торгівельна розбалансованість, що у сукупності значно обмежують можливість формулювання незалежної макроекономічної політики на національних рівнях [128].

Деякі вчені вважають, що глобалізація може призвести до збільшення нерівності між країнами та в межах самих країн, породжуватиме загрозу зростання безробіття і зниження рівня життя, слугуватиме перешкодою на шляху соціального прогресу [125].

Окрім того, французький дослідник М. Алле виокремлює ще один негативний наслідок глобалізації – руйнування умов ринку праці та економічного зростання, у цьому контексті він негативно оцінює й діяльність Світової організації торгівлі (СОТ) та Економічної комісії Євросоюзу [6].

Зауважимо, що сьогодні глобалізаційні процеси відбуваються під впливом системних причин, до яких належать:

- процес інтернаціоналізації, який призводить до поглиблення співробітництва між країнами та посилення їх взаємозалежності;
- науково-технічний прогрес: поява інформаційних технологій, які докорінно змінюють всю систему соціально-економічних відносин, переносять на якісно новий технічний рівень організаційно-економічні відносини, транспортні та комунікаційні зв'язки (зниження витрат на трансакції);
- загострення проблем, що є загальними для всіх людей і країн світу та є важливими з точки зору збереження і розвитку людської цивілізації [60].

Власне процес глобалізації ідентифікують за певними ознаками:

- взаємозалежність національних економік та їхнє взаємопроникнення, формування міжнародних виробничих комплексів поза національними кордонами;
- фінансова глобалізація – зростаюча фінансова єдність і взаємозалежність фінансово-економічних систем країн світу;

- послаблення можливостей національних держав до формування незалежної економічної політики;
- розширення масштабів обміну й інтенсифікація процесів руху товарів, капіталів, трудових ресурсів;
- створення інституцій міждержавного, міжнародного регулювання глобальних проблем;
- тяжіння світової економіки до єдиних стандартів, цінностей, принципів функціонування [326].

Процеси, що відбуваються за умов глобалізації, істотно впливають на національні економіки та формують їх умовні межі, тому звичайні засоби внутрішньої політики держави (грошово-кредитна, бюджетна, податкова сфери тощо) сьогодні слабо функціонують, а то і зовсім не працюють або призводять до незапланованих результатів. Міжнародні чинники знижують ефективність заходів державної політики у рамках національної економіки. Тому істотного значення набуває координація та узгодження економічної політики окремих країн, уніфікація системи заходів державного регулювання тощо. У найближчій перспективі на трансформації у світовій економіці істотний вплив матимуть інші чинники, зокрема, сповільнення темпів економічного розвитку у провідних країнах Євросоюзу та США; загроза фінансовій стабільності країн ЄС через неузгодженість їх позицій та неефективність новостворених антикризових інституцій. Також не останню роль відіграє зростання цін на енергоносії, сільськогосподарську продукцію, що сприяє зростанню інфляції у багатьох країнах, а також зменшенню попиту в країнах – нових центрах зростання, зокрема в країнах BRICS (Бразилія, Росія, Індія, Китай, Південна Африка) та державних витрат і посилення податкового навантаження, які матимуть певні негативні соціальні наслідки.

Оскільки посилення світових глобалізаційних процесів підвищує роль національної економіки у світовій економічній системі, то слід відвести важливе місце аграрній сфері як центруючій і системоутворюючій складовій. Адже вона формує основи продовольчої й економічної безпеки держави та є соціально-економічним базисом для розвитку сільських територій.

Теоретично обґрунтовуючи глобалізацію аграрної сфери, варто відзначити, що її можна розглядати і як економічне явище, і як економічний процес. Тому доцільно виокремити низку чинників, що істотно впливають як на глобалізацію загалом, так і на аграрну сферу зокрема. Головним чинником, що визначає процес глобалізації є міжнародний поділ праці, який є найвищим щаблем розвитку територіального поділу праці, що базується на спеціалізації виробництва окремих країн на певних видах продукції, якими вони обмінюються. Такими видами продукції для України є сільськогосподарська, зокрема зернові, соняшник та олія з нього, насіння ріпаку. Такий поділ праці формує підґрунтя для розширення міжнародної торгівлі та розвитку світового ринку продовольства.

Ще одним таким чинником є глобальний науково-технічний прогрес і застосування новітніх технологій та ноу-хау, що забезпечує стабільну перевагу одних країн над іншими. Сьогодні новітні розробки зробили безперервним процес відновлення виробничих фондів (наприклад, прискорена амортизація устаткування, безперервне вкладання у нові високопродуктивні аграрні технології), змінили способи використання аграрної продукції та трансформують основи виробництва й організації праці в аграрній сфері.

Окрім того, нові технології формують конкурентні переваги та можливості монопольного впливу на світовий аграрний ринок. За таких умов країни і корпорації, що створюють нові технології й володіють ними, привласнюють підвищену частку світового прибутку порівняно із вкладеним цими країнами капіталом [137].

Наступним чинником розвитку сучасного процесу глобалізації в аграрній сфері є рівень макрогосподарської відкритості, від якої залежить рівень інтеграції національних економік у глобальні процеси. За таких умов країні протистоять інші країни, а на внутрішню економічну ситуацію впливає уся система світогосподарських відносин. Відтак, рівень відкритості економіки має відповідати національним інтересам кожної країни.

Розглядаючи цю проблематику, варто акцентувати увагу на тому, що аграрна сфера істотно впливає на конкурентні позиції національної економіки на світових ринках продовольства (рис. 4.6).

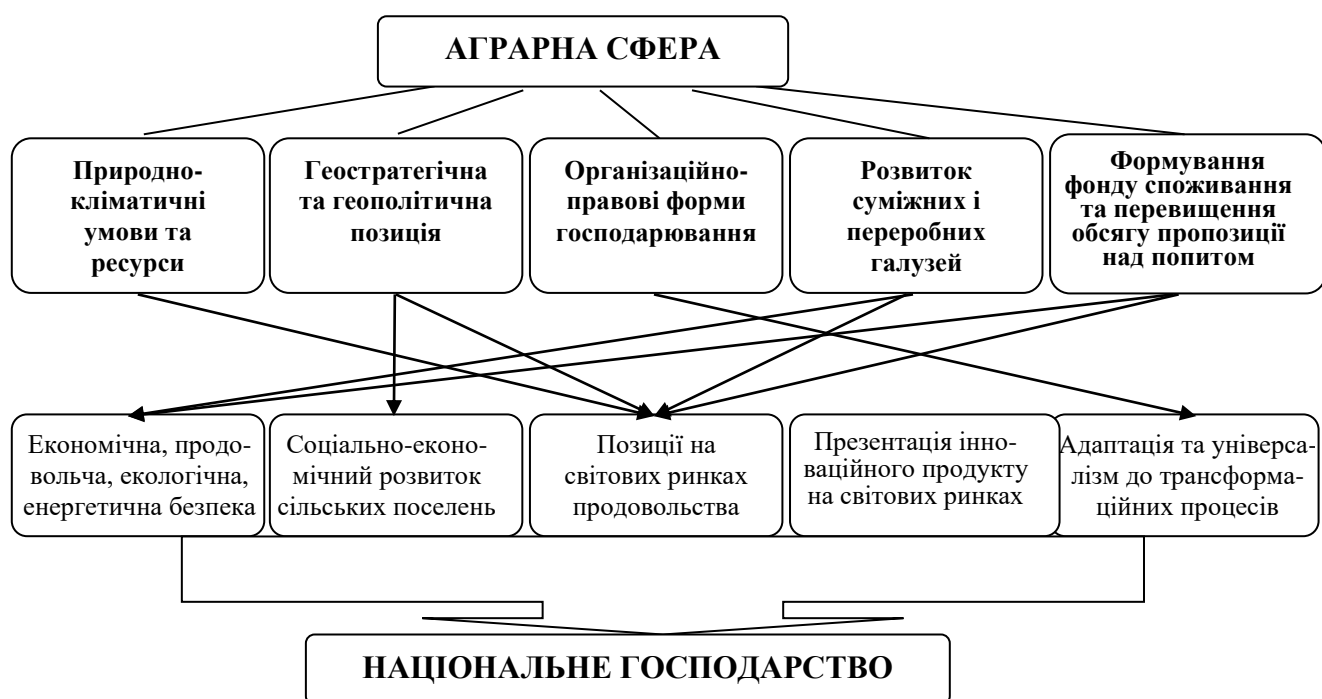

Рисунок 4.6 – Складові формування конкурентних позицій національної економіки на світовому ринку під впливом аграрної сфери*

*Розроблено автором

Оцінюючи зміст і наслідки сучасного процесу глобалізації та на основі вищевикладеного можна виокремити засади глобалізації як цілісного явища, а зазначені чинники, які впливають на цей процес в аграрній сфері, представлені на рис. 4.7.

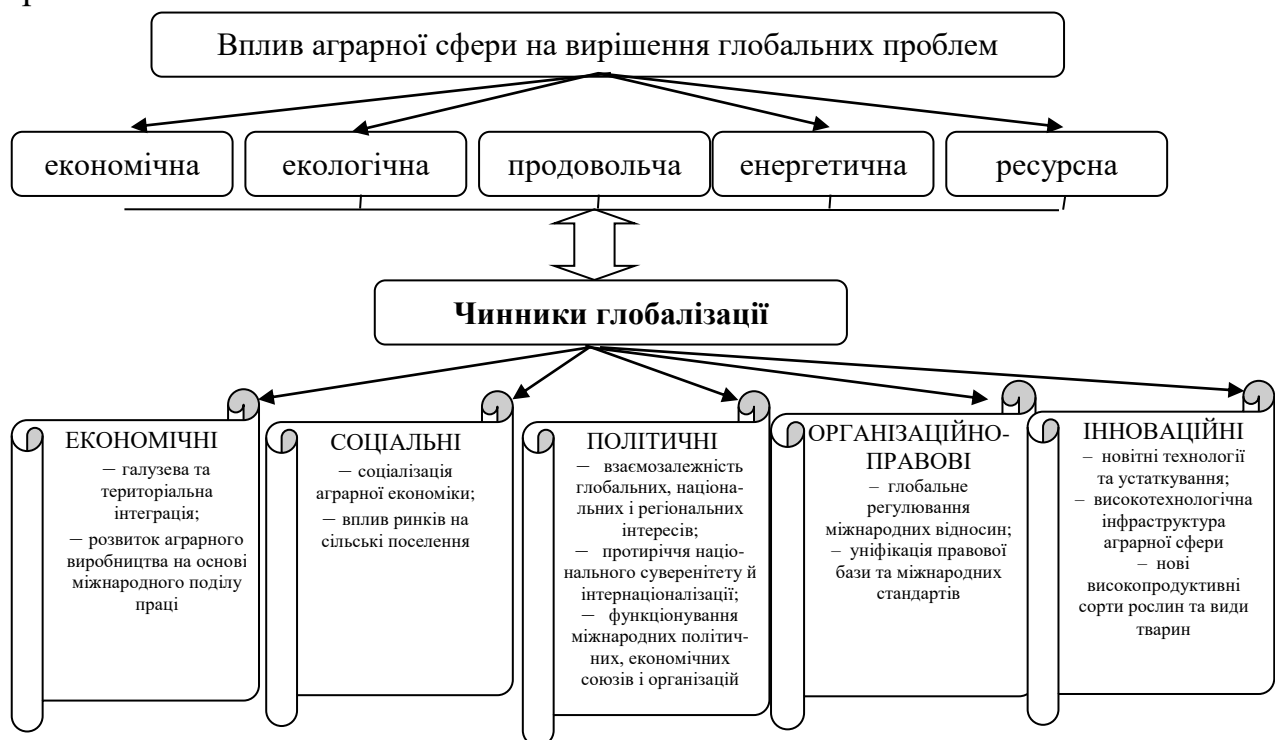

Рисунок 4.7 – Глобальні проблеми та чинники глобалізації, що впливають на аграрну сферу*

*Адаптовано автором на основі [148]

Такі процеси сприяють формуванню чітких векторів і тенденцій розвитку аграрної сфери та формуванню центрів сільськогосподарського виробництва, а також спеціалізованих компаній, які виробляють ресурси для сільського господарства. Зокрема, у світі функціонують великі спеціалізовані концерни із високим рівнем диверсифікації, зокрема із виробництва кормів та насіння («Дау Сідс», «Піонер Хай-Бред Інтернешнл», «Каргілл», «Континентал»), хімічні компанії, які пропонують широкий спектр інноваційних гербицидів, фунгіцидів та інсектицидів для захисту сільськогосподарських культур («Дюпон», «Мактешим Аган Індастріз Лтд.», «Монсанто», «Сингента», «Байер», ЗАО «БАСФ»), машино-технічні («Джон Дір», «Форд», «Клаас», «Нью Холанд», «Аміті Технолоджі»). Проте не завжди такі ресурси для сільського господарства постачають компанії, для яких це не є основним видом діяльності. Так, наприклад, одним із найбільших виробників кормів у світі є дочірня компанія нафтового гіганта «Бритіш Петролеум».

Водночас, на нашу думку, на формування таких суб'єктів потужно вплинув інтенсивний розвиток науково-технічного прогресу в аграрній сфері, особливо наукові досягнення у розвитку біотехнологій, що істотно змінило структуру світового сільськогосподарського ринку. Із їх появою постала нагальна необхідність формування нової технологічної системи, збільшення матеріальних затрат, нової технологічної бази та висококваліфікованого персоналу. Великих обертів набрали хімічні концерни, які виробляли засоби захисту рослин (інсектициди, пестициди, гербіциди), мінеральні добрива та вакцини для тварин. Було створено генномодифіковані культури з новими агротехнічними властивостями, з'явилися продукція з новими споживчими якостями.

Зазначимо, що із низки галузей, що виробляють ресурси для сільського господарства, найбільшої трансформації під впливом інновацій зазнали ті, які займалися виробництвом агрохімії, кормів, насіння та мікроорганізмів. Водночас, сільгоспвиробники, що використовують генномодифіковане насіння, змушені купувати технології вирощування, добрива та хімікати. Це, у свою чергу, створює умови для формування виробничих об'єднань із вирощування

таких культур, спонукає до появи нових спеціальних ліній і виробництв для переробки такої сировини із заданими властивостями на основі нових технологій.

Зауважимо, що такі структурні трансформації й організаційні зміни в аграрній сфері істотно змінили ринок сільськогосподарської продукції та продовольства. Такі трансформації у ході її глобалізації формують нові вектори розвитку виробників та інтереси споживачів на ринку сільськогосподарської сировини і готової продукції. Нові відносини, які виникають, провокують економічні протиріччя та загострюють проблеми світової економіки. До таких протиріч можна віднести певну неузгодженість між виробниками сільськогосподарської продукції, яка викликана необхідністю захисту технологічної інформації виробництва нового товару з метою захисту конкурентних переваг, з одного боку, і намаганнями його рекламувати з метою просування на нові ринки з іншого.

Відтак, спостерігається наявність деякого протиріччя між об'єктивним тяжінням капіталу до концентрації, централізації і умовами його функціонування у різних галузях аграрної сфери. Також відзначимо внутрігалузові суперечності з приводу розподілу одержаного прибутку. Тому вирішення окресленого кола питань у межах її економічної глобалізації має надважливе значення для вирішення таких нагальних проблем як економічна та продовольча безпека кожної країни, а в межах світового господарства – забезпечення світового виробництва аграрною сировиною та вирішення проблеми забезпечення людства продуктами харчування.

Сьогодні економічна ситуація, яка склалася в Україні зокрема, так і в світі загалом, вимагає нового підходу до вирішення питань економічного розвитку усієї національної економіки й аграрної сфери. Це дасть змогу вийти на якісно новий рівень, завоювати відповідні позиції в світовій економіці та ефективно інтегруватися у міжнародні організації. Відтак, для виходу з економічної кризи Україні необхідно, насамперед, підвищити конкурентоспроможність національної економіки в глобальній світовій системі, адже такі проблеми як вузькість внутрішнього ринку, фіскальна спрямованість податкової політики,

відсутність стимулів інноваційно-інвестиційної діяльності та розвитку, велика частка тінізації економіки і корупція стримують цей процес. У цьому контексті власне аграрна сфера із потужним сільським господарством, що має великий експортний потенціал, може стати головною рушійною силою в економічному розвитку національної економіки. Адже, як свідчать останні дослідження, глобалізаційні процеси призводять до прискорення руху фінансів і істотного зростання ролі сільського господарства. Це відбувається через збільшення обсягів виробництва аграрної продукції та випередження його над рівнем особистого споживання. Проте такі процеси, з одного боку, впливають на розширення виробничих можливостей аграрної сфери, а з іншого – спричиняють нерівномірний розподіл продовольчої продукції. Окрім того, найбільші виробники певних видів аграрної продукції є її провідними експортерами. Відтак, як свідчить світова практика, у економічно розвинутих країнах близько 80% виробленої продукції спрямовується на задоволення потреб внутрішнього ринку.

Сьогодні на світовому ринку аграрної продукції формується два вектори розвитку – зростання обсягів виробництва генномодифікованої продукції та продукції органічного виробництва. Поштовхом до активізації першого стало вирішення проблеми голоду, проте, нині спостерігається обдумана політика, яка полягає у переході від повної відмови окремих країн виробляти і споживати генномодифіковану продукцію до узаконення в допустимих межах вирощування окремих видів сільськогосподарської продукції. Наглядним прикладом стало зменшення на 1,8 млн га у 2015 році світових площ сільськогосподарських угідь під генетично модифікованими культурами до 179,7 млн га порівняно з 2014 роком.

Другою сучасною тенденцією на світових ринках аграрної продукції є виробництво та реалізація органічних продуктів, площа під такими культурами у 2016 році становила понад 50 млн га [432].

Особливо це актуально в країнах Європи, де в останні роки істотно зросли такі площі. Найбільше площ органічних земель у Іспанії – 1969 тис. га, в Україні – 411,2 тис. га (табл. 4.4).

Таблиця 4.4 Площі органічних земель країн Європи у 2016 році, тис. га*

Країна	Тис. га
Іспанія	1969
Італія	1493
Франція	1375
Німеччина	1089
Польща	581
Австрія	554
Швеція	519
Великобританія	496
Туреччина	486
Чехія	478
Україна	411,2
Греція	407
Росія	385
Румунія	246
Португалія	241

*Складено за публікаціями: Федерація органічного руху України. Органік в Україні [239]

Аналізуючи аграрний потенціал України, можна відзначити перспективи виробництва органічної сільськогосподарської продукції, її експорту, споживання на внутрішньому ринку. У 2017 році налічувалося 375 виробників органічної продукції, що на 15 виробників більше ніж у 2016 році, а площа сертифікованих сільськогосподарських угідь в Україні, задіяних під вирощування різноманітної органічної продукції зросла до 420 тис. га (рис. 4.8).

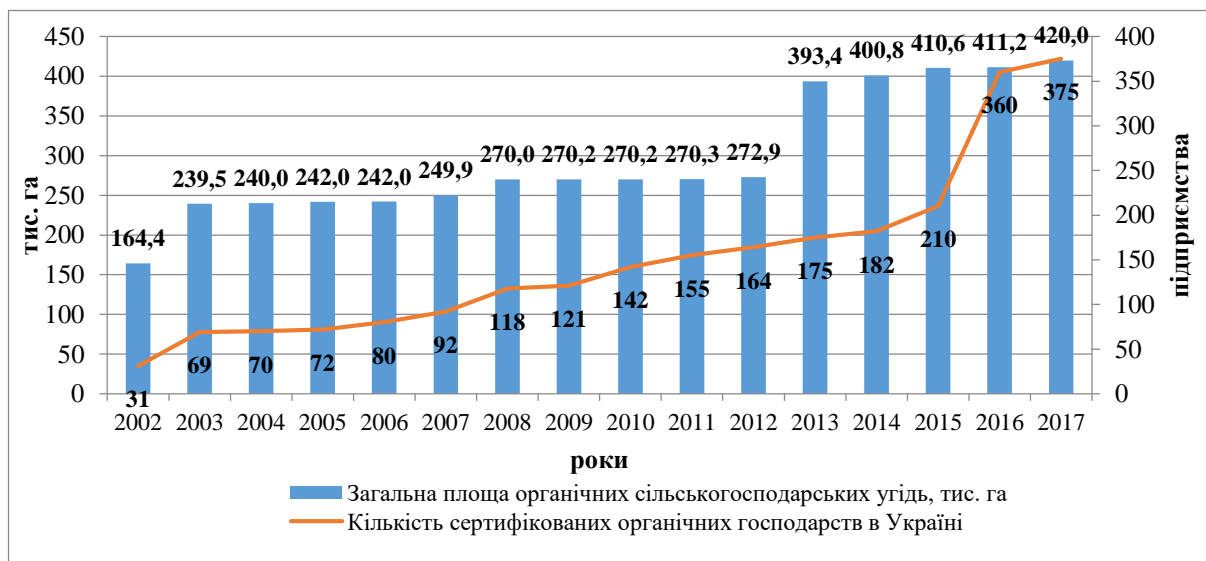

Рисунок 4.8 – Динаміка площ органічних сільськогосподарських угідь і кількості органічних господарств*

*Складено за публікаціями: Федерація органічного руху України. Органік в Україні [239]

Зауважимо, що такі тенденції зумовлені попитом на якісну й екологічно чисту сільськогосподарську продукцію у країнах з високим економічним розвитком, з одного боку, і тотальною нестачею продовольства у країнах із низьким рівнем життя населення та відповідним попитом на генно-модифіковану продукцію.

Аналізуючи динаміку виробництва та споживання аграрної продукції з 2000 року, зазначимо, що лише 3 роки (2004/2005, 2008/2009, 2011/2012 маркетингові роки) спостерігалось переважання виробництва продукції сільського господарства над споживанням. Тому варто відзначити істотний потенціал цього ринку та його перспективи розвитку, враховуючи залежність обсягів виробництва від зміни погодних і природно-кліматичних умов. Проте головною причиною такого становища, на нашу думку, слугувала світова фінансово-економічна криза, яка позначилася на функціонуванні підприємств аграрної сфери. За таких умов істотно зросли ціни на продовольство, що спричинило їх падіння на ринку сільськогосподарської сировини. Головними чинниками, що вплинули на формування цін на цю продукцію стали проблеми з одержанням кредиту та зростання цін на паливно-мастильні матеріали.

Досліджуючи зазначену проблему, необхідно врахувати особливість сільськогосподарського виробництва, яка полягає в тому, що аграрний виробник несе витрати майже цілий рік, а доходи одержує після збирання врожаю. Одержання кредиту дає можливість підприємству вирішити низку фінансових проблем, проте, його головним недоліком є необхідність реалізації своєї продукції до настання періоду, коли ціни на сільгоспсировину максимальні. Окрім того, через економічну кризу зменшилися обсяги обігу коштів у сільському господарстві та капіталовкладень у розвиток інфраструктури, що в свою чергу призвело до сповільнення темпів її розвитку.

Економічна криза мала однаковий негативний вплив на діяльність усіх світових товаровиробників аграрної продукції, проте, її вплив у країнах з низьким рівнем доходів був найбільший. Тому з метою мінімізації такого впливу частина товаровиробників змістила свій акцент із виробництва продукції, що йде на виготовлення продуктів харчування в бік продукції, призначеної на виробництво біопалива. Зокрема, сьогодні спостерігається

тенденція до зростання попиту на олійні культури та кукурудзу, оскільки їх можна використовувати не лише для споживання у сфері харчування, а й у галузі виробництва екологічного палива, що динамічно розвивається останнім часом за підтримки держави. Це пояснюється високою рентабельністю та можливістю одержання дотацій. Таким чином відбуваються процеси глобалізації споживання сільськогосподарської продукції, тобто глобалізації попиту.

Сьогодні, за умов глобалізації економіки, держава як управлінська підсистема зіткнулася із новими умовами, де за високої та постійно зростаючої взаємної залежності національних економік, уряд змушений користуватися важелями макроекономічного регулювання, враховуючи інтереси інших країн і впливових недержавних суб'єктів міжнародних економічних відносин (ТНК), які своїми активними діями можуть мінімізувати очікуваний результат від вжитих заходів або використати їх на шкоду даній країні.

Тому, як зазначає М. Алле, повна лібералізація торгівлі та руху капіталів між державами можлива і бажана лише у межах регіональних комплексів, що поєднують економічно й політично асоційовані країни зіставленим рівнем соціально-економічного й військово-політичного розвитку [6]. Враховуючи це Україні в цілому й аграрній сфері зокрема, варто лібералізувати торгівлю аграрною продукцією у рамках регіонального комплексу СНГ, який і в сучасних умовах продовжує залишатися головним імпортером національної продукції сільського господарства.

На думку І. Стігліца, «...лібералізація господарського життя не виправдала покладені на неї надії і привела до посилення соціального розшарування й падіння життєвого рівня в багатьох країнах, що розвиваються» [401].

Як бачимо, лібералізація зовнішньої торгівлі у країнах, що розвиваються, спричинила зростання безробіття через припинення діяльності багатьох національних підприємств, що не можуть конкурувати із закордонними підприємствами навіть на внутрішньому ринку. Це може спричинити подальшу поляризацію розвитку окремих регіонів – експортоорієнтовані та більш аграрно розвинені будуть розвиватися швидше, насамперед у Придніпровському (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області) та Причорноморському

(Одеська, Миколаївська, Херсонська області) економічних районах. У свою чергу слаборозвинені в аграрному плані регіони України ще більше відставатимуть. Тому для подолання регіональних диспропорцій розвитку аграрної сфери держави необхідно проводити стимулюючу державну політику стосовно таких депресивних регіонів, здійснити адміністративно-територіальну реформу та міжрегіональний перерозподіл доходу.

Водночас, в умовах зростання темпів глобалізації, зберігається вплив держави на внутрішні та зовнішні процеси, хоча сьогодні він є лише складовою глобального механізму, що регулює світові економічні відносини. Виходячи з цього, такий процес потрібно розглядати системно та комплексно, виокремивши інтернаціоналізацію економіки, залежність національних економік одна від одної, інтенсифікацію на основі утворення фінансових, транснаціональних мереж. Це призведе до послаблення регуляторних функцій держави шляхом диференціації у бік міжнародних інституцій шляхом функціонування транснаціональних формувань в економіці економічно розвинутих країн.

Зокрема, П. Саблук, аналізуючи дане питання, доводить нагальність трансформації підходів до напрямів розвитку економіки й аграрної сфери у площині формування нової парадигми сталого зростаючого аграрного розвитку, який відображатиме не лише необхідність забезпечення населення України та всієї планети продовольством на досягнутому рівні (стале), а й необхідність його зростання випереджаючими темпами порівняно із темпами збільшення населення [305, с. 133].

Як відзначає В. Ю. Лузан, розвиток аграрного виробництва є складним процесом, який повинен узгоджено розвиватися із дотриманням принципів системного підходу до становлення її інститутів і використанням інноваційно-інвестиційної моделі, відповідно до вимог національної безпеки, у т.ч. продовольчої, а також до вимог стандартизації виробничих та управлінських систем на основі чинних міжнародних стандартів і норм тощо [139, с. 23].

Як зазначалося раніше, глобалізаційні процеси та інтеграція у європейське співтовариство вимагає максимального використання аграрного потенціалу України, зокрема, формування ринку землі, створення дієвого механізму

захисту прав власників при оренді й продажі землі, регулювання державою ринкового обігу земель і збільшення ефективності використання сільськогосподарських угідь їх власниками.

Так, без створення сучасного правового поля у сфері земельних відносин неможливо здійснити модернізацію аграрної сфери через те, що земля є її основним ресурсом. Водночас, сьогодні досить актуальним є використання механізму економічного стимулювання раціонального використання земель. Тому враховуючи світовий досвід, необхідно звернути особливу увагу на забезпечення продовольчої безпеки через запобігання диспаритету цін на сільськогосподарську й промислову продукцію, а також застосування дотацій для стратегічних видів аграрної продукції та продовольства. Окрім того, в першу чергу необхідно забезпечити диверсифікацію виробництва та створення позитивного балансу експорту й імпорту сільськогосподарської продукції тощо [111, с. 105].

В останні роки спостерігається зміна частки провідних країн в експорті сільськогосподарської продукції та продуктів харчування. Зокрема, істотно вона зросла у США – до 9,6%, а найбільший приріст порівняно з 2010 роком відбувся у Китаї (+0,8%), Індії та В'єтнамі (+0,7%), Польщі та Мексиці (+0,4%), Канаді (+0,3%). Водночас, цей показник зменшився у Бразилії (–0,9%), Франції (–0,7%), Німеччині (–0,6%) (додаток Ц).

Також зазнала трансформації структура світового імпорту сільськогосподарської продукції та продуктів харчування. Зокрема, його частка зросла у Китаї (+2,4%), США (1,5%), проте, цей показник істотно зменшився у Росії (–1,5%), Японії (–1,1%), Італії (–0,6%), Німеччині (–0,5%) (додаток Ш).

Водночас значні обсяги сільськогосподарської продукції Україна імпортує, зокрема живих тварин та рибу, горіхи та спеції, продукти з м'яса та риби. Найбільшу питому вагу в структурі імпорту основних видів продукції аграрної сфери мають: плоди, горіхи та цедра (11,9%); тютюн та вироби з нього (10,6%); риба, ракоподібні та молюски (6,6%); зернові злаки (6,4%); кава, чай, прянощі (5,1%); шоколад, какао (4,5%); олія (3,2%); м'ясо та субпродукти (2,4%). Найбільше продукції в Україну завозиться з Польщі та Німеччини (по 8,7% у

загальному імпорту), Туреччини (5,3%). Вартісні обсяги імпортованої продукції із зазначених країн наведені у таблиці 4.5.

Таблиця 4.5 Основні країни, з яких Україна імпортує сільськогосподарську продукцію, 2015 р.*

Країна	Продукція	Обсяг імпорту, млн дол. США	Частка в загальному імпорту, %
Польща	Яблука, груші, айва	21,7	8,7
	Жива свійська птиця	13,8	
	М'ясо та їстівні субпродукти птиці	11,9	
Німеччина	Екстракти, есенції, концентрати кави, чаю	20,2	8,7
	Інші харчові продукти	15,7	
Туреччина	Цитрусові	30,6	5,3
	Помідори	11,3	
Франція	Кукурудза	20,3	4,5
	Продукти для годівлі тварин	13,9	
	Насіння свиріпи, ріпаку	3,6	

*Розраховано та складено за публікаціями [255]

На нашу думку, наслідком процесів глобалізації економічних відносин у національних економіках країн світу є переформатування місця та ролі окремих галузей, зокрема, аграрної сфери.

Сьогодні особливістю світового сільського господарства є нестійкість і зниження цін на сільськогосподарську сировину, висока ринкова концентрація і вертикальна інтеграція в аграрній сфері. Як і в більшості розвинутих країн, зокрема Європи та Північної Америки, в Україні простежується динаміка скорочення кількості фермерських господарств, при збільшенні середніх розмірів землекористування, тобто відбувається процес концентрації сільськогосподарського виробництва. Це зумовлено високим рівнем конкуренції на внутрішньому аграрному ринку, що призводить не лише до збільшення розмірів сільськогосподарських підприємств, а й до скорочення чисельності працюючих у реформованих господарствах. Тому проблеми зайнятості у сільській місцевості за таких умов стають актуальними. Окрім того, істотний вплив на аграрну сферу має збільшення ціни на традиційні види палива, що в свою чергу збільшує витрати на виробництво сільгосппродукції. Проте, з іншого боку, науково-технічний розвиток, впровадження альтернативних видів палива (біопалива) сприяють збільшенню площ під

сільськогосподарськими культурами, зокрема олійними, і зміні структури посівів у бік технічних культур як більш рентабельних. Це призводить до зменшення частки посівів продовольчого призначення у загальній структурі та виснаження ґрунтів.

Варто зазначити, що глобалізаційні процеси посилюють вплив світової кон'юнктури на функціонування аграрної сфери України. Під їх впливом трансформується структура міжнародних ринків, одні товари витісняються іншими за рахунок нижчої ціни, зокрема, тростинний цукор змінює буряковий, соєва та пальмова олія – соняшникову, що може зашкодити вітчизняним виробникам цукру та соняшnikової олії.

Тому стратегічні орієнтири економічного розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації мають враховувати регіональні особливості України, зокрема кон'юнктури аграрного ринку як внутрішнього, так і світового, демографічних проблем у сільській місцевості, удосконалення територіальної організації.

Основне завдання державної політики у сфері аграрних відносин в умовах глобалізації полягає у забезпеченні інтересів усіх суб'єктів ринку: виробників, трейдерів, переробників, споживачів, держави і недопущенні неконтрольованого експорту сировини й продовольчих товарів. Тому сьогодні аграрна сфера має бути експортоорієнтованою складовою стратегії економічного розвитку держави, його продовольчої, енергетичної безпеки та розвитку сільських територій. Проте існують певні загрози глобалізації для аграрної сфери України, вплив яких можна мінімізувати шляхом розробки дієвих заходів щодо регулювання цього процесу з боку держави. Відзначимо, що глобалізаційні процеси помітно впливають на зростання обсягів аграрної продукції. У свою чергу це дасть змогу аграрним товаровиробникам вийти на нові ринки реалізації своєї продукції.

Головним критерієм динамічного й ефективного розвитку національної економіки України є зростання ролі експортно-орієнтованих галузей, що дає змогу диверсифікувати виробництво, залучити інвестиції, освоювати зовнішні ринки, модернізувати матеріально-технічну базу та покращити якість сільськогосподарської продукції. У сучасних умовах, за істотного зменшення

обсягів виробництва більшості галузей, сільське господарство є одним із лідерів формування експорту України.

Відтак, за інформацією Держкомстату України загальний експорт товарів за 2015 рік у грошовому еквіваленті склав \$ 38,13 млрд, перевищивши імпорт на \$ 1,6 млрд. Проте позитивний торговельний баланс пояснюється не стільки зростанням продажів товарів за кордон, скільки надзвичайним падінням споживання імпорту.

Водночас в останні роки обсяги експорту стрімко падають. Зокрема, в 2015 році в порівнянні з попереднім роком експорт впав у всіх без винятку галузях, проте, найнижчі темпи падіння експорту продовольчих товарів та аграрної продукції – лише на 13%. Однак, в 2016 і 2017 роках обсяги поступово починають зростати, і в 2017 році експорт аграрної продукції склав 17,8 млрд дол.

Аналізуючи сучасний стан національної економіки, динаміку показників експорту та імпорту, помітно невтішними є тенденції щодо втрати експортних позицій у традиційних галузях промисловості та зміцнення експорту сільськогосподарської продукції і продовольства. Це відбувається незважаючи на втрату економічного потенціалу на тимчасово окупованих територіях АР Крим, частини Донецької і Луганської областей, а також основного імпортера продукції добувної, металургійної, хімічної та інших галузей важкої промисловості – Російської Федерації.

Такі обставини сприяють виходу аграрної сфери національної економіки у лідери зовнішніх торговельних відносин України, про що свідчать дані про структуру експорту за товарними групами. Загалом, продовольчі товари і сільськогосподарська продукція займали частку 38,2%, а серед окремих товарів лідирували: соняшникова олія і кукурудза (7,9%), пшениця (5,9%), соя (2,1%).

Загалом, експорт сільськогосподарської продукції та продовольства у 2015 році склав 14,6 млрд дол., що на 12,9% менше, ніж у 2014 році. У 2016 і 2017 роках цей показник зріс до 15,3 та 17,8 млрд дол. відповідно. Динаміка обсягів експорту, в т.ч. в натуральних величинах, за окремими групами товарів відображена в додатку Щ.

Аналіз показників свідчить, що ключові позиції вітчизняного експорту у 2014-2017 роках займали зернові, насіння олійних культур, олія та продукція харчової промисловості (м'ясо птиці, молочні продукти, хлібобулочні та кондитерські товари), загальна частка вартості яких складала близько 90% в агропродовольчому експорті.

Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що значну частку експорту аграрної продукції України становить первинна сільськогосподарська продукція та товари первинної обробки, окрім соняшникової олії, цукру. Відтак, виникає необхідність інтенсивного розвитку переробної промисловості.

Просторова структура аграрного експорту в останні роки залишається незмінною, де основними торговими регіонами є країни Європейського Союзу, Азії та Африки (рис. 4.9).

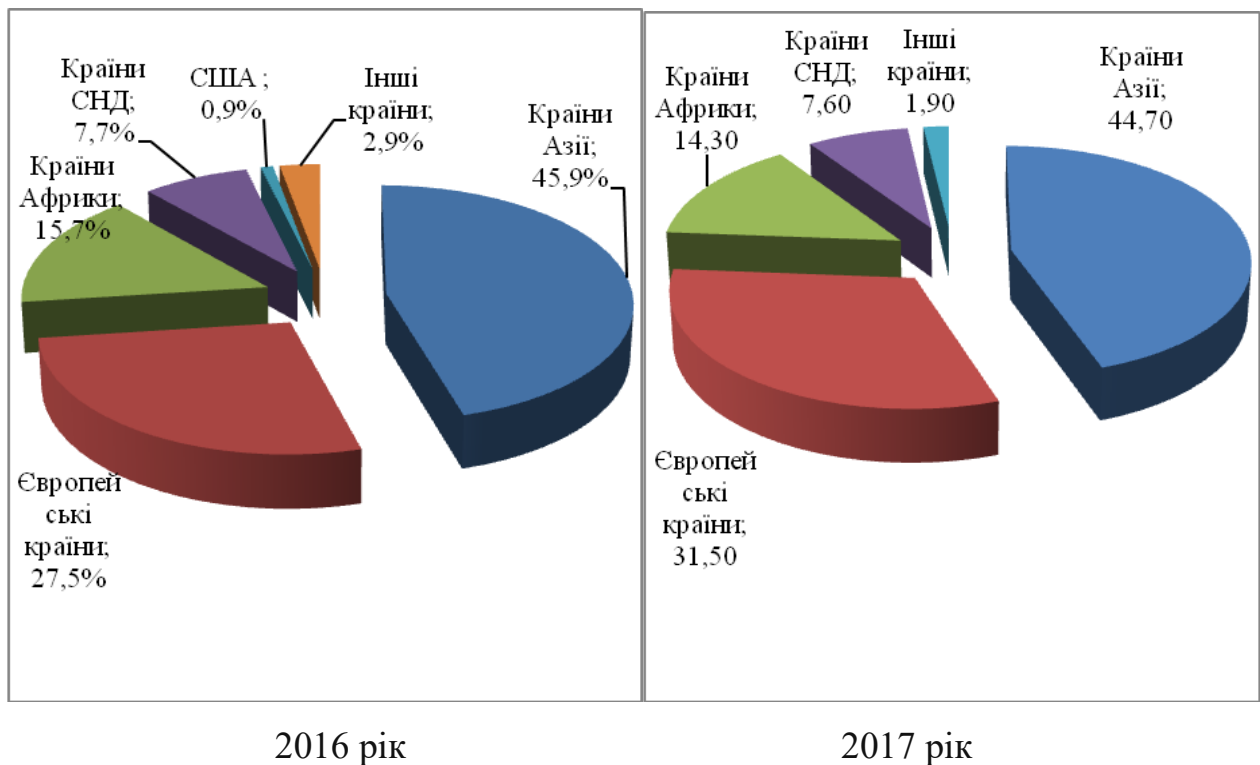

Рисунок 4.9 – Частка окремих країн в експорті сільськогосподарської продукції у 2016 і 2017 роках*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Зауважимо, що у 2016 році продовжується переорієнтація експорту на азійські та європейські ринки, зокрема в Китай (1,2 млрд дол.), Індію (1,1 млрд дол.), Єгипет (1,0 млрд дол.), Іспанію (0,9 млрд дол.), Туреччину (0,8 млрд дол.), Італію та Нідерланди (по 0,6 млрд дол.) [255]. У 2016 році збільшився

експорт до країн Азії до 7,1 млрд дол. (у 2015 – 6,7 млрд дол.), відтак, частка азійських країн збільшилася з 45,3% у 2015 році до 45,9% від загального експорту сільськогосподарської продукції. Частка країн Євросоюзу у вітчизняному експорті зменшилася з 28,4% у 2015 р. до 27,5% у 2016 р. при незмінному обсязі в 4,2 млрд дол.

У 2017 році найбільше аграрної продукції з України експортовано до Індії (11% від загального обсягу), водночас суттєво зросли поставки до Нідерландів, частка яких у структурі експорту української сільськогосподарської продукції склала 7%. Третє місце займає – Іспанія, з часткою в 6% і нарощенням закупок на 320 млн дол. США.

Нині також спостерігається тенденція до зниження вітчизняного експорту сільськогосподарської продукції до країн СНД за рахунок зменшення торгівлі з Росією. Порівняно з 2015 роком частка країн СНД в експорті української агропродукції зменшилася у 2016 році до 7,7% і склала 1,2 млрд дол. (у 2015 році – 1,5 млрд дол.).

Отже, зробимо висновок, що Україна в останні роки зміцнила свої позиції на світовому ринку продовольства та істотно збільшила обсяги експорту продукції аграрної сфери (рис. 4.10).

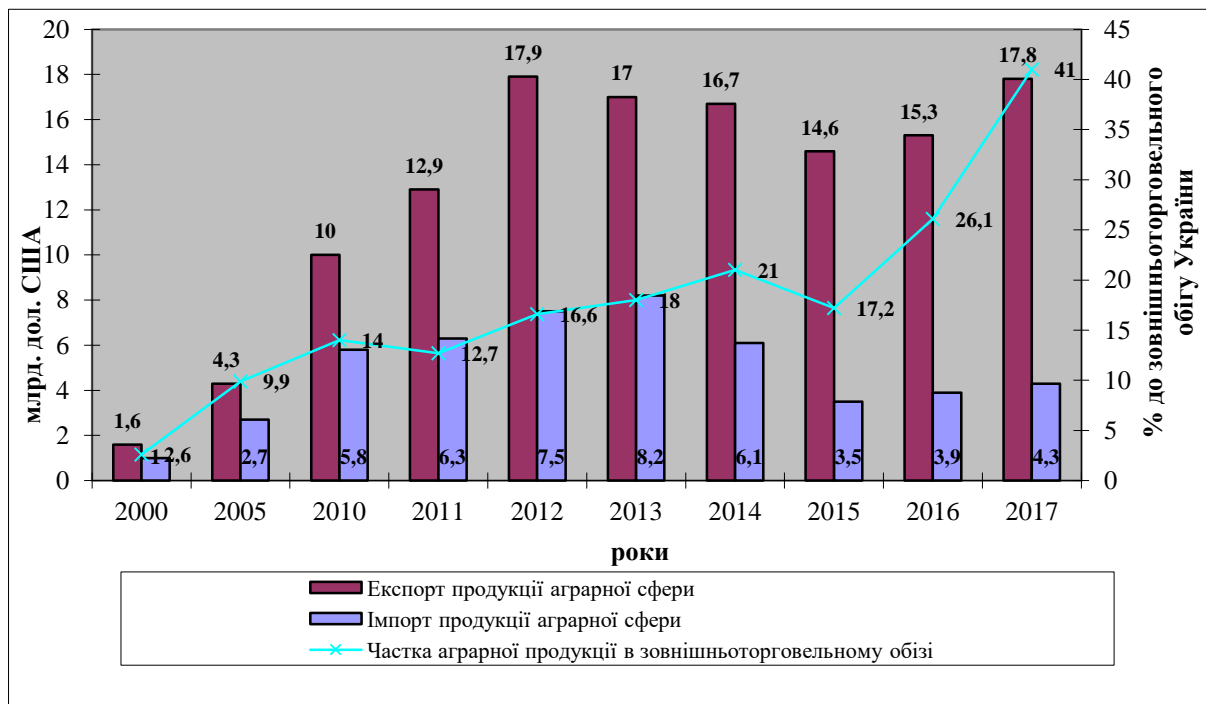

Рисунок 4.10 – Зовнішньоторговельний обіг продукції аграрної сфери України*

*Розраховано та складено за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Таке становище дає можливість вітчизняним товаровиробникам знаходити нові ринки реалізації продукції. Проте це неможливо здійснити без сучасного менеджменту, використання новітніх технологій, ефективного управління витратами та ресурсами і оптимальної організаційно-виробничої структури.

Підсумовуючи вищезазначене, можна виокремити важливі напрями формування експортного потенціалу, зокрема:

– розвиток експортоорієнтованих галузей сільського господарства (виращування соняшнику, пшениці, кукурудзи, ячменю, сої та ріпаку) і тваринництва (птахівництва, молочне скотарство);

–орієнтація векторів експорту на європейські, азійський та африканський напрями;

– удосконалення державної політики щодо підтримки сільськогосподарського товаровиробника (стимулювання виробництва якісних та безпечних продуктів харчування, продукції переробної промисловості).

Відтак, формуючи політику зовнішньої торгівлі аграрною продукцією з метою реалізації наявного потенціалу, необхідно здійснити диверсифікацію географічних експортних ринків і товарної структури аграрного експорту за рахунок зростання частки перероблених продуктів харчування, а також розширити коло експортерів сільськогосподарської продукції та продовольства шляхом збільшення кількості малих і середніх виробників та переробників. Окремий напрям може зайняти збільшення експорту до країн ЄС за рахунок органічної продукції. При цьому варто зазначити, що структура вітчизняного експорту аграрної продукції має характерну ознаку – внутрішньогалузеву спеціалізацію, зокрема, рослинництво (близько 70% виробленої сільськогосподарської продукції). У структурі валової сільськогосподарської продукції найбільш важливе значення відіграють зернові та зернобобові культури (26,5%), технічні культури (19,4%), овочі (18,1%), тваринництво (30% виробленої сільськогосподарської продукції), представлене вирощуванням худоби та птиці (14,1%), виробництвом молока (11,5%) та яєць (3,6%). Україна

є одним з найбільших світових виробників та експортерів сільськогосподарської продукції, вирощуючи понад 60 млн т зернових та більше 10 млн т насіння соняшника на рік, і є провідним світовим експортером соняшникової олії (56% світового експорту).

На збільшення обсягів експорту до країн Євросоюзу позитивно вплинула дія зони вільної торгівлі. Україна стала більше експортувати м'яса (в тому числі м'яса птиці) (+29%), риби і ракоподібних (+64%), молока та молочних продуктів, меду (+30%), овочів (+22%), зернових культур, борошна. Значно зріс експорт продукції олійної промисловості (більш ніж в 2,5 рази). Збільшився і експорт переробленої продукції, зокрема, продуктів з м'яса, риби; цукру і кондитерських виробів з цукру; какао та продуктів з нього; продуктів із зернових культур; різних харчових продуктів тощо.

Розглядаючи дане питання, варто акцентувати увагу на тому, що із виходом на світові ринки сільське господарство стало складовою глобальної економічної системи. Очевидним є процес вирівнювання балансу показників експорту-імпорту у зовнішній торгівлі продукцією аграрної сфери між Україною та Євросоюзом [400].

Виходячи з вищевикладеного нами пропонується приділити особливу увагу удосконаленню механізму державного регулювання галузей аграрної сфери в умовах посилення глобалізації, захисту внутрішнього ринку від імпортової експансії в рамках правил та норм СОТ та стимулювання експорту агропромислової продукції на світові ринки. З цією метою необхідно: по-перше, привести у відповідність вітчизняні норми стандартизації та сертифікації сільськогосподарської продукції до світових; по-друге, посилити контроль за якістю продовольства до рівня європейських вимог; по-третє, розробити відповідну нормативну базу для ефективного функціонування ринку земель сільськогосподарського призначення.

4.3. Економічний розвиток аграрної сфери України на інноваційній основі

У процесі світової глобалізації фундаментальною умовою для системного економічного розвитку національного господарства є динамічна ефективно функціонуюча аграрна сфера, яка може забезпечити стійке зростання обсягів сільськогосподарської продукції, продовольчу й економічну безпеку держави. Проте сьогодні, внаслідок глобальних продовольчої та фінансової криз як у світі в цілому, так і в Україні зокрема, загострилася проблема сільськогосподарського виробництва, вирішення якої вимагає удосконалення аграрних відносин, зростання ефективності виробництва сільськогосподарської продукції та модернізації державної аграрної політики, забезпечення сприятливих умов для ефективного використання науково-технічного потенціалу аграрної сфери національної економіки. За умови розробки дієвих важелів для мінімізації негативного впливу кризи на неї, зменшення залежності від імпорту товарів, стабілізації фінансової та кредитної політики будь-яка країна при ефективному веденні господарства може розраховувати на зростання частки прибутку від участі у системі міжнародного поділу праці. Наявні природні умови та трудовий потенціал України дозволяють створити ефективне, конкурентоспроможне на світовому рівні сільське господарство. Проте це неможливо реалізувати без технологічної модернізації аграрної сфери, без використання високопродуктивних методів, новітніх технологій і сучасної системи екологічних відносин. Процес інноваційного розвитку в аграрній сфері є постійним перетворенням наукового знання в інновацію, досліджень і розробок у нові технології в рослинництві та тваринництві, переробці і реалізації сільськогосподарської продукції. Тому технічні та технологічні трансформації є визначальним елементом розвитку аграрної сфери.

Теоретичні та методологічні аспекти інноваційного розвитку у аграрній сфері досліджували В. Амбросов, М. Гладій, С. Дем'яненко, О. Єрмаков, М. Кропивко, І. Лукінов, В. Месель-Веселяк, П. Саблук, В. Чабан, О. Шпикуляк

та інші українські вчені-аграрії.

Проте деякі аспекти цих досліджень потребують детального вивчення, зокрема, ще недостатньо виваженою є інноваційна політика щодо впровадження нових технологічних рішень, що в свою чергу породжує низку нових проблем, котрі потребують нового теоретичного дослідження, переосмислення та практичної апробації.

В інноваційному розвитку підприємств аграрної сфери можна виокремити такі його складові як економічна (зміна методів і способів планування усіх видів виробничо-господарської діяльності, раціоналізація системи калькуляції внутрішньовиробничих витрат); технічна (удосконалення наявних та створення нових технологій ведення сільськогосподарського виробництва, високоврожайних сортів культур і елітних порід тварин); соціальна (поліпшення умов і характеру праці, постійна підтримка високого рівня безпеки праці, професійна підготовка і підвищення кваліфікації кадрів); організаційна (запровадження нових форм і методів організації виробництва та праці, удосконалення організаційної структури підприємства) та ін [309].

Змістовне наповнення терміну «інноваційний розвиток» включає дві категорії – «інновація» і «розвиток». Його особливістю є те, що він за своїм змістом є інтенсивним процесом зростання економіки на основі якісних перетворень через застосування нових знань. Сучасний інноваційний розвиток аграрної сфери відбувається в умовах науково-технічної революції, яка системно охоплює й інші галузі, що її обслуговують. Відтак, він має забезпечувати створення інноваційного продукту та практичне його освоєння. Відбуваються істотні зрушення в аграрному виробництві, зокрема в організації сільського господарства, де основними складовими цих трансформацій є лібералізація аграрних ринків, екологічні проблеми, мультифункціональність сільських територій.

Досліджуючи динаміку виробництва сільськогосподарської продукції за останнє десятиліття, слід відзначити те, що майже 2/3 його приросту пов'язані з використанням досягнень науково-технічного прогресу, який базується на

економічних і біологічних законах. Відповідно у цьому процесі простежуються особливості, котрі продиктовані, насамперед, специфікою обробітку ґрунту, збору, зберігання, транспортування та переробки сільськогосподарської продукції, що в свою чергу визначає основні вектори інноваційного розвитку. Тому сутність інноваційної діяльності й інноваційного розвитку аграрної сфери, на нашу думку, полягає у впровадженні у сільськогосподарське виробництво інтенсивних методів господарювання, що базуються на методах ефективного виробництва продукції, використання нової прогресивної техніки і технологій, які можна та доцільно об'єднати у систему.

Сьогодні основними причинами низької конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках є низька питома вага інновацій, відсутність дієвих механізмів стимулювання їх розробки та реалізації, недостатній рівень агротехнологій і технологій переробки сільськогосподарської продукції. За таких умов необхідно стимулювати інноваційну та інвестиційну діяльність аграрних виробників і спрямувати її на реалізацію наявного потенціалу. Проте це неможливо зробити без державної інноваційно-інвестиційної політики, зокрема державного інвестиційного спрямування аграрної сфери, посилення інноваційної активності, формування ринку інновацій і їх просування.

Технологічний розвиток аграрної сфери передбачає постійний потік трансформації наукових досліджень і розробок у нові технології, продукцію, форми організації та управління. Варто зауважити, що власне інноваційний процес у сільському господарстві, як складовій аграрної сфери, має специфічні особливості, зокрема регіональні, галузеві, функціональні, технологічні та організаційні. Водночас інноваційна модернізація аграрної сфери відбувається під впливом умов і параметрів як позитивного, так і негативного спрямування.

Для їх детального дослідження необхідно здійснити аналіз інноваційної системи, яка ґрунтується на її дослідженні у просторовому вимірі (національний, регіональний, місцевий), на різних секторіальних рівнях (сільське господарство), відносно даного технологічного набору (біотехнології)

та часового виміру. Тому інноваційні системи розглядаються як аналітичний інструмент, який може бути використаний для розробки політики і планування [437].

Водночас, з метою активізації інноваційного розвитку інноваційної системи аграрної сфери, необхідно виокремити та обґрунтувати її головні підсистеми й елементи (рис. 4.11).

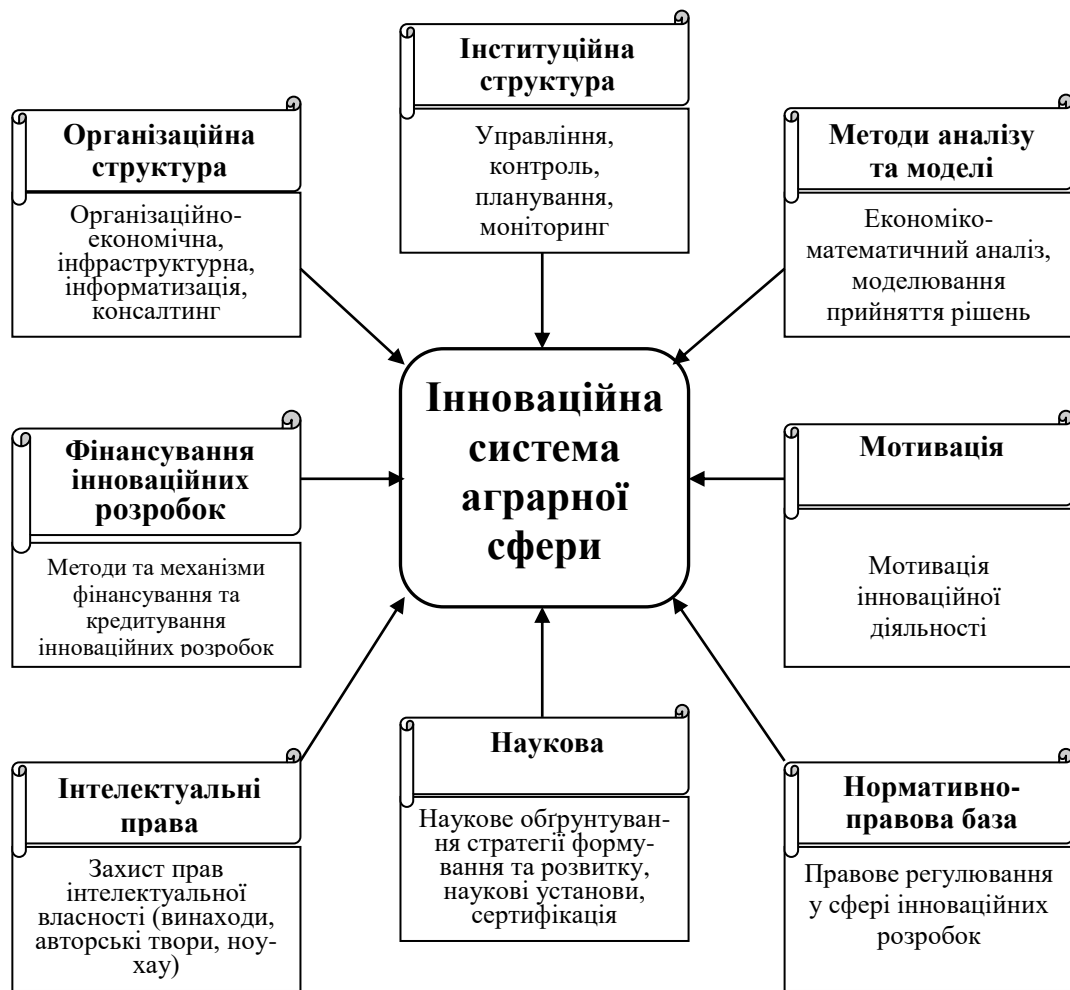

Рисунок 4.11 – Складові інноваційної системи аграрної сфери*

*Розроблено автором

Зазначимо, що формування інноваційної системи передбачає розробку основних функціональних завдань, насамперед, створення об'єктів інноваційної інфраструктури і ринку інтелектуальної власності та науково-технічних послуг, підтримка малого інноваційного підприємництва, забезпечення сприятливих умов з метою активізації усіх інноваційних процесів, удосконалення та оптимізація механізмів взаємодії суб'єктів інноваційного процесу.

Розвиток регіонального інноваційного середовища аграрної сфери позитивно вплине на модернізацію та підвищення рівня її економічної ефективності. Механізм формування та функціонування такого середовища враховує регіональну специфіку, систему механізмів державної підтримки та власних фінансових ресурсів аграрних підприємств. Для цього, насамперед, необхідно реалізувати інноваційно-інвестиційний і природно-кліматичний потенціал регіону та результати науково-технічного прогресу. Власне інноваційні сільськогосподарські системи є набором засобів, що спільно або окремо роблять внесок у розробку, поширення і використання пов'язаних із сільським господарством нових технологій, які безпосередньо або частково впливають на процес технологічних змін у сільському господарстві [446]. Вони включають у себе науково-дослідні інститути, навчальні й освітні установи, кредитні організації, політичні інститути, фермерів, фермерські асоціації та державні організації. Це підкреслює наявність сільськогосподарських інновацій і виходить за рамки системи понять шляхом включення цілей поточних реформ, таких як політична децентралізація, об'єднання державного і приватного. Крім того, він охоплює складні відносини між різними суб'єктами, процесами інституційного навчання та змін, ринкові і неринкові установи, державну політику, скорочення масштабів бідності та соціально-економічний розвиток.

Існує твердження, що інноваційні системи у сільському господарстві мають вирішальне значення для зміцнення соціально-економічних досліджень за межі технологічних змін «індукованих» від відносних цін на землю, працю та інші чинники виробництва в сільському господарстві [443].

У цьому контексті головними завданнями інноваційної системи є:

- мінімізація часу перетворення наукового інтелектуального продукту у товарні форми – інформаційні або технологічні;
- утворення та підтримання постійного потоку нововведень на ринку;
- спільне використання досягнень науки у виробництві як держави, так і приватного сектору;
- цільова інноваційна підтримка перспективних векторів економічного розвитку національної економіки загалом, та аграрної сфери зокрема;
- формування та підтримка оптимального механізму фінансування інноваційних процесів.

Пріоритетним напрямом інституційної побудови інноваційної економічної моделі, на нашу думку, є, насамперед, удосконалення законодавства в напрямі

науково-технічної діяльності, створення та підтримка елементів інноваційної системи – агротехнопарків, агротехнополісів, бізнес-інкубаторів тощо. Окрім того, необхідно активно стимулювати впровадження науково-технічних розробок у виробництво.

Сучасна аграрна сфера розвивається у середовищі швидких динамічних змін у технологіях, ринках, політиці, демографії та довкіллі. Через глобалізацію та міжнародні тенденції виникають нові проблеми, які в свою чергу ставлять нові вимоги як до неї, так і до національної економіки загалом. Це вимагає введення інновацій та нових способів співпраці, продукування нових знань і просування їх на ринки. Системний підхід до інновацій передбачає цілісний розвиток аграрної сфери, враховуючи проведені реформи і сучасні підходи до ведення сільського господарства. Існуючі тенденції та трансформаційні зміни в сільськогосподарських науково-дослідних процесах (об'єднані дослідження та нормативні вимоги), політичні реформи (зміна форм власності, розподіл вартості, лібералізація ринку і цін, децентралізація влади) у контексті сільського господарства нині нашттовхуються на істотні перешкоди. Зокрема, виникла потреба в новій парадигмі, яка б максимально об'єднувала чи концентрувала ці реформи. Такі інноваційні системи ґрунтуються на певних тенденціях розвитку в аналітичній структурі, де інновації:

- об'єднані навколо спільних цілей і сприяють економічному розвитку;
- є інтерактивним акцентованим процесом, який має бути вивченим (дослідженим) щодо умов його застосування;
- охоплюють розвиток, адаптацію, імітацію та подальше впровадження технології чи застосування нового знання;
- наявні там, де відбувається безперервне дослідження, а можливість вчитися є функцією інтенсивної взаємодії серед суб'єктів, що створюють інновації;
- містять інституційні, управлінські й організаційні знання.

Обґрунтування сутності і структури інноваційних процесів вперше було здійснене Й. Шумпетером [392], який характеризував інновацію як стадію життєвого циклу, результат науково-технічного прогресу. Це не просто нововведення, а зміна технологій виробництва товарів, яка є необхідною і має історичне значення. Водночас вона є стрибком від старої виробничої функції до нової. У сучасному розумінні інновація – специфічна форма життє- і мислєдіяльності, яка є сукупністю особливим чином зорганізованих дій, що

дають змогу втілювати нові ідеї у практику.

Під інноваційним процесом розуміється не лише технологічний, а також і соціальний аспект, оскільки включає інтерактивне навчання учасників, які діють в інституційних та соціальних умовах, що приводять до формування тієї чи іншої регіональної траєкторії інноваційного розвитку. Мається на увазі, що інновації переважно є результатом соціальних змін (табл. 4.6).

Таблиця 4.6 Класифікація теорій інноваційного регіонального розвитку та характеристики інноваційних моделей*

Характеристики	Лінійна інноваційна модель	Інтерактивна інноваційна модель
Важливі учасники інноваційного процесу	Великі підприємства та науково-дослідний сектор	Малі та великі підприємства, науково-дослідний сектор, клієнти, постачальники, органи влади
Важливі чинники інноваційного процесу	Наукові дослідження та розробки	Наукові дослідження та розробки, ринкова інфраструктура, технологічний потенціал, інформаційні знання
Географічна компонента	Інноваційна активність сконцентрована в центральних ареалах	Інноваційна активність усіх суб'єктів господарювання
Основні задачі регіональної інноваційної політики	Сприяння науковим дослідженням та розробкам у депресивних регіонах	Розвиток регіональних інноваційних систем

*Адаптовано автором

В аграрній сфері інноваційний процес є єдиним та безперервним потоком перетворення конкретних селекційних, агрохімічних, технічних і технологічних ідей, які базуються на наукових розробках, в нові сорти, гібридні породи тварин, хімічні та біологічні препарати, технології чи окремі її складові та безпосереднє їх використання у виробництві [308].

На основі цього виокремимо кілька форм інноваційного процесу:

- внутрігосподарська (винахід використовується всередині аграрного формування і не набуває товарної форми);
- міжорганізаційна (інновації стають товаром, який можна продати);
- міжгалузєва (інновації використовуються у кількох суміжних галузях);
- складна (сприяє появі нових товаровиробників, появі конкуренції).

Важливими компонентами економічного розвитку є нові знання та інновації, які в аграрній сфері реалізуються у вигляді результатів досліджень і розробок та тісно пов'язані з поняттям «інноваційний процес». Вони формують

комплекс послідовних дій від етапу появи нової ідеї до використання її споживачем у вигляді нового чи удосконаленого продукту або технологічного процесу. При цьому, виокремлюють такі структурні компоненти зазначеного процесу: суб'єкт, що продукує нововведення, споживачі інноваційної продукції та дієвий механізм передачі цих нововведень (рис. 4.12).

Рисунок 4.12 – Модель взаємодії компонентів інноваційного процесу

в аграрній сфері*

*Розроблено автором

Запропонована вище модель відображає тісний взаємозв'язок між державою та суб'єктами які продукують нововведення та їх споживають, як з боку фінансування, так із боку інформаційних та організаційних ресурсів.

Можна стверджувати, що економічний розвиток аграрної сфери неможливий без держаної політики, спрямованої на формування сучасної інноваційної системи, яка б забезпечила тісний взаємозв'язок між наукою, освітою та виробництвом. Сьогодні відбуваються істотні зміни у чинному законодавстві щодо наукової, науково-технічної й інноваційної діяльності, здійснення контролю та моніторингу за розвитком основних напрямів інноваційної діяльності, зокрема у аграрній сфері.

Наявні специфічні умови у сільськогосподарському виробництві можна

розділити на такі, що стимулюють розвиток інноваційних процесів і такі, що його стримують. Зупинимось на останніх – екстенсивний характер виробництва, недостатній техніко-технологічний рівень, значний амортизаційний знос основних і брак оборотних фондів, недосконала державна політика (цінова, податкова, митна), низька платоспроможність населення, низький рівень розвитку системи освоєння інновацій. Існують чинники, що гальмують ефективно освоєння інновацій, які за певними ознаками можна розділити на групи – організаційні, економічні, інформаційні, соціально-психологічні, екологічні (рис. 4.13).

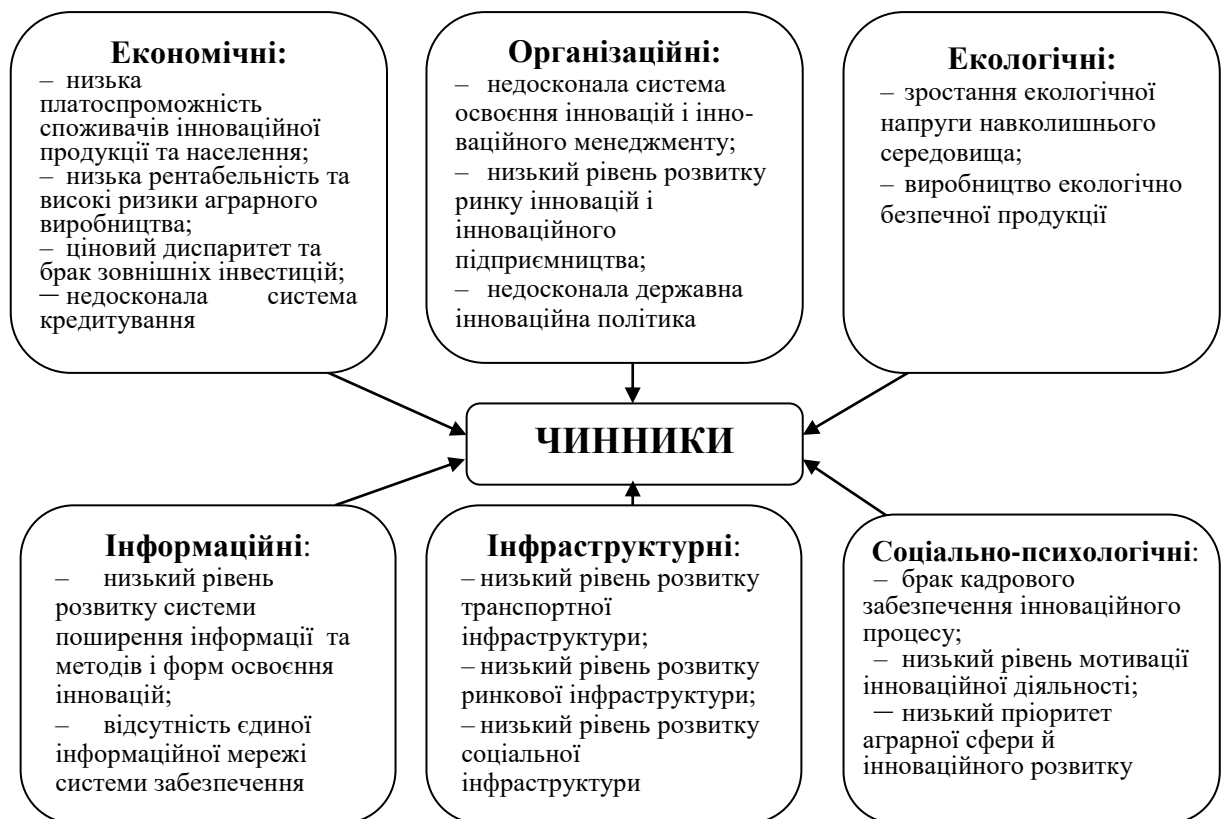

Рисунок 4.13 – Чинники, що гальмують освоєння інновацій в аграрній сфері*

*Розроблено автором

Інноваційний розвиток аграрної сфери і питання зростання економічної ефективності та доцільності функціонування галузі можливо забезпечити лише за допомогою науково обґрунтованої державної політики та цілісної системи заходів її реалізації на основі досконалого науково-технічного й інформаційно-

аналітичного забезпечення. З цією метою необхідно здійснити комплексний підхід до вирішення усіх проблем, мінімізувати наслідки негативних чинників, створити механізм реалізації стратегії наукового забезпечення аграрної сфери, удосконалити систему управління інноваційним процесом і здійснити техніко-технологічне, організаційне й економічне оновлення виробничого процесу на основі досягнень науково-технічного прогресу та наукових досягнень сучасної аграрної науки.

При цьому, варто врахувати певну специфіку виробництва продукції в аграрній сфері. Однією з особливостей аграрного виробництва є те, що активну участь у виробничому процесі беруть живі організми – рослини і тварини, розвиток яких залежить від природних чинників (кліматичні умови, рельєф, ґрунти, гідрологічна сітка, географічне положення). Окрім того, у здійсненні її інноваційного розвитку ключове місце займають земельні ресурси, тому важливим є дослідження складу та якості ґрунтів, їх екологічного стану з метою збереження, покращення та охорони земель сільськогосподарського призначення шляхом поліпшення екологічних показників.

Ще однією особливістю зазначеного виду діяльності є високий рівень ризиків інноваційних процесів (ризик фінансування, невизначеності попиту на інноваційну продукцію, часового розриву між затратами та результатами тощо). До таких ризиків віднесемо наявність різноманітних форм господарювання; сучасні форми управління економічними процесами; збереження науково-освітнього та виробничого потенціалів. Такі ризики стримують вкладання інвестицій у сільське господарство.

Базисом інноваційної діяльності є інновація, яка відповідно до об'єкту і предмету дослідження має певні критерії та класифікації, які дають змогу сформулювати основні вектори розвитку інноваційних процесів, характер і тип інновацій. Сам термін «інновація» використовуються у широкому сенсі та трактується як діяльність і процеси, пов'язані з виробництвом, розподілом, адаптацією та використанням нових технічних, інституційних, організаційних й управлінських знань. Вони мають бути такими, щоб не лише викликали

потребу у створенні нового продукту, а й давали можливість здійснювати подальше нововведення після його реалізації. Сьогодні провідною формою здійснення інновацій стали альтернативні шляхи технологічного розвитку. Такий підхід базується на тому, що технологічні зміни розглядаються ним як ендогенний чинник усього процесу розвитку, дія якого зумовлена внутрішніми властивостями й причинами. У діапазоні цих властивостей і здійснюється оптимальний альтернативний вибір. Саме на можливостях альтернативних підходів і ґрунтується механізм вибору необхідних інновацій [404].

Як зазначалося раніше, основою досліджень інноваційних процесів є праці Й. Шумпетера. Засновник теорії інноватики розглядає розвиток із позиції статички і називає його економічним ростом. З позиції динаміки «форма і зміст розвитку» задаються поняттям «здійсненням нових комбінацій». За Й. Шумпетером, інновація є «кращим способом» виробляти, «не кращий з можливих, а найвигідніший із звичайних, випробуваних на практиці...». Це формулювання є важливим методологічним аспектом визначення поняття «конкурентні переваги», де здійснення інновацій означає інше застосування запасів і засобів виробництва, що й визначає форму та зміст розвитку [392].

Інший дослідник даного напрямку, П. Друкер, стверджує, що інновація – «це скоріше економічний, ніж технологічний термін». Він відзначає важливість соціальних чи економічних інновацій на підприємстві, реалізація яких не обмежується лише науковими дослідженнями чи розробками й охоплює всі види діяльності фірми. Інновація визначається як «підвищення потенціалу людських і матеріальних ресурсів з метою виробництва матеріальних цінностей» [71].

З точки зору динаміки, інновацію розглядають як процес, новий підхід, розширюючи зміст інновацій поняттями «інноваційний розвиток», «інноваційна діяльність», «інноваційна економіка», що відображає подвійну форму прояву інновацій у процесі функціонування підприємств. Одночасно це не створює уніфікованого підходу до розуміння їх суті й інноваційного

розвитку як єдиного явища, що дало б можливість відображення динамічних характеристик у визначенні інновацій.

Саме цей аспект розширює поле дослідження поняття «інновація», приводячи до необхідності виокремити їх визначення – продукту та динамічних характеристик інновації як інноваційного розвитку. Отже, більш коректним буде визначити такий результативний ефект інновацій як інноваційний розвиток підприємства. Такий підхід дає можливість уникнути суперечностей, які є очевидними при трактуванні інновацій як процесу.

Власне інновації в аграрній сфері є результатом праці завдяки новим науковим знанням, що підносять на вищий рівень аграрне виробництво, якість продукції.

На нашу думку, сучасний стан аграрної сфери є кризовим. Підтвердженням цього може слугувати значний спад виробництва, проблеми з продовольчим забезпеченням внутрішнього ринку, де обсяги виробництва сільськогосподарської продукції складають більше 30% ВВП.

Динаміка інноваційних трансформацій в аграрній сфері передбачає певні проблеми:

- на державному рівні немає системного підходу до організації управління інноваційною діяльністю, відсутні структури, які могли б розробляти та реалізовувати конкретну інноваційну політику;

- слабо розвинені організаційна й інформаційна інфраструктури просування інновацій;

- низький рівень наукових розробок та їх упровадження;

- відсутність висококваліфікованих, досвідчених кадрів з інноваційного менеджменту;

- недосконала сучасна нормативно-правова база інноваційної діяльності.

З огляду на це, зауважимо, що інновації як в економіці загалом, так і в аграрній сфері зокрема, реалізуються через підприємницьку та комерційну діяльність і в межах державної науково-технічної політики. Тому сьогодні основною у фінансовому забезпеченні фундаментальних досліджень, науково-

дослідних і дослідно-конструкторських робіт, які покликані стимулювати її інноваційний розвиток, має стати адекватна державна політика інноваційного спрямування.

Ми погоджуємося з професором С. Ілляшенком, котрий стверджує, що за умови достатнього фінансування актуальними є заходи щодо модернізації аграрної техніки тому, що «...організація, яка здійснює стратегічне планування без урахування соціально-екологічних потреб споживачів, приречена на виникнення в майбутньому проблеми виживання в умовах конкурентної боротьби» [163]. Окрім цього, за таких умов доцільно здійснити низку кардинальних дієвих заходів, зокрема, введення новацій щодо економії ресурсів, що використовуються, здійснення страхування ризиків інноваційного підприємництва, організація взаємодії наукового та виробничого потенціалу, створення науково-дослідних центрів, що займаються питаннями впровадження інноваційних технологій і формування цільових інноваційних фондів, створення відповідних умов праці для висококваліфікованих фахівців аграрної сфери.

Сьогодні матеріальною основою підвищення ефективності виробництва в системі функціонування економіки виступають інновації. Так, більше 50% продуктивності економіки в другій половині ХХ століття досягнуто за рахунок технологічних нововведень [126]. У тому випадку, коли інноваційні економічні відносини стають достатньо поширеним чинником розвитку економічної системи, вона трансформується в інноваційну економічну систему – набір елементів і зв'язків, які взаємодіють у ході виробництва, розповсюдження та використання нового, економічно вигідного знання. Тісна її взаємодія із загальною економічною системою країни забезпечує кращу керованість технологічним й інноваційним розвитком, що дає змогу розвивати в обґрунтованому напрямі конкуренцію і забезпечувати дотримання стратегічних інтересів держави та її економічної і продовольчої безпеки [426].

Зазначимо, що враховуючи сучасні реалії та на основі специфічних особливостей аграрної сфери, можна виокремити окремі типи інновацій, що

визначають головні вектори її розвитку, та згрупувати їх за певними ознаками: агротехнічні, селекційно-генетичні, організаційно-економічні, технологічні, екологічні.

Агротехнічні. Вирощування сільськогосподарських культур здійснюється на ґрунтах із різною родючістю, а високі врожаї одержуються за рахунок раціонального обробітку ґрунту, використання мінеральних та органічних добрив, оптимальних доз засобів захисту рослин. Окрім того, ефективне використання земельних ресурсів, знарядь праці і матеріальних ресурсів залежать від застосування науково-обґрунтованих інтенсивних сівозмін, заходів прогресивних систем землеробства; використання та виведення нових високопродуктивних і скоростиглих сортів сільськогосподарських культур, порід тварин і птахів; розширення зрошення та вдосконалення способів поливу; застосування добрив, хімічних і біологічних засобів захисту рослин.

Оскільки сільськогосподарські культури відрізняються біологічним складом, строками вегетації, рівнем використання продукції в їжу у сирому чи переробленому вигляді, на нашу думку, доцільно повніше використовувати біологічні особливості конкретного виду сільськогосподарських культур. Тому серед інновацій в аграрній сфері особливої уваги заслуговують біологічні, біодинамічні, органічні системи землеробства, а також системи низькозатратного сільського господарства. Сьогодні широко використовуються прогресивні напрями біологічної науки, які не вимагають істотних матеріальних затрат (генетика, селекція, насінництво), а також ефективні ґрунтоохоронні технології з мінімальним обробітком ґрунту. Це дасть змогу у відносно короткі терміни істотно збільшити виробництво сільськогосподарських культур.

Водночас інноваційні зміни необхідні також у тваринництві, де варто розробляти наукові рекомендації щодо ефективної годівлі, утримання та селекції тварин. Сьогодні вчені працюють над високопродуктивними м'ясними та молочними породами худоби, скоростиглими породами свиней, овець з високим настригом вовни, м'ясні та з високою несучістю породи курей.

Сучасні біотехнологічні методи дають можливість підвищити генетичний потенціал та стійкість тварин і птахів до хвороб.

Сюди ж можна віднести хімізацію сільськогосподарського виробництва, зокрема використання мінеральних добрив, кормових добавок, засобів захисту рослин, біостимуляторів, синтетичних плівок тощо.

Сьогодні популярним стає органічне землеробство, яке передбачає відмову від застосування гербіцидів та мінеральних добрив. Проте головними проблемами його розвитку є слабка державна підтримка, відсутність біологічних засобів захисту рослин, недосконале законодавство щодо сертифікації та стандартизації такої продукції.

Селекційно-генетичні. Це ще один специфічний, притаманний лише аграрній сфері тип інновацій – наукові дослідження у галузі селекції та генетики. Зокрема, широко використовується маркерна селекція, яка дає можливість швидко оцінити посівний матеріал на наявність певних генів і контролювати їх. За допомогою селекції покращуються сортові якості та збільшується врожайність. Популярними стають методи клітинної біології та генної інженерії, за допомогою яких рослини набувають нових цінних якостей – резистентність до захворювань, гербіцидів і шкідників.

Сучасні методи біотехнології також використовуються у тваринництві, зокрема, важливе місце займає селекційно-племінна робота, наслідком якої є підвищення якості сільськогосподарських тварин. Відтак, без розробок у галузі генетики та селекції неможливо забезпечити біологізацію виробництва, підвищити врожайність рослин і продуктивність худоби та птиці, зростання продуктивності праці і поліпшення якості продукції.

Технологічні. У аграрному виробництві є багато видів сільськогосподарських культур, вирощування яких є істотно трудомістким, де затрачається багато живої праці. Тому застосування автоматизованих систем машин, іншої високопродуктивної техніки, нових технологій проведення сільськогосподарських робіт, прогресивних методів використання інтенсивних технологій (нанотехнології), використання нових видів тари й упаковки,

розвиток засобів транспорту та зв'язку, розширення і поліпшення бази зберігання, переробки та реалізації продукції також сприятимуть підвищенню продуктивності і мінімізації ручної праці у аграрній сфері.

Окрім того, важливе місце у вищезазначеному процесі займає впровадження у сільськогосподарське виробництво і переробку аграрної продукції ресурсо- та енергозберігаючих, ґрунтозахисних і водозберігаючих, екологічно безпечних технологій. Проте нині матеріально-технічні ресурси аграрної сфери використовуються з низькою інтенсивністю, а істотну частку займають ресурсномісткий і трудомісткий типи економічного зростання, які зумовлені:

- низькою технічною озброєністю сільськогосподарської праці, що не дає можливість здійснити комплексну механізацію та автоматизацію, підвищити належним чином її продуктивність;

- низькою часткою сільськогосподарської техніки у структурі виробничих основних фондів;

- недосконалістю системи землеробства, недотриманням агротехнологій, що унеможливорює підвищення та ефективне використання родючості ґрунту;

- недостатнім рівнем спеціалізації сільськогосподарського виробництва, що заважає належним чином комплексно механізувати всі трудові процеси у різних галузях із мінімальними витратами та підвищити фондівіддачу;

- низькою якістю агротехніки, високою часткою її зносу та слабкою ремонтною базою.

Сьогодні важливе місце займають прогресивні сучасні технології мінімального обробітку ґрунту та точного землеробства: «Mini-till», «No-till», «Strip-till». Зокрема, технологія «Mini-till» дозволяє зменшити техніко-технологічний вплив на ґрунт і підвищити економічну ефективність та екологічність процесу вирощування сільськогосподарських культур за рахунок зменшення витрат паливно-мастильних матеріалів, мінеральних добрив і засобів захисту рослин [103].

Організаційні й економічні. Вони зумовлюють:

- розвиток спеціалізації, концентрації та кооперації виробництва, вдосконалення виробничого менеджменту;
- удосконалення форм і методів системи збуту продукції;
- розробку та застосування системи управління врожайністю сільськогосподарських культур;
- організацію праці та її матеріальне стимулювання;
- підготовку висококваліфікованих кадрів вчених і фахівців.

Розробка та реалізація державних цільових інноваційних програм в аграрній сфері дасть змогу повніше й ефективніше використовувати вітчизняні та світові наукові розробки, залучати усі можливі види інвестицій, забезпечити зростання виробництва і постійно підвищувати якість аграрної продукції відповідно до зростаючих потреб суспільства, зміцнювати продовольчу безпеку країни, що у свою чергу дозволить реалізувати наявний експортний потенціал аграрної сфери.

Екологічні. Досягнення науки в аграрній сфері тісно пов'язані як із зменшенням її шкідливого впливу на довкілля, так і з зворотним техногенним впливом природи на неї. З метою забезпечення екологічної безпеки навколишнього середовища і самої аграрної сфери доцільно виокремити найперспективніші інноваційні напрями екологічного спрямування:

- підвищення продуктивних функцій агроecosистем за рахунок біологізації та екологізації виробничих процесів, зменшення їх негативного впливу на навколишнє середовище;
- підвищення родючості ґрунтів, посилення ґрунтозахисних і фітосанітарних функцій сівозмін, підвищення продуктивності природних сіножатей та пасовищ;
- застосування сучасних технологій, пристосованих до місцевих ґрунтових, кліматичних та інших умов;
- реконструкція та модернізація існуючих меліоративних систем.

Втілюючи у життя зазначені напрями, у майбутньому, можна очікувати забезпечення аграрних виробників сучасною високопродуктивною технікою,

зростання обсягів продукції аграрної сфери, розширення обсягів меліоративних робіт і поставки добрив. З цією метою необхідно активніше використовувати усі досягнення НТР і усю систему створення інноваційної продукції.

Оскільки споживачами інноваційної продукції є сільськогосподарські підприємства, які формують багатоукладну структуру аграрної сфери національної економіки доцільно її проаналізувати за формами господарювання та динамікою чисельності.

У період з 2005 по 2016 роки кількість діючих сільськогосподарських підприємств в Україні зменшилася до 47697 (57,5% до 2005 року). За цей період істотно зменшилася кількість виробничих кооперативів до 738 (48,5% до 2005 року) і державних підприємств – 222 (57,5% до 2005 року). Водночас у 2016 році у порівнянні із 2015 роком спостерігаються тенденції в бік збільшення кількості господарських товариств на 12,6%, приватних підприємств – на 3,4%, виробничих кооперативів – на 23,8%, фермерських господарств – на 4,3%, проте, зменшилася кількість державних підприємств – на 7,9% та підприємств інших форм господарювання на 32,2%. Структура діючих суб'єктів господарювання в аграрному виробництві відображена на рис. 4.14 і додатку Ю.

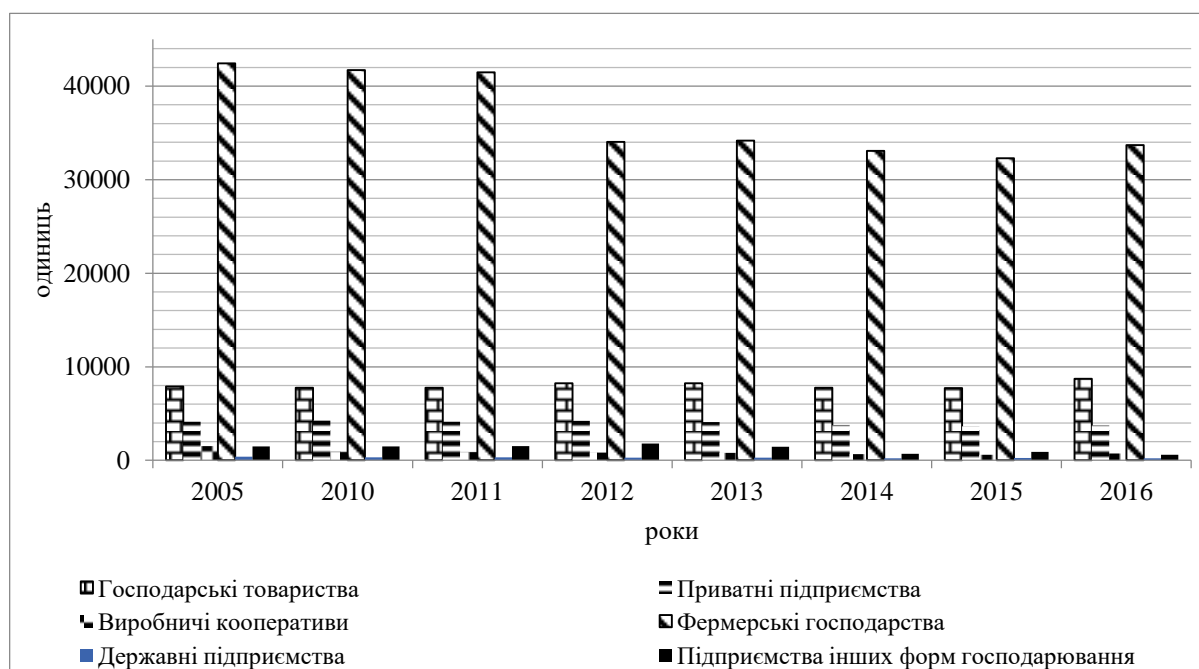

Рисунок 4.14 – Кількість діючих суб'єктів господарювання в Україні*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Відзначимо, що така багатоукладність не завжди дає позитивні результати, де в останні роки спостерігається зниження рівня технологічної оснащеності виробництва, особливо це помітно за областями. Так, за останні 4 роки кількість сільськогосподарських підприємств України зменшилася на 2,8%, в т. ч. фермерських – на 1,4%, разом з тим, площа сільськогосподарських угідь майже не змінилася.

В областях Поділля за цей період кількість сільськогосподарських підприємств збільшилася, зокрема, у Вінницькій – на 14%, Тернопільській – на 3,4% та Хмельницькій області – на 1,6%, відповідно і площа сільськогосподарських угідь тут зросла (див. додаток Я). Відзначимо, що кількість фермерських господарств і площі сільськогосподарських угідь, що вони обробляють в областях Поділля змінювалася за 4 роки по-різному, зокрема, у Вінницькій, Тернопільській та Хмельницькій їх чисельність зросла на 17,5% і 4% і 9,9% відповідно, а площі сільськогосподарських угідь фермерських господарств зменшилися лише у Тернопільській області на 9,2%, у Вінницькій і Хмельницькій областях вони зросли на 10,2% та 8,5% відповідно.

Відомо, що ефективність сільськогосподарського виробництва істотно залежить від матеріально-технічного забезпечення, зокрема наявності тракторів і комбайнів. В останні роки через технічні несправності та фізичне спрацювання в Україні не використовується 25–35% тракторів, комбайнів й інших машин, що призводить до порушень технологій виробництва продукції та втрат майже третини врожаю. Так, як свідчать останні дослідження, парк наявних комбайнів зношений на 82%. У результаті щорічні втрати зерна від несвоєчасного збирання зернових і зернобобових сягають від 2,5 до 3,4 млн т. [301].

Сьогодні забезпеченість аграрних підприємств цією технікою становить 45-50% від потреби, а понад 80% наявних технічних засобів відпрацювали свій моторесурс і потребують негайної заміни через зношеність, що в свою чергу вимагає істотних матеріальних затрат. Окрім того, зростає навантаження на одиницю техніки. Власне парк тракторів з 1991 року зменшився майже в 4 рази і склав 132,7 тисяч одиниць у 2016 році (порівняно з 2015 роком кількість збільшилася на 3,8%). За областями ситуація аналогічна, зокрема, у Вінницькій

області кількість тракторів порівняно з 1991 роком зменшилася на 65,6%, (порівняно з 2015 роком кількість зросла на 0,8%), у Тернопільській – зменшилася на 81,3% (порівняно з 2014 роком кількість зросла на 3,6%), у Хмельницькій області кількість тракторів порівняно з 1991 роком зменшилася на 79,6%, (порівняно з 2015 роком кількість зменшилася на 4,3%) (див. додаток АА).

Схожа ситуація склалася у забезпеченні сільськогосподарських підприємств комбайнами. Парк зернозбиральних комбайнів в Україні з 1991 року також зменшився майже в 3,8 рази і склав 27366 одиниць у 2016 році (порівняно з 2015 роком кількість збільшилася на 631 шт. (2,3%). За регіонами ситуація аналогічна, зокрема, у Вінницькій області кількість зернозбиральних комбайнів порівняно з 1991 роком зменшилася на 70,1%, (порівняно з 2015 роком кількість зросла на 18 шт. (1%), у Тернопільській зменшилася на 83,2% (порівняно з 2015 роком кількість збільшилася на 2 шт. (0,3%), у Хмельницькій області кількість зернозбиральних комбайнів порівняно з 1991 роком зменшилася на 81,3%, (порівняно з 2015 роком їх кількість зменшилася на 87 шт. (8,1%).

Парк кукуруддозбиральних комбайнів в Україні з 1991 року також зменшився більше ніж в 10 разів і склав 1534 одиниці у 2016 році (порівняно з 2015 роком кількість зменшилася на 100 од. (6,2%). Зокрема, у Вінницькій області кількість кукуруддозбиральних комбайнів порівняно з 1991 роком зменшилася на 88,8 %, (порівняно з 2015 роком кількість зменшилася на 18 од. (12,6%), у Тернопільській – зменшилася на 95,6% (порівняно з 2015 роком кількість зменшилася на 4 од. (20%), у Хмельницькій області кількість кукуруддозбиральних комбайнів порівняно з 1991 роком зменшилася на 98,7 %, (порівняно з 2015 роком їх кількість зменшилася на 14 од. (37,8%).

Аналогічна ситуація з парком бурякозбиральних комбайнів в Україні. Загалом, з 1991 року їх кількість зменшився в 8,7 разів і склала 2278 одиниць у 2016 році (порівняно з 2015 роком кількість зменшилася на 149 од. (6,1%). Регіональний розподіл демонструє схожу тенденцію, зокрема, у Вінницькій

області кількість бурякозбиральних комбайнів порівняно з 1991 роком зменшилася на 81,9%, (порівняно з 2015 роком кількість зменшилася на 14 од. (3,6%), у Тернопільській – зменшилася на 90,5% (порівняно з 2015 роком кількість зменшилася на 17 од. (15,3%), у Хмельницькій області кількість бурякозбиральних комбайнів порівняно з 1991 роком зменшилася на 93,6%, (порівняно з 2015 роком їх кількість зменшилася на 34 од. (24,8%) (див. додаток АА). Все це істотно впливає на інші показники, зокрема – навантаження на 1 трактор чи комбайн, яке в останні роки катастрофічно зростає.

Вищезазначені проблеми, фінансово-економічні та ресурсні негаразди гальмують зростання виробництва сільськогосподарської продукції і піднімають питання продовольчої та економічної безпеки держави.

Грунтовне опрацювання низки аналітичних джерел засвідчує, що важливу роль у вирішенні зазначених проблем інноваційного розвитку галузі має відіграти Стратегія розвитку сільського господарства на 2015-2020 роки. Головними пріоритетами якої є завершення земельної реформи та створення дієвого ринку землі, забезпечення економічної та продовольчої безпеки, розвиток агропродовольчих ланцюгів доданої вартості і розвиток сільських територій.

У процесі реалізації стратегії формується інвестиційно-інноваційна модель розвитку сільського господарства, що зумовлено посиленням конкурентної боротьби на ринку сільськогосподарської продукції та інтеграції України у міжнародний економічний простір. Відтак, необхідно впроваджувати та реалізовувати державні, регіональні програми розвитку галузі, розвивати інфраструктуру ринку інноваційної продукції, створювати інноваційні парки на базі існуючих аграрних науково-дослідних установ і навчальних закладів.

На наше переконання, для економічного розвитку аграрної сфери пріоритетним вектором є сучасна інноваційна політика, яка має ґрунтуватися на стійкому зростанні ефективності використання досягнень науково-технічного прогресу. Такий процес має бути системним, чітким, науково-обґрунтованим і збалансованим, який може допомогти вирішити проблему підвищення

рентабельності сільськогосподарського виробництва в усіх господарствах аграрної сфери. Тут важливе місце займає оптимізація інноваційного процесу і створення дієвої системи доведення інновації до споживача та її ефективного впровадження.

На основі викладеного нами пропонуємо систему чинників, які стимулюватимуть інноваційну активність в аграрній сфері (рис. 4.15).

Рисунок 4.15 – Чинники, що стимулюють інноваційну активність в аграрній сфері*

*Побудовано автором

На основі обґрунтованих теоретико-методологічних підходів і принципів інноваційного менеджменту, здійсненої оцінки динаміки розвитку й основних векторів інноваційної діяльності аграрних підприємств стало можливим спроектувати модель інноваційного менеджменту та виокремити основні шляхи його удосконалення на підприємствах аграрної сфери (рис. 4.16).

Рисунок 4.16 – Модель системи інноваційного менеджменту та координування інноваційних процесів в аграрній сфері України*

*Розроблено автором

На нашу думку, інноваційний розвиток аграрної сфери неможливий без обґрунтованої комплексної системи заходів, які б передбачали:

- модернізацію системи планування, обліку та контролю за виробництвом на основі новітніх пакетів прикладних програм на ПК;
- удосконалення державної політики у сфері аграрного виробництва (податкова, митна, фінансово-кредитна, цінова тощо) та системи реалізації продукції;

- використання сучасних дієвих форм організації виробництва та управління, а також методів підготовки кадрів для аграрної сфери;
- реалізацію заходів щодо екологізації сільськогосподарського виробництва, підвищення та відновлення родючості ґрунтів, використання ресурсозберігаючих і енергоощадних технологій виробництва;
- оновлення матеріально-технічної бази аграрних підприємств та оптимізацію роботи рухомого парку сільськогосподарських машин.

Все це передбачає створення сприятливого інноваційного клімату, що забезпечує перетворення наукових ідей у ринковий продукт та призводить до нового етапу розвитку аграрної сфери національної економіки. Власне підвищення ефективності інноваційної складової при формуванні конкурентних переваг сільськогосподарських підприємств на світових ринках продовольства важко уявити без їх інвестиційної підтримки інноваційної діяльності. Саме тому необхідна виважена державна політика інноваційного розвитку в аграрній сфері економіки, ефективна реалізація якої можлива лише за постійної співпраці державних органів влади, громадських організацій, науково-дослідних установ і самих аграрних підприємств.

Висновки до розділу 4

1. Виокремлено основні умови забезпечення продовольчої безпеки: наукові, економічні, технологічні, біологічні, екологічні. Доведено, що стан продовольчої безпеки найбільш об'єктивно відображає рівень споживання основних продуктів харчування населенням в Україні. Відтак, дослідження споживання основних продуктів харчування у розрахунку на одну особу показують, що цей рівень за окремими продуктами в Україні в останні роки є критично низьким. Так, у 2016 році найбільше негативне відхилення від норми споживання спостерігається за молоком і молокопродуктами – на 44,9 %, плодами, ягодами і виноградом – на 44,8 %, рибою та рибопродуктами – 52%. Також відслідковується зменшення споживання за усіма продуктами харчування порівняно з 2015 роком.

На основі вищезазначеного сформульовано пріоритетні напрями розвитку аграрної сфери у контексті забезпечення продовольчої безпеки України

2. Обґрунтовано істотний вплив аграрної сфери на конкурентні позиції національної економіки на світових ринках продовольства та виділено основні складові формування конкурентних позицій національної економіки на світовому ринку під впливом аграрної сфери.

Оцінюючи зміст і наслідки сучасного процесу глобалізації та на основі вищевикладеного виокремлено засади глобалізації як цілісного явища та чинники, які впливають на цей процес в аграрній сфері.

3. На основі аналізу аграрного потенціалу України нами визначено перспективний напрям економічного розвитку аграрної сфери – виробництво органічної сільськогосподарської продукції, збільшення її експорту та споживання на внутрішньому ринку. У 2017 році налічувалося 375 виробників органічної продукції, що на 15 виробників більше ніж у 2016 році, а площа сертифікованих сільськогосподарських угідь в Україні, задіяних під вирощування різноманітної органічної продукції зросла до 420 тис. га. Такі тенденції зумовлені попитом на якісну та екологічно чисту сільськогосподарську продукцію у країнах з високим економічним розвитком з одного боку і тотальною нестачею продовольства у країнах із низьким рівнем життя населення та відповідним попитом на генно-модифіковану продукцію.

4. Аналіз показників свідчить про те, що ключові позиції вітчизняного експорту в останні роки займали зернові, насіння олійних культур, олія та продукція харчової промисловості (м'ясо птиці, молочні продукти, хлібобулочні і кондитерські товари), загальна частка вартості яких складала близько 90% в агропродовольчому експорті. Проте, значну частку експорту аграрної продукції України становить первинна сільськогосподарська продукція та товари первинної обробки, окрім соняшникової олії, цукру. Відтак, виникає необхідність прискорення інтенсивного розвитку переробної промисловості.

5. У дисертації запропоновано головні напрями формування експортного потенціалу, зокрема:

- розвиток експортноорієнтованих галузей сільського господарства

(вирощування соняшнику, пшениці, кукурудзи, ячменю, сої та ріпаку) і тваринництва (птахівництва, молочне скотарство);

– орієнтація векторів експорту на європейські, азійський та африканський напрями;

– удосконалення державної політики щодо підтримки сільськогосподарського товаровиробника (стимулювання виробництва якісних та безпечних продуктів харчування, продукції переробної промисловості).

6. Виокремлено пріоритетні напрями інституційної побудови інноваційної економічної моделі, зокрема, удосконалення законодавства в напрямі науково-технічної діяльності, створення та підтримка елементів інноваційної системи – агротехнопарків, агротехнополісів, бізнес-інкубаторів тощо. Окрім того, необхідно активно стимулювати впровадження науково-технічних розробок у виробництво. У цьому контексті запропоновано модель взаємодії компонентів інноваційного процесу, базисом якого є нові знання та інновації, які в аграрній сфері реалізуються у вигляді результатів досліджень і розробок та тісно пов'язані з поняттям «інноваційний процес». Вони формують комплекс послідовних дій від етапу появи нової ідеї до використання її споживачем у вигляді нового чи удосконаленого продукту або технологічного процесу.

7. На основі обґрунтованих теоретико-методологічних підходів та принципів інноваційного менеджменту, здійсненої оцінки динаміки розвитку та основних векторів інноваційної діяльності аграрних підприємств спроектовано модель інноваційного менеджменту, виокремлено основні шляхи його удосконалення на підприємствах аграрної сфери та систематизовано важливі компоненти, які у перспективі стимулюватимуть інноваційну активність. Виділено окремі типи інновацій, що визначають головні вектори її розвитку та згруповано їх за певними ознаками: агротехнічні, селекційно-генетичні, організаційно-економічні, технологічні, екологічні.

Результати дослідження, висвітлені в даному розділі, опубліковані у працях [1, 2, 5, 12, 18, 21, 24, 28, 30, 31, 34, 37, 38, 40, 41].

РОЗДІЛ 5

ВЕКТОРИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ АГРАРНОЇ СФЕРИ УКРАЇНИ

5.1. Формування і використання експортного потенціалу та конкурентних переваг агропродовольчої продукції України

В умовах світової глобалізації визначальним є вплив зовнішнього конкурентного середовища на національну економіку в цілому та аграрну сферу зокрема. Воно формує зовнішньоекономічну політику держави і трансформує внутрішні ринкові відносини, визначає перспективи та пріоритети економічного розвитку. Після розпаду СРСР Україна успадкувала структурну і територіальну диспропорції економіки, командні форми та методи управління, централізацію й екстенсивний шлях розвитку, диспаритет цін і скорочення виробництва. Разом з тим, вона мала істотний потенціал економічного розвитку та за ефективного його використання могла стати досить привабливою для зовнішніх і внутрішніх інвесторів.

Проте, починаючи з 1991 року державна політика нівелювала усі конкурентні переваги країни і Україна майже втратила свою інвестиційну привабливість. Сьогодні спостерігається зменшення кількості фінансово-економічних і соціально-демографічних ризиків та формуються конкурентні переваги, які дадуть можливість пристосувати регіональні економіки до глобальної. За таких умов варто не тільки зберегти, а й зміцнити вітчизняне сільськогосподарське виробництво, особливо експортоорієнтовані сільськогосподарські галузі, які повинні стати конкурентоспроможними на зовнішніх ринках і зможуть забезпечити необхідні обсяги агропродовольчої продукції, що вивозиться на продаж за межі України.

Оскільки зовнішньоекономічна політика держави орієнтується на європейський вектор реалізації наявного потенціалу, то досягнення високих економічних результатів можливе лише за умови забезпечення конкурентних переваг усіх динамічних учасників аграрного виробництва. Тому необхідно сконцентрувати увагу на тому, що конкурентоспроможність

сільськогосподарської продукції на світових ринках формується відносно світових цін та кон'юнктури, а конкуренція залежить від адекватного оцінювання міжнародної конкурентоспроможності аграрних сфер конкретних країн. Тому формування і розвиток конкурентних переваг, які мають кількісні та якісні ознаки, відіграє особливу роль у світовій глобалізації з урахуванням галузевої специфіки. До кількісних ознак глобалізації ринків можна віднести темпи зростання ВВП, місткість ринку, структуру ринку, частку у світовому експорті, іноземні інвестиції, глобальні процеси регіоналізації та співпрацю з міжнародними інституціями тощо.

Сучасні світові тенденції зростання дефіциту продовольства та цін є, з одного боку, потужним викликом для національного аграрного виробництва, а з іншого – стимулом для активізації сільськогосподарського виробництва та збільшення експорту аграрної продукції, джерелом додаткових фінансових ресурсів для економічного розвитку аграрної сфери і підґрунтям для реалізації її наявного потенціалу.

При формуванні конкурентоспроможності необхідно виокремити головні вектори діяльності, зокрема, дослідження чинників, які забезпечують конкурентні переваги в умовах глобалізації (ЄС, ЄвроазС, БРІК, ГУАМ та ін.) та мають визначальний вплив на економічні показники аграрних підприємств. Їх обґрунтування є важливим для управління конкурентоспроможністю таких підприємств і дає змогу позиціонуватися на ринку, враховуючи як зовнішні, так і внутрішні чинники. Окрім того, за певних умов окремий чинник може не лише підсилювати, а й послаблювати конкретну конкурентну перевагу. Наприклад, сучасна сільськогосподарська техніка сприяє створенню переваг в галузі, проте може спричинити збільшення собівартості сільськогосподарської продукції через зростання амортизаційних відрахувань у зв'язку з істотними фінансовими витратами на її придбання.

Тому при вивченні конкурентних переваг багато науковців, зокрема Г. Азоєв, особливе місце відводить системному підходу, який дає можливість врахувати та виокремити найважливіші чинники, що впливають на порівнювані об'єкти [5, с. 49].

У сучасних умовах нестабільності та високого рівня глобальної

конкуренції на світових ринках для національної економіки України постає нагальна необхідність істотної зміни пріоритетів і традиційного набору чинників, які б забезпечили конкурентні переваги держави у довгостроковій перспективі. З метою визначення наявного рівня конкурентоспроможності країни використовують відповідні індекси. Одним із десяти міжнародних індексів є Індекс глобальної конкурентоспроможності (GCI), за допомогою якого розраховується конкурентоспроможність країн. Він був розроблений вченими Всесвітнього економічного форуму (WFI) і складається з 113 змінних, об'єднаних у 12 контрольних показників, які визначають конкурентоспроможність країни (інституції, інфраструктура, макроекономічне середовище, охорона здоров'я та початкова освіта, вища освіта і професійна підготовка, ефективність ринку товарів, ефективність ринку праці, розвиток фінансового ринку, технологічна готовність, розмір ринку, відповідність бізнесу сучасним вимогам, інновації) за трьома основними групами субіндексів: «Основні вимоги», «Підсилювачі продуктивності», «Інновації та фактори вдосконалення». Індекс оцінюється за шкалою 1–7 балів, більше значення якого є найкращим.

Згідно результатів розрахунку GCI, у 2017 – 2018 рр. Україна посіла 81 місце із 137 країн світу, тоді як у 2016 р. вона була на 85 сходинці. Показник конкурентоспроможності також збільшився на 0,1 – із 4,0 у 2016 р. до 4,1 у 2017 р. Слід зауважити, що максимальне значення у Швейцарії – 5,86. Цей індекс не лише аналізує різні сфери розвитку суспільства країни, а й відображає рекомендації й конструктивні поради для розвитку як держави загалом, так і аграрної сфери зокрема. Аналізуючи його окремі показники виокремимо можливості підвищення конкурентних переваг в аграрному виробництві, зокрема, завершення земельної реформи та переформатування напрямів зовнішньоекономічної політики. Проведені дослідження дозволяють стверджувати, що головною умовою забезпечення високої конкурентоспроможності аграрної продукції на світових ринках є підвищення ефективності і продуктивності сільського господарства та якості аграрної продукції на основі технологічної модернізації й активної інноваційної політики.

За умов вступу України до СОТ національні сільгоспвиробники мають діяти відповідно до її норм і правил, де головним пріоритетом розвитку виробництва та активізації експорту є збільшення обсягів продукції, яка була б конкурентоспроможною як на зовнішніх ринках, так і всередині країни, а також гарантування продовольчої безпеки. Для забезпечення поступального економічного розвитку й експорту аграрної продукції необхідно швидко реагувати на ті процеси, що відбуваються на світовому продовольчому ринку.

Зауважимо, що конкурентоспроможність вітчизняної аграрної продукції формується із сукупності конкурентних переваг, що проявляються на світовому ринку через їх порівняння з відповідними показниками зарубіжних виробників. Головними чинниками таких переваг є: рівень продуктивності праці та рентабельності виробництва, ефективність менеджменту і стратегічного планування, уміння швидко реагувати на зміни агропродовольчого ринку.

Для їх характеристики використовують систему показників, що ґрунтуються на порівнянні одного сектора з іншим, наприклад, індекс відносної експортної конкурентоспроможності (Relative Export Advantage Index – RXA), індекс відносних торговельних переваг (Relative Trade Advantage Index – RTA) та індекс відносної залежності від імпорту (Relative Import Penetration Index – RMP) [107] та індекс виявлених порівняльних переваг (Revealed Comparative Advantage – RCA) або індекс «Баласса».

На думку Є. Бойко, головною передумовою рівноправного включення держави у процеси міжнародної економічної інтеграції є конкурентоспроможність національної економіки, центральним елементом якої має стати використання конкурентних переваг України: кадрового, науково-технічного і технологічного потенціалу держави [24]. Відтак, підвищення конкурентоспроможності національної економіки має відбуватися на основі розробки системи заходів щодо підвищення ефективності роботи суб'єктів господарювання та відкритості національної економіки з метою забезпечення доступу на ринок України іноземних суб'єктів господарювання як засобу стимулювання вітчизняних товаровиробників [251, с. 58].

До чинників, що впливають на конкурентоспроможність підприємств аграрної сфери також відносять і диспаритет цін, робочі процеси, менеджмент

якості, стратегію підприємств, закупівельні ціни тощо [84].

Проте, на нашу думку, сюди також варто долучити такий потужний чинник як державна політика у цій сфері, в першу чергу, зовнішньоекономічна та митна, амортизаційна й науково-технічна, інноваційно-інвестиційна, фіскальна і цінова.

Так, зовнішньоекономічна та митна політики передбачають забезпечення реалізації конкурентних переваг країни на світових ринках, підвищення конкурентоспроможності аграрної сфери за рахунок структурних трансформацій і модернізації виробництва, реалізація експортного потенціалу галузі.

За рахунок амортизаційної, науково-технічної й інноваційно-інвестиційної політик, як механізму нагромадження капіталу, розширення, оновлення та модернізації виробництва, можна вивести аграрну сферу на якісно новий рівень економічного розвитку.

Не останню роль відіграють фіскальна (система оподаткування аграрних підприємств) та цінова політики (система ціноутворення). Особливої уваги заслуговує регулювання цін і система формування закупівельних цін на усі види сільськогосподарської продукції.

За оцінкою окремих провідних економістів, Україна може забезпечити потреби населення у продуктах харчування, задіявши не більше 20% потенціалу сфери, за даними інших – за відповідного наукового та ресурсного потенціалу національна економіка спроможна виробляти продовольства на 145-150 млн осіб [170]. Це дає змогу стверджувати, що національна аграрна сфера потенційно конкурентоспроможна. Проте сьогодні в умовах глобалізації її головною компонентою є конкурентоспроможність регіону, оскільки при розвитку експортоорієнтованих галузей необхідно враховувати регіональну специфіку виробництва.

Разом з тим, конкурентоспроможність забезпечується тільки комплексним використанням усіх можливостей регіону, виробленням відповідних стратегій конкурентної поведінки та їх реалізацією. Оцінка конкурентоспроможності регіону залежить від того, яку конкурентну стратегію обирає регіон [378, с. 221].

У зв'язку із цим М. Портер наголошує на тому, що конкурентні переваги регіону є інтегральним показником, який виникає з переваг підприємств та організацій, що виробляють конкурентоспроможні товари та послуги [271].

Як зазначалося вище, аграрне виробництво має низку специфічних особливостей, які необхідно враховувати обґрунтовуючи конкурентні переваги підприємств аграрної сфери. Ми погоджуємося з твердженням С. І. Мельника, котрий зазначає, що «...сукупність конкурентних переваг у комплексній взаємодії складає конкурентоспроможність підприємства, яка є проявом їх наявних і потенційних можливостей» [159, с. 245].

На нашу думку, головними конкурентними перевагами вітчизняних виробників аграрної продукції є сприятливі ґрунтово-кліматичні умови для вирощування сільськогосподарської продукції, висококваліфікований обслуговуючий персонал, розгалужена мережа транспортного сполучення.

Основними ж проблемами, які гальмують зростання експорту продукції є недосконале законодавство з регулювання експортних операцій, концентрація її виробництва у домогосподарствах, непривабливий товарний вигляд.

Окрім того, до конкурентних переваг сільського господарства України можна віднести унікальне поєднання ресурсів для виробництва сільськогосподарської продукції й близькість до міжнародних ринків, а також те, що забезпеченість земельними ресурсами у господарствах України в середньому значно вища, ніж у європейських країнах. Однак конкурентні переваги сільськогосподарського виробництва в Україні обмежуються низкою чинників, серед яких найголовнішими є недостатній рівень людського капіталу, малоефективна та витратна маркетингова інфраструктура. Незважаючи на усе це, тенденції, які ми нині можемо спостерігати в аграрній сфері свідчать про те, що сільське господарство країни у недалекій перспективі може стати одним із головних джерел її експорту. Цьому сприяють великі масштаби сільськогосподарського землекористування і родючі землі. У поєднанні з працьовитістю українського народу це виводить Україну на одне з провідних місць за аграрним потенціалом. У перспективі національна економіка зможе не лише повністю забезпечити власні потреби в сільськогосподарській продукції, а й істотно збільшити свій експортний потенціал.

Так, на думку О. Кундеуса, конкурентні переваги є концентрованим проявом переваги над конкурентами в економічній, технічній, організаційній сферах діяльності підприємства, які можна виміряти економічними показниками (додатковий прибуток, більш висока рентабельність, ринкова частка, обсяг, продаж) [135].

Нині, в умовах глобалізації, формування конкурентних переваг відбувається за рахунок постійного моніторингу впливу системи чинників (внутрішніх і зовнішніх) на конкурентоспроможність аграрного підприємства. Тому їх можна розділити за джерелами виникнення на внутрішні й зовнішні. До внутрішніх віднесемо продуктивність праці, систему управління, рівень затрат, організацію процесів, які за своїми характеристиками перевищують аналогічні характеристики пріоритетних конкурентів.

Зовнішніми конкурентними перевагами є ті, що ґрунтуються на можливості аграрних формувань створювати вагоміші цінності для споживачів їх продукції, що дає змогу повніше задовольнити потреби, зменшити витрати та підвищити ефективність їх діяльності. Власне такі переваги, з одного боку, орієнтують виробника на розвиток і використання внутрішніх переваг, а з іншого – забезпечують йому стійкі конкурентні позиції.

Портер М. акцентує увагу на тому, що конкурентну перевагу ні в якому разі не можна ототожнювати з потенційними можливостями економічного суб'єкта, що є головною метою й результатом господарської діяльності. Досягнення ж конкурентних переваг здійснюється через постійне дослідження впливу зовнішніх і внутрішніх чинників на конкурентоспроможність підприємства [267].

Формування конкурентних переваг сільськогосподарських підприємств зокрема забезпечує підвищення конкурентоспроможності аграрної сфери загалом, а отже сприяє вирішенню проблем щодо забезпечення продовольчої безпеки [136].

Існує думка, що конкурентні переваги є концентрованим проявом переваг над конкурентами в економічній, технічній, організаційній сферах діяльності підприємства, які можна виміряти економічними показниками (додатковий прибуток, вища рентабельність, ринкова частка) [441].

Відтак, їх можна досягти шляхом постійного контролю за впливом внутрішніх і зовнішніх чинників на конкурентоспроможність підприємства або групи підприємств. В основі зовнішніх конкурентних переваг є створення додаткового продукту, який має більшу граничну корисність і задовольняє потреби споживача, а внутрішні конкурентні переваги досягаються за рахунок врахування якості управління витратами, досконалої системи управління підприємством, належної стандартизації продукції та підвищення продуктивності праці. Тому важливе значення у сучасних умовах набуває регіональна інтеграція елементів аграрної сфери на усіх рівнях.

Сьогодні сільськогосподарська продукція займає значну частину у зовнішній торгівлі України (у 2018 році частка аграрної сфери в українському експорті склала майже 40 %), а сільське господарство є єдиною галуззю із позитивним сальдо зовнішньої торгівлі. Проте є чинники, які перешкоджають зміцненню конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на зовнішніх ринках: низький рівень розвитку національної фінансово-кредитної системи, відсутність галузевих кооперативних банків, слабкий розвиток системи страхування кредитних і виробничих ризиків, а також інфраструктури аграрної сфери.

Окрім того, є певні труднощі просування вітчизняної продукції на зовнішні ринки через недосконалу нормативну базу, відмінність вітчизняних стандартів якості продукції від міжнародних, недосконалість механізму повернення ПДВ, відсутність якісної тари та збільшення витрат на транспортування, низький рівень розвитку оптової ринкової інфраструктури.

Наслідком цього є зростання вартості виробництва, велика частка втрат продукції під час збирання, транспортування та зберігання, сільськогосподарська продукція не завжди високої якості.

Підсумовуючи сказане та враховуючи місце України у міжнародному поділу праці, виокремимо головні джерела конкурентних переваг для аграрної сфери:

- географічне положення (наявність транспортних коридорів, вигідний радіус доставки сільгосппродукції, транзитне положення тощо);
- природно-кліматичні умови (рівнинний рельєф, помірний клімат, великі площі сільгоспугідь, великі за розміром площі окремих полів тощо);

- ресурсні можливості (корисні копалини, мобільні трудові ресурси та ін.);
- кон'юнктурні (високий попит на основні експортоорієнтовані культури, можливість створення аграрних пулів тощо).

Зауважимо, що конкурентні переваги сільськогосподарських підприємств на світовому ринку аграрної продукції трактуються нами як сукупність умов та чинників, які сприяють покращенню споживчих і вартісних характеристик агропродукції, можливості істотного перевищення доходів над витратами та, як результат, одержанню вищого рівня розвитку цих підприємств.

Конкурентна перевага, якою володіють на глобальних ринках різні суперники (конкуренти), є істотним чинником конкурентної ситуації на ринку товару. Вона визначається набором характеристик, властивостями товару або бренду, що створюють для аграрного підприємства певну перевагу над своїми прямими конкурентами [5, с. 28].

Теоретичні та практичні напрацювання науковців, спрямовані на визначення сутності, джерел виникнення, чинників втримання конкурентних переваг, частіше всього зводяться до виокремлення їх різновидів залежно від форм прояву. Відтак, головними конкурентними перевагами вітчизняних виробників сільськогосподарської продукції на світовому ринку є низька собівартість виробленої продукції, вищий ніж у конкурентів рівень продуктивності праці, висока якість виробленої продукції, інвестиційна привабливість підприємства тощо.

З метою дослідження та оцінки конкурентних переваг українських виробників сільськогосподарської продукції на світовому ринку найефективнішим, на нашу думку, є використання SWOT-аналізу (табл. 5.1).

Звичайно, незаперечним є той факт, що підприємства багатьох європейських країн є більш активними постачальниками продовольства на світовий ринок, порівняно з вітчизняними. З одного боку, це пов'язано з низьким рівнем економічного розвитку України, а з іншого – з відсутністю практичного досвіду здійснення експортних операцій. Саме тому для більш успішної реалізації власного експортного потенціалу суб'єктам господарювання необхідно формувати власну стратегію просування продукції на зовнішні ринки.

Таблиця 5.1 SWOT-матриця для вітчизняних аграрних виробників*

	Сильні сторони	Слабкі сторони
Внутрішні фактори	<ul style="list-style-type: none"> - сприятливі кліматичні умови, вигідне географічне положення; - наявність кваліфікованої робочої сили; - розгалужена система перевезення продукції. 	<ul style="list-style-type: none"> - значна концентрація виробництва у господарствах населення; - малоефективна система кредитування сільськогосподарських товаровиробників; - висока частка зносу основних фондів, що використовуються у виробничому процесі; - недосконала державна експортна аграрна політика.
	Можливості	Загрози
Зовнішні фактори	<ul style="list-style-type: none"> - збереження наявних позицій на світовому ринку продовольства; - завоювання нових ринків реалізації продукції; - розробка та впровадження нових економічно вигідних технологій; - залучення зовнішніх і внутрішніх інвестицій. 	<ul style="list-style-type: none"> - невідповідність світовим стандартам якості аграрної продукції; - високий рівень конкуренції на світових ринках; - залежність від посередників.

*Складено автором

Можемо стверджувати, що стратегія поступового освоєння європейських ринків сільськогосподарської продукції є перспективною, оскільки Україна знаходиться територіально відносно близько до них. Експорт за деякими стратегічними напрямками допоможе сільськогосподарським підприємствам уникнути невизначеності та можливих великих збитків. Водночас, на нашу думку, переробним підприємствам аграрної сфери не можна обмежуватися лише експортом до країн ЄС, де вітчизняні агрофірми мають стійкі позиції. Їм також слід орієнтуватися на світові ринки, де споживачі вимогливіші. Такі умови спонукатимуть вітчизняного виробника сільськогосподарської продукції підвищити її якість та адаптуватися до міжнародних норм та стандартів.

Економічно обґрунтована стратегія експорту сільськогосподарської продукції є головною умовою втілення у життя глобальних маркетингових стратегій і зміцнення позицій аграрних підприємств на світовому ринку продовольства, досягнення максимальної економічної ефективності та реалізації наявних конкурентних переваг, зростання обсягів експорту, зменшення витрат на реалізацію продукції за кордон.

Місце України на міжнародній арені також значною мірою залежить від ступеня використання її агропродовольчого потенціалу та, за умови повного забезпечення внутрішніх потреб, реалізації надлишків продукції за кордон

[162]. Тому необхідно визначити стратегічні галузі сільського господарства та продіагностувати їх стан з метою пристосування до зовнішніх конкурентних умов. Світова продовольча і сільськогосподарська організація ООН (ФАО) кожного року визначає для кожної країни найважливіші продовольчі та сільськогосподарські товари.

Зауважимо, що сьогодні Україна може запропонувати на глобальні ринки свою продукцію, проте переважно сировину, що спонукає до розвитку конкурентних відносин та інтеграційних зв'язків. Тому необхідно розвивати мережу підприємств, які перероблятимуть аграрну продукцію.

Головною передумовою ефективного використання наявного експортного потенціалу та створення національного багатства при допустимо низьких витратах виробництва є наявність конкурентного середовища в агропромисловій галузі [24, с. 107].

Україна має потужний експортний потенціал, проте, не за усіма видами продовольства. Зокрема, через низьку платоспроможність населення країни деякі види продукції (м'ясо та м'ясні продукти, молоко та молочні продукти, плоди, ягоди та виноград) споживаються в обсягах, які є меншими за науково-обґрунтовані норми. Однак є можливість реалізовувати на зовнішній ринок картоплю, овочі, яйця, цукор, олію та хлібопродукти. Зокрема у 2016 році виробництво яєць у 1,2 рази перевищує фактичне споживання і потреби за науково-обґрунтованими нормами (додаток АБ).

Удосконалення митної, страхової, фінансово-кредитної і цінової політики, урахування галузевої та регіональної специфіки виробництва продукції сільського господарства, використання інноваційних технологій вирощування тварин і підвищення урожайності сільськогосподарських культур, сприяння забезпеченню аграрних виробників сучасною технікою, підвищення рівня фахової підготовки працівників села дадуть можливість підвищити конкурентоспроможність сільськогосподарської продукції й експортувати її в інші країни.

У численних працях вітчизняних та зарубіжних науковців термін «експортний потенціал» тлумачиться по-різному, у контексті визначення як експортної стратегії окремих регіонів, так і країни загалом (додаток АВ).

Отже, зазначимо, що хоча саме поняття науковці визначають по-різному, але у кожному з них присутні деякі спільні ознаки. Так, експортний потенціал аграрної сфери притаманний усім економічним суб'єктам, які його реалізують через здійснення експортної діяльності і складається з експортних потенціалів окремих підприємств. Він тісно пов'язаний з конкурентоспроможністю виробленої продукції, яка призначена для реалізації на світових ринках. Процес реалізації експортного потенціалу є достатньо складним де тісно взаємодіють зовнішнє та внутрішнє середовище. Зовнішнє середовище, яке здійснює вплив на експортний потенціал країни, представлене умовами конкуренції, місткістю та кон'юнктурою ринків, рівнем економічного розвитку країн-партнерів. З іншого боку – внутрішнє середовище, яке представлене системою потенціалів: науково-технічним, інформаційним, соціально-культурним та виробничим (підприємств, галузі) (рис. 5.1).

Рисунок 5.1 – Чинники внутрішнього та зовнішнього середовища, що впливають на формування і реалізацію експортного потенціалу країни*

*Складено автором на основі [321, с. 9]

Експортний потенціал аграрної сфери є складною полісистемою, у якій параметри кожного компоненту взаємопов'язані і яка має три складові –

внутрішній потенціал галузі, потенціал експортних бар'єрів і потенціал зарубіжних ринків аграрної продукції (рис.5.2).

Рисунок 5.2 – Схема формування експортного потенціалу аграрної сфери України*

*Узагальнено автором

В умовах глобалізації перед вітчизняними аграрними підприємствами відкриваються широкі перспективи вільного вибору форм господарювання, методів управління, спеціалізації та диверсифікації виробництва, каналів реалізації продукції, джерел фінансування й одержання необхідної інформації. Відтак, головним завданням формування експортного потенціалу є розробка фінансово-економічного механізму інноваційно-інвестиційного розвитку.

Окрім того, державна політика у галузі забезпечення експортного потенціалу аграрної сфери має поліаспектний і системний характер як з точки зору методів його здійснення, так і об'єктів, на які воно спрямоване (рис. 5.3).

Рисунок 5.3 – Інструменти державного регулювання та забезпечення експортного потенціалу аграрної сфери України*

*Складено автором

Зауважимо, що дієвий механізм державної політики у сфері підтримки аграрних виробників повинен забезпечувати, насамперед, ефективне ведення сільськогосподарського виробництва та задовольняти запити найманих працівників і землевласників. Тому доцільно звернути особливу увагу на досвід країн з розвинутою економікою в організації системи державного регулювання виробництва сільськогосподарської продукції, зокрема:

– удосконалення системи оподаткування сільськогосподарських виробників;

- виважена цінова політика на сільськогосподарську продукцію;
- надання дотацій на один гектар земельної площі, умовну голову худоби;
- пільгове кредитування селян шляхом часткової компенсації відсоткової ставки.

Нині основу експортного агропродовольчого потенціалу України формують такі види продукції: зернові, зокрема пшениця, кукурудза, а також насіння соняшника, картопля, овочі та баштанні продовольчі культури, цукор, олія, м'ясо, молоко, молочні продукти, яйця. Для того, щоб потенційний експорт перетворився у реальний, керівникам вітчизняних аграрних підприємств необхідно розробляти власний механізм експортної діяльності, що ґрунтується на попередній оцінці доцільності експорту, виборі ефективних каналів просування товарів і застосуванні заходів адаптації в процесі виходу на такі ринки.

Аналізуючи моделі економічного розвитку аграрної сфери, ми прийшли до висновку, що використовуючи експортоорієнтовану модель, важливим є підтримка не лише експортуючих галузей, а й таких, які забезпечують продовольством внутрішній ринок. Це дасть можливість перерозподілити товарну структуру сільськогосподарського експорту у перспективі та зменшити імпортозалежність, а також сприятиме розвитку виробництва у країні тієї продукції, що найбільше користується попитом.

Однак використання цього потенціалу досі залишається неефективним. У цьому плані слушною є думка В. Г. Чабан, що для збільшення конкурентних можливостей українського аграрного виробництва необхідно розробити програму створення галузевих зон із виробництва найперспективніших видів продукції, яка має конкурентні переваги на світовому ринку; використовувати стратегічні технології й нові форми господарювання (агропромислові кластери, застосування інноваційного маркетингу й менеджменту тощо); створити сучасну інфраструктуру продовольчого ринку; подолати низький рівень комерціалізації результатів наукових досліджень, невдалу інтеграцію науки й виробництва [380]; поліпшувати якість виробленої агропродовольчої продукції та процес упровадження міжнародних стандартів якості (ІБО та НАССР); налагодити виробництво вітчизняної сільськогосподарської техніки для вирощування комплексу сільськогосподарських культур; розширювати обсяги

зберігання та переробки агропродовольчої продукції безпосередньо на місцях її вирощування; розвивати ринкову й соціальну інфраструктуру у сільській місцевості, використовуючи дієві стратегії розвитку.

Як зазначає О. Білорус, сьогодні швидко зростає внутрішньогалузева торгівля, особливо між розвиненими країнами, проте, в Україні вона слабо розвинута, особливо це стосується сільськогосподарської продукції. Розрахунок її інтенсивності свідчить про те, що високі показники за сільськогосподарською продукцією характерні для торгівлі зерновими та м'ясом [22, с. 126].

У розділі 4 нами розглянуто загальні глобалізаційні процеси, тому ми детальніше проаналізуємо динаміку експорту та імпорту основних видів сільськогосподарської продукції, яка є експортоорієнтованою на світові ринки. Так, протягом 2013-2016 років спостерігалася негативна тенденція скорочення виручки від експорту товарів та експорту агропромислової продукції, проте у 2017 році відбулося зростання експорту, в тому числі і на сільськогосподарську продукцію. У 2017 році загальний експорт української продукції склав 43,3 млрд дол. США, що на 19% більше ніж за 2016 рік (табл. 5.2).

Таблиця 5.2 Динаміка основних показників зовнішньоекономічної діяльності України*

Показник	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
ВВП, млрд грн.	1465,2	1586,9	1988,5	2385,4	2982,9
Сільське, лісове та рибне господарство, млрд грн.	128,7	161,1	236,0	216,8	305
Частка до ВВП, %	8,8	10,2	11,9	9,1	10,2
Сукупний експорт товарами, млн дол. США	63,3	53,9	38,1	36,4	43,3
Експорт сільськогосподарської продукції, млрд дол. США	17	16,7	14,6	15,3	17,8
Імпорт сільськогосподарської продукції, млрд дол. США	8,2	6,1	3,5	3,9	4,3
Сальдо, млрд дол. США	8,8	10,6	11,1	11,4	13,5
Частка до сукупного експорту товарами, %	18	21	17,2	26,1	41

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики України [291, 319, 333] та [451]

З метою детального аналізу розглянемо зовнішньоторговельний оборот України за продукцією, яка складає найбільшу частку експорту аграрної продукції, зокрема, це зернові та технічні культури. В останні три роки обсяги виробництва пшениці стабільні на рівні 26-26,5 тис. т, гречки – зросли до 180 тис. т (на 40% порівняно з 2015 роком), а обсяги виробництва всіх інших

культур зменшуються. У 2017 році найбільше у порівнянні з 2016 роком зросло обсяги експорту жита – в 4,1 рази, істотного зменшення зазнав експорт вівса – майже в 4 рази (див. табл. 5.3).

Таблиця 5.3 Динаміка виробництва та зовнішньоторговельного обороту зернових культур України, тис. т

Зернові культури	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Пшениця, виробництво, всього	22280	24114	26532	26099	26209
Експорт	7762,3	10543,7	13454,4	179209	17312,7
Імпорт	1,8	1,8	2,2	2,55	3,8
Жито, виробництво, всього	633	478	387	390	505
Експорт	15,8	58,9	22,7	6,1	25,0
Імпорт	0,2	0,2	0,02	16,3	0,2
Ячмінь, виробництво, всього	7562	9046	8288	9436	8285
Експорт	2339,5	4165,9	4629,5	4801,7	4855,9
Імпорт	10,1	6,9	5,6	4,1	8,2
Овес, виробництво, всього	468	613	489	500	471
Експорт	2,8	9,0	57,8	41,8	11,0
Імпорт	-	-	-	-	-
Гречка, виробництво, всього	179	167	128	176	180
Експорт	0,5	2,0		0,5	0,51,5
Імпорт	9,4	9,1	6,0	4,4	15,9
Кукурудза, виробництво, всього	30950	28497	23328	28075	24669
Експорт	16729,5	17556,6	19048,7	17275,4	19393,8
Імпорт	49,6	55,0	26,4	32,4	36,5

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики України [95, 96, 98, 291, 319, 333] та [451]

В останні роки найбільшими імпортерами пшениці з України є Єгипет, Таїланд, Індонезія, Республіка Корея, Бангладеш, Іспанія та Італія. Жито найбільше експортується у Бангладеш, Литву, Ізраїль, Іспанію та Єгипет. Найбільшими імпортерами ячменю були Саудівська Аравія, Китай, Лівія, Японія та Іспанія. Овес Україна експортує здебільшого до Пакистану, Індії та Туреччини. Найбільшим імпортером кукурудзи з України є Китай, Єгипет, Іспанія, Нідерланди та Італія. Гречку Україна найбільше експортувала до Польщі, Німеччини, Литви.

Щоб сформувати повну картину обсягів експорту зернових культур необхідно проаналізувати обсяги експорту України за цими видами продукції у грошовому вимірі (таблиця 5.4).

**Таблиця 5.4 Динаміка експорту зернових культур України,
млн дол. США**

Культура	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Пшениця	1891,5	2290,8	2238,2	2717,5	2759,1
Жито	3,4	9,1	2,4	0,9	3,9
Ячмінь	575,7	841,9	663,6	665,9	710,6
Овес	0,7	1,3	2,8	5,7	1,7
Гречка	12,1	11,6	22,6	0,3	0,3
Кукурудза	3833,3	3350,7	3012,9	2653,2	2988,9

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики України [95, 96, 98, 291, 319, 333] та [451]

Проаналізувавши наведені дані зауважимо, що обсяги виручки від експорту пшениці, жита та кукурудзи в останні роки зростають незважаючи на сезонні коливання цін.

Із технічних культур особливу увагу привертають соняшник і ріпак, які користуються попитом на світових ринках, і фактично є експортоорієнтованою продукцією. У 2017 році виробництво соняшника зменшилося на 10%, проте експорт зменшився на 63% (табл. 5.5.). Основною причиною було зниження ціни на 7,3% до 408 дол. США та зростанням попиту на внутрішньому ринку, особливо як сировини для виробництва олії.

Таблиця 5.5 Динаміка виробництва та зовнішньоторговельного обороту технічних культур України, тис. т

Технічні культури	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Соняшник, виробництво, всього	11050,5	10133,8	11181,1	13627	12236
Експорт	70,2	73,9	47,6	196,6	73,2
Виручка від експорту насіння соняшника, млн дол. США	49,0	43,9	54,9	75,5	29,7
Імпорт	19,8	15,4	14,0	24,2	24,8
Ріпак, виробництво, всього	2351,7	2198,0	1737,6	1154	2195
Експорт насіння ріпаку	2346,7	2036,7	1435,0	1026	1650
Виручка від експорту насіння ріпаку, млн дол. США	1 197,2	871,2	499,6	400,1	697,9
Імпорт насіння ріпаку	2,6	2,1	2,1	4	4

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [95, 96, 98, 291, 319, 333] та [451]

У період з 2013 по 2016 роки виробництво насіння ріпаку постійно зменшувалося, виняток склав 2017 рік коли зібрали майже у 2 рази більше, ніж у 2016 році, проте обсяги експорту збільшилися лише в 1,6 рази.

Найбільшими імпортерами соняшнику з України є Португалія, Німеччина, Нідерланди, Грузія та Молдова. Насіння ріпаку Україна переважно експортує у Францію, Бельгію, Португалію та Пакистан.

Варто зазначити, що Україна має достатньо великі шанси наростити обсяги виробництва ріпаку, закріпити статус надійного експортера й істотно розширити наявну географію експорту.

Відомо, що нині Україна спеціалізується не лише на експорті пшениці, а й кукурудзи, насіння соняшнику, сої. Проте в останні роки зменшилися порівняльні переваги у торгівлі м'ясом, немає їх по сої, про що свідчить розрахунок показників RTA, RCA та ін. Відтак, це зумовлює економічну доцільність збільшення виробництва цієї продукції.

Також спостерігається коливання інтенсивності внутрігалузевої торгівлі, особливо за зерновими культурами, що свідчить про нестабільність внутрішньогалузевого обміну. Падає інтенсивність внутрішньогалузевої торгівлі соєю, насінням соняшнику через те, що Україна може експортувати таку сільськогосподарську продукцію, у торгівлі якою має порівняльні перевагами. Зокрема, в 2016 році на Україну припадає 2,6% від світових обсягів виробництва кукурудзи та 14,9% її світового експорту (рис. 5.4-5.5).

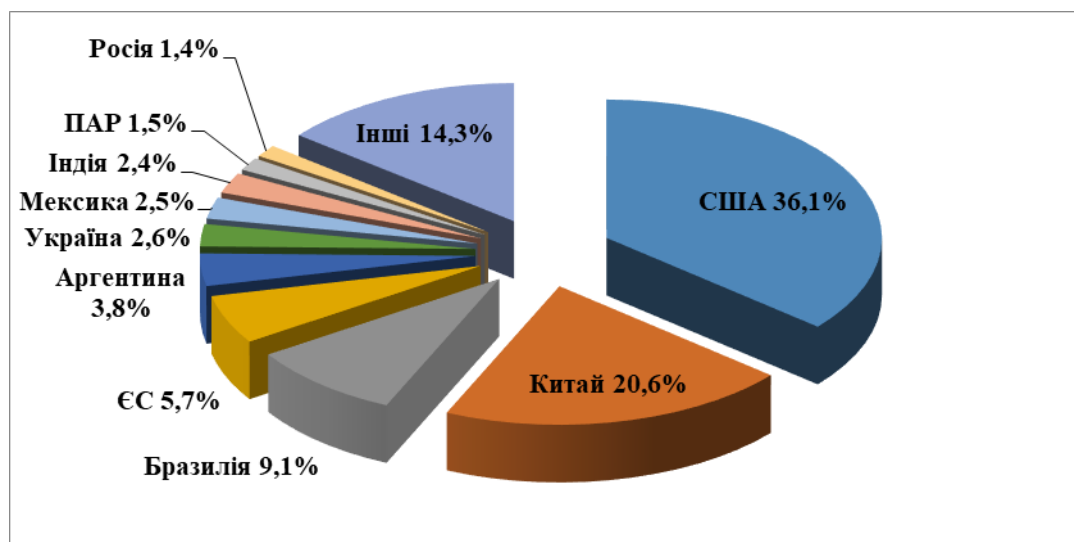

Рисунок 5.4 – Частка окремих країн у світовому виробництві кукурудзи у 2016/2017 маркетинговому році*

*Побудовано на основі [449]

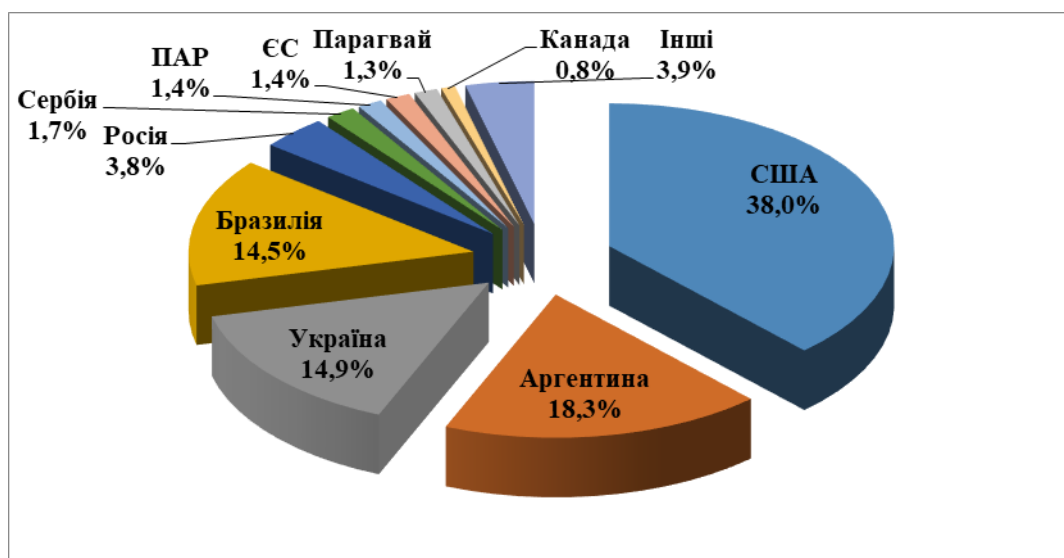

Рисунок 5.5 – Частка окремих країн у світовому експорті кукурудзи у 2016/2017 маркетинговому році*

*Побудовано на основі [449]

У 2016 році Україна зайняла перше місце за виробництвом соняшника, що становить 30,5% від світового, разом з тим, вона займає 5 місце в світі за експортом цієї продукції (10,7%) (рис. 5.6-5.7).

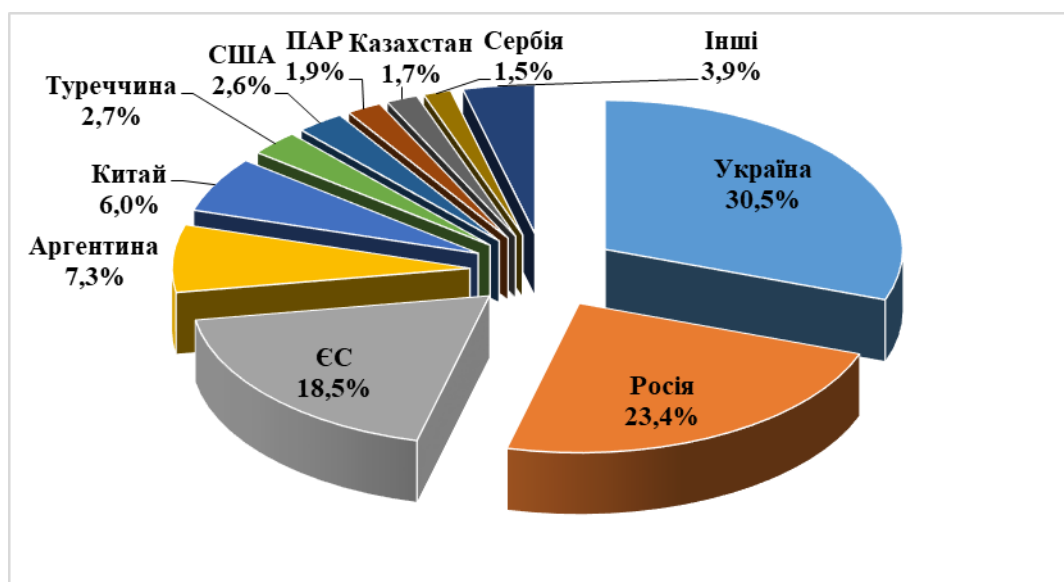

Рисунок 5.6 – Частка окремих країн у світовому виробництві соняшника у 2016/2017 маркетинговому році*

*Побудовано на основі [449]

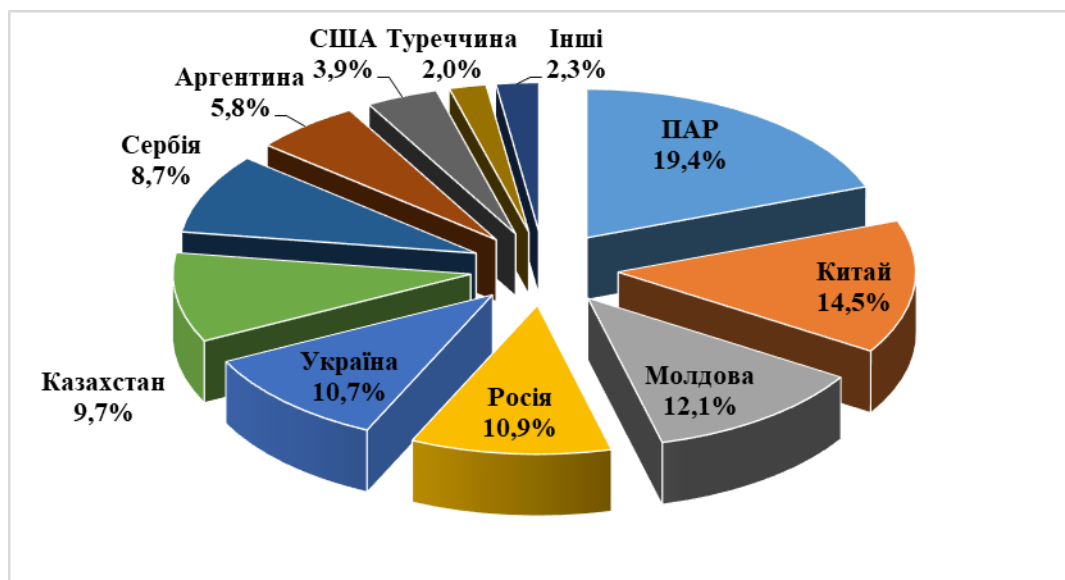

Рисунок 5.7 – Частка окремих країн у світовому експорті соняшника у 2016/2017 маркетинговому році*

*Побудовано на основі [449]

У 2016/2017 маркетинговому році дещо менша частка виробництва сої, яка становить 1,2% від світового, а частка експорту цієї продукції становила 2% (рис. 5.8-5.9).

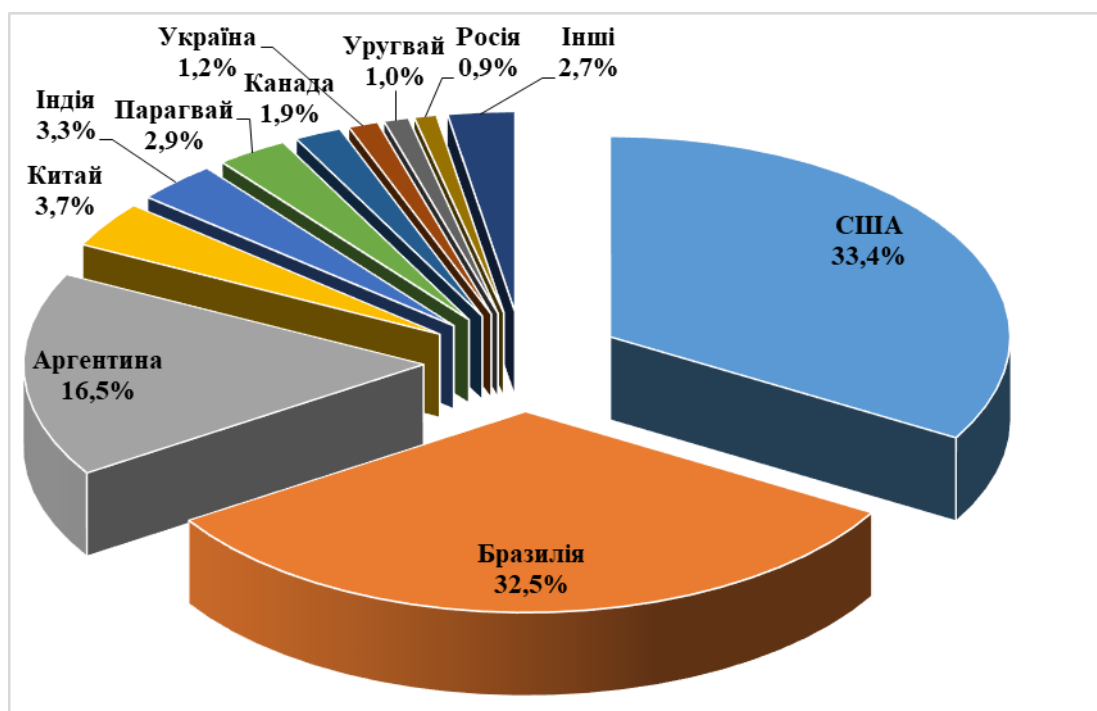

Рисунок 5.8 – Частка окремих країн у світовому виробництві сої у 2016/2017 маркетинговому році*

*Побудовано на основі [449]

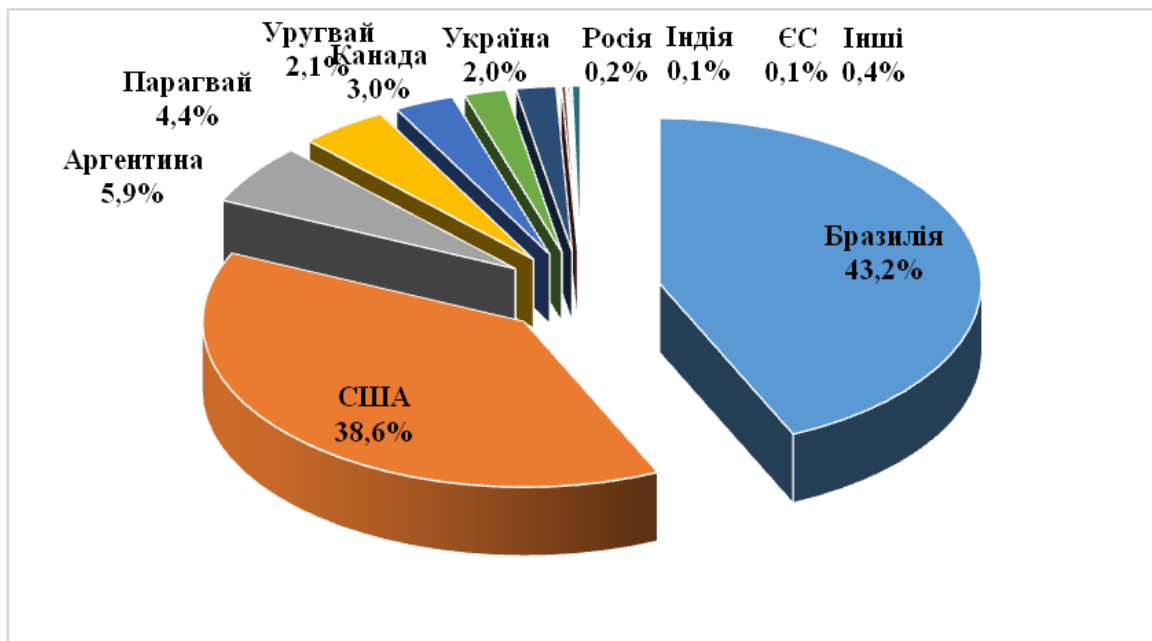

Рисунок 5.9 – Частка окремих країн у світовому експорті сої у 2016/2017 маркетинговому році*

*Побудовано на основі [449]

Найбільш розвинений внутрішньогалузевий обмін України насінням соняшнику – з ЄП, молоком – з ЄС, за зерновими і овочами – з обома угрупованнями [313, с. 226].

Важливою галуззю в аграрній сфері національної економіки є тваринництво, продукція якого у товарній структурі експорту складає 2,2% від сукупного. Спостерігається позитивна динаміка експорту яловичини та м'яса птиці, обсяги якого постійно зростають і в 2017 році склали 41,9 тис. т і 271,3 тис. т відповідно. Імпорт яловичини поступово зменшується до 1,2 тис. т. у 2017 році, а м'яса птиці зменшувався до 2016 року. Експорт свинини та молока коливається залежно від обсягів виробництва та цін на світових ринках (табл. 5.6).

Зауважимо, що в останні чотири роки товарний експорт до Росії істотно зменшився, відбулася переорієнтація на країни ЄС. Варто зазначити, що основну частку в структурі імпорту України є субпродукти тварин, які Україна імпортує з країн Європи. М'ясо та їстівні субпродукти птиці в основному експортуються до Нідерландів, Узбекистану, Іраку та Єгипту.

Таблиця 5.6 Зовнішньоторговельний оборот України продукцією тваринництва, тис. т*

Продукція	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2017 р.
Яловичина свіжа, охолоджена або заморожена					
Експорт	23,7	21,5	32,1	35,1	41,9
Імпорт	3,7	1,9	1,2	1,5	1,2
Виручка від експорту яловичини, млн дол. США	93,0	75,2	84,0	82,8	117,7
Свинина свіжа, охолоджена або морожена					
Експорт	4,6	9,4	2,7	3,2	4,9
Імпорт	146,9	30,6	3,7	2,8	5,6
Виручка від експорту свинини, млн дол. США	20,8	26,3	54,7	5,1	10,5
М'ясо і харчові субпродукти свійської птиці					
Експорт	145,5	174,7	161,3	240,1	271,3
Імпорт	71,1	61,0	61,3	83,3	118,3
Виручка від м'яса птиці, млн дол. США	232,1	276,1	226,7	292,5	389,6
Молоко та молочна продукція, тис. т					
Експорт	75,6	82,1	98,1	89,1	96,5
Імпорт	29,7	14,9	5,0	5,0	7,5
Виручка від експорту молока, млн дол. США	130,5	156,4	112,8	96,0	119,3

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики України [95, 96, 98] та [451]

Хоча виробництво продукції тваринництва в останні роки скорочується через низький попит та ціни на внутрішньому ринку, проте є можливість експортувати її до ЄС у межах квот без сплати мита. Позитивним є те, що Україна отримала дозвіл на експорт м'яса птиці до країн ЄС, проте високе ввізне мито на м'ясо птиці не дозволяє виробникам курятини вийти на ринки ЄС з обсягами, що перевищують виділені їм украї обмежені квоти – 16 тис. т.

Проте, виходячи з обсягів, які пропонує Україна для експорту м'яса птиці, привабливішим є азіяський та африканський ринки, що частково компенсує втрату російського ринку.

Аналіз обсягів виробництва, споживання, експорту й імпорту продукції тваринництва, зокрема, м'ясної продукції також свідчить про великий потенціал аграрної сфери. Особливої уваги заслуговує розвиток мережі переробних підприємств, оскільки продукція тваринництва швидко псується та потребує негайної переробки. При дотриманні санітарних вимог і світових стандартів, використання відносно чистої екологічної сировини разом із

дешевою робочою силою, використання нових технологій, з'являється перспектива вийти на світові ринки продовольства. Якщо не брати до уваги відносно низьку купівельну спроможність населення та високу ціну на сільськогосподарську продукцію на внутрішньому ринку спостерігається позитивне співвідношення між виробництвом і споживанням м'ясної продукції. Зокрема, у 2016 році лише споживання субпродуктів та жирів перевищувало виробництво, проте компенсувалося за рахунок імпорту (табл. 5.7).

**Таблиця 5.7 Забезпечення населення України
м'ясною продукцією в 2016 р.***

	Виробництво, тис. т	Споживання, тис. т	Експорт, тис. т	Імпорт, тис. т	Частка експорту, %
М'ясо птиці	1167	982	242	85	20,7
Свинина	748	627	3,7	4,4	0,5
Яловичина та телятина	376	257	44,6	2,2	11,9
Субпродукти	162	174	6,9	23,8	4,3
Жири	61,8	103	0,12	45	0,2
Інші види м'яса	40	39	0,04	0,1	0,1

*Розраховано та складено за даними [319, 414]

Головними ризиками у торгівлі молочною продукцією можна вважати її монотоварний характер – переважання сирів у товарній структурі експорту до Російської Федерації, яка в останні роки істотно скоротилася. Переважно експортуються тверді сири (понад 95% у структурі експорту сирів). З метою зниження зазначених ризиків необхідно здійснити географічну та продуктову диверсифікацію торгівлі.

Відзначимо, що після вступу України до СОТ збільшилися обсяги імпорту продукції овочівництва, зокрема картоплі, томатів, молока, водночас, доволі істотно зменшилися обсяги імпорту м'яса курей. Позитивні зрушення спостерігаються у збільшенні експорту продукції переробних галузей.

Щодо ввезення аграрної продукції в Україну, то особливо великі обсяги здійснюються з країн ЄС, дещо менші – з країн НАФТА, зокрема м'яса. Отже, можна стверджувати, що є певні передумови для поглиблення торговельно-економічного співробітництва з цими країнами. Для цього доцільно диверсифікувати географічну структуру експорту при поширенні експортно-

імпортних відносин з країнами ЄС, які є основними торговельними партнерами України [161].

Враховуючи те, що однією з важливих передумов міжнародної інтеграції є розвиток внутрішньогалузевої торгівлі, Україні варто на початкових етапах інтегруватися з ЄС та НАФТА шляхом усунення бар'єрів для торгівлі саме цією продукцією.

Запорукою збільшення обсягів експорту аграрної продукції поряд із зростанням обсягів виробництва є здійснення моніторингу та прогнозування світового ринку, створення спільних підприємств, залучення іноземних інвестицій, уніфікація зі світовими стандартами якості сільськогосподарської продукції та презентація своєї продукції на міжнародних виставках.

Окрім цього, доцільно збільшити обсяги виробництва екологічно чистої продукції, адже сьогодні попит на неї зростає, запровадити обов'язкове маркування продукції із зазначенням вмісту шкідливих речовин. Це сприятиме зростанню конкурентоспроможності аграрної продукції на міжнародних ринках.

На нашу думку, реалізуючи торговельну політику, необхідно використовувати лібералізаційні заходи для експортоорієнтованих видів сільськогосподарської продукції та заходи щодо захисту внутрішнього ринку від надмірного імпорту сільськогосподарської продукції з країн ЄС, особливо продуктів тваринництва. Це можна здійснити не шляхом створення торговельних бар'єрів, а за рахунок підвищення якості аналогічної продукції. Особливе значення має переробка сировини, зокрема м'яса, молока, цукрового буряка, насіння соняшнику, сої. З іншого боку, з метою удосконалення виробництва та поглиблення зовнішньої торгівлі необхідно стимулювати імпорт високоефективної сільськогосподарської техніки, використовувати новітні технології та забезпечити сприятливий інвестиційний клімат і участь у торговельно-економічних об'єднаннях.

Можна стверджувати, що Україна має найбільші перспективи інтеграції з країнами ЄС, оскільки вирішальне значення має географічна близькість і рівень їх економічного розвитку. Відзначимо, що частину запланованого вдалося

реалізувати, що зумовило позитивну динаміку розвитку експортоорієнтованої діяльності аграрної сфери та дало можливість визначити пріоритети розвитку аграрного виробництва. Сьогодні Україна майже повністю забезпечує внутрішні потреби у зерні, картоплі, цукрі, овочах, плодах, рослинній олії, м'ясі та молокопродуктах за рахунок власного виробництва.

Отже, державна політика має спрямовуватися на технологічне переозброєння переробної промисловості шляхом спрощення процедур закупок імпортного обладнання для таких підприємств. Окрім того, необхідно здійснювати гнучке регулювання рівня експортних митних ставок на ринку мінеральних добрив і хімічних препаратів, враховуючи коливання світових цін і курсу валют.

Для того, щоб наявний потенційний експорт перетворився в реальний, керівникам вітчизняних аграрних підприємств необхідно розробляти власний механізм експортної діяльності, що ґрунтується на попередній оцінці доцільності експорту, виборі ефективних каналів просування товарів і застосуванні заходів адаптації в процесі виходу на такі ринки.

Головні умови розширення експорту агропродовольчої продукції України на зовнішні ринки наведено нами в таблиці 5.8.

Варто зупинитися на тому, що з 1 січня 2016 року розпочалася реалізація в режимі тимчасового застосування Розділу IV Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, який стосується торгівлі та питань, пов'язаних з торгівлею, зокрема – створення поглибленої та всеохоплюючої зони вільної торгівлі (ПВЗВТ). За цей час відбулися зміни митного регулювання, в т.ч. скасування або поетапне зниження ставок ввізних мит обома сторонами та адміністрування походження товарів, а також безмитних тарифних квот. Європейський союз істотно лібералізував митний режим для більшості українських товарів ще у квітні 2014 році в режимі автономних торговельних преференцій: відразу були повністю скасовані ввізні мита ЄС для 94,7% українських промислових товарів, 82,2% сільськогосподарської продукції та 83,4% харчової продукції. Україна встановила безмитні тарифні квоти для 3 види товарів (м'ясо свинини; м'ясо птиці та цукор) та передбачила додаткові обсяги для 2-х з них.

Таблиця 5.8 Умови розширення експорту аграрної продукції України на світові ринки*

Передумови	<ul style="list-style-type: none"> – зростання обсягів виробництва с/г продукції – збільшення обсягів виробництва екологічно чистої продукції – лібералізаційні заходи для експортноорієнтованих видів с/г продукції – маркування продукції із зазначенням вмісту шкідливих речовин – збільшення глибини переробки сировини і стимулювання експорту готової якісної продукції – зменшення торговельних бар'єрів при імпорті новітніх технологій
Способи	<ul style="list-style-type: none"> – створення спільних с/г і переробних підприємств – залучення іноземних інвестицій в аграрну сферу – гармонізація стандартів якості із стандартами країн ЄС – контроль якості імпортової продукції з країн ЄС – сприятливі умови для інвесторів, які запроваджують інновації у сільському господарстві
Засоби	<ul style="list-style-type: none"> – моніторинг і прогноз світового ринку – проведення міжнародних виставок, конференцій – створення консалтингових фірм, маркетингових служб – участь у торговельно-економічних об'єднаннях – стимулювання експорту с/г продукції до країн ЄС – експортна діяльність на рівні підприємств аграрної сфери

*Складено автором

Це дозволить вітчизняним виробникам аграрної продукції диверсифікувати локалізацію та номенклатуру національного експорту на найближчий час і збільшити інвестиційну привабливість аграрної сфери. За таких умов створення зони вільної торгівлі з країнами ЄС позитивно вплине на збільшення експорту з України кондитерських виробів та спирту в обсягах до 100 млн грн на рік, а також продукції олійно-жирового комплексу до 150 млн грн. Також можна очікувати збільшення сукупного випуску продукції сільського господарства на 3,2% в середньостроковому періоді та на 9% у довгостроковому періоді. Також прогнозується збільшення експорту на 3,8% в середньостроковому періоді та на 19,8% у довгостроковому періоді. Аналогічну тенденцію очікують і в харчовій промисловості: 1) збільшення сукупного випуску продукції на 3,4% в середньостроковому періоді та на 7,7% в довгостроковому періоді; 2) збільшення експорту на 36,2% в середньостроковому періоді та на 46,8% в довгостроковому періоді [118].

Відзначимо, що у ситуації із зоною вільної торгівлі з ЄС прогнозують

збільшення попиту на кваліфікованих робітників у сільському господарстві та в харчовій промисловості (від 4,7% до 11,7%), що, звичайно, стимулюватиме підвищення рівня людського капіталу в аграрній сфері. Основним поясненням таких позитивних очікувань від створення зони вільної торгівлі із ЄС є те, що українські експортери зможуть отримати кращий доступ до великого європейського ринку. Водночас українські компанії зможуть імпортувати високопродуктивний капітал за відносно низьких цін, таким чином покращуючи свою конкурентоспроможність.

Щоб істотно покращити ситуацію щодо розвитку та реалізації експортного потенціалу аграрної сфери виокремимо такі стратегічні вектори:

- розробка та реалізація програм регіонального розвитку аграрних підприємств з метою виходу їх на зовнішні ринки;
- залучення іноземних інвестицій у розвиток і розширення виробничої інфраструктури;
- протекціоністська політика щодо аграрних підприємств, продукція яких експортується на світові ринки;
- запровадження системи сертифікації продовольчих товарів і сільськогосподарської продукції для підвищення їх конкурентоспроможності на внутрішньому та міжнародних ринках;
- створення умов для модернізації галузей аграрної сфери;
- розвиток міжрегіональної кооперації та міжнародних зв'язків з метою розширення ринків збуту продукції;
- формування регіональних агропродовольчих кластерів;
- застосування технологій ведення органічного землеробства.

Сучасні тенденції на світовому та національному ринках сільськогосподарської продукції спонукають до активізації процесів трансформації національної аграрної сфери, формування системи заходів державної політики, спрямованих на виведення на новий рівень внутрішнього продовольчого ринку та забезпечення продовольчої й економічної безпеки України.

На основі викладеного нами пропонуються наступні напрями формування та реалізації експортного потенціалу аграрної сфери України на сучасному етапі:

- розробка цільових регіональних програм, які забезпечать спрощення процедури укладання експортних контрактів безпосередньо виробниками аграрної продукції, спрямування коштів від продажу сільськогосподарської продукції на розвиток аграрної сфери регіонів;

- забезпечення ефективності функціонування внутрішнього ринку та механізму цінового регулювання шляхом оптимізації та удосконалення ринкової інфраструктури та здійснення державних закупівель до Держрезерву;

- розбудова транспортної та логістичної інфраструктури аграрного ринку;

- запровадження системи сертифікації, контролю якості й безпеки аграрної продукції та продуктів харчування відповідно до міжнародних стандартів, норм і правил;

- сприяння зростанню ефективності та конкурентоспроможності аграрних підприємств, формуванню нових та утриманню наявних конкурентних переваг, захисту їх інтересів на світових ринках шляхом кардинального організаційно-технологічного оновлення виробництва;

- підготовка кваліфікованого персоналу, який спеціалізується на просуванні продукції на європейські ринки;

- формування сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів із різними напрямками діяльності;

- інтенсифікація сільськогосподарського виробництва шляхом комплексної механізації й автоматизації, застосування біотехнологій і ресурсозберігаючих технологій, системи підвищення якості та родючості ґрунтів;

- запровадження повноцінного та функціонального ринку земель сільськогосподарського призначення;

- здійснення моніторингу та аналізу тенденцій на світовому та вітчизняному аграрних ринках, розробка механізму виявлення та запобігання

зовнішніх і внутрішніх загроз продовольчій безпеці України.

Відтак зауважимо, що сьогодні для України головним пріоритетом забезпечення конкурентних переваг є насичення ринку власною сільськогосподарською та продовольчою продукцією. Тому вкрай необхідно переосмислити роль аграрної сфери в економіці держави та продовжити трансформації, використовуючи нові підходи, враховуючи потреби зменшення рівня загроз продовольчій безпеці.

Відзначимо, що головні проблеми експорту аграрної продукції тісно пов'язані із жорсткими вимогами законодавства ЄС щодо показників безпеки і якості продукції. Це гальмує просування вітчизняної сільськогосподарської продукції на ринки країн Європи. Тому принагідно відзначимо, що інтеграція у європейський економічний простір має позитивний вплив, зокрема:

- модернізація вітчизняних аграрних підприємств і подолання технологічної відсталості галузі;
- залучення іноземних інвестицій і сучасних інноваційних технологій у сільське господарство;
- підвищення якості та конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції;
- розвиток переробної промисловості та перехід від сировинної спрямованості експорту до експорту готової продукції.

Головною загрозою цьому процесу є зростання конкуренції на внутрішньому ринку вітчизняної сільськогосподарської продукції з завезеною за рахунок зниження ввізного мита з 4,2% до 0,9%. Крім того виникає загроза зменшення обсягів експорту українських товарів на європейські ринки через невідповідність європейським стандартам і сертифікатам.

Тому в сучасних умовах господарювання держава має взяти на себе ініціативу формування та підтримки експортоорієнтованих галузей сільського господарства хоча б у перехідний період.

5.2. Інституційні засади формування високоефективних регіональних кластерів в аграрній сфері

Як свідчить світова практика, одним із найдієвіших підходів для повної реалізації потенціалу та підвищення конкурентоспроможності аграрної сфери на регіональному рівні є створення кластерів, у межах яких відбувається поєднання виробничих процесів із науково-інноваційною діяльністю і які зарекомендували себе як активні «точки зростання» економіки. Водночас вони є важливим інструментом підвищення конкурентоспроможності й інноваційного розвитку національної економіки.

Формування нової стратегії розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації та інтернаціоналізації соціально-економічних процесів вимагає вироблення нової господарської парадигми, до складу якої входили б нові моделі господарювання. Наявні науково-технічні, екологічні та технологічні проблеми вимагають комплексного та системного вирішення, тому механізми їх втілення мають бути дієвими й адекватними. Цього можна досягти шляхом використання кластерної моделі.

Теоретичне підґрунтя теорії кластерів запропонував А. Маршал, який у праці «Принципи економічної теорії» дослідив феномен «особливих» промислових регіонів [156]. У ній дослідник доводив необхідність локальної концентрації спеціалізованих галузей і показав її вплив на успішний розвиток національних економік, акцентуючи увагу на тому, що згруповані разом підприємства, які займаються спорідненими видами діяльності, одержують додаткові позитивні переваги та можливості.

Методологічні ж основи теорії кластеризації та формування регіональних господарств на основі кластерних технологій заклав М. Портер. Він же і вперше сформулював поняття кластеру.

У сучасних умовах кластери є дієвим інструментом формування високорівневих конкурентних переваг аграрної сфери, за допомогою якого з'являється можливість досягти високого рівня конкурентоспроможності аграрних підприємств. Вони виконують роль інноваційних центрів росту як на внутрішньому, так і на міжнародному ринку.

З цього приводу М. Портер зазначає, що «наявність кластерів сприяє збільшенню обміну інформацією та ймовірності появи нових підходів, а також виникненню нових виробників з галузей-споживачів, з суміжних галузей або шляхом відокремлення»[269].

Класичне визначення поняття «кластер» сформулював М. Портер – це сформована за географічною ознакою група взаємозалежних компаній, організацій і асоційованих інституцій, які пов'язані спільними цілями та доповнюють одна одну [272].

Вагомий внесок у розвиток теорії кластерів внесли і вітчизняні вчені, зокрема, В. А. Наумов, котрий стверджує, що регіональний кластер – це географічна агломерація фірм, що працюють в одній або кількох споріднених галузях господарства [229].

Ми погоджуємося з думкою Р. Некрасова, який зазначає, що кластер є добровільним об'єднанням організацій, які функціонують у конкретному регіоні і беруть участь у випуску, просуванні та реалізації однорідної і конкурентоспроможної продукції у межах єдиного продуктово-технологічного ланцюжка, а взаємодія між ними характеризується одночасною наявністю високого рівня конкуренції, кооперації та інноваційної активності [230, с. 37].

Узагальнюючи практику кластеризації, доцільно виокремити специфічні ознаки кластера як окремої одиниці. Так, насамперед, він має включати елемент просторового, галузевого розвитку і саморозвитку, механізм фінансової самодостатності та самофінансування. В основу загальноприйнятої класичної схеми кластеру ставлять дослідницький центр, який здійснює фундаментальні та прикладні дослідження, головним завданням якого є створення нових продуктів із сучасним дизайном. Ще однією невід'ємною її ланкою є постачальники сировини, матеріальних ресурсів і послуг. Це сільськогосподарські та промислові підприємства, підприємства торгівлі і сервісу тощо. Ще одною ланкою є споживачі продуктів харчування. Тут головними елементами є структура й обсяги попиту. Попит на продукти харчування має бути високим за рахунок високої якості, широкого асортименту. Водночас витрати, спрямовані на виробництво продукції, мають бути покриті.

Власне кластери та кластерні технології дають можливість підвищити ефективність виробництва і продуктивність праці за рахунок просування інновацій, більшого доступу до постачальників та інформації. Відтак, ефективність кластеризації визначається тим, що долається вузькогалузева спеціалізація аграрної сфери регіону. Отже, вона дає змогу державі сформувати багатовекторний підхід до розвитку регіону, враховуючи наявний потенціал окремого підприємства та об'єднуючи промислову й регіональну політику, сприяє розвитку малого і середнього бізнесу, залученню внутрішніх та іноземних інвестицій тощо. Проте кластер є не лише механізмом економічного розвитку регіону, а й створює сприятливі умови для розвитку малого і середнього бізнесу та виконує соціальну функцію. Це відбувається за рахунок того, що великі аграрні підприємства створюють попит на продукцію суміжних галузей. Соціальна функція полягає у забезпеченні зайнятості дрібних підприємств-постачальників. Розвиток кластерів дає можливість оптимізувати структуру підприємств, підвищити ступінь переробки сировини, сприяє зростанню локалізації складальних виробництв, а також – підвищенню рівня нецінової конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг.

У науковій літературі виокремлюють два аспекти кластеризації – регіональний (територіальний) і галузевий (виробничий), відповідно за такими ж критеріями розділяють кластери на територіальні та виробничі. У свою чергу територіальні кластери об'єднують підприємства у межах певної території, а їх перевагами є географічна близькість, низькі виробничі витрати, формування сприятливого середовища для ефективного функціонування малого та середнього бізнесу, які виконують не лише господарську і технологічну, але й соціальну функцію. Галузевий кластер має дещо вужчі можливості, проте, сприяє поглибленню спеціалізації та забезпечує координацію різних видів діяльності.

Як видно з вищенаведеного, головною метою кластера є формування його конкурентних переваг за допомогою інтеграції у єдиному інформаційному просторі науки та бізнесу для забезпечення тісної взаємодії між ними. Такий процес сприятиме розвитку пріоритетних напрямів і зростанню рівня рентабельності шляхом координації діяльності й організації об'єднаних

структур різних правових форм. З метою прискорення кластеризації необхідно створити сприятливі умови для обміну інформацією між суб'єктами господарювання, які входять в кластер, тобто забезпечити інформаційну відкритість.

Оскільки кластер є головним інструментом регулювання економічного розвитку регіону і країни в цілому зі сторони держави, то його розвиток можливий лише за умови усвідомлення суб'єктами господарювання економічної доцільності такого об'єднання. Виходячи з цього можна стверджувати, що кластери істотно впливають на економіку регіону, зокрема:

- стимулюють і спрощують умови для організації малого та середнього бізнесу за рахунок підвищення ступеня доступності фінансових ресурсів і використання венчурного капіталу, формують сприятливу економічну політику в регіоні та забезпечують розвиток аутсорсингу в великих компаніях, а також оптимізують інформаційні потоки усередині кластера;

- створюють можливості для інноваційного і виробничого розвитку, стимулюють формування мережі реалізації продукції та постачальників, а також розвиток супутніх галузей;

- сприяють підвищенню продуктивності й ефективності праці у регіоні за рахунок оптимізації спеціалізації та поділу праці, розширення доступу до технологій, постачальників, кваліфікованої робочої сили, інформації, бізнес-послуг тощо;

- формують умови для експорту продукції.

Формування галузевого або регіонального кластеру вимагає використання відповідної методики, розробки критеріїв відбору галузей для кластеризації та виокремлення етапів. На нашу думку, найважливішим етапом, який у подальшому визначатиме спрямованість цього процесу є формування цілі. На другому етапі необхідно вибрати елемент кластера, який формує низку галузей і видів діяльності, які входять до нього. Наступним кроком є формування ланцюга галузей і видів діяльності, які входять до складу кластеру, визначення видів діяльності, які мають увійти до конкретного виду кластеру.

Аналізуючи економічний ефект, зумовлений процесами кластеризації у європейських країнах, можна стверджувати, що це є єдиною необхідною умовою

прискорення розвитку національної економіки й істотного підвищення конкурентоспроможності країн та її регіонів. Численні наукові дослідження обґрунтовують позитивний синергетичний ефект кластеризації в економічному розвитку та продуктивності регіонів. Ґрунтовне вивчення зарубіжного досвіду дало нам можливість виокремити низку переваг, які одержують суб'єкти господарювання в аграрній сфері за умови використання кластерного підходу (табл. 5.9).

Таблиця 5.9 Позитивні риси кластеризації для суб'єктів регіональної аграрної сфери*

Суб'єкти регіональної економіки		
Місцеві (регіональні органи влади)	Виробники	Споживачі
Стійке економічне зростання	Зростання ринкової частки	Висока якість і споживчі властивості аграрної продукції
Збільшення податкових надходжень у бюджет	Розвинута ринкова інфраструктура	Можливість придбання інноваційної продукції
Стабілізація рівня безробіття	Висока конкурентоспроможність аграрної продукції та можливість виходу на міжнародні ринки	Можливість придбання сільськогосподарських товарів та продовольства вітчизняного виробництва
Тісна взаємодія з аграрними виробниками	Низькі витрати виробництва та реалізації сільськогосподарської продукції	Зниження цін на сільськогосподарську продукцію та продовольство
Перерозподіл економічного розвитку аграрної сфери регіонів та зростання виробничої і ділової активності депресивних регіонів	Використання у аграрному виробництві інновацій, ініціативність і особиста зацікавленість суб'єктів кластерних відносин	-
Збільшення обсягів експорту аграрної продукції	Державне інвестування	-
Зростання міжнародного статусу держави	Тісна й ефективна взаємодія усіх аграрних виробників (малих, середніх та великих)	-

*Складено автором

Зазначимо, що ефективність функціонування аграрних кластерів підвищує не лише економічні показники регіонів і національної економіки загалом, але й вирішує значну частину проблем економічної та продовольчої безпеки країни, підвищує рівень зайнятості, оптимізує розподіл доходів між суб'єктами ринку аграрної продукції, забезпечує зростання конкурентоспроможності сільськогосподарських підприємств.

Не зважаючи на такий позитивний досвід, сьогодні виникає проблема класифікації кластерів з урахуванням вітчизняних особливостей розвитку і функціонування аграрної сфери. Зокрема, Е. Бергман і Е. Фезер виокремлюють промислові кластери як об'єднання фірм і галузей за різними аспектами спільної діяльності: географічними, інноваційними, ресурсними та логістичними тощо. Вони вважають, що регіональні промислові кластери одночасно є промисловими кластерами, що сконцентровані географічно в межах окремого регіону [405].

Так, за галузевою належністю суб'єктів кластера їх розділяють міжгалузеві та галузеві. У цьому випадку межі кластера не завжди співпадають із класифікацією галузей тому, що вона не враховує існуючі міжгалузеві зв'язки. Це пов'язано з тим, що технічний прогрес і розширення ринку зумовлюють виникнення нових галузей, формують нові зв'язки чи змінюють цільові ринки [405]. А регіональні кластери створюються у межах одного регіону і орієнтуються на певну географічну концентрацію взаємозалежних галузей. Як правило, це галузі суспільного харчування, індустрія розваг, нерухомість і будівництво.

Тому за регіональною ознакою розрізняють:

а) промисловий сектор – кластер відрізняється від сектора своїми географічними межами, наявністю ресурсів, постачанням, низкою навичок і тим, як вони пов'язані. Кластери найкраще використовуються в якості регіональних систем. Сектори, які держави традиційно використовували для планування й визначення економічних можливостей, в основному являють собою концентрації. Кластери можуть включати один або більше промислових кластерів [269, с. 312];

б) промисловий кластер – це кілька виробництв, чії взаємовідносини вкладаються в схему «покупець – постачальник» і «постачальник – покупець», або спільні технології, спільні покупці, канали розподілу чи спільні людські ресурси [272, с. 278];

в) промисловий район (індустріальний округ) – це концентрація фірм, залучених у взаємозалежні процеси виробництва, часто в тій же галузі або

промисловому сегменті й обмежуються відстанню щоденної поїздки на роботу. Промислові райони є підсистемою регіонального кластера [334, с. 209];

г) регіональний кластер – це промисловий кластер, у якому фірми-учасники кластера перебувають у географічній близькості одна до одної [411, с. 190].

Зрозуміло, що кластерний підхід є ефективним механізмом регіонального розвитку, який дає можливість конструктивно співпрацювати представникам бізнесу, науки й органам державної влади, залучати до інноваційного процесу окрім держави ще й дослідницькі установи та приватний сектор. Ефективні кластери сповідують тісну співпрацю й інтенсивну конкуренцію, збільшують продуктивність, залучають інвестиції.

Досліджуючи дану проблематику, Л. Ван ден Берг дає характеристику кластеру як локалізованій мережі спеціалізованих організацій, процеси виробництва яких тісно пов'язані через обмін товарами, послугами і/або знанням [448, с. 186].

Отже окреслимо специфіку аграрного кластера – наявність високої концентрації спеціалізованих сільськогосподарських підприємств навколо переробних підприємств, розвинена ринкова та транспортна інфраструктура.

Водночас для створення нового кластера необхідні певні умови, зокрема, наявність головного засобу виробництва – землі та підприємства-лідера, що визначає довгострокову спільну стратегію регіональної економічної системи; територіальної локалізації основної маси суб'єктів господарювання – учасників кластерної системи; спільних корпоративних систем управління, бізнес-процесів, централізованого контролю й аналізу; стійкість стратегічних міжнародних господарських зв'язків у рамках кластерної системи, включаючи її міжрегіональні та міжнародні зв'язки [295, с. 3].

За таких умов кластер дає можливість аграрному підприємству комплексно використовувати потенціал регіону та врахувати регіональні особливості, одержати додаткові конкурентні переваги, а також, як зазначає О. М. Тищенко, одержує потенціал, що перевищує суму потенціалів окремих складових. Це дозволяє виробничим компаніям стабільно здійснювати інноваційну й інвестиційну діяльність [346].

Ще однією метою створення та ефективного функціонування регіональних аграрних кластерів є підвищення конкурентоспроможності усіх його суб'єктів за рахунок однакових підходів до управління якістю, логістики, інжинірингу, використання інноваційних технологій, досягнення повного виробничого циклу, більша можливість доступу до світових ринків аграрної продукції й аграрних бірж, а також обміну інформацією щодо попиту та пропозиції на ринку.

Реалізацію кластерного підходу можна вважати комплексом організаційно-економічних заходів, що здійснюються державними, приватними або громадськими інститутами з метою об'єднання підприємств та установ у кластери, встановлення між ними неформальних взаємовідносин і мережевої співпраці [287, с. 66].

В умовах становлення ринкових відносин та економічної кризи реалізація кластерного підходу має відбуватися шляхом формування стратегій і програм розвитку регіонів, розробки системи заходів з метою зближення регіональних суб'єктів. На нашу думку, він має стати основою для розробки усіх заходів щодо розвитку регіону загалом та аграрної сфери зокрема, оскільки забезпечує мультиплікативний ефект і підвищує ефективність виробництва, покращує умови для впровадження різних організаційних форм господарювання та їх кооперації, забезпечує економічний розвиток сільських територій на принципах економічної самодостатності.

Однак формування та розвиток кластерів неможливий без державної підтримки, яка є координуючим центром діяльності усіх учасників різних організаційно-правових форм. Зокрема, в усіх країнах ЄС діють державні програми розвитку кластерних формувань, особливо в інноваційній та аграрній сферах, що сприяє підвищенню рівня конкурентоспроможності галузей і забезпечує нерозривну дію ланцюга «наука (освіта) – виробництво» [120].

Особливо це актуально на початковому етапі формування кластерів. Окрім того, необхідно дуже ретельно та відповідально підходити до розробки самої стратегії розвитку кластеру й плану заходів щодо її реалізації, що включає розробку набору кластерних проектів і заходів, спрямованих на формування сприятливих умов його розвитку, а також здійснення аналізу структури та

визначення бар'єрів і можливостей для розвитку. Також важливе місце займає налагодження тісної взаємодії між учасниками такого утворення.

Щодо регіонального аграрного кластеру, то його можна визначити як концентрацію підприємств, наукових, освітніх, суспільних організацій, пов'язаних між собою мережами співпраці з метою забезпечення максимально можливої (за існуючих обмежень) ефективності і конкурентоспроможності при дотриманні певних умов, зокрема, наявності: необхідної кількості спеціалізованих підприємств і великого підприємства, на базі якого можна апробувати та реалізовувати наукові розробки; дослідного центру, що забезпечує фундаментальну наукову базу інноваційних ідей і проектів; навчального закладу, який би забезпечував підготовку та перепідготовку фахівців для аграрної сфери у даному кластері; об'єднання намірів, зусиль і дій керівництва та учасників задля досягнення стратегічної мети; економічно доцільних потреб і попиту на інноваційну продукцію кластера в регіоні і за його межами; серйозних регіональних завдань у науковій, прикладній, соціально-економічній та інших сферах діяльності людини.

Доведено, що саме регіональні аграрні кластери визначають конкурентоспроможність національної економіки, сприяють покращенню інвестиційного клімату, збільшують кількість робочих місць та є саме тим механізмом, який дозволяє ефективно взаємодіяти органам влади, бізнесу та громадськості, забезпечують умови для реалізації замкнутого циклу виробництва. Їх створення є відображенням нової управлінської концепції публічного врядування. Впровадження такого досвіду дасть змогу державі наблизитися до європейських стандартів управління.

Як зазначає низка науковців [269; 324; 335], існує кілька головних характерних ознак організаційних форм кластерів, зокрема: географічна концентрація; множинність економічних агентів; функціональна взаємопов'язаність і взаємодія учасників; спеціалізація фірм-суб'єктів кластера; присутність конкуренції всередині; інноваційна спрямованість та наявність висококваліфікованого персоналу.

Так, П. Т. Саблук зазначає: «... кластерні системи є втіленням комбінації наукових, виробничих та комерційних структур, і на основі використання

переваг коопераційної взаємодії сприяють формуванню й ефективному використанню реальних конкурентних переваг окремих підприємств, галузей, регіонів, національних економік в умовах посилення світового конкурентного протистояння. На даному етапі розвитку економіки України кластери можуть виступити ефективним інструментом інтенсифікації розвитку вітчизняного підприємництва і посилення ринкових позицій окремих економічних суб'єктів» [306].

Кластерні структури неодноразово підтвердили свою ефективність. Про це свідчить досвід багатьох економічно розвинутих країн світу. Найбільших результатів у створенні кластерів досягли такі держави як Італія, Німеччина, США, Японія, Швейцарія, Франція, Велика Британія завдяки розробці національних програм кластеризації економіки [323].

Зазначимо, що кожна з країн має свої власні варіанти формування кластерних мереж, які найкращим чином відповідають особливостям національної економіки. Так, наприклад, функціонування аграрних кластерів у країнах Євросоюзу свідчить про те, що аграрний регіон ефективно розвивається за умов, коли система підтримувальних і споріднених галузей аграрної сфери згрупована у регіоні.

Можна вважати, що кластеризація регіонального розвитку на основі глибокої спеціалізації та концентрації виробництва разом із природно-ресурсним потенціалом територій, для яких діяльність кластерів є основою розвитку, в умовах глобалізації є головним механізмом забезпечення соціально-економічного розвитку сільських територій.

Необхідність використання кластерного підходу в Україні продиктована також і сучасними економічними умовами, проте, це можна здійснити за умови реалізації державної політики у цьому напрямі. Роль держави у розвитку кластерів, насамперед, полягає у стимулюванні кооперації та інтеграції в регіонах: між підприємствами і науковими установами, регіональними органами влади та іншими суб'єктами.

Окрім того, важливим є створення надійної інформаційної платформи для розвитку кластерів, здійснення ретельного аналізу та коригування кластерної політики на кожній стадії кластерного процесу й об'єднання зусиль держави,

приватного сектору та громадських організацій щодо сприяння розвитку регіональних і міжрегіональних кластерів в Україні.

Досягнення поставлених цілей у формуванні та розвитку ефективних кластерних утворень в Україні можливе лише за умов розв'язання низки завдань [259, с. 240]:

- створення сприятливих умов для розвитку кластерів, а саме – виокремлення учасників кластера та формування стратегії його розвитку;
- дієва підтримка проектів, спрямованих на зростання конкурентоспроможності суб'єктів кластера, урахування пріоритетів розвитку кластерів шляхом підтримки розвитку малого та середнього бізнесу, інвестиційно-інноваційної, організаційно-технологічної політики, стимулювання експорту, розвитку ринкової та соціальної інфраструктури, галузей економіки;
- координація дій усіх державних органів виконавчої влади, регіональної виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, об'єднань підприємців з реалізації кластерної політики.

Міжнародний досвід показує, що державні ініціативи щодо кластерної політики орієнтовані, в першу чергу, на підтримку сильних і креативних компаній і створення плідного середовища, в якому більш слабкі та відсталі підприємства могли б підвищувати свою конкурентоспроможність.

Серед основних напрямів розвитку кластерного підходу в Україні можна виокремити такі, що представлені на рисунку 5.10.

Вище зазначені напрями розвитку кластерного підходу в Україні формуються в основному під впливом державної політики, тому додатково необхідно враховувати сучасну політичну й економічну ситуацію, ведення бойових дій на Сході країни тощо. Відтак, досвід формування кластерів в Україні вимагає зміни підходів, що передбачає розширення кордонів кластерів, злиття з іншими подібними утвореннями з метою загального підвищення конкурентоспроможності виробничих підприємств у їх межах.

Відзначимо, що однією з головних конкурентних переваг аграрного кластеру, насамперед, є здатність усіх суб'єктів оптимально розподілити свої ресурси і тим самим досягти стійкішого положення на ринку, ніж конкуренти.

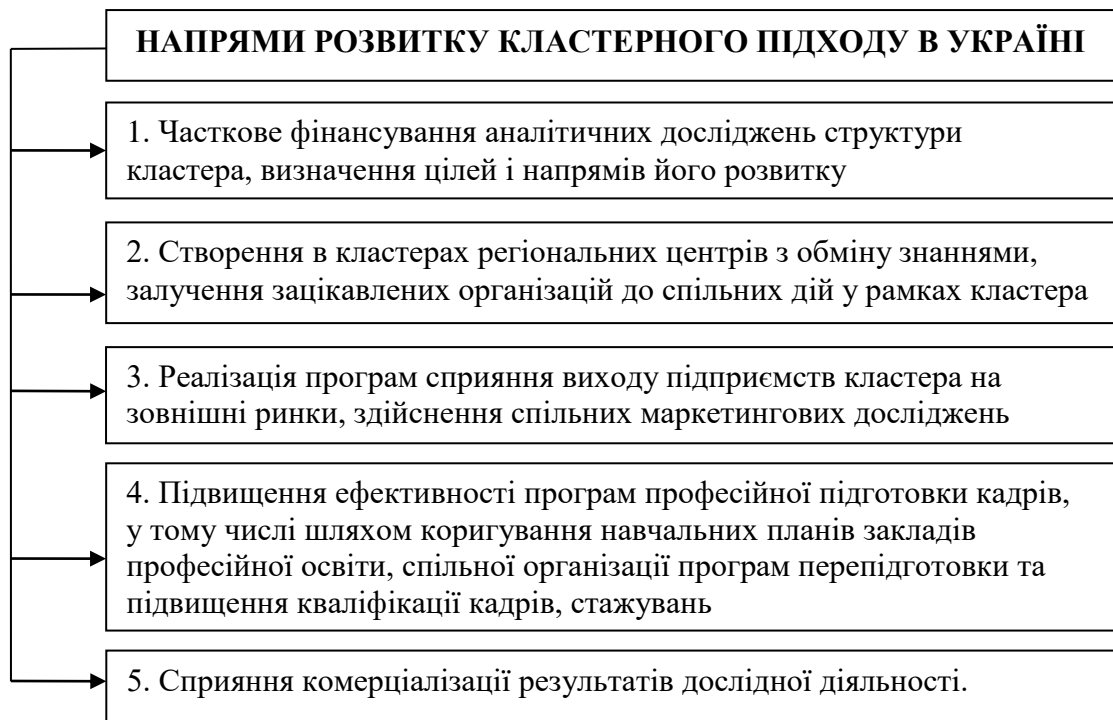

Рисунок 5.10 – Основні напрями розвитку кластерного підходу в Україні*

*Сформовано автором на основі [88, с. 133-135]

Проте для того, щоб сформувати такі переваги, необхідно виокремити умови, що забезпечують функціонування кластерів, зокрема, наявність зацікавлених суб'єктів кластерних об'єднань в отриманні економічної вигоди та ініціативних, мотивованих і впливових людей із числа підприємців, владних структур, громадських організацій, навчальних закладів, здатних своїм авторитетом, розумом, організаторськими здібностями й знаннями згуртувати, зацікавити й на практиці підтвердити корисність кластерів як для самих їхніх членів, так і для певного регіону. Все це дає можливість сформувати модель інноваційного аграрного кластера (рис. 5.11).

На нашу думку, така організація регіонального кластера уможливить створення сприятливих умов для розвитку малого та середнього бізнесу, адже як правило, провідні підприємства кластера концентрують свою діяльність на головних напрямках і делегують виробництво проміжних продуктів та надання послуг малим і середнім підприємствам, тим самим стимулюючи їх розвиток.

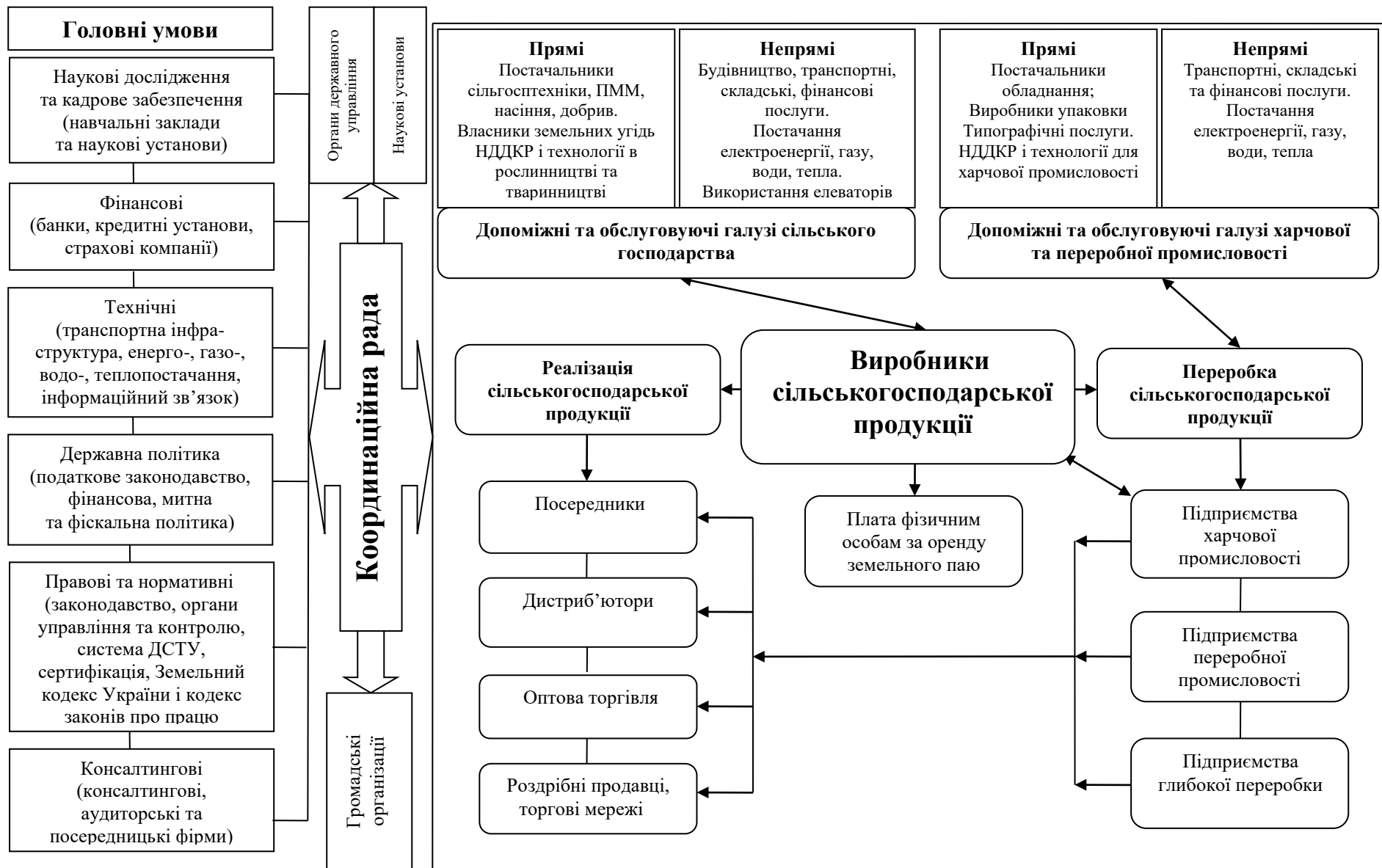

Рисунок 5.11 – Модель формування інноваційного аграрного кластера*

*Власні дослідження

У результаті реалізації кластерної політики у певному підкомплексі регіону, можна розраховувати на позитивні наслідки:

- підвищення конкурентоспроможності продукції на зовнішніх ринках;
- збільшення обсягів експорту продуктів переробки сільськогосподарської продукції;
- розвиток конкуренції серед вітчизняних підприємств, що сприятиме загальному розвитку переробки та підвищення якості виробленої продукції на підприємствах регіону;
- застосування альтернативних ресурсозберігаючих технологій з глибокої переробки сировини.

Здійснений детальний аналіз наукових і статистичних джерел свідчить про те, що сьогодні існує низка об'єктивних причин, які гальмують або унеможлиблюють утворення та розвиток кластерних структур в аграрній сфері, а саме:

- недосконала законодавча база для створення та функціонування кластерів, а також невисокий рівень державної підтримки кластерних ініціатив аграрних підприємств;
- адміністративні бар'єри та брак довіри між суб'єктами господарювання;
- високий рівень зносу основного капіталу;
- високий рівень ризику сільськогосподарського виробництва;
- низька кредитна та інвестиційна привабливість аграрної сфери;
- відсутність кластерних ініціатив через слабе усвідомлення переваг і сутності кластерного підходу усіма суб'єктами господарювання, а також відсутність практики стратегічного планування розвитку цих утворень;
- невисока конкуренція на внутрішньому ринку існуючих аграрних кластерів;
- відсутність зв'язку між наукою та аграрним виробництвом;
- мала частка іноземних інвестицій;
- низька якість і доступність транспортної та інженерної мережі;

- відсутність єдиної систематизованої інформаційної бази про існуючі та потенційні кластери, а також обміну інформацією між учасниками кластера;
- обмеженість доступу до міжнародних ринків.

Як зазначалося раніше, специфічною особливістю кластера є наявність внутрішнього конкурентного середовища та його сильних конкурентних позицій на глобальному ринку. Тому ефект кластеризації для економічного розвитку пояснюється тим, що одне або кілька аграрних господарств, досягаючи конкурентоспроможності на світовому ринку, поширює свій позитивний вплив на своїх сусідів: постачальників, споживачів і конкурентів, які в свою чергу позитивно впливають на подальше зростання конкурентоспроможності конкретного господарства. Враховуючи це, зазначимо, що при взаємодії усіх учасників кластера забезпечується загальна конкурентоспроможність усієї структури загалом, що в подальшому призводить до зростання конкурентоспроможності регіону. Формування кластеру також сприяє діалогу між аграрними виробниками та державою, дає змогу підвищити ефективність функціонування і взаємодії приватного й державного сектора, торговельних і наукових установ в інноваційному процесі, стимулює поглиблення спеціалізації та кооперації, забезпечує комплексну переробку сировини, використання енерго- і ресурсозберігаючих технологій, раціональне використання їх ресурсного потенціалу. Як наслідок – з'явиться можливість забезпечити високий рівень конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції на внутрішньому і зовнішньому ринках, збільшення обсягів виробництва кінцевої продукції та сприяння економічному розвитку аграрної сфери і сільських територій.

Окрім того, ефективне функціонування кластерів призводить до збільшення кількості платників податків, удосконалення кадрової та інноваційної інфраструктури.

Очевидно, що через деякий час підприємства, що ефективно функціонують у межах кластера, починають взаємно підсилювати один одного, через що з'являється синергетичний ефект і тоді він стає чимось більшим, ніж проста

сукупність окремих господарств. Загалом, осередком кластера зазвичай є кілька потужних підприємств, що експортують свою продукцію за межі регіону і можуть мати між собою конкурентні відносини. Цим кластер відрізняється від вертикально інтегрованої корпорації. За таких умов він сприяє ефективному функціонуванню та розвитку багатьох малих підприємств, які швидко реагують на зміни, що відбуваються.

Ці великі підприємства утворюють перший рівень кластера. Навколо такого «ядра» групуються дрібніші господарства, що виробляють для нього продукцію, технологічне оснащення та формують другий рівень. У багатьох випадках їх поява зв'язана з аутсорсингом бізнес-процесів лідируючих фірм. Третій рівень складають підприємства-постачальники суміжних галузей, науково-технічні та сервісні центри, фінансово-кредитні установи, що взаємодіють з підприємствами першого і другого рівня, наукові, навчальні та професійно-технічні заклади, громадські організації, страхові й консалтингові компанії тощо.

Визначальною ознакою кластера є територіальна локалізація, яка сприяє обміну інформацією про нові технології між учасниками цієї групи, налагодженню виробничих зв'язків між його учасниками.

Зауважимо, що наявність кластера не виключає присутності в економіці регіону відособлених галузей, що не входять до його складу. Окремі з них можуть увійти до складу міжрегіональних кластерів, інші – залишитися у відособленому вигляді.

Оскільки кластер є складною структурою, що утворюється з значної кількості підприємств на одній території, то рано чи пізно виникає проблема визначення його меж. З цією метою необхідно виокремити найважливіші зв'язки між учасниками кластера, що й утворюють ці межі. Ті підприємства, зв'язки з якими слабкі або зовсім відсутні, можна залишити за межами кластерів. Водночас варто відзначити, що такі межі достатньо мобільні за рахунок того, що можуть з'являтися або зникати суб'єкти господарювання або цілі галузі. Окреслюючи межі кластера, доцільно врахувати, що усередині

нього існують вертикальні (постачальник – споживач) і горизонтальні зв'язки (загальна база споживання виробничих і інших ресурсів), які є стабільними.

Досліджуючи дану проблематику, М. Енрайт зазначає, що конкурентні переваги створюються не на наднаціональному або національному рівні, а на регіональному. Розвиток саме таких кластерів сприяє зростанню продуктивності праці й ефективності виробництва за рахунок спрощення доступу до постачальників, кваліфікованого персоналу, інформації, обслуговуючими та освітніми центрами. Водночас науковець зауважує, що наявність кластерів стимулює застосування інновацій, створює пільгові умови для створення нових типів підприємств і товарів [410].

Особливістю кластерів є те, що у їх складі є малі підприємства, які на основі міжфірмової кооперації тісно між собою співпрацюють і об'єднуються для поглиблення спеціалізації та підвищення конкурентоспроможності. Такі групи малих підприємств активно співпрацюють один з одним для реалізації якого-небудь проекту, при цьому одночасно отримуючи ефект економії від масштабу, що дозволяє понизити адміністративні, транспортні та інші витрати. Гнучкі і рухомі малі фірми, з одного боку, можуть скласти конкуренцію крупним фірмам. Експортно-орієнтовані кластери дають можливість малим підприємствам, які входять до його складу, колективно покращувати якість продукції і завойовувати значні сегменти зарубіжних ринків.

Тісна взаємодія великого, малого та середнього бізнесу в кластері забезпечується аутсорсингом, суть якого полягає в тому, що велике підприємство стимулює відокремлення деяких своїх підрозділів, які в подальшому стають самостійними підприємствами. Основною причиною їх відділення зазвичай стає те, що великим підприємствам не завжди вигідно мати свої підрозділи, оскільки діяльність цих підрозділів може бути низькоефективною. Малі підприємства більш гнучкіші, готові до ризику.

Використовуючи аутсорсинг, великі компанії, насамперед, позбавляються від допоміжних і обслуговуючих бізнес-процесів (ремонт, сервісне обслуговування, устаткування, прибирання тощо). У свою чергу, малі

підприємства мають можливість збільшувати обсяги виробництва продукції, що, відповідно, приводить до зменшення їх постійних витрат на одиницю продукції. У результаті діяльність такого малого підприємства стає економічно вигідною, а вартість вироблюваного ним товару або послуг знижується. У той же час великі підприємства, що виключили зі свого виробничого ланцюжка ряд бізнес-процесів і передали їх малим підприємствам, мають можливість сконцентрувати зусилля на основній діяльності, спростити структуру управління, скоротити обсяги витрат.

Один із відомих дослідників створення аграрних кластерів в Україні академік НААН України М. Ф. Кропивко зазначає, що світовий досвід кластеризації свідчить про доцільність та актуальність утворення кластерних структур в Україні. Упровадженню аграрних кластерів передують сприятливі умови, зокрема, євроінтеграційний курс української економіки; територіальна близькість до європейських продовольчих ринків; наявність кваліфікованої робочої сили; можливість комбінування потужного ресурсного потенціалу з європейськими технологіями; інвестиційна привабливість вітчизняних підприємств; наявність підприємницьких здібностей [129].

В умовах світової глобалізації економічний розвиток аграрної сфери можливий лише за умов впровадження інноваційного підходу, використання енергозберігаючої техніки та технології, ширшого залучення інтелектуальних ресурсів, раціонального поєднання ринкових механізмів і державної політики.

5.3. Організаційно-економічні засади кластеризації розвитку аграрної сфери України

Формування кластерних зв'язків є пріоритетним завданням розвитку аграрної сфери України в умовах глобалізації, адже кластери є основою для побудови ділових взаємин, сприяють налагодженню співпраці між різними організаційними структурами, підвищуючи ефективність їх діяльності. Про це свідчить досвід таких економічно розвинутих країн світу як Італія, Німеччина, Норвегія, Фінляндія, Ісландія, Нідерланди, США, Японія, Польща, Туреччина,

Болгарія, Словенія, Швейцарія, Франція, Велика Британія [129, с. 3-13; 230, с. 37-43; 295, с. 3; 324; 346, с. 74-80].

З метою поглиблення наукового обґрунтування даного питання нами розглядається кластерне моделювання економічного розвитку аграрної сфери адміністративних областей України на основі виробничо-економічних показників діяльності сільськогосподарських підприємств. Як відомо, кластеризація областей може здійснюватися з використанням кількісних (числових), якісних або змішаних показників. У нашому дослідженні розглядається кластеризація за кількісними показниками.

Введемо такі позначення:

x_1 – обсяг виробленої продукції сільського господарства, млн. грн;

x_2 – рівень рентабельності діяльності підприємств галузі сільського господарства, %;

x_3 – кількість підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність;

x_4 – кількість підприємств, що реалізували інноваційну продукцію;

x_5 – продуктивність праці у сільськогосподарських підприємствах на одну особу;

x_6 – продукція сільського господарства на одну особу.

Початковою інформацією для кластеризації областей є така матриця:

$$\mathbf{X} = \begin{pmatrix} x_1^1 & x_2^1 & \dots & x_n^1 \\ x_1^2 & x_2^2 & \dots & x_n^2 \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ x_1^m & x_2^m & \dots & x_n^m \end{pmatrix}, \quad (5.1)$$

де n – це кількість показників (ознак), за якими здійснюється кластеризація ($n=6$);

m – кількість областей, які необхідно кластеризувати на групи ($m = 24$).

Подальшим завданням кластеризації областей є розбиття множини $\mathbf{X}$ на групи (кластери), які не перетинаються так, щоб кожна група складалася зі схожих областей, а області різних груп суттєво відрізнялися між собою.

У науковій літературі описано багато методів кластеризацій, які можна

поділити на дві основні групи: чіткі та нечіткі. Чіткі методи розбивають початкову множину X на декілька підмножин, які не перетинаються, при цьому будь-яка область може належати тільки одній групі, а нечіткі методи дають можливість одній області належати одночасно до різних груп областей з різним ступенем. За допомогою нечітких методів кластеризації можна точніше згрупувати області в умовах, коли вони знаходяться на межі границі кластерів.

Крім того, є методи, в яких визначено кількість кластерів та методи, в яких кількість кластерів невизначено.

Ми пропонуємо скористатися нечіткими методами кластеризації з відомою кількістю кластерів, яка визначається експертним шляхом за допомогою візуального представлення показників. Для кластеризації областей за даними показниками скористаємося методом нечітких c -середніх, основні ідеї якого базуються на роботах [39; 40, с. 5-36; 406, с. 110-125; 422].

Метод нечітких c -середніх дає можливість побудувати нечіткі терми кластерів, які дозволяють визначити значення ступенів належності будь-якої області до всіх кластерів, кількість яких наперед відома.

Далі групування областей за показником x передбачає розв'язання такої задачі:

$$(x^1, x^2, \dots, x^m) \rightarrow (\mu^{c^1}(x), \mu^{c^2}(x), \dots, \mu^{c^k}(x)), \quad (5.2)$$

де m – кількість областей, які необхідно згрупувати;

x^i – значення показника x для i -ї області, $i = \overline{1, m}$;

$\mu^{c^i}(x)$ – функція належності до кластеру c_i , $i = \overline{1, k}$;

k – кількість кластерів.

Розв'язання задачі (5.1) можна звести до вирішення задачі умовної оптимізації, в якій необхідно мінімізувати таку цільову функцію:

$$\text{Goal} = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^k \mu_{ij}^r \cdot (x^i - c_j)^2 \quad \text{Goal} = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^k \mu_{ij}^r \cdot (x^i - c_j)^2, \quad (5.3)$$

при таких умовах:

$$\mu_{ij} \in [0, 1], i = \overline{1, m}, j = \overline{1, k}; \quad (5.4)$$

$$\sum_{j=1}^k \mu_{ij} = 1, i = \overline{1, m}; \quad (5.5)$$

$$\sum_{j=1}^k \mu_{ij} < m, j = \overline{1, k}, \quad (5.6)$$

де μ_{ij} – ступінь належності показника x^i до j -го кластера;

$$c_j = \frac{\sum_{i=1}^m (\mu_{ij})^r \cdot x^i}{\sum_{i=1}^m (\mu_{ij})^r} - \text{центри нечітких кластерів, які описуються функціями}$$

належностями $\mu^{c1}(x), \mu^{c2}(x), \dots, \mu^{ck}(x)$;

$r \in [1, \infty)$ – експоненційна вага.

Розв'язком такої умовної задачі оптимізації є така матриця:

$$\mathbf{F} = \begin{pmatrix} \mu_{11} & \mu_{12} & \dots & \mu_{1m} \\ \mu_{21} & \mu_{22} & \dots & \mu_{2m} \\ \dots & \dots & \dots & \dots \\ \mu_{k1} & \mu_{k2} & \dots & \mu_{km} \end{pmatrix}, \quad (5.7)$$

в якій кожний рядок описує нечіткий кластер з функціями належностями $\mu^{c1}(x), \mu^{c2}(x), \dots, \mu^{ck}(x)$.

Для вирішення умовної задачі оптимізації (5.2) скористаємося алгоритмом, який складається з таких кроків:

1. Встановити параметри алгоритму: k – кількість кластерів; r – експоненційну вагу; ε – параметр завершення алгоритму;

2. Випадковим чином згенерувати матрицю нечіткого розбиття $\mathbf{F}$, яка задовольняє умови (5.4)-(5.6);

3. Розрахувати центри кластерів:

$$c_i = \frac{\sum_{j=1}^n (\mu_{ji})^r \cdot x_j}{\sum_{j=1}^n (\mu_{ji})^r}, \quad i = \overline{1, m}$$

4. Встановлюється відстань між областями з $\mathbf{X}$ та центрами кластерів:

$$D_{ij} = \sqrt{\|c_i - x_j\|^2}, \quad i = \overline{1, m}, j = \overline{1, k}$$

5. Перераховуються елементи матриці нечіткого розбиття:

$$\text{Якщо } D_{ij} > 0: \mu_{ji} = \frac{1}{\left(D_{ij}^2 \cdot \sum_{j=1}^k \frac{1}{D_{ij}^2}\right)^{1/(r-1)}}$$

$$\text{Якщо } D_{ij} = 0: \mu_{ji} = \begin{cases} 1, & \text{якщо } j = i \\ 0, & \text{якщо } j \neq i, j = \overline{1, k} \end{cases}$$

6. Перевірити умову $\|F - F^*\|^2 < \varepsilon$, де F^* – матриця нечіткого розбиття на попередній ітерації алгоритму. Якщо умова виконується, то переходимо до останнього кроку 7, інакше – до кроку 3.

7. Завершення.

На рис. 5.12 - рис. 5.17 представлено відповідні авторські варіанти кластеризації адміністративних областей України на основі прийнятих в дослідженні виробничо-економічних показників діяльності сільськогосподарських товаровиробників: обсягу виробництва; рівня рентабельності; кількості підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність; кількості підприємств, що реалізували інноваційну продукцію; продуктивності праці в сільськогосподарських підприємствах на 1 особу; виробленої продукції сільського господарства на 1 особу (див. додаток АГ).

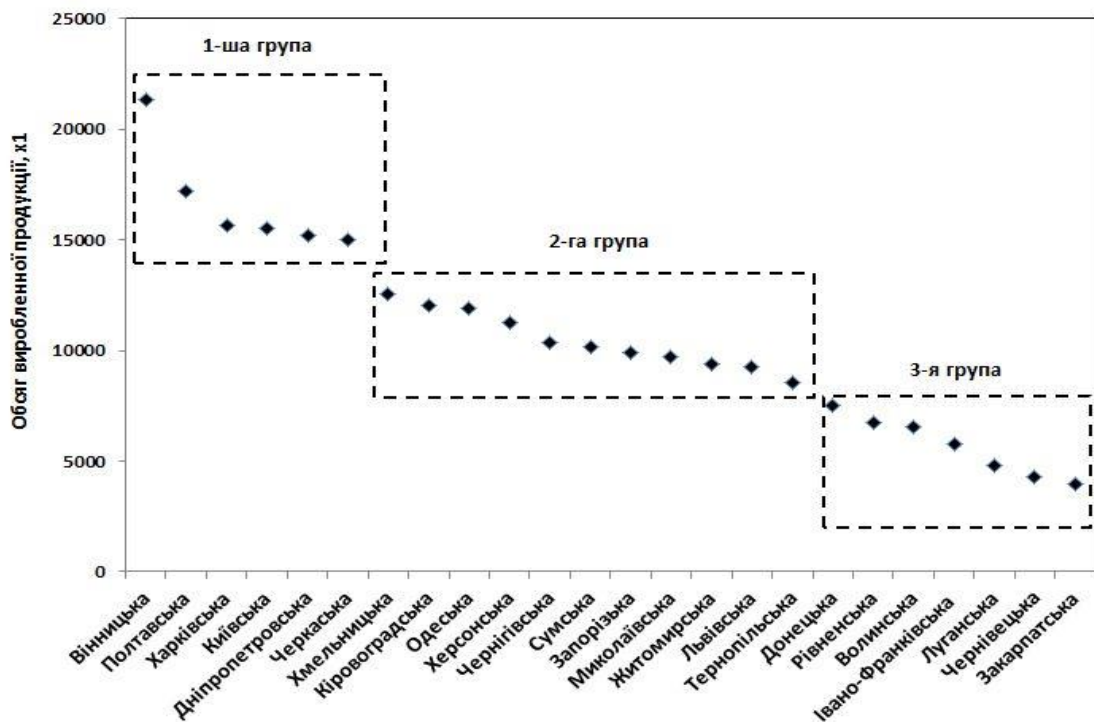

Рисунок 5.12 – Експертне групування областей України за обсягом виробництва x_1^*

*Власні дослідження

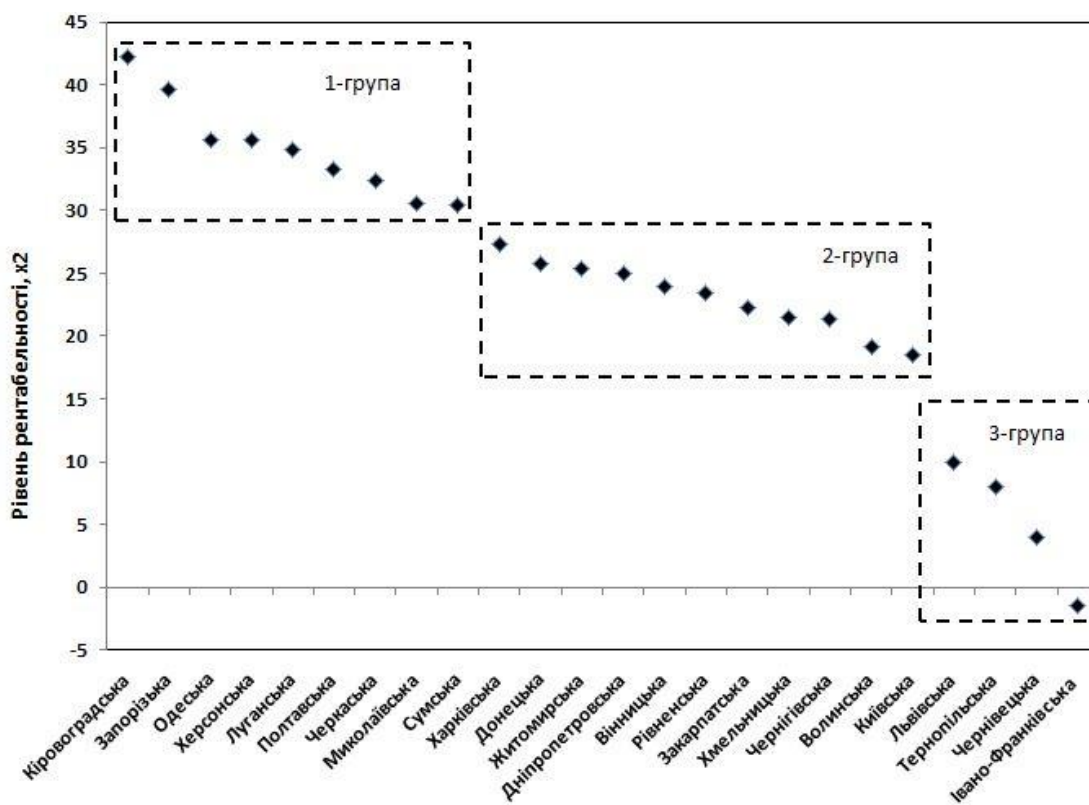

Рисунок 5.13 – Експертне групування областей України за рентабельністю

x_2^*

*Власні дослідження

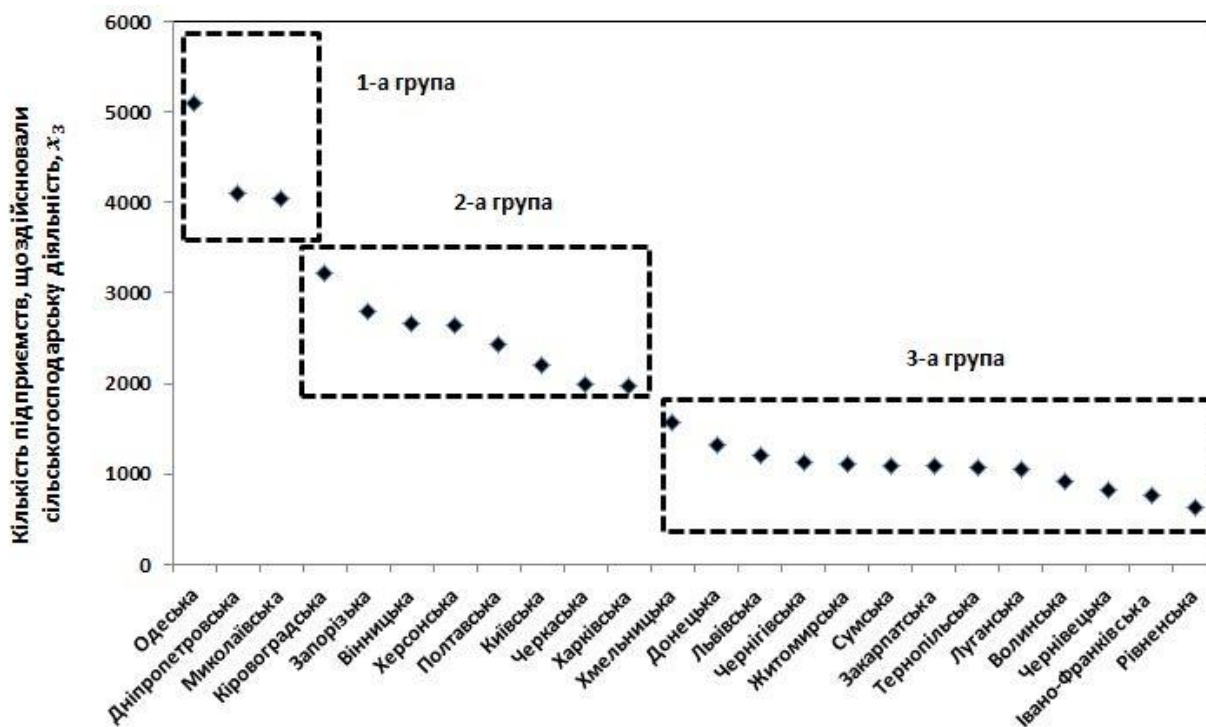

Рисунок 5.14 – Експертне групування областей України за кількістю підприємств, що здійснювали сільськогосподарську діяльність x_3^*

*Власні дослідження

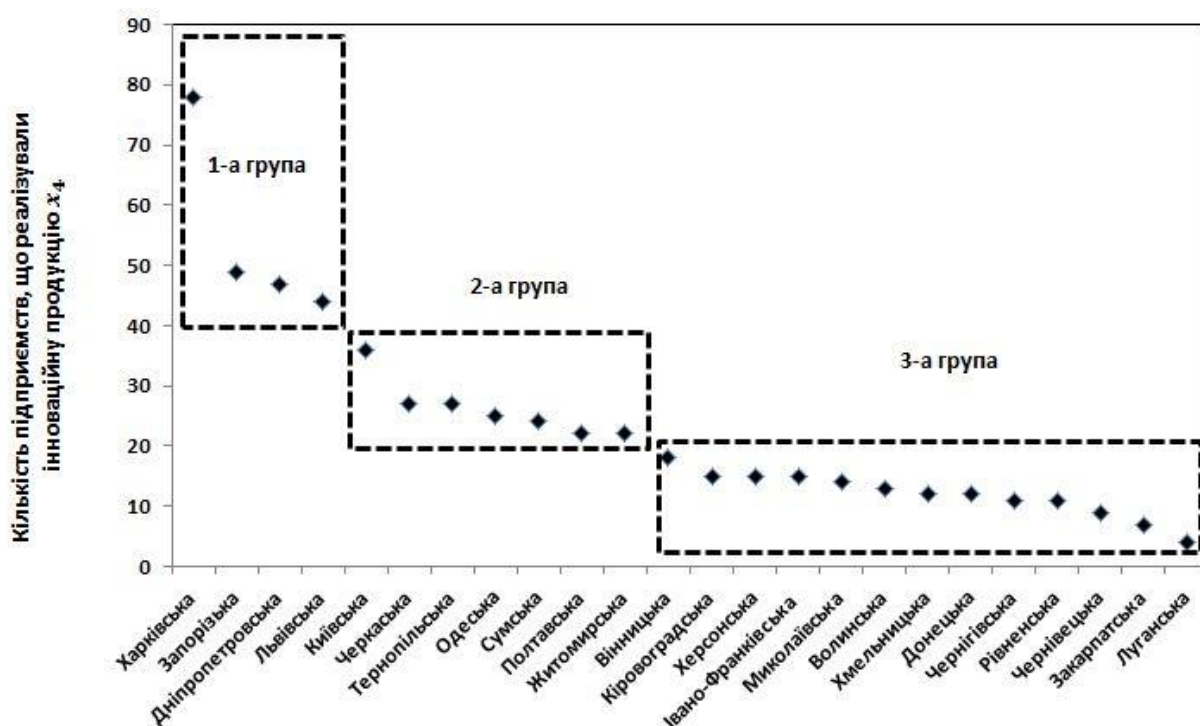

Рисунок 5.15 – Експертне групування областей України за кількістю підприємств, що реалізували інноваційну продукцію x_4 *

*Власні дослідження

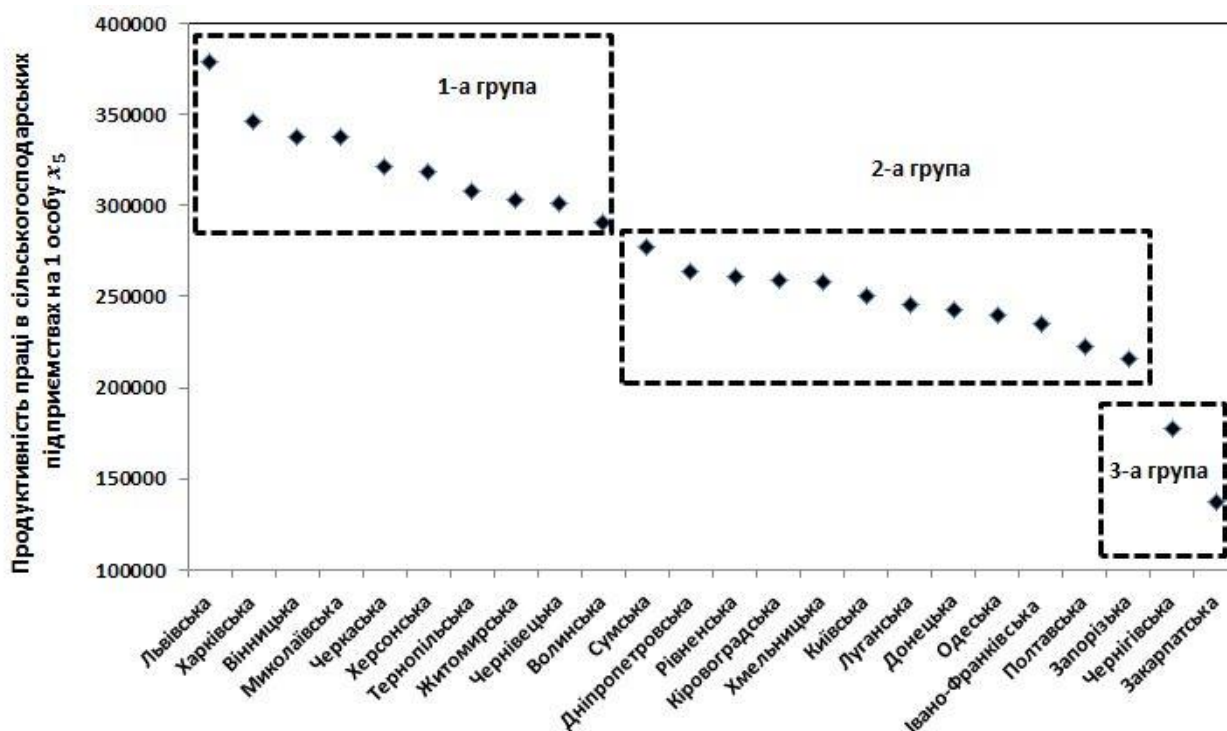

Рисунок 5.16 – Експертне групування областей України за продуктивністю праці в сільськогосподарських підприємствах на одну особу x_5 *

*Власні дослідження

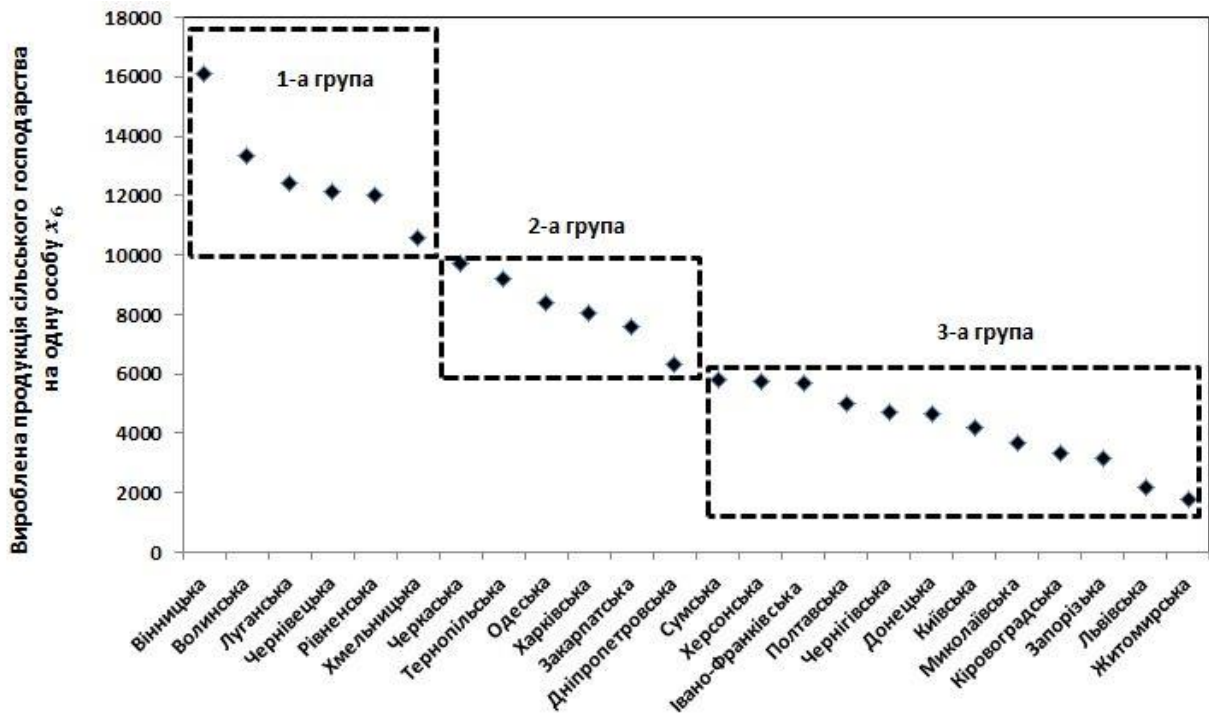

Рисунок 5.17 – Експертне групування областей України за виробленою продукцією сільського господарства на одну особу x_6 *

*Власні дослідження

Як бачимо з даних рис. 5.13, при групуванні областей за обсягом виробництва до першої групи були віднесені області, в яких значення обсягу виробництва перевищували 14000 млн грн, до другої групи – в межах 14000...8000 млн. грн, до третьої групи – менше 8000 млн грн.

При групуванні областей за рентабельністю (рис. 5.14), до першої групи увійшли області, в яких рентабельність перевищувала 30%, до другої – в межах 18...30%, до третьої – менше 18%.

При групуванні областей за кількістю підприємств, що здійснювали сільськогосподарську діяльність (рис. 5.15), до першої групи були віднесені області, в яких кількість підприємств перевищувала 3500, до другої – в межах 1800...3500, до третьої групи – менше 1800.

За результатами групування областей за кількістю підприємств, що реалізували інноваційну продукцію (рис. 5.16), до першої групи увійшли області, в яких кількість таких підприємств перевищувала 40, до другої групи – в межах 20...40, до третьої – менше 20.

Групування областей за продуктивністю праці в сільськогосподарських підприємствах в розрахунку на 1 особу (рис. 5.17) показало, що до першої групи включені області, в яких продуктивність праці перевищувала 290000 тис. грн, до другої групи – в межах 200000...290000 тис. грн, до третьої – менше 200000 тис. грн.

Якщо здійснювати групування областей за виробленою продукцією сільського господарства в розрахунку на одну особу (рис. 5.18), то до першої групи можуть бути віднесені області, в яких об'єм виготовленої продукції перевищує 10000 грн, до другої групи – в межах 6000...10000 грн, до третьої – менше 6000 грн.

Подібні правила диференціації були підтверджені результатами використання методу нечітких с-середніх. Використовуючи алгоритм кластеризації нечітких с-середніх, основні ідеї якого описані вище, було знайдено матрицю (7) для всіх показників $x_i, i = \overline{1,6}$. Ці матриці представлені у додатку АД (табл. АД.1 – АД.6), в яких жирним шрифтом позначено ступені належності до відповідних груп. Значення ступенів належності отримані при розв'язанні безумовної задачі оптимізації (5.3).

На рис. 5.18 - рис. 5.23 зображено відповідні графіки розподілу отриманих значень ступенів належності до різних груп областей за різними показниками $x_i, i = \overline{1,6}$.

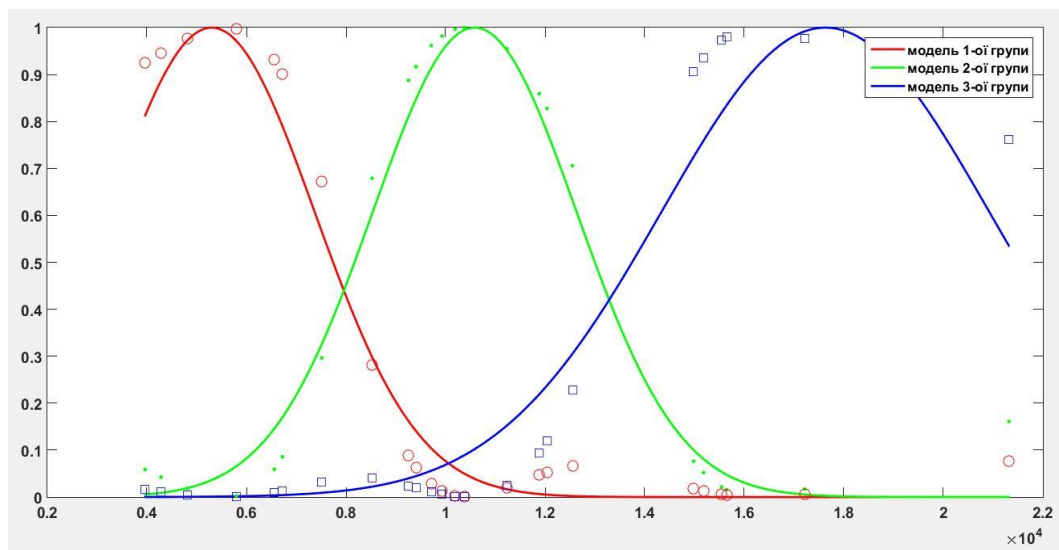

Рисунок 5.18 – Функції належності областей до груп за показником x_1 *

*Власні дослідження

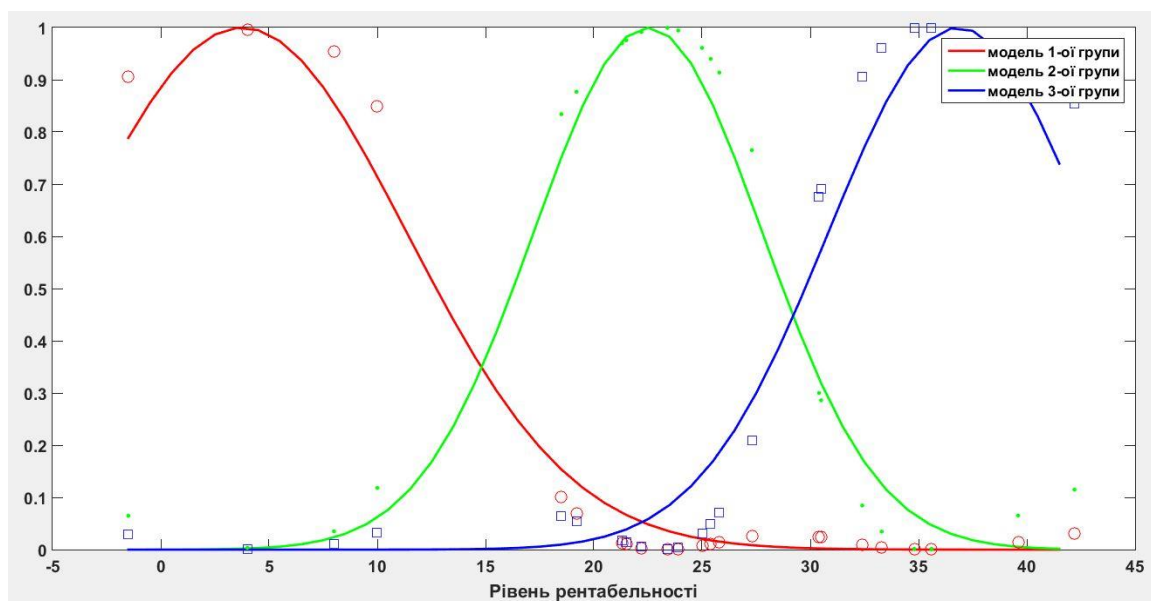

Рисунок 5.19 – Функції належності областей до груп за показником x_2 *

*Власні дослідження

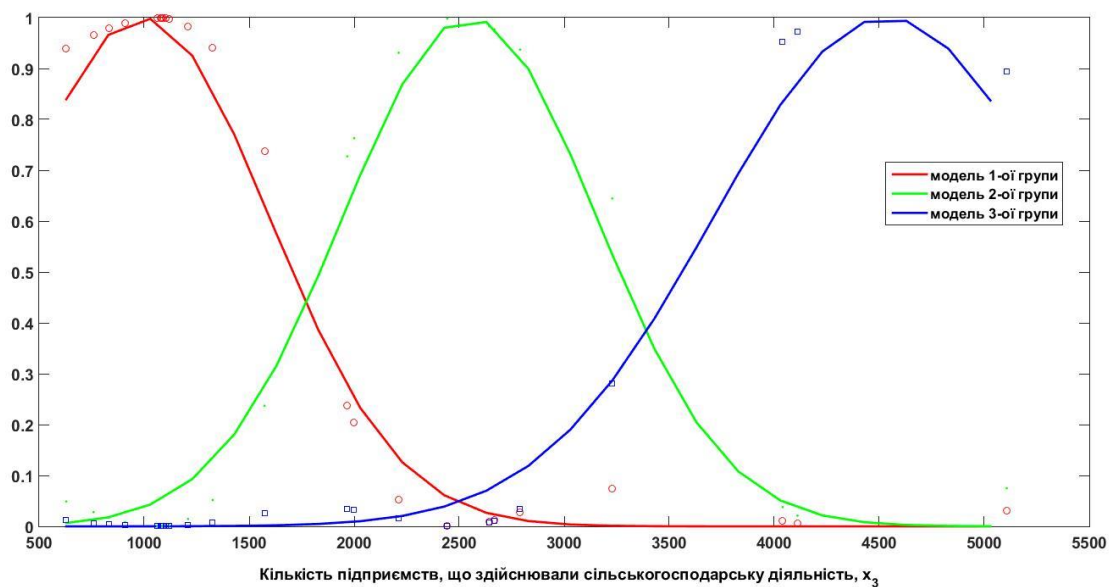

Рисунок 5.20 – Функції належності областей до груп за показником x_3 *

*Власні дослідження

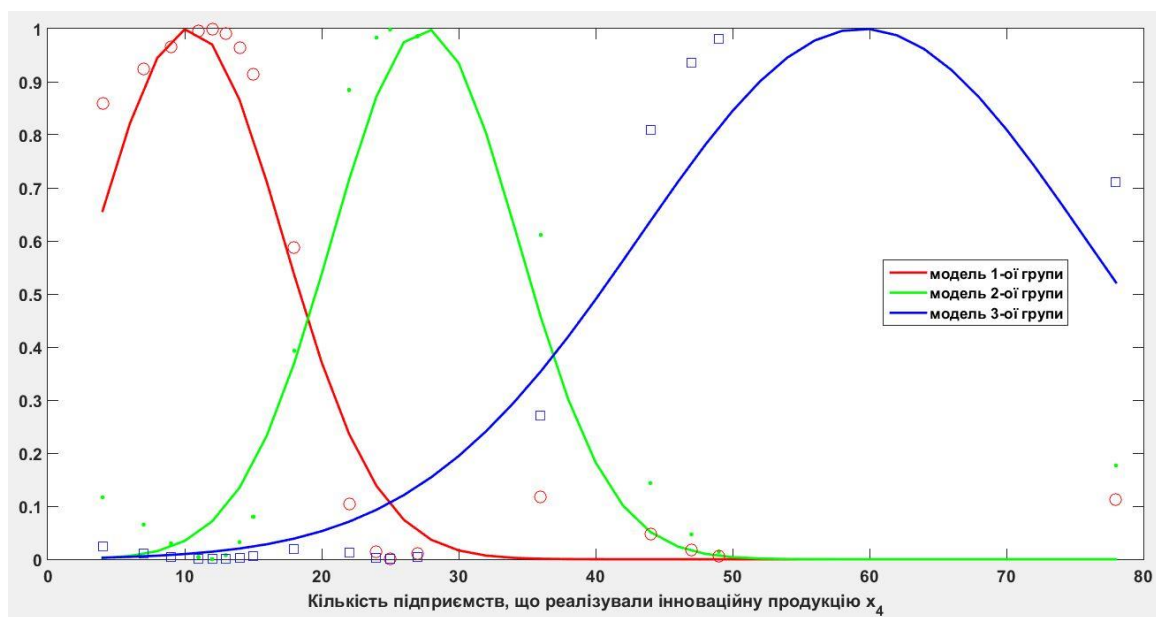

Рисунок 5.21 – Функції належності областей до груп за показником x_4 *

*Власні дослідження

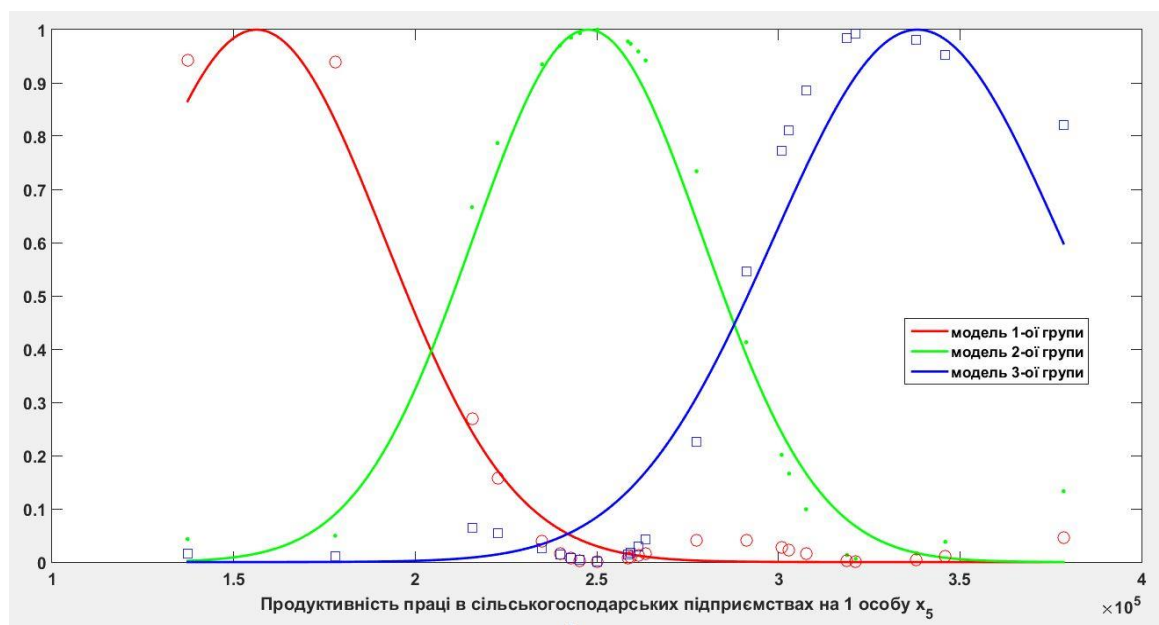

Рисунок 5.22 – Функції належності областей до груп за показником x_5 *

*Власні дослідження

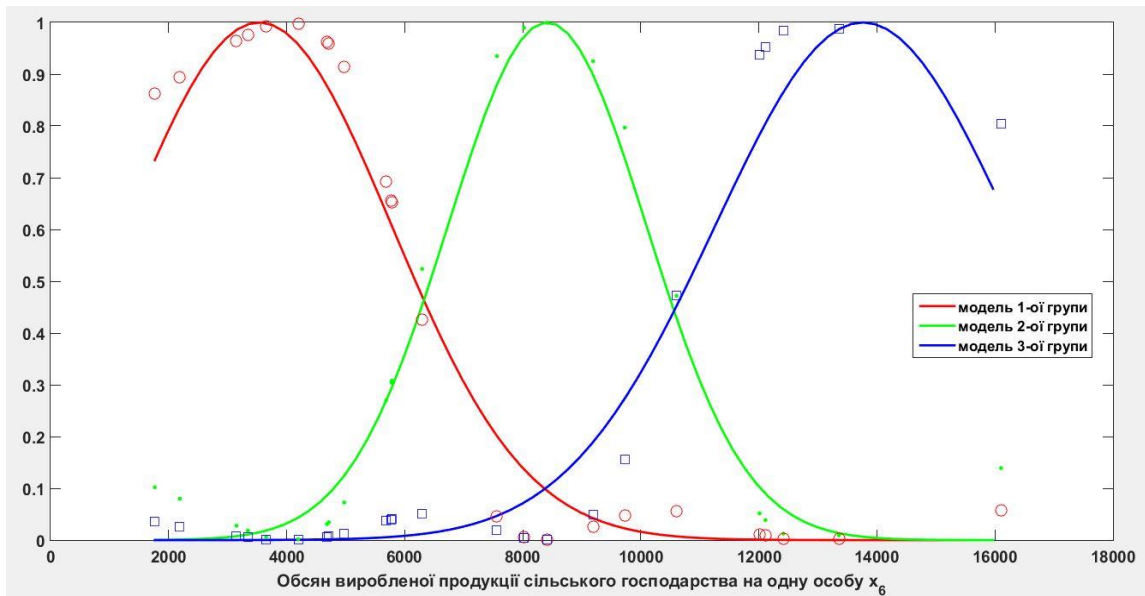

Рисунок 5.23 – Функції належності областей до груп за показником x_6 *
*Власні дослідження

Графіки функцій належностей отримані шляхом апроксимації отриманих значень ступенів належностей за допомогою гаусівських функцій належностей. Апроксимація цих нечітких чисел здійснювалася методом найменших квадратів. Математичні моделі гаусівських функцій належностей, які описують групи областей за різними критеріями, представлено в табл. 5.10. Вони дозволяють спрогнозувати, до якої групи належить певна область при зміні значень показників $x_i, i = \overline{1,6}$.

Таблиця 2 Математичні моделі групування областей України за сукупністю показників виробничо-економічної діяльності сільськогосподарських підприємств*

Показник	Група 1	Група 2	Група 3
Обсяг виробленої с.-г. продукції, x_1	$\mu^{c1}(x_1) = e^{-\frac{(x_1 - 5300)^2}{2 \cdot 2073^2}}$	$\mu^{c2}(x_1) = e^{-\frac{(x_1 - 10584)^2}{2 \cdot 2051^2}}$	$\mu^{c3}(x_1) = e^{-\frac{(x_1 - 17629)^2}{2 \cdot 3298^2}}$
Рівень рентабельності, x_2	$\mu^{c1}(x_2) = e^{-\frac{(x_2 - 3.75)^2}{2 \cdot 7.62^2}}$	$\mu^{c2}(x_2) = e^{-\frac{(x_2 - 22.5)^2}{2 \cdot 5.29^2}}$	$\mu^{c3}(x_2) = e^{-\frac{(x_2 - 36.83)^2}{2 \cdot 6.01^2}}$
Кількість с.-г. підприємств, які здійснювали діяльність, x_3	$\mu^{c1}(x_3) = e^{-\frac{(x_3 - 989)^2}{2 \cdot 609^2}}$	$\mu^{c2}(x_3) = e^{-\frac{(x_3 - 2550)^2}{2 \cdot 606^2}}$	$\mu^{c3}(x_3) = e^{-\frac{(x_3 - 4536)^2}{2 \cdot 827^2}}$
Кількість підприємств, що реалізували інноваційну продукцію, x_4	$\mu^{c1}(x_4) = e^{-\frac{(x_4 - 10.31)^2}{2 \cdot 6.88^2}}$	$\mu^{c2}(x_4) = e^{-\frac{(x_4 - 27.53)^2}{2 \cdot 6.76^2}}$	$\mu^{c3}(x_4) = e^{-\frac{(x_4 - 59.44)^2}{2 \cdot 16.27^2}}$
Продуктивність праці в с.-г. підприємствах на одну особу, x_5	$\mu^{c1}(x_5) = e^{-\frac{(x_5 - 156310)^2}{2 \cdot 35360^2}}$	$\mu^{c2}(x_5) = e^{-\frac{(x_5 - 247560)^2}{2 \cdot 31720^2}}$	$\mu^{c3}(x_5) = e^{-\frac{(x_5 - 338280)^2}{2 \cdot 39710^2}}$
Продукція сільськогосподарства на одну особу, x_6	$\mu^{c1}(x_6) = e^{-\frac{(x_6 - 3534)^2}{2 \cdot 2249^2}}$	$\mu^{c2}(x_6) = e^{-\frac{(x_6 - 8413)^2}{2 \cdot 1684^2}}$	$\mu^{c3}(x_6) = e^{-\frac{(x_6 - 13761)^2}{2 \cdot 2505^2}}$

*Складено автором

Щодо методики групування областей, то вона передбачає виконання таких кроків:

1. Вибрати показник групування x .
2. Зафіксувати значення показника x^* для обраної області.
3. Розрахувати значення ступенів належностей показника x^* до груп $c_i, i = \overline{1,3}$ за формулами з таблиці 5.10, що відповідають обраному показнику.
4. Визначити номер групи, який відповідає максимальному значенню ступеня належності $\max[\mu^{ci}(x^*)]$.
5. Номер групи, що визначений на попередньому кроці і є розв'язком задачі.

До цього ми розглядали одновимірні моделі групування областей України, підприємства яких здійснюють сільськогосподарську діяльність. Але, як свідчать проведені дослідження, групування за різними критеріями можуть віднести певну область до різних груп. Наприклад, Вінницька область за критеріями x_1, x_2 та x_4 входить відповідно до 1-ої, 2-ої та 3-ої групи областей. Тернопільська область за критеріями x_5, x_1 та x_2 входить також до цих груп областей. Тому виникає потреба в методі групування, який одночасно враховує більше двох факторів, тобто є багатовимірним.

Для застосування цього методу необхідно вибрати таку множину показників, в яких була б відсутня кореляційна залежність між будь-якою їх парою, і якщо така залежність існує, то необхідно включити в математичну модель лише один з показників пари.

Коефіцієнт кореляції між показниками x та y обчислимо за такою відомою формулою [241]:

$$r_{xy} = \frac{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x}) \cdot (y_i - \bar{y})}{\sqrt{\sum_{i=1}^n (x_i - \bar{x})^2 \cdot \sum_{i=1}^n (y_i - \bar{y})^2}} \quad (5.8)$$

де $\bar{x}$ та $\bar{y}$ – математичне очікування показників x та y .

Використовуючи формулу (5.8), розрахуємо кореляційну матрицю всіх пар показників X , яка представлена в таблиці 5.11.

Таблиця 5.11 Матриця кореляції показників X^*

	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6
x_1	1	0.3418	0.5290	0.4606	0.2852	0.0069
x_2	0.3418	1	0.5565	0.0785	-0.1221	-0.1662
x_3	0.5290	0.5565	1	0.2742	0.0741	-0.1985
x_4	0.4606	0.0785	0.2742	1	0.3459	-0.2831
x_5	0.2852	-0.1221	0.0741	0.3459	1	0.1192
x_6	0.0069	-0.1662	-0.1985	-0.2831	0.1192	1

*Складено автором

З теорії математичної статистики відомо [241], що залежність між показниками є достатньо сильною, якщо коефіцієнт кореляції наближається до 1. З представленої кореляційної матриці видно, що лінійна залежність між показниками практично відсутня. Тому вибір показників, що розглядаються є математично вірним для розробки методу багатовимірного групування областей.

Задача групування областей за вектором показників $X = \{x_1, x_2, \dots, x_m\}$ зводиться до розв'язання такого відображення:

$$X \rightarrow (\mu^{c^1}(X), \mu^{c^2}(X), \dots, \mu^{c^k}(X)), \quad (5.9)$$

Вона полягає у визначенні ступенів належності $\mu^{c^1}(X), \mu^{c^2}(X), \dots, \mu^{c^k}(X)$ за розподіленням $(\{x_1, x_2, \dots, x_m\}^1, \{x_1, x_2, \dots, x_m\}^2, \dots, \{x_1, x_2, \dots, x_m\}^M)$.

Для вектору показників $X = \{x_1, x_2, \dots, x_m\}$ цільова функція (5.3) набуває такого вигляду:

$$\text{Goal}(X) = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^k \mu_{ij}^r \cdot \left((x_1^i - c_j^1)^2 + (x_2^i - c_j^2)^2 + \dots + (x_m^i - c_j^m)^2 \right), \quad (5.10)$$

де $c_j^i, i = \overline{1, m}$ – координати центрів нечітких кластерів областей.

Обмеження до задачі (5.10) є такими ж, як і для задачі (3). Мінімізація цільової функції (5.10) дозволяє отримати матрицю (5.7), на основі якої можна здійснити багатовимірне групування областей (табл. 5.12).

**Таблиця 5.12 Результати методу багатовимірного
групування областей України***

Область	x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6	$\mu^{c1}(X)$	$\mu^{c2}(X)$	$\mu^{c3}(X)$
Вінницька	21319,1	23,9	2668	18	338062,7	16103	0.8197	0.1333	0.0470
Волинська	6558,5	19,2	909	13	291165,6	13355	0.9517	0.0379	0.0103
Дніпропетровська	15183,4	25	4111	47	263471,8	6295	0.9803	0.0158	0.0039
Донецька	7513,1	25,8	1326	12	242913,1	4682	0.9805	0.0156	0.0039
Житомирська	9406,8	25,4	1103	22	302947,3	1766	0.9925	0.0062	0.0012
Закарпатська	3964,9	22,2	1084	7	137315	7562	0.9839	0.0135	0.0026
Запорізька	9928	39,6	2790	49	215651,8	3149	0.8829	0.1013	0.0158
Івано-Франківська	5795,3	-1,5	759	15	234953,8	5684	0.8068	0.1695	0.0237
Київська	15544,7	18,5	2212	36	250177,5	4196	0.7665	0.2061	0.0274
Кіровоградська	12037,5	42,2	3229	15	259322,9	3343	0.5406	0.4175	0.0419
Луганська	4816,3	34,8	1062	4	245361,8	12416	0.2231	0.7359	0.0411
Львівська	9255,4	10	1209	44	378541,4	2189	0.0415	0.9422	0.0162
Миколаївська	9714	30,5	4040	14	338062,7	3652	0.0284	0.9593	0.0123
Одеська	11881,2	35,6	5107	25	239860,5	8416	0.0178	0.9736	0.0086
Полтавська	17212,6	33,3	2443	22	222665,5	4975	0.0146	0.9780	0.0073
Рівненська	6723,2	23,4	629	11	261458,7	12012	0.0001	0.9998	0.0001
Сумська	10192,5	30,4	1089	24	277480,8	5784	0.0035	0.9931	0.0034
Тернопільська	8523,8	8	1079	27	307619,4	9192	0.0075	0.9844	0.0081
Харківська	15647,8	27,3	1967	78	345975,2	8023	0.0140	0.9684	0.0176
Херсонська	11232,2	35,6	2644	15	318897,3	5774	0.0259	0.9327	0.0414
Хмельницька	12548,6	21,5	1573	12	258573,6	10606	0.0547	0.7837	0.1616
Черкаська	14983,7	32,4	2000	27	321288,7	9729	0.0639	0.6616	0.2745
Чернівецька	4285,7	4	832	9	300916,5	12112	0.0113	0.0480	0.9407
Чернігівська	10372,2	21,3	1120	11	177969	4715	0.0153	0.0434	0.9412

*Складено автором

Аналіз результатів групування дозволив виявити такі правила багатовимірного групування областей:

Правило 1: Якщо $x_1 \in [3964,9; 21319,1]$ та $x_2 \in [-1,5; 42,2]$ та $x_3 \in [759; 4111]$ та $x_4 \in [7; 49]$ та $x_5 \in [137315; 338062,7]$ та $x_6 \in [1766; 16103]$, то область належить до першої групи;

Правило 2: Якщо $x_1 \in [4816,3; 17212,6]$ та $x_2 \in [8; 35,6]$ та $x_3 \in [629; 5107]$ та $x_4 \in [4; 78]$ та $x_5 \in [222665,5; 378541,4]$ та $x_6 \in [2189; 12416]$, то область належить до другої групи;

Правило 3: Якщо $x_1 \in [4285,7; 10372,2]$ та $x_2 \in [4; 21,3]$ та $x_3 \in [832; 1120]$ та $x_4 \in [9; 11]$ та $x_5 \in [177969; 300916,5]$ та $x_6 \in [4715; 12112]$, то область належить до третьої групи;

На відміну від одновимірних моделей групування областей отримані правила забезпечують їх групування з урахуванням різних показників багаторівневого розвитку аграрної сфери.

Для отримання результатів одновимірного та багатовимірного групування областей розроблено програмне забезпечення в середовищі Matlab за допомогою бібліотеки Fuzzy Logic Toolbox [416]. Лістинги програм наведено в додатку АЕ.

Отже, нами запропоновано та обґрунтовано економіко-математичну модель формування кластерних об'єднань областей на основі показників багаторівневого розвитку аграрної сфери економіки, які забезпечують математичне підтвердження експертного групування областей за виробничо-господарськими показниками за рахунок використання методу нечітких с-середніх. Математичні моделі отриманні шляхом апроксимації значень ступенів належності за допомогою гаусівської функції належності.

Нами удосконалено метод багатовимірного економіко-математичного регіонального групування, що враховує багатоступінчате представлення інкерованих показників розвитку аграрної сфери в цільовій функції кластеризації методу нечітких с-середніх та забезпечує з початкових експериментальних даних екстракцію експертних правил групування областей типу «Якщо-То» та слугуватиме основою для побудови економіко-математичної моделі кластеризації областей України за виробничо-економічними показниками її розвитку.

Економіко-математична модель кластеризації областей на основі системи показників багаторівневого розвитку аграрної сфери спрямована на забезпечення об'єктивної оцінки стану розвитку аграрної сфери країни та окремих її регіонів, що дозволить отримувати достовірну інформацію для своєчасного прийняття відповідних рішень щодо адаптації до мінливих умов зовнішнього середовища в умовах глобалізації.

Проведене багаторівневе моделювання дає змогу не лише згрупувати

регіони, але й отримати прогнозовану оцінку розвитку, за рахунок зміни вхідних параметрів, шляхом застосування автоматизованої моделі. Застосування на практиці отриманих результатів економіко-математичного моделювання надає можливість створити кластерні об'єднання в регіонах країни з метою формування експортного потенціалу та досягнення на цій основі конкурентних переваг вітчизняної сільськогосподарської продукції.

Здійснені дослідження дали змогу сформувати модель аграрного регіонального кластера у Тернопільській області.

З цією метою нами запропоновано кластерну модель розвитку аграрної сфери (рис. 5.24), яка дасть можливість підвищити інноваційну активність суб'єктів господарювання та підвищити конкурентоспроможність регіонів.

На нашу думку, при створенні аграрних регіональних кластерів необхідно виокремити ключові етапи:

– перший етап – первинний аналіз та окреслення попередні меж кластеру і галузей виробництв, аналіз наявних ресурсів регіону та традиційних галузей виробництва, оцінка організаційної структури виробництва;

– другий етап – ініціювання формування кластера, створення умов та мотивація керівників підприємств, акцентування уваги на перевагах, можливостях і сильних сторонах проекту, принципах роботи усіх учасників кластеру, визначення спільних інтересів, мети та перспектив розвитку; – третій етап – стратегічне планування, що передбачає детальний аналіз викликів, загроз, нагальних проблем і можливостей, формування перспективного плану функціонування майбутнього кластера відповідно до визначених векторів розвитку на короткий, середній та довгостроковий період, окреслення його організаційної структури, підприємств-лідерів та правового статусу;

– четвертий етап – розробка та реалізація пробного короткострокового проекту для оцінки ефекту від такої діяльності, удосконалення роботи та оптимізація структури;

– п'ятий етап – створення та введення в дію стратегічних проектів, які, власне, і становлять зміст роботи кластера.

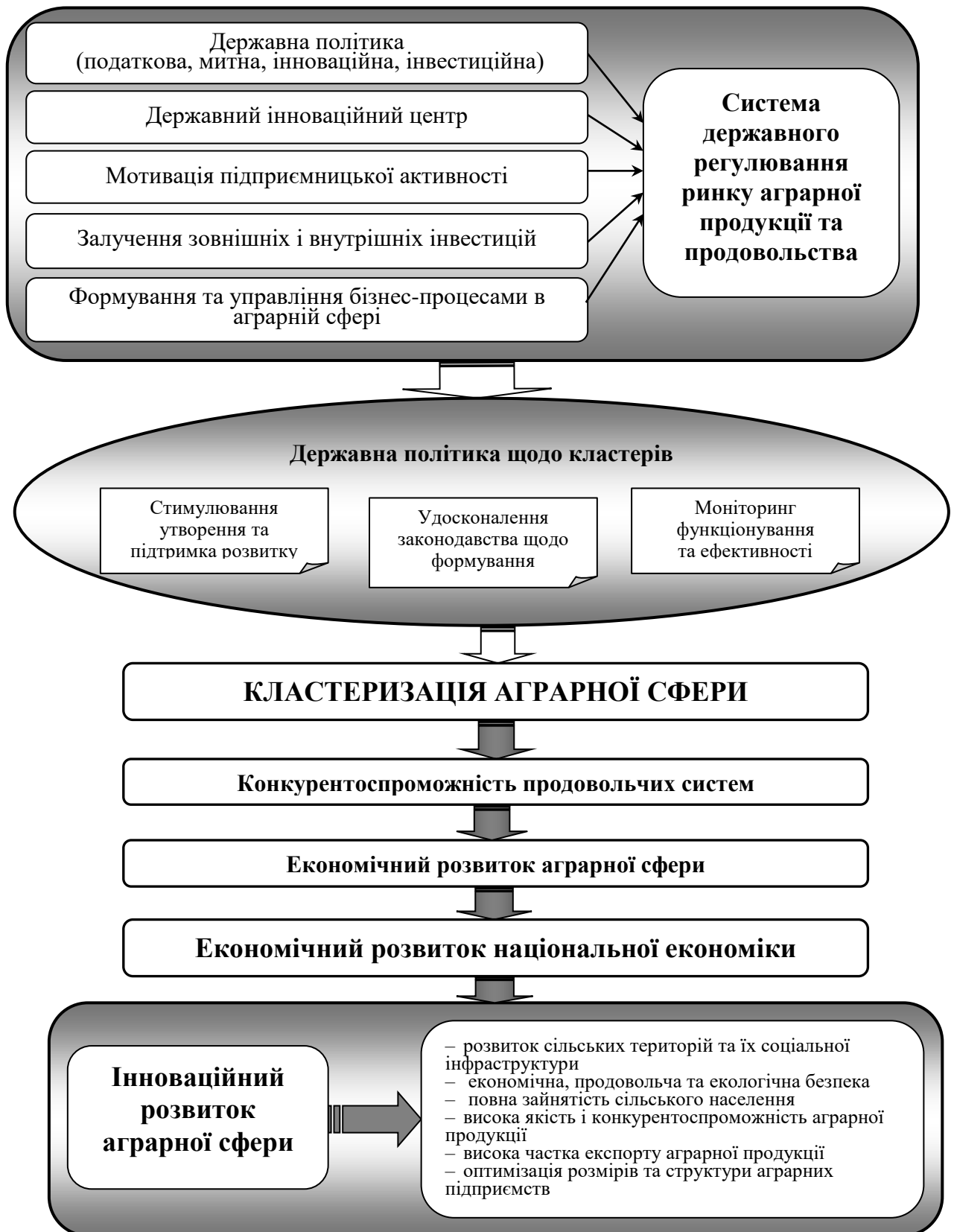

Рисунок 5.24 – Кластерна модель розвитку аграрної сфери

*Власні дослідження

На основі проведених досліджень запропоновано організаційну структуру агропродовольчого кластера у Тернопільській області (рис. 5.25).

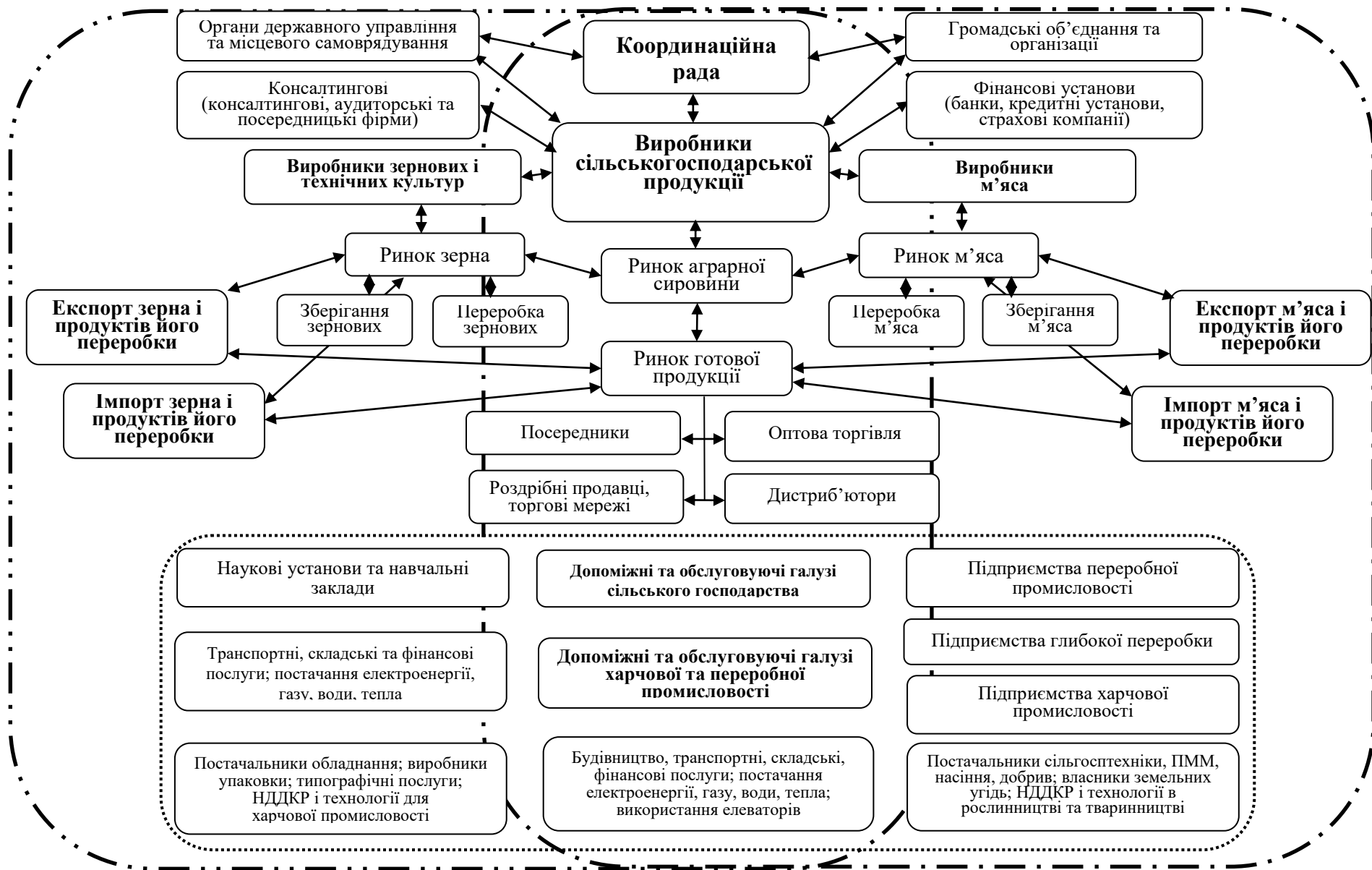

Рисунок 5.25 – Проектна організаційна структура агропродовольчого кластера Тернопільської області*
 *Складено автором

Цей кластер має на меті забезпечити на основі поглиблення інтеграційних процесів в аграрній сфері досліджуваного регіону підвищення ефективності як сільськогосподарського виробництва, так і інших пов'язаних з ним галузей, на якісно нових інноваційних засадах.

Отже, кластеризація забезпечує інноваційний розвиток, що дає можливість підвищити рівень конкурентоспроможності аграрної сфери зокрема та національної економіки загалом, сприяє розвитку людського капіталу та реалізації наявного потенціалу, стимулює приплив іноземних інвестицій і зростання експортного потенціалу, сприяє оптимізації використання фінансових ресурсів держави на підтримку сільськогосподарського виробника, формуванню дієвих та прозорих ринкових механізмів тощо.

Висновки до розділу 5

1. Доведено, що в умовах глобалізації формування конкурентних переваг відбувається за рахунок постійного моніторингу впливу системи чинників (внутрішніх і зовнішніх) на конкурентоспроможність сільськогосподарського підприємства. Відтак, їх розподілено за джерелами виникнення на внутрішні й зовнішні. До внутрішніх віднесено продуктивність праці, систему управління, рівень затрат, організація процесів, які за своїми характеристиками перевищують аналогічні характеристики пріоритетних конкурентів. Разом з тим, зовнішні конкурентні переваги, що ґрунтуються на можливості аграрних формувань створювати більші цінності для споживачів їх продукції, що дозволяє повністю задовольнити потреби, мінімізувати витрати та підвищити ефективність їх діяльності. На основі цього виокремлено головні джерела конкурентних переваг для аграрної сфери національної економіки.

2. Проведений SWOT-аналіз конкурентних переваг українських виробників сільськогосподарської продукції на світовому ринку підтверджує висновок про те, що стратегія поступового освоєння європейських ринків сільськогосподарської продукції є перспективною, оскільки Україна знаходиться відносно близько до них. Експорт за деякими стратегічними напрямками допоможе сільськогосподарським підприємствам уникнути невизначеності та можливих великих збитків.

3. В сучасних умовах інтеграції торгових відносин України та ЄС експорт сільськогосподарської продукції до Європи допоможе збільшити ефективність функціонування аграрних підприємств. Головними передумовами активізації торгівлі з європейськими країнами є гармонізація вітчизняних технічних стандартів із стандартами ЄС, дотримання санітарних вимог та міжнародних стандартів якості та безпеки, використання відносно чистої екологічної сировини разом із дешевою робочою силою та активне впровадження нових технологій.

4. Доведено, що конкурентоспроможність національної економіки значною мірою визначають регіональні аграрні кластери, які сприяють покращенню інвестиційного клімату, впливають на ринок праці у регіоні шляхом збільшення кількості робочих місць, виступають організаційним механізмом, який сприяє ефективній взаємодії органів влади, бізнесу та громадськості. Вони створюють умови для реалізації замкнутого циклу виробництва та є відображенням нової управлінської концепції публічного врядування.

5. Позитивними потенційними наслідками організації регіонального кластера є:

- підвищення конкурентоспроможності продукції на зовнішніх ринках;
- збільшення обсягів експорту продуктів переробки сільськогосподарської продукції;
- розвиток конкуренції серед вітчизняних підприємств, що сприятиме загальному розвитку переробки та підвищення якості виробленої продукції на підприємствах регіону;
- застосування альтернативних ресурсозберігаючих технологій з глибокої переробки сировини.

6. Виокремлено умови, що забезпечують функціонування кластерів, зокрема, наявність зацікавлених суб'єктів кластерних об'єднань в отриманні економічної вигоди та ініціативних, мотивованих й впливових людей із числа підприємців, владних структур, громадських організацій, навчальних закладів, здатних своїм авторитетом, розумом, організаторськими здібностями й знаннями згуртувати, зацікавити й на практиці довести корисність кластерів як для самих їхніх членів, так і для регіону. На основі цього розроблено модель інноваційного регіонального кластера.

7. На основі детального аналізу наукових і статистичних джерел нами виявлено головні причини, які гальмують або унеможливають утворення та розвиток кластерних структур в аграрній сфері. Це:

- недосконала законодавча база для створення та функціонування кластерів, а також невисокий рівень державної підтримки кластерних ініціатив аграрних підприємств;
- адміністративні бар'єри та брак довіри між суб'єктами господарювання;
- високий рівень зносу основного капіталу;
- високий рівень ризику сільськогосподарського виробництва;
- низька кредитна та інвестиційна привабливість аграрної сфери;
- відсутність кластерних ініціатив через слабе усвідомлення переваг і сутності кластерного підходу усіма суб'єктами господарювання, а також відсутність практики стратегічного планування розвитку цих утворень;
- невисока конкуренція на внутрішньому ринку існуючих аграрних кластерів;
- відсутність зв'язку між наукою та аграрним виробництвом;
- мала часка іноземних інвестицій;
- низька якість і доступність транспортної та інженерної мережі;
- відсутність єдиної систематизованої інформаційної бази про існуючі та потенційні кластери, а також обміну інформацією між учасниками кластера;
- обмеженість доступу до міжнародних ринків.

8. Доведено, що кластерні моделі розвитку аграрної сфери дозволяють розширити поле економічної діяльності, підвищати конкурентоспроможність регіонів та інноваційну активність усіх учасників ринку. З цією метою запропоновано та обґрунтовано економіко-математичну модель формування кластерних об'єднань адміністративних областей на основі показників багаторівневого розвитку аграрної сфери, які забезпечують математичне підтвердження експертного групування регіонів за виробничо-господарськими показниками за рахунок використання методу нечітких с-середніх. Математичні моделі отримані шляхом апроксимації значень ступенів належності за допомогою гаусівської функції належності.

Результати дослідження, висвітлені в даному розділі, опубліковані у працях [25, 26, 27, 48].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та запропоноване нове вирішення актуальної науково-прикладної проблеми, що полягає в обґрунтуванні теоретико-методологічних засад і розробці практичних рекомендацій щодо формування ефективного економічного розвитку аграрної сфери України та стратегії його реалізації. Це дозволило зробити такі висновки теоретичного, методологічного і науково-практичного характеру.

1. У теоретичному аспекті у парадигмі економічного розвитку аграрної сфери в умовах інтеграції у світовий економічний простір постає нагальна необхідність забезпечити її потужним науковим інструментарієм, адекватним до потреб ринкового виробництва і вимог раціонального природокористування. Економічна, соціальна й екологічна компоненти сучасного розвитку аграрної сфери зазнають постійних трансформацій, а це призводить до розбалансування та появи деструктивних процесів у середині такої складної системи, якою є аграрна сфера. З огляду на це виникла нагальна необхідність узагальнення і поглиблення теоретичної сутності та наукового значення поняття «економічний розвиток аграрної сфери». Відповідно до теоретичного розуміння економічного розвитку та специфіки аграрної сфери, зумовленої істотним взаємовпливом сільськогосподарського виробництва, природного та соціального середовищ, вважаємо, що економічний розвиток аграрної сфери – це поступальний рух із позитивною зміною макроекономічних показників, які характеризують економічний, екологічний та соціальний стан аграрної сфери протягом тривалого періоду у поєднанні з потенційним зростанням та реалізацією конкурентних переваг.

2. Запропоноване обґрунтування теоретико-методологічних положень щодо забезпечення економічного розвитку аграрної сфери базується на використанні структурно-функціональної моделі трансформації складових його наявного ресурсного та експортного потенціалу, а також їх комбінуванні під впливом глобалізаційних процесів. Сформована класифікація чинників, що двоєдино впливають на економічний розвиток, враховує регіональну та галузеву специфіку аграрного виробництва, закономірності процесу її

формування та ґрунтується на таких класифікаційних ознаках, як характер впливу та зростання.

3. На основі аналізу та узагальнення існуючих регіональних і галузевих особливостей розвитку аграрної сфери виявлено, що при формуванні всіх компонент регіональної зумовленості важливу роль відіграє територіально-локалізаційна складова, яка залежить від особливостей саморозвитку локальних структур, регіонів тощо. Доведено, що територіальна диференціація чинників (природних, економічних та соціально-демографічних) визначає галузеву спеціалізацію і територіальну організацію сільськогосподарського виробництва. Саме останнє за сучасних умов господарювання виконує місію гаранта продовольчої безпеки країни і соціальної стабільності українського суспільства.

4. Розроблено теоретико-методологічний інструментарій і концепцію формування стратегії розвитку аграрної сфери регіону на основі обґрунтування механізмів його забезпечення та диверсифікації виробництва й акцентування уваги на виборі стратегії та механізмів інтеграції у світовий економічний простір враховуючи тактику дії систем управління й організації, регулювання макро- та мікроекономічних процесів.

5. Обґрунтовано складові стратегії економічного розвитку аграрної сфери та запропоновано модель її економічного розвитку в умовах глобалізації, що базується на запровадженні механізму, який дозволяє: підвищити економічну ефективність виробництва аграрних формувань; удосконалити її організаційну структуру з метою забезпечення стабільних економічних, соціальних і екологічних складових розвитку галузі; задовольнити потреби населення у продовольстві за доступними цінами; забезпечити продовольчу та національну безпеку держави.

6. Розроблено науково-методологічний підхід щодо проведення дослідження процесу економічного розвитку, який передбачає: по-перше, урахування процесів глобалізації бізнес-середовища та алгоритмізації розробки конкурентних стратегій і кластеризації; по-друге, оцінку рівня економічної ефективності функціонування аграрних формувань та аналіз чинників, які на неї впливають в умовах певного регіону.

7. Проведено інтегральну оцінку тенденцій, сучасного стану середовища функціонування та результатів виробничої діяльності галузей сільського господарства за регіонами України з використанням обґрунтованих критеріїв та показників, які забезпечують достовірний аналіз рівня, спрямованості, динаміки й інтенсивності трансформацій в аграрній сфері. Так, у 2016 р. на сільське господарство у загальному обсязі валової доданої вартості всіх галузей економіки припадало 13,8%, тоді як у 2013 р. – 9,9%. Обсяги залучених інвестицій у 2016 р. у сільське, лісове та рибне господарства становили 50,5 млрд. грн капітальних інвестицій (14,0% від загального фонду), а у 2013 р. – 19,1 млрд. грн. (7,1%). Однак, прямі іноземні інвестиції у ці галузі в останні роки зменшилися – у 2016 р. до 500 млн. дол. (на 117 млн дол. менше, ніж у 2015 р.).

Доведено, що механізм дослідження економічного розвитку аграрної сфери ґрунтується на систематизації критеріїв і показників за економічною, соціальною, екологічною та адміністративною складовими.

8. Обґрунтовано методологічні підходи до формування державної політики щодо економічного розвитку аграрної сфери у сучасних умовах та реалій національної економіки на основі світового досвіду, запропоновано комплекс першочергових заходів, що передбачає розробку стратегічних альтернатив і втілення концепції та цільових програм розвитку аграрної сфери України. Виокремлено пріоритетні вектори державного впливу на аграрну сферу.

9. Розроблено пріоритетні напрями забезпечення продовольчої безпеки національної економіки в контексті економічного розвитку аграрної сфери. Удосконалено механізм забезпечення продовольчої безпеки, методологічним базисом якого визначено гармонізацію її умов, зокрема наукових, економічних, технологічних, біологічних, екологічних, запропоновано основні напрями розвитку. При цьому акцентована увага на ролі держави у цьому процесі та на основі цього обґрунтовано пропозиції щодо державної політики розвитку аграрної сфери у сучасних умовах.

10. Розроблено науково-методологічний підхід щодо проведення дослідження процесу економічного розвитку з урахуванням глобалізації бізнес-

середовища, регіональних і галузевих особливостей, алгоритмізації розробки конкурентних стратегій. Обґрунтовано складові формування стійких конкурентних позицій вітчизняних аграрних виробників на світовому ринку, за яких умов перспективним є виробництво органічної сільськогосподарської продукції, її експорту, споживання на внутрішньому ринку. У 2017 р. налічувалося 375 виробників органічної продукції, що на 15 виробників більше, ніж у 2016 р., а площа сертифікованих сільськогосподарських угідь в Україні, задіяних під вирощування різноманітної органічної продукції, зросла до 420 тис га.

11. Спроектвана модель інноваційного менеджменту та виокремлено основні шляхи його удосконалення на підприємствах аграрної сфери регіону. Обґрунтовано економічний механізм інноваційної складової цього процесу, доведено вплив чинників освоєння інновацій та запропоновано шляхи стимулювання економічної активності в аграрній сфері.

12. Обґрунтовано організаційно-економічний механізм формування експортного потенціалу аграрної сфери та виокремлено чинники внутрішнього і зовнішнього середовищ, що впливають на його реалізацію. Запропоновано динамічну модель забезпечення стійких конкурентних позицій сільськогосподарських підприємств, яка формалізує процес економічного розвитку аграрної сфери регіонів України через перманентне оновлення та зміни конкурентних переваг за активізації інноваційних процесів.

13. Сформульовано науково-практичні рекомендації щодо вибору основних векторів економічного розвитку аграрної сфери у сучасних умовах для посилення її конкурентоспроможності, в яких порівняно з існуючими підходами враховано ресурсний потенціал суб'єктів господарювання та специфіку ведення господарства, а також визначено напрями формування додаткових конкурентних переваг. Здійснено ідентифікацію проблем, що перешкоджають забезпеченню стійких конкурентних позицій вітчизняних аграрних виробників і компонентів їх формування на світовому ринку в умовах глобалізації.

14. Обґрунтовано інституційні засади формування високоефективної аграрної регіональної системи на основі кластера та доведено, що економічний розвиток аграрної сфери у сучасних умовах визначають регіональні аграрні кластери, створюють умови для реалізації замкнутого циклу виробництва, сприяють покращенню інвестиційного клімату, зростанню конкурентоспроможності продукції, збільшенню обсягів експорту продуктів переробки сільськогосподарської продукції тощо.

15. Запропоновано та обґрунтовано економіко-математичну модель формування регіональних агровиробничих кластерів на основі показників багаторівневого розвитку аграрної сфери. Удосконалено метод багатовимірного економіко-математичного регіонального групування, який, на відміну від інших, враховує багатоступінчасте представлення інкерованих показників розвитку аграрної сфери в цільовій функції кластеризації методу нечітких середніх і забезпечує з початкових експериментальних даних екстракцію експертних правил групування областей типу «якщо-то». Практична реалізація цього методу дозволяє здійснювати формування регіональних агровиробничих кластерів як ефективних інноваційно орієнтованих підприємницьких структур.

Результати дослідження мають належну апробацію, і використовуються фахівцями: Комітету Верховної Ради України з питань аграрної політики та земельних відносин – розробки методичних рекомендацій, що стосуються державної політики регулювання в аграрній сфері були використані при здійсненні законопроектної контрольної діяльності. Зокрема, враховано при розробці проекту Закону України про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку; Міністерством аграрної політики та продовольства України – розробка методичних рекомендацій з удосконалення інституційних засад формування високоефективної регіональної аграрної системи на основі кластеризації та організаційно-економічного механізму забезпечення ефективного економічного розвитку аграрної сфери регіону на основі узгодження взаємопов'язаних і системоутворюючих дій держави і приватного сектору; Тернопільської державної адміністрації – рекомендації, що стосуються розробки Стратегії розвитку Тернопільської області на період до 2020 року, механізми формування стратегічних та

операційних цілей з відповідними завданнями; Департаментом агропромислового розвитку, екології та природних ресурсів Вінницької державної адміністрації – рекомендації, що стосуються розробки Стратегії збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період до 2020 року, у частині забезпечення реалізації пріоритетних напрямів щодо підвищення конкурентоспроможності регіону та розвитку економіки у сільській місцевості.

ТОВ «МРІЯ АГРОХОЛДИНГ» – методику оптимізації та підвищення рівня територіальної організації й економічної ефективності аграрного виробництва, рекомендації відносно удосконалення діяльності сільгосп підприємств; ТОВ «Група компаній «ВІТАГРО»» – результати дослідження, що стосуються розробки стратегії розвитку в контексті виходу на зовнішні ринки, формування конкурентних переваг з використанням SWOT-аналізу, визначення економічної доцільності експортної діяльності аграрних формувань.

У навчальний процес Миколаївського національного аграрного університету впроваджено результати наукового дослідження при викладанні дисциплін «Національна економіка (аналіз ефективності аграрного виробництва регіонів України в контексті світогосподарських тенденцій), «Державне та регіональне управління» (організаційно-економічні інструменти державної політики розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації) та «Регіональна економіка» (методичний інструментарій дослідження економічного розвитку аграрної сфери регіонів) для здобувачів вищої освіти спеціальностей «облік та оподаткування», «менеджмент» та «економіка».

Основні наукові результати дослідження використовуються в навчальному процесі Тернопільського національного економічного університету при викладанні дисциплін «Регіональна економіка», «Економіка праці та соціально-трудова відносини», «Економіка галузевих ринків».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абалкин Л. И. Логика экономического роста. Москва : Институт экономики РАН, 2002. 228 с.
2. Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку : інформ.-аналіт. зб. / за ред. П. Т. Саблука та ін. Київ : ІАЕ УААН, 2002. 647 с.
3. Агрохолдинги України 2016. Асоціація «Український клуб аграрного бізнесу». Київ : УКАБ, 2016. 44 с.
4. Азізов С. П., Кенійський П. К., Скупий В. М. Організація виробництва і аграрного бізнесу в сільськогосподарських підприємствах : підручник / за ред. С. П. Азізова. Київ : ІАЕ, 2001. 834 с.
5. Азоев Г. Л. Челенков А. П. Конкурентные преимущества фирмы : учеб. пособ. Москва : ОАО «Типография «НОВОСТИ», 2000. 256 с.
6. Алле М. Глобализация: разрушение условий занятости и экономического роста. Эмпирическая очевидность. Москва : ТЕЙС, 2003. 314 с.
7. Амбросов В., Мареніч Т. Механізми ефективного функціонування агроформувань. *Економіка України*. 2006. № 6. С. 60–66.
8. Андерсен Б. Бизнес-процессы. Инструменты совершенствования / пер. с англ. С. В. Ариничева ; науч. ред. А. П. Адлер. Москва : РИА «Стандарты и качество», 2003. 272 с.
9. Андрійчук В. Г. Економіка аграрних підприємств : підручник. Київ : КНЕУ, 2002. 624 с.
10. Андрійчук В. Г. Ефективність діяльності аграрних підприємств: теорія, методика, аналіз : монографія. Київ : КНЕУ, 2005. 292 с.
11. Аніченкова О. В. Інвестиційна привабливість галузі свинарства. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/natural/Vnulp/Management/2009_647/02.pdf.
12. Ансофф И. Стратегический менеджмент. Санкт-Петербург : Питер, 2009. 581 с.

13. Ансофф И. Стратегическое управление : монографія / пер. с англ.: Е. Л. Леонтьева, Е. Н. Строганов, Е. В. Вышинская и др. ; науч. ред. и авт. вступ. статьи Л. И. Евенко. Москва : Экономика, 1989. 520 с.
14. Антонюк П. О. Збереження експортного продовольчого потенціалу України. *Економіка АПК*. 2011. № 1. С. 110–113.
15. Аренков И. А., Багиев Е. Г. Бенчмаркинг и маркетинговые решения : монографія. Санкт-Петербург : СПбУЭФ, 2007. 56 с.
16. Бабан Т. О. Сутність поняття «експортний потенціал» у економічній науці. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. № 2 (18). Т. 2. Мелітополь : Люкс, 2012. С. 7–17.
17. Баланси та споживання основних продуктів харчування населенням України : стат. зб. / за ред. О. Г. Осауленка. Київ : Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
18. Безпека та конкурентоспроможність економіки України в умовах глобалізації : монографія / О. С. Власюк та ін. ; за заг. ред. О. С. Власюка. Київ : НІСД, 2017. 384 с.
19. Безуглий М. Реформа аграрної галузі. *Діловий вісник*. 2011. № 9. URL: <http://www.ucci.org.ua/synopsis/dv/2011/dv1109141.ua.html>
20. Бестужева С. В. Методичні засади оцінки експортного потенціалу регіону. *Регіональна економіка*. № 5. 2010. С. 75-82.
21. Білорус О. Г. Економічна система глобалізму : монографія. Київ : КНЕУ, 2003. 360 с.
22. Білорус О. Г., Лук'яненко Д. Г. Глобальні трансформації і стратегії розвитку агропромислового ринку : монографія. Київ : ВІПОЛ, 2010. 218 с.
23. Боднар О. В. Економічна ефективність виробництва зерна. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. 2009. № 2. URL: http://archive.nbu.gov.ua/portal/chem_biol/VSnau/FiK/2009_2/47Bodnar.pdf

24. Бойко Є. О. Вплив процесів глобалізації на розвиток агропродовольчої сфери. *Національне господарство України: теорія та практика управління*. 2008. № 8. С. 102–109.
25. Большой экономический словарь / под. ред. А. И. Азрилиян. 5-е изд., перераб. и доп. Москва : Институт новой экономики, 2002. 1280 с.
26. Большой экономический словарь / под ред. А. Н. Азрина. Москва : Институт новой экономики, 2004. 881 с.
27. Борисов Е. Ф. Волков Ф. М. Основы экономической теории : науч. пособ. Москва : Высшая школа, 1993. 224 с.
28. Борщ А. Г. Бюджетна підтримка аграрного сектору в умовах трансформаційних процесів в економіці України. *Економіка АПК*. 2009. № 2. С. 111–116.
29. Боумен К. Основы стратегического менеджмента / пер. с англ. под ред. Л. Г. Зайцева, М. И. Соколовой. Москва : Банки и биржи, ЮНИТИ, 1997. 175 с.
30. Бубенко П. Т. Інституційна динаміка просторової організації економічного розвитку : монографія. Харків : ХНАМТ, 2008. 295 с.
31. Бураковський І., Мовчан В. Оцінка потреб України у галузі сприяння міжнародній торгівлі: Вплив торговельної політики на людський розвиток : аналітичний звіт. Київ : Аналітично-дорадчий центр Блакитної стрічки, 2011. 128 с.
32. Вальрас Л. Элементы чистой политической экономии или теории общественного богатства. Москва : Изограф, 2000. 448 с.
33. Варченко О. До питання поєднання державного і ринкового регулювання продовольчої безпеки. *Економіка України*. 2004. № 7. С. 53–59.
34. Великий тлумачний словник української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Буселе. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
35. Верба Ф. О. Фінансові аспекти інтеграції України у Світову організацію торгівлі. *Фінанси України*. 2002. № 3(76). С. 83–86.

36. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / Пасхавер Б. Й. та ін. ; за ред. Б. Й. Пасхавер. Київ : НАН України, Інститут економіки та прогнозування, 2009. 432 с.
37. Власов В.І. Глобальна продовольча проблема. Київ. 2001. 506 с.
38. Войтко С. В., Герасимчук Г. В. Міжнародна економіка : навч. посіб. Київ : Знання, 2009. 302 с.
39. Воронцов К. В. Алгоритмы кластеризации и многомерного шкалирования : курс лекций. Москва : МГУ, 2007. 18 с.
40. Воронцов К. В. Комбинаторный подход к оценке качества обучаемых алгоритмов. *Математические вопросы кибернетики*. 2004. № 13. С. 5–36.
41. Воротніков А. Стратегія підвищення конкурентоспроможності регіону. *Економічні стратегії*. 2001. № 5-6. С. 144–149.
42. Вугальтер А. Фундаментальная экономия. Динамика : монографія. Москва : «Экономика», 2007. 371 с.
43. Гальчинський А. Методологічні засади та загальна методика дослідження розвитку аграрного сектора в умовах глобалізації. *Економіка України*. 2009. № 1. С. 4–18.
44. Геєць В. М. Нестабільність та економічне зростання : монографія. Київ : Інститут економіки та прогнозування, 2000. 344 с.
45. Географічна енциклопедія України : в 3 т. / редкол.: О. М. Маринич та ін. Київ : Українська радянська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1989. Т. 1. 416 с.
46. Гетьман О. О., Шаповал В. М. Економічна діагностика : навч. посіб. Київ : Центр навчальної літератури, 2007. 307 с.
47. Глазьев С. Ю. Теория долгосрочного технико-экономического развития. Москва : ВладДар, 1993. 310 с.
48. Глобализация экономики и занятости населения : учеб. пособ. / Р. П. Колосова и др. Москва : ТЕИС, 2000. 106 с.
49. Глобалізація та її наслідки для розвитку національних економік. *Економічний портал*. URL: <https://econ-house.ru/nacionalna-ekonomika/29/836-globalizaciya-ta-%D1%97%D1%97-naslidki-dlya-rozvitku-nacionalnix-ekonomik>

50. Голик М. А. Підвищення ефективності тваринництва. Київ : Урожай, 1981. 104 с.
51. Головачова О. С., Мельник Т. М. Оцінка державної підтримки аграрного сектору України. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2013. № 3. 184 с. URL: http://mmi.fem.sumdu.edu.ua/sites/default/files/mmi2013_3_169_184.pdf
52. Гончаров А. Чаще – хуже? Подсолнечник и плодородие почвы. *Зерно*. – 2016 (сентябрь). URL: <http://www.zerno-ua.com/journals/2016/sentyabr-2016-god/chashche-huzhepodsolnechnik-i-plodorodie-pochvy>.
53. Гончарук Н.Т., Серьогін С.М. Кадри аграрного сектора економіки України: формування і розвиток. Дніпропетровськ: ДРІДУ УАДУ, 2003. 166 с.
54. Государство и рынок: американская модель : монография / под ред. М. А. Портного, В. Б. Супяна. Москва : Издательство «Анкил», 1999. 432 с.
55. Греков Л. Д., Кузьмін А. В., Мірошніченко А. М., Юрченко А. Д. Сучасна земельна політика України : монографія. Київ : Інтертехнологія, 2009. 264 с.
56. Губені Ю., Грон Я., Сватош М. Сучасні методи аналізу середовища та їх використання у стратегічному менеджменті. *Економіка України*. 1999. № 10. С. 90–92.
57. Гумеров Р. Р. Концепция продовольственной безопасности – основа современной аграрной политики (вопросы методологии и практики). *Аграрная Россия*. 2003. № 5. С. 12–17.
58. Гудзь О. Є. Проблеми страхування сільськогосподарських ризиків. *Економіка АПК*. 2004. № 1. С. 73–77.
59. Данилишин Б. М. Феноменологічні альтернативи економічного зростання України: монографія: Київ: РВПС України НАН України, ЗАТ «Нічлава», 2008. Т. 1. 2008. 336 с.
60. Данилишин О. Розвиток глобалізаційних тенденцій світової економіки. *Наука молода*. 2008. № 9. С. 58–62.
61. Дем'яненко С. І. Інноваційне зростання – основа стабільності агропромислового комплексу. *Наука та інновації*. 2005. № 1. С. 87–98.

62. Дем'яненко С., Свідерська І. До питання про стратегію розвитку аграрної політики України. *Економіка України*. 2004. № 8. С. 72–79.
63. Денисон Э. Исследования различий в темпах экономического роста / сокр. пер. с англ. В. М. Кудрова ; общ. ред. и вступ. статья В. М. Кудрова. Москва : «Прогресс», 1971. 645 с.
64. Державна підтримка сільськогосподарського машинобудування – міф. *Прес-служба Рахункової палати України*. 2011. URL: <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16733684>.
65. Державне агентство земельних ресурсів України. URL: <http://minagro.gov.ua/node/6464>.
66. Державне регулювання економіки : навч. посіб. / С. М. Чистов та ін. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : КНЕУ, 2004. 440 с.
67. Дилигенский Г. Г. Актуальные вопросы глобализации. *Мировая экономика и мировые отношения*. 1999. № 4. С. 37–52.
68. Діброва А. Д. Державне регулювання сільськогосподарського виробництва: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : ВПД «Формат», 2008. 488 с.
69. Дітчук І. Л., Заставецька О. В., Ткач Д. В. Географія України : навч. посіб. Тернопіль : Навчальна книга – Богдан, 2006. 168 с.
70. Дохолян С., Петросянц В. Передумови розвитку регіональної конкурентоспроможності. *Регіональні проблеми перетворення економіки*. 2007. № 1. С. 46–50.
71. Друкер П. Энциклопедия менеджмента / пер. с англ. О. Л. Пелявского ; под ред. Т. А. Гуреш. Москва : Вильямс, 2004. 432 с.
72. Екологічний стан земель наблизився до критичної межі: який вихід? *Український журнал «Економіст»*. 2015. URL: <http://ua-ekonomist.com/10002-ekologchniy-stan-zemel-nablizivsvya-do-kritichnoyi-mezh-yakiy-vihd.html>.
73. Економіка підприємства : підручник / М. Г. Грещак та ін. ; під ред. С. Ф. Покропивного. 2-ге вид., перероб. та доп. Київ : КНЕУ, 2001. 528 с.

74. Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку / В.М.Геєць, В.І.Голіков, Б.Є.Кваснюк та ін. / За ред. В.М.Гейця. Київ: Фенікс, 2003. 1008 с.

75. Економічна енциклопедія: в 3 т. / редкол.: С. В. Мочерний та ін. Київ : «Академія», 2002. Т. 1. 950 с.

76. Економічний розвиток України: інституціональне та ресурсне забезпечення: монографія / О.М.Алимов, А.І. Даниленко, В.М. Трегобчук та ін. Київ : Об'єднаний ін-т економіки НАН України, 2005. 540 с.

77. Економічні дослідження (методологія, інструментарій, організація, апробація): навч. посіб. / за ред. А. А. Мазаракі. 2-ге вид., допов. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2011. 296 с.

78. Єранкін О. О. Маркетинг в АПК України в умовах глобалізації : монографія. Київ : КНЕУ, 2009. 419 с.

79. Єрмаков О. Ю. До методології аграрних трансформацій в контексті наукової спадщини академіка І. І. Лукінова. *Наукова спадщина акад. І.І. Лукінова та її значення в трансформаційних процесах АПК (Лукіновські читання)*: зб. наук. праць за матеріалами теорет. семінару, м. Київ, 4 груд. 2013 р. Київ, 2014. С. 70–77.

80. Єрмаков О. Ю. Методологія економічного дослідження аграрних проблем. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2014. № 3 (80). Т.2. С.5-12.

81. Єрмаков О. Ю., Погріщук Г. Б., Чорнодон В. І. Основи методології наукових економічних досліджень : навч. посіб. Тернопіль : Підручники і посібники, 2010. 290 с.

82. Єрохін С. А. Структурна трансформація національної економіки (теоретико-методологічний аспект) : монографія. Київ : «Світ знань», 2002. 528 с.

83. Жнякін Б. О., Краснова В. В. Економіка підприємства : навч. посіб. Донецьк : Альфа-прес, 2005. 160 с.

84. Забезпечення конкурентоспроможності і економічного зростання в регіональному АПК : монографія / за ред.: І. І. Червена, Л. А. Євчук. Миколаїв : МДАУ, 2005. 440 с.
85. Загайтов И. Б., Терновых К. С., Камальян А. К. Основы аграрной теории : учеб. пособ. 2-е изд. Воронеж : Истоки, 2004. 369 с.
86. Задорожній А. А., Туринський В. М. Тенденції розвитку племінного птахівництва. *Сучасне птахівництво*. 2012. № 2(111). С. 10–12 URL: http://www.aviculture.agroua.net/rubrics.php?id_menu2=5&id_articles=270.
87. Законодательство Украины. *Правовая серия «Инфодиск»*. 2005. URL: www.infodisk.com.ua.
88. Захарченко В. И. Механизм государственной поддержки кластерных инициатив. *Прометей: збірник наукових праць*. 2010. № 1(31). С. 133–135.
89. Заяць В. М. Розвиток ринку сільськогосподарських земель : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2011. 166 с.
90. Зборовська Ю. Л. Стратегія розвитку експортного потенціалу переробних підприємств АПК. *Всеукраїнська наукова конференція молодих учених* : матеріали всеук. наук. конф., м. Умань, 21-22 лют. 2008 р. Умань : УДАУ, 2008. С. 180–181.
91. Звягінцева О. Б. Агроримаркетинг як підгрунття ефективного маркетингу продовольчих товарів. *Економіка АПК*. 2010. № 12. С. 80–86.
92. Земельний кодекс України : Закон України від 25.10.2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 3-4. Ст. 27.
93. Зінов'єв Ф. В., Якушев О. О. Ефективність використання експортного потенціалу України. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету (економічні науки)*. № 2 (18), Т. 2. Мелітополь : Люкс, 2012. С. 401-410.
94. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2013 році: стат. зб. / за ред. А.О. Фризоренка. Київ : Державна служба статистики України, 2014. 156 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.12.2017).
95. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2014 році: стат. зб.

/ за ред. А.О. Фризоренка. Київ : Державна служба статистики України, 2015. 153 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> / (дата звернення: 30.12.2017).

96. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2015 році: стат. зб. / за ред. А.О. Фризоренка. Київ : Державна служба статистики України, 2016. 155 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> / (дата звернення: 30.12.2017).

97. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2016 році: стат. зб. / за ред. А.О. Фризоренка. Київ : Державна служба статистики України, 2017. 152 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> / (дата звернення: 30.12.2017).

98. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2017 році: стат. зб. / за ред. А.О. Фризоренка. Київ : Державна служба статистики України, 2018. 147 с. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> / (дата звернення: 30.11.2018).

99. Зовнішньоекономічний словник-довідник / за заг. ред. А. С. Філіпенка. Київ. : Академія, 2009. 248 с.

100. Зотов В. Б. Продовольственная безопасность России : монографія. Москва : Издательский дом НП, 2006. 224 с.

101. Ігнат'єва І. А. Стратегічний менеджмент : підручник. Київ : Каравела, 2008. 480 с.

102. Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект: монографія / П. Т. Саблук, О.Г.Шпикуляк, Л.І.Курило та ін. Київ : ННЦ ІАЕ, 2010. 706 с.

103. Інноваційні трансформації аграрного сектора економіки : монографія / Шубравська О. В. та ін. ; за ред. О. В. Шубравської. Київ : НАН України, Інститут економіки та прогнозування, 2012. 496 с.

104. Інфографічний-довідник. Агро-Бізнес-України. 2017. URL: <http://dia.dp.gov.ua/wp-content/uploads/2017/11/Інфографічний-довідник.-Агро-Бізнес-України.pdf>

105. Ісаченко Д. А. Практика стратегічного планування розвитку регіонів. *Регіональна економіка*. 2009. № 4. С. 24–32.

106. Карлоф Б. Деловая стратегия / пер. с англ. В. А. Приписнов ; науч. ред. и авт. послесл. В. А. Приписнов. Москва : Экономика, 1991. 239 с.

107. Кваша С. М., Голомша Н. Є. Конкурентоспроможність вітчизняної сільськогосподарської продукції на світовому аграрному ринку. *Економіка АПК*. 2010. № 5. С. 99–104.
108. Кваша С., Хоменко В. Стан аграрного ринку та продовольча безпека України. *Економіст*. 2007. № 7-8. С. 72–78.
109. Кенэ Ф. Избранные экономические произведения / пер. с фр. А. В Горбунова, Ф. Р Каплан. Москва : СоцЭКГИЗ, 1960. 551 с.
110. Кинг У., Клиланд Д. Стратегическое планирование и хозяйственная политика / пер. с. англ. ; общ. ред. и предисл. Г. Б. Кочетков. Москва : Прогресс, 1982. 399 с.
111. Кирилов Ю. Є. Методологічні орієнтири розвитку аграрного сектору України в умовах глобалізації. *Економіка АПК*. 2012. № 11. С. 104–107.
112. Китинг М. Новый регионализм как возможность. *Россия в глобальной политике*. 2008. № 4. С. 986. URL: <http://www.globalaffairs.ru/numbers/33/9979.html>
113. Климко Г. Н., Нестеренко В. П., Каніщенко Л. О., Чухно А. А. Основи економічної теорії: політекономічний аспект: підручник. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ : Вища школа, 1999. 743 с.
114. Кобута І., Сеперович Н. Політика деяких країн у ціноутворенні на сільськогосподарську продукцію. *Пропозиція*. 2009. № 10. С. 110–111.
115. Кобушко І. М., Гусейнова Е. І. Шляхи покращення фінансування інноваційного розвитку в Україні з використанням міжнародного досвіду. *Маркетинг і менеджмент інновацій*. 2011. № 2. С. 124–130.
116. Козак Л. В. Формування стратегій позиціювання продукції аграрних підприємств на вітчизняному та світовому ринках. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2015. 494 с.
117. Колишкіна Н. І. Особливості управління маркетинговою діяльністю в аграрній сфері. *Агросвіт*. 2008. № 2. С. 24–27.
118. Коломієць Ю. В. Перспективи інтеграції України до Єдиного економічного простору та Європейського Союзу. *Проблеми розвитку*

внешнеэкономических связей и привлечения иностранных инвестиций: региональный аспект: сборник научных трудов. Донецк : ДонНУ, 2006. С. 209–215.

119. Кондратьев Н. Д. Основные проблемы экономической статики и динамики. Москва : Экономика, 1989. 567 с.

120. Конкуентоспроможність економіки України: стан і перспективи підвищення: монографія / за ред. І. В. Крючкової. Київ : Основа, 2007. 488 с.

121. Корінев В. Л. Маркетингова цінова політика : навч. посіб. Київ : ЦУЛ, 2007. 200 с.

122. Костирко І. Г., Топішко Т. І. АПК України: стан та шляхи реформування. *Науковий вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ.* 2009. URL: <http://eprints.oa.edu.ua/1022/1/APK.pdf>

123. Котлер Ф. Управление маркетингом / пер. с англ. В. Б. Боброва. Москва : Прогресс, 1980. 280 с.

124. Котлер Ф., Армстронг Г. Основы маркетинга / пер. с англ. Т. В. Клекоты, Н. М. Макаровой, Н. Е. Метоль, Т. Н. Сторожук ; под ред. Н. В. Шульпиной. 9-е изд. Москва : Вильямс, 2003. 1200 с.

125. Кравчук П. Я. Сутність та наслідки глобалізації світової економіки. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки.* 2008. № 7. С. 297–299.

126. Крайнов С. Н. Инновационная политика государства как фактор обеспечения конкурентоспособности. *Проблемы современной экономики.* 2007. № 1. С. 145–151.

127. Кретон И. И. Маркетинг предприятия : прак. пособ. Москва : АО «Тинстатинфор», 1994. 324 с.

128. Крисенко К. А. Глобалізація та її наслідки для економіки країн світу. *Державний навчальний заклад «Центр».* 2010. URL: <http://center.kr-admin.gov.ua/index.php?q=Elibr/27.html>

129. Кропивко М. Ф. Концептуальний підхід до кластерної організації та управління розвитком агропромислового виробництва. *Економіка АПК*. 2010. № 11. С. 3–13.
130. Кропивко М. Ф. Методологічні проблеми демократизації управління аграрним сектором економіки України. *Економіка АПК*. 2003. № 3. С. 29–33.
131. Кропивко М. Ф., Орлова Т. С. Організаційні форми впровадження інновацій в агропромислове виробництво з використанням потенціалу аграрної науки. *Економіка АПК*. 2007. № 7. С. 11–18.
132. Крутик А. Б., Хайкин М. М. Основы финансовой деятельности предприятия : учеб. пособ. 2-е изд., перераб. и доп. Санкт-Петербург : Бизнес-пресса, 2003. 448 с.
133. Крымський С. Б. Философия как путь человечности и надежды. Київ : Курс, 2000. 308 с.
134. Куденко Н. В. Стратегічний маркетинг : навч. посіб. Київ : КНЕУ, 2006. 152 с.
135. Кундеус О. М. Формування конкурентних переваг суб'єктів аграрної економіки під впливом інноваційних кластерів. *Інноваційна економіка*. 2010. № 1. С. 3–9.
136. Ларіна Я. С. Формування та механізми реалізації маркетингових стратегій в агропродовольчому підкомплексі АПК : монографія. Київ : Преса України, 2008. 344 с.
137. Ленский Е. Ф., Цветков В. А. Транснациональные финансово-промышленные группы и межгосударственная экономическая интеграция: реальность и их перспективы. Москва : АФПИ «Экономика и жизнь», 1998. 269 с.
138. Литвиненко Я. В. Маркетингова цінова політика : навч. посіб. Київ : Персонал, 2008. 242 с.
139. Лузан Ю. Я. Формування наукової парадигми сучасного розвитку аграрного сектору України. *Економіка АПК*. 2011. № 7. С. 22–29.

140. Лукашевич В. М. Глобалистика : учеб. пособ. 3-е изд., перераб. и доп. Львів : «Новий Світ-2000», 2006. 540 с.
141. Лукінов І. І. Економічні трансформації (наприкінці ХХ сторіччя). Київ: Книга, 1997. 455 с.
142. Лукінов І. І. Продовольча безпека та її гострота у світовому вимірі. *Економіка АПК*. 2001. № 4. С. 33–36.
143. Лукьяненко Д. Г. Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование : монография / под науч. ред. профессоров Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова. Киев : КНЭУ, 2013. 466 с.
144. Лыч Г. М. Экономическая эффективность сельскохозяйственного производства. Минск : Ураджай, 1988. 110 с.
145. Лычкина Н.Н. Динамическое имитационное моделирование развития социально-экономических систем и его применение в информационно-аналитических решениях для стратегического управления. URL: <http://goo.gl/7KQcWi>
146. Лякишева И. Н. Экономические аспекты развития сельскохозяйственного производства (теория и практика) : монография. Москва : РГСУ, 2005. 280 с.
147. Ляшенко В.И. Регулирование развития экономических систем. Донецк: ДонНТУ, 2005. 668с.
148. Майстро С. В. Теоретико-методологічні аспекти глобалізації та її вплив на державне регулювання аграрного ринку. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej5/txts/07msvrrar.htm>
149. Макаренко П. М. Теорія і практика державного регулювання в аграрній сфері: монографія. Київ : «Інститут аграрної економіки» УААН, 2009. 636 с.
150. Макаренко П. М. Цінова політика як фактор підвищення дохідності аграрного виробництва в умовах Світової організації торгівлі. *Економіка АПК*. 2008. № 5. С. 44–48.

151. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Аналітична економія: принципи, проблеми і політика Ч. 1 : пер. з англ. / ред. пер. С. Панчишин ; пер. О. Ватаманюк. 13-е вид. Львів : Просвіта, 1997. 671 с.
152. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика : учебник / пер. с англ. 16-е изд. Москва : Инфра-М, 2007. 939 с.
153. Малий М. І. Про романтизацію приватної власності на землю і кризу аграрного сектора. *Економічна теорія*. 2008. № 3. С.11–20.
154. Маракулін П. П. Земля та раціональне її використання / за ред. О. А. Бугуцького. Київ : Урожай, 1983. 63 с.
155. Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения : в 50 т. 2-е изд. Москва : Политиздат, 1962. Т. 25, Ч. 2. 548 с.
156. Маршалл А. Принципы экономической науки. Москва : Прогресс, 1993. 414 с.
157. Медведев В. А. Социалистическое производство: политико-экономическое исследование. Москва : Экономика, 1981. 328 с.
158. Мельник А. О. Аграрна політика України в контексті міжнародних інтеграційних процесів. *Економіка: проблеми теорії і практики : збірник наукових праць*. 2007. випуск 230 : в 3-х т. Т. III. С. 655–660.
159. Мельник С. І. Основні напрямки формування конкурентних переваг аграрних підприємств України в ринкових умовах : монографія. Луганськ : Ноулідж, 2010. 368 с.
160. Мельник Т. Експортний потенціал України : методологія оцінки та аналіз. *Міжнародна економічна політика*. 2008. № 8-9. С. 221–224.
161. Мельник Т. М. Зовнішня торгівля України: стан та проблеми. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2012. № 2(33). С. 20–24.
162. Мельник Т. М. Україна між Сходом і Заходом: перспективи зовнішньої торгівлі. *Вісник КНТЕУ*. 2010. № 6. С. 46–55.
163. Менеджмент та маркетинг інновацій : монографія / за заг. ред. С. М. Ілляшенка. Суми : ВТД «Університетська книга», 2004. 616 с.

164. Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основы менеджмента / пер. с англ. ; общ. ред. и вступ. ст. Л. И. Евенко. Москва : Дело, 1992. 702 с.
165. Методы исследования экономических процессов : монографія / под ред. Ф. В. Зиновьева. Саки : ЧП «Предприятие Феникс», 2010. 288 с.
166. Мильнер Б. З. Теория организации : учебник. Москва : ИНФРА-М, 1998. 334 с.
167. Минцберг Г., Альстрэнд Б., Лэмпел Д. Школы стратегий. Стратегическое сафари: экскурсия по дебрям стратегий менеджмента / пер. с англ. Д. Раевская, Л. Царук. Санкт-Петербург : Питер, 2000. 336 с.
168. Минцберг Г., Куинн Дж. Б., Гошал С. Стратегический процесс. Концепции. Проблемы. Решения. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 688 с.
169. Мірошніченко І. В. Ключові питання заподіяння шкоди національним товаровиробникам при імпорті товарів в АПК. *АгроІнКом*. 2010. № 3-4. С. 7–9.
170. Могильний О. М. Регулювання аграрної сфери : монографія. Ужгород : ІВА, 2005. 400 с.
171. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження : монографія. Львів : Світ, 2001. 416 с.
172. Мочерний С., Топішко. І., Колганова Н. Закон Енгеля. *Економічна енциклопедія* : в 3 т. / відп. ред. С. В. Мочерний. Київ : АО «Киевская книжная фабрика», 1993. Т. 1. 785 с.
173. Мунтіян В. І. Економічна безпека України. Київ : КВІЦ, 1999. 462 с.
174. Мунтіян В. І. Економічна глобалізація в період циклічності світових кризових процесів. URL: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/pspe/2011_4/Muntiyan_411.htm
175. Мэнкью Н. Г. Принципы экономики. Санкт-Петербург : Питер, 2009 – 672с.
176. Надвиничний С. А. Земельна рента та її вплив на спеціалізацію сільського господарства. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України*. 2003. № 8. С. 90–92.

177. Надвиничний С. А. Аналіз негативних тенденцій на ринку зерна в Україні та шляхи їх подолання. *Наукові записки: зб. наук. праць каф. екон. аналізу ТДЕУ*. 2006. № 15. С. 91–93.

178. Надвиничний С. А. Аналіз системи чинників економічного розвитку аграрної сфери економіки регіону. *Інноваційна економіка*. 2012. № 3(29). С. 220–225.

179. Надвиничний С. А. Визначальні компоненти стратегії економічного розвитку аграрної сфери регіону в умовах глобалізації. *Теоретико-методологічні засади ефективного розвитку аграрного виробництва* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 24–25 квіт. 2014 р.). Харків, 2014. С. 62–65.

180. Надвиничний С. А. Вплив глобалізаційних процесів на аграрний сектор України. *Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали IV Міжнар. конф. молодих вчених та студентів (м. Тернопіль, 7–8 квіт. 2011 р.). Тернопіль, 2011. С. 100–102.

181. Надвиничний С. А. Вплив глобальних викликів на розвиток аграрної сфери України. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України*. 2014. № 19. С. 69–75.

182. Надвиничний С. А. Вплив сільського господарства на економічне зростання національної економіки з урахуванням державної підтримки. *Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали I Міжнар. конф. (м. Тернопіль, 22–23 листоп. 2008 р.). Тернопіль, 2008. С. 73–74.

183. Надвиничний С. А. Вплив сільськогосподарської кооперації та інтеграції на формування спеціалізації аграрних формувань в сучасних умовах. *Організаційно-економічні інструменти розвитку інтеграційних процесів в агропромисловому виробництві* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 18-19 трав. 2006 р.). Тернопіль, 2006. С. 134–139.

184. Надвиничний С. А. Галузева специфіка функціонування та розвитку аграрної сфери регіону. *Облік і фінанси*. 2015. № 1(67). С. 159–166.
185. Надвиничний С. А. Глобалізація як рушійна сила економічного розвитку аграрної сфери України. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України*. 2015. № 20. С. 54–60.
186. Надвиничний С. А. Депресивні території: проблеми та шляхи подолання регіональних диспропорцій. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Географія*. 2006. № 2. С. 77–81.
187. Надвиничний С. А., Єрмаков О. Ю. До методології кластеризації розвитку аграрної сфери регіонів України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 18. С. 14–21.
188. Надвиничний С. А. Економічний розвиток аграрної сфери регіонів України в умовах глобалізації: теорія, методологія, практика : монографія. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2018. 400 с.
189. Надвиничний С. А. Економічний розвиток аграрної сфери України на інноваційній основі. *Економічний аналіз*. 2018. № 28-4. С. 31–35.
190. Надвиничний С. А. Зарубіжний досвід державної підтримки сільського господарства. *Агросвіт*. 2011. № 2. С. 6–12.
191. Надвиничний С. А. Земельна рента та її вплив на спеціалізацію сільського господарства. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України*. 2003. № 8. С. 91.
192. Надвиничний С. А. Інноваційний розвиток аграрної сфери національної економіки (підрозділ 1.3). *Удосконалення організаційно-економічного механізму функціонування промислових підприємств* : монографія / за ред.: О. М. Ціхановської та ін. Тернопіль : Крок, 2014. С. 24–46.
193. Надвиничний С. А. Компонентна структура стратегії економічного розвитку аграрної сфери регіону в умовах глобалізації. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. № 9-1. Ч. 1. С. 61–64.
194. Надвиничний С. А. Методологічні підходи до стратегічного управління діяльністю підприємства (підрозділ 4.2). *Еволюція та міжнародний*

досвід управління витратами : монографія / за ред. П. П. Микитюка. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2017. С. 199–208.

195. Надвиничний С. А. Методологія дослідження економічної ефективності виробництва сільськогосподарської продукції. *Економічний аналіз*. 2016. № 25-2. С. 115–121.

196. Надвиничний С. А. Напрями економічного розвитку аграрної сфери України в умовах глобалізації. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2011. № 5-1. С. 195–207.

197. Надвиничний С. А. Основні напрями інноваційної перебудови аграрного сектора економіки України. *Макроекономічне регулювання інвестиційних процесів та впровадження стратегії інновативно-інноваційного розвитку в Україні* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23-24 жовт. 2008 р.). Київ, 2008. С. 250–251.

198. Надвиничний С. А. Передумови формування агроекологічного іміджу України. *Формування єдиного наукового простору Європи та завдання економічної науки* : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 24-26 жовт. 2007 р.). Тернопіль, 2007. С. 389–391.

199. Надвиничний С. А. Принципи та чинники підвищення рівня продовольчої безпеки в контексті аграрної політики України. *Економіка Крима*. 2008. № 24. С. 43–45.

200. Надвиничний С. А. Пріоритетні напрями інноваційного розвитку агропромислового комплексу України в сучасних умовах. *Формування конкурентоспроможності підприємств АПК в умовах глобалізації* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 14 листоп. 2007 р.). Полтава, 2007. С. 180–181.

201. Надвиничний С. А. Регіональні аспекти формування продовольчої безпеки держави. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України*. 2002. № 6. С. 174–178.

202. Надвиничний С. А. Регіональні особливості інноваційного розвитку сільського господарства Поділля. *Наукові записки Тернопільського*

національного педагогічного університету. Серія: Економіка. 2005. № 18. С. 279–282.

203. Надвиничний С. А. Регіональні особливості розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України*. 2013. № 18. С. 45–53.

204. Надвиничний С. А. Сільське господарство Тернопільської області: рівень розвитку, структурна трансформація та глобальні виклики (підрозділ 5.3). *Сталий розвиток аграрно-індустріального регіону: передумови, загрози і перспективи досягнення* : монографія / за ред.: А. І. Крисоватого, О. М. Десятнюк. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. С. 248–274.

205. Надвиничний С. А. Стратегічне планування як основа формування сучасної стратегії розвитку аграрної сфери. *Організаційно-економічний механізм реалізації стратегічних напрямів розвитку агропродовольчої сфери* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 198-річ. ХНАУ ім. В. В. Докучаєва, (м. Харків, 2 жовт. 2014 р.). Харків, 2014. С. 50–53.

206. Надвиничний С. А. Стратегічні напрями формування, розвитку та реалізації експортного потенціалу аграрної сфери національної економіки в умовах глобалізації. *Стратегічні пріоритети соціально-економічного розвитку в умовах інституційних перетворень глобального середовища* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28–29 верес. 2018 р.). Одеса, 2018. С. 164-167.

207. Надвиничний С. А. Сучасний стан та тенденції розвитку цукрової промисловості в Україні. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Економіка*. 2006. № 20. С. 197–200.

208. Надвиничний С. А. Сучасні проблеми використання сільськогосподарських угідь в Україні. *Розвиток національної економіки: теорія і практика* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 3–4 квіт. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 354–356.

209. Надвиничний С. А. Сучасні проблеми та пріоритети розвитку сільськогосподарського виробництва України в ринкових умовах. *Регіональні*

аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2005. № 10. С. 57–59.

210. Надвиничний С. А. Сучасні умови формування та реалізації експортного потенціалу аграрної сфери регіонів України. *Економічний аналіз*. 2018. № 28-3. С.56–51.

211. Надвиничний С. А. Теоретико-методологічні засади дослідження економічного розвитку аграрної сфери України. Тернопіль: «ВПЦ Економічна думка ТНЕУ», 2018. 50 с.

212. Надвиничний С. А. Управління інноваційними процесами в аграрному секторі економіки України. *Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід* : матеріали II міжнар. конф. молодих вчених і студентів (м. Тернопіль, 26–27 берез. 2009 р.). Тернопіль, 2009. С. 442–444.

213. Надвиничний С. А. Формування стратегії економічного розвитку аграрної сфери України. Тернопіль: «ВПЦ Економічна думка ТНЕУ», 2018. 38 с.

214. Надвиничний С. А. Формування кластерів в аграрній сфері національної економіки в умовах глобалізації. *Економічний аналіз*. 2018. № 28-2. С. 30–35.

215. Надвиничний С. А. Чинники формування та функціонування трудового потенціалу в аграрному секторі. *Соціально-економічні та демографічні проблеми збереження і розвитку трудового потенціалу регіонів* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 1–2 жовт. 2009 р.). Тернопіль, 2009. С. 245–248.

216. Надвиничний С. А. Шляхи забезпечення регіональної продовольчої безпеки. *Наукові дослідження – теорія та експеримент «2005»* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 16-20 трав. 2005 р.). Полтава, 2005. С. 62–65.

217. Надвиничний С. А. Шляхи стимулювання регіонального розвитку з урахуванням зарубіжного досвіду. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України*. 2006. № 11. С. 15–17.

218. Надвиничний С. А. Шляхи удосконалення державного регулювання АПК у сучасних умовах. *Невідкладні заходи із завершення реформування АПК і зростання його ефективності шляхом трансферу інновацій* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 22 трав. 2008 р.). Тернопіль, 2008. С. 149–151.

219. Надвиничний С. А., Файфура В. В. Еколого-економічні проблеми водокористування міста Тернополя. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України*. 2011. № 16. С. 34–38.

220. Надвиничний С. А., Файфура В. В. Екосистемні послуги та платежі у формуванні й оптимізації довкілля. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України* : зб. наук. праць. 2016. № 21. С. 28–33.

221. Надвиничний С. А., Файфура В. В. Особливості конкуренції в сільськогосподарському виробництві. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України*. 2007. № 12. С. 31–38.

222. Надвиничний С. А., Файфура В. В. Продовольча безпека як головний стратегічний пріоритет економічного розвитку аграрної сфери економіки України. *Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України*. Економічна думка. 2017. № 22. С. 38–42.

223. Надвынычный С. А. Влияние глобализации на национальный аграрный сектор. *Модернизация экономических систем: опыт и перспективы* : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Махачкала, 21–23 апр. 2011 г.). Махачкала, 2011. С. 257–258.

224. Надвынычный С. А. Стратегическое управление как аналитический инструмент формирования стратегии развития аграрной сферы региона. *Исследование систем менеджмента отраслевых организаций: теория и практика* : материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф. (г. Екатеринбург, 30 мар. 2012 г.). Екатеринбург, 2012. С. 251–253.

225. Надвынычный С. А. Управление человеческими ресурсами как составляющее стратегии экономического развития аграрной сферы. *Applied Sciences and technologies in the United States and Europe: common challenges and scientific findings* : 3st International scientific conference (November 11–12. 2013). New York, 2013. P. 193–194.

226. Надвынычный С. А. Факторы формирования аграрного трудового потенциала региона. *Конкурентный потенциал региона: оценка и эффективность использования* : материалы междунар. науч.-практ. конф. (г. Абакан, 10-12 нояб. 2011 г.). Абакан, 2011. С. 100–102.

227. Наливайко А. П. Теорія стратегії підприємства. Сучасний етап та напрямки розвитку : монографія. Київ : КНЕУ, 2001. 227 с.

228. Науково-прикладні основи ефективного розвитку аграрного сектору економіки : монографія / Л. О. Андрєєва та ін. Мелітополь : Видавничий будинок Мелітопольської міської друкарні, 2014. 271 с.

229. Наумов В. А. Экономическая эффективность формирования кластерного образования в нефтегазовом регионе. *Нефтегазовое дело*. 2006. № 2. URL: http://ogbus.ru/files/ogbus/authors/Naumov/Naumov_1.pdf (дата обращения: 01.10.2017)

230. Некрасов Р. Кластерное развитие регионального АПК. *АПК: экономика и управление*. 2009. № 5. С. 37–43.

231. Новини зернового ринку. *УкрАгроКонсалт*. 2018. URL: <http://www.ukragroconsult.com/uk/news-main/zernovi/news-listing-extended>

232. Нуреев Р. Теории развития: институциональные концепции становления рыночной экономики. *Вопросы экономики*. 2000. № 6. С.126–146.

233. Нуреев Р. Теории развития: кейнсианские модели становления рыночной экономики. *Вопросы экономики*. 2000. № 4. С.137–157.

234. Нуреев Р. Теории развития: неоклассические модели становления рыночной экономики. *Вопросы экономики*. 2000. № 5. С.145–159.

235. Нуреев Р. Теории развития: новое понимание дуализма. *Вопросы экономики*. 2000. № 10. С. 134–156.

236. Нуреев Р. Теории развития: новые модели экономического роста (вклад человеческого капитала). *Вопросы экономики*. 2000. № 9. С. 136–146.

237. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений. 3-е изд., стереотипное. Москва : АЗЪ, 1996. 928 с.

238. Окландер М. А. Контуры экономической логистики : монографія. Київ : Наукова думка, 2000. 176 с.

239. Органік в Україні. Федерація органічного руху України. URL: <http://www.organic.com.ua/uk/homepage/2010-01-26-13-42-29>

240. Орехова Е. А. Экономическое развитие национального хозяйства: сущность и особенности в современной России : автореф. дисс. ... док. економ. наук : 08.00.01. Волгоград, 2007. 45 с.

241. Орлов А. И. Прикладная статистика : учебник. Москва : Издательство «Экзамен», 2004. 656 с.

242. Осипчук С. О., Дорош Й. М. Сучасний стан сільськогосподарських угідь України та заходи його поліпшення. *Стан земельних ресурсів в Україні: проблеми та шляхи вирішення* : зб. доп. всеукр. наук.-практ. конф. (м. Харків, 29-30 верес. 2001 р.). Київ : Центр екологічної освіти та інформації, 2001. С. 78–80.

243. Основи економічної теорії : підручник / А. А. Чухно та ін. ; за ред. А. А. Чухна. Київ : Вища школа, 2001. 606 с.

244. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2013 рік : стат. бюлетень / відп. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Державна служба статистики України, 2014. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.12.2017).

245. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2012 рік : стат. бюлетень / відп. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Державна служба статистики України, 2013. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.12.2017).

246. Основні економічні показники виробництва продукції сільського

господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2011 рік : стат. бюлетень / відп. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Державна служба статистики України, 2012. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.12.2017).

247. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2010 рік : стат. бюлетень / відп. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Державна служба статистики України, 2011. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.12.2017).

248. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2014 рік : стат. бюлетень / відп. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Державний комітет статистики України, 2015. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 22.12.2017).

249. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2015 рік : стат. бюлетень / відп. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Державна служба статистики України, 2016. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.12.2017).

250. Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2016 рік : стат. бюлетень / відп. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Державна служба статистики України, 2017. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 20.08.2018).

251. Осташко Т. О. Сільське господарство в умовах ЄСП : брошура / відп. за вип.: С. Прокопенко, В. Шарко. Київ: Інститут сільського розвитку, 2005. 70 с.

252. Офіційний сайт Державної казначейської служби України. URL: <http://www.treasury.gov.ua>

253. Офіційний сайт *Державної служби статистики України*. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua>

254. Офіційний сайт Євростату. Урядова фінансова статистика. URL: <http://ec.europa.eu>

255. Офіційний сайт Міністерства аграрної політики та продовольства України URL: <http://minagro.gov.ua>

256. Оцінка впливу Угоди про асоціацію / ЗВТ між Україною та ЄС на економіку України : наук. доповідь / за ред. В. Гейця, Т. Осташко, Л. Шинкарук. Київ : Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2014. 102 с.

257. Павленко: Експорт агропродукції за 11 місяців склав більше 13 мільярдів доларів США. *Прес-служба Міністерства аграрної політики та продовольства України*. 2015. URL: <http://minagro.gov.ua/node/19747> (дата звернення: 30.12.2015).

258. Паленичак О. В. Раціональне землекористування в умовах збалансованого розвитку агропромислового виробництва. *Економіка АПК*. 2012. № 2. С. 27–33.

259. Папковська О. Е. Формування кластерної політики в регіонах України. *Праці Одеського політехнічного університету*. 2011. № 1. С. 239–241.

260. Партин Т. І. Чинники конкурентоспроможності агропромислового сектору України. *Конкурентоспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конф., м. Житомир, 17-18 квіт. 2008 р. Житомир, 2008. С. 140–154.

261. Пастухова В. В. Стратегічне управління підприємством: філософія, політика, ефективність : монографія. Київ: Київський національний торговельно-економічний університет, 2002. 302 с.

262. Пирог О. В., Зацепило А. І. Оцінка експортного потенціалу регіонів України. *Економічний простір*. 2009. №24. С. 144-152.

263. Писаренко В. В., Даниленко В. І. Розвиток експорту плодоовочевої консервної продукції з України. *Економіка АПК*. 2007. № 12. С. 118–121.

264. Підвисоцький В., Ткачук Р. Формування та впровадження програм підвищення конкурентоспроможності територій : метод. матер. Київ : Леста, 2010. 64 с.

265. Податковий кодекс України : Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2011. № 13-14, № 15-16, № 17. Ст. 112. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.

266. Поліщук Н. Яке майбутнє в українського села? *Info-Light: Пролій світло на інформаційний простір*. 2013. URL: <http://infolight.org.ua/content/yake-maybutnie-v-ukrayinskogo-sela>

267. Портер М. Е. Стратегія конкуренції. Методика аналізу галузей і діяльності конкурентів. Київ : Основи, 1998. 392 с.

268. Портер М. Конкурентная стратегия. Методика анализа отраслей и конкурентов / пер. с англ. И. Минервин. Москва : Альпина Бизнес Букс, 2005. 454 с.

269. Портер М. Конкуренция / пер. с англ. Москва : Издат. Дом «Вильямс», 2000. 495 с.

270. Портер М. Конкуренция : учеб. пособие / под ред. Я. В. Заблоцкого ; пер. с англ. Москва : Изд. дом «Вильямс», 2001. 495 с.

271. Портер М. Международная конкуренция / пер. с англ. В. Д. Щетина Москва : Международные отношения, 1993. 896 с.

272. Портер М. Э. Конкуренция / пер. с англ. Москва : «Вильямс», 2005. 608 с.

273. Портер М. Международная конкуренция. Конкурентные преимущества стран. Москва : Альпина Паблишер, 2017. 947 с.

274. Пріоритети національного економічного розвитку в контексті глобальних викликів : монографія / за ред.: В. М. Гейця, А. А. Мазаракі. Київ : Київський національний торговельно-економічний університет, 2008. 389 с.

275. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від від 24.06.2004 р. № 1877-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 49. Ст. 527.

276. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 р. № 2411-VI. *Відомості Верховної Ради України*. 2010. № 40. Ст. 527. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17>.

277. Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення фінансової підтримки суб'єктів господарювання агропромислового комплексу через механізм здешевлення кредитів та компенсації лізингових платежів : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.08.2010 р. № 749. *Урядовий кур'єр*. 2010. 17 верес. (№ 172).

278. Про землеустрій : Закон України від 22.05.2003 р. № 858-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 282.

279. Про Митний тариф України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2371-III. Дата оновлення: 01.01.2014. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2371-14>

280. Про оренду землі : Закон України від 06.10.1998 р. № 161-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 46-47. Ст. 280.

281. Про особливості страхування сільськогосподарської продукції з державною підтримкою : Закон України від 09.02.2012, № 4391-VI. *Голос України*. 2012. 05 берез. (№ 43).

282. Про прийняття за основу проекту Закону України про продовольчу безпеку України: Постанова Верховної Ради України від 14.06.2011 р. №3498-VI. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3498-17>

283. Про розмежування земель державної та комунальної власності : Закон України від 05.02.2004 р. № 1457-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 35. Ст. 411.

284. Про скасування спеціального режиму оподаткування діяльності у сфері сільського та лісового господарства, а також рибальства : лист ДФС України від 03.01.2017 р. № 8/7/99-99-15-03-02-17. URL: <http://sfs.gov.ua/zakonodavstvo/podatkove-zakonodavstvo/listi-dps/70807.html>.

285. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015. *Урядовий кур'єр*. 2015. 15 січ. (№ 6).

286. Прогнозирование и планирование в условиях рынка : учеб. пособ. / Т. Г. Морозова и др. ; под ред.: Т. Г. Морозовой, А. В. Пикулькина. Москва : ЮНИТИ-ДАНА, 1999. 318 с.

287. Пятинкин С. Ф., Быкова Т. П. Развитие кластеров: сущность, актуальные подходы, зарубежный опыт. Минск : Тесей, 2008. 72 с.
288. Радченко О. Що готує Держбюджет-2017 для аграріїв. *Агробізнес сьогодні*. 2016. URL: <http://www.agro-business.com.ua/ostannia-vip-novyna/6442-scho-gotuie-derzhbiudzheth-2017-dlia-agrariiv.html>
289. Райзберг Б. А., Лозовский Л. Ш., Стародубцева Е. Б. Современный экономический словарь. Москва : ИНФРА-М, 1996. 490 с.
290. Регіональна економіка : підручник / за ред. Є. П. Качана. Київ : Знання, 2011. 670 с.
291. Регіони України 2016. *Статистичний збірник*. URL: <http://www.stat.gov.ua>
292. Ресурсный потенциал экономического роста : учеб. пособ. / М. А. Комаров и др. Москва : Изд. дом «Путь России» ; ЗАО «Издательский дом «Экономическая литература», 2002. 568 с.
293. Рибаченко О. М. Основні проблеми розвитку кормо виробництва в Україні. *Агро інком*. 2011. № 10-12.
294. Рогачов В. В. Экспортный потенциал России: состояние, ориентиры и условия развития. *Внешиэкономический бюллетень*. 2004. № 5. С. 17–25.
295. Родионова Л. Н., Хайруллин Р. Ф. Кластеры как форма интеграции инвестиционных ресурсов. *Нефтегазовое дело* : электрон. науч. журн. 2006. № 1. URL: http://www.ogbus.ru/authors/Rodionova/Rodionova_4.pdf.
296. Розвиток аграрного виробництва як передумова забезпечення продовольчої безпеки України : аналіт. доп. / за заг. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2011. 104 с.
297. Розміщення продуктивних сил України : навч.-метод. посіб. / С. І. Дорогунцов та ін. Київ : КНЕУ, 2000. 364 с.
298. Руснак П. П., Жебка В. В., Рудий М. М., Чалий А. А. Економіка сільського господарства : підручник. Київ : Урожай, 1998. 319 с.

299. Саблук П. Основні положення пової економічної парадигми національної продовольчої безпеки України в ХХІ ст. *Економіка України*. 2002. № 5. С. 54–60.

300. Саблук П. Т. З виступу на VI міжнародному науковому конгресі «Державне управління та місцеве самоврядування». Харків : ХРІДУ НАДУ, 2008. 65 с.

301. Саблук П. Т. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери : наук. доп. / за заг. ред. П. Т. Саблука. Київ : ННЦ ІАЕ, 2011. 342 с.

302. Саблук П. Т. Основи аграрного підприємництва : монографія. / П. Т. Саблук та ін. ; за ред. М. Й. Маліка. Київ : Інститут аграрної економіки, 2002. 582 с.

303. Саблук П. Т. Основні напрями розроблення стратегії розвитку агропромислового комплексу в Україні. *Економіка АПК*. 2004. № 12. С. 3–15.

304. Саблук П. Т. Стан економіки і реформ в агропромисловому комплексі України та завдання вчених економістів-аграрників : доповідь. *Економіка АПК*. 1999. № 1. С. 37.

305. Саблук П. Т., Білорус О. Г., Власов В. І. Глобалізація і продовольство : монографія. Київ : ННЦ ІАЕ, 2008. 632 с.

306. Саблук П. Т., Кропивко М. Ф. Кластеризація як механізм підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості аграрної економіки. *Економіка АПК*. 2010. № 1. С. 3–12.

307. Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я. Стратегічні напрями розвитку агропромислового комплексу України. Київ : Інститут аграрної економіка УААН, 2002. 60 с.

308. Санду І. С. Организационно-экономические основы инновационных процессов в сельском хозяйстве. Москва : ВПНИЭСХ, 1998. 198 с.

309. Саранчук Г. М. Інноваційний розвиток сільського господарства як основа підвищення його конкурентоспроможності. *Інноваційна економіка*. 2010. № 1. С. 26–32.

310. Свеженцев О. О. Методичні підходи до кількісної оцінки інвестиційного ризику. Вісник *Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут»*. 2012. № 6. С. 89–94.

311. Світове виробництво і споживання м'яса зросло. 2011. URL: <http://asu.pigua.info/index.php?action=pignews&id=2943>. ()

312. Синтетическая философия Герберта Спенсера / пер. с англ. П. В. Мокиевского. Киев : Ника–Центр: Вист–С. 1997. 510.

313. Ситник В. П. Трансформація АПК України в ринкові умови : монографія. Київ : Інститут аграрної економіки УААН, 2012. 518 с.

314. Сільське господарство України за 2011 рік : стат. збірник / за ред. Ю. М. Остапчука ; відп. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Державний комітет статистики України, 2012. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 21.12.2017).

315. Сільське господарство України за 2012 рік : стат. збірник / за ред. Ю. М. Остапчука ; відп. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Державний комітет статистики України, 2013. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 21.12.2017).

316. Сільське господарство України за 2013 р. : стат. збірник / відп. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Державна служба статистики України, 2014. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 21.12.2017).

317. Сільське господарство України за 2014 рік : стат. збірник / відп. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Державна служба статистики України, 2015. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 21.12.2017).

318. Сільське господарство України за 2015 рік : стат. збірник / відп. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Державна служба статистики України, 2016. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 21.12.2017).

319. Сільське господарство України за 2016 рік : стат. збірник / відп. за вип. О. М. Прокопенко. Київ : Державна служба статистики України, 2017. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 21.08.2018).

320. Скопина И. В., Скопин О. В., Грабар А. А. Основные подходы к исследованию и оценке эффективности развития социальной инфраструктуры региона. *Региональная экономика: теория и практика*. 2010. № 21(156). С. 9–12.

321. Скорнякова Т. В. Экспортний потенціал обробної промисловості України: управління процесом формування : монографія. Київ : Науковий світ, 2006, 478 с.

322. Скрипник А., Зінчук Т. Экспортний потенціал та ризики аграрного сектору України. *Економіст*. 2012. № 11. С. 16–20.

323. Соколенко С. І. Інформаційні кластери як механізм підвищення конкурентоспроможності регіону. *Блог Станіслава Соколенко. Внедря кластерную модель в украинских регионах*. URL: <http://ucluster.org/sokolenco/2008/07/innovacijny-klastery-mexanizm-pidvyshheniya-konkurentospromozhnosti-regionu/>

324. Соколенко С. І. Кластери в глобальній економіці : монографія. Київ : Логос, 2004. 848 с.

325. Солов'яненко Н. Використання земельних ресурсів України на сучасному етапі розвитку продуктивних сил. *Землепорядний вісник*. 2012. № 7. С. 41–44.

326. Спільник І. Економічний аналіз і виклики глобалізації. *Економічний аналіз*. 2008. № 3. С. 14–17.

327. Статистичний щорічник України за 2010 р. : стат. збірник / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. О. Е. Остапчук. Київ : Державний комітет статистики України, 2011. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.12.2017).

328. Статистичний щорічник України за 2011 р. : стат. збірник / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. О. Е. Остапчук. Київ : Державна служба статистики України, 2012. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.12.2017).

329. Статистичний щорічник України за 2012 р. / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. О. Е. Остапчук. Київ : Державна служба статистики України, 2013. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.12.2017).

330. Статистичний щорічник України за 2013 р. / за ред. О. Г. Осауленка ; відп. за вип. О. А. Вишневська. Київ : Державна служба статистики України, 2014. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.12.2017).

331. Статистичний щорічник України за 2014 р. : стат. збірник / за ред. І. М. Жук ; відп. за вип. О. А. Вишневська. Київ : Державна служба статистики України, 2015. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.12.2017).

332. Статистичний щорічник України на 2015 р. : стат. збірник / за ред. І. М. Жук ; відп. за вип. О. А. Вишневська. Київ : Державна служба статистики України, 2016. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.12.2017).

333. Статистичний щорічник України на 2016 р. : стат. збірник / за ред. І. М. Жук ; відп. за вип. О. А. Вишневська. Київ : Державна служба статистики України, 2017. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 30.08.2018).

334. Стеблякова Л. П. Кластерная модель развития экономики. *Труды университета (Карагандинский государственный университет)*. 2005. № 2(19). С. 34–38.

335. Стеченко Д. М. Кластеризація підприємств в умовах формування конкурентного середовища. *Теоретичні та прикладні питання економіки* : зб. наук. праць. 2003. № 2. С.135–141.

336. Стігліц Дж. Глобалізація та її тягар / пер. з англ. А. Іщенко. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2003. 252 с.

337. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року : наук. видан. / за ред.: Ю. О. Лупенка, В. Я. Месель-Веселяка. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2012. 182 с.

338. Стратегія економічного і соціального розвитку України (2004-2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції» : оф. вид. / А. С. Гальчинський та ін. Київ : ЮЦ Держкомстату України, 2004. 416 с.

339. Стратегія розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.11.2013 р. № 806-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-%D1%80>

340. Стратегія розвитку м'ясного скотарства в Україні у контексті національної продовольчої безпеки / Укр. акад. аграр. наук, Ін-т розведення і генетики тварин ; за ред.: М. В. Зубця, І. В. Гусєва. Київ : Аграрна наука, 2005. 174 с.
341. Таишева Г. Р. Продовольственная стратегия в региональной социально-экономической системе : автореф. дисс. ... д-ра экон. наук : 08.00.05. Казань, 2010. 45 с.
342. Тамов А. А. Приоритеты регионального АПК. Москва : ТЕИС, 2002. 121 с.
343. Таран-Лала О. М. Функціонування соціально-економічних систем: теорія та практика : монографія. Полтава : ПУЕТ, 2017. 332 с.
344. Теличук П. П., Паламарчук В. О. Нариси з економічної теорії. Київ : ІСДО, 1994. 172 с.
345. Технологія виробництва продукції тваринництва : підручник / В. Д. Столюк та ін. ; за заг. ред. О. Т. Бусенка. Київ : Вища освіта, 2005. 496 с.
346. Тищенко О. М. Кластери як вектор розвитку економіки: організація, сутність і концепції. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2010. № 21. С. 74–80.
347. Томпсон. А. А., Стрикленд А. Дж. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии. Москва : Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998. 576 с.
348. Тринько Р. І. Продовольча безпека: аналітична діагностика : монографія. Львів, 2010. 168 с.
349. Туган-Барановский М. И. Промышленные кризисы в современной Англии, их причины и влияние на народную жизнь. Санкт-Петербург, Тип. И. Н. Скороходова, 1894. 512 с.
350. Узун В. Я. Российская политика поддержки сельского хозяйства и необходимость ее корректировки после вступления в ВТО. *Вопросы экономики*. 2012. № 10. С.132–149.
351. Україна: проблеми сталого розвитку: наук. доп. Київ, 1997. 106 с.

352. Україна–2015: національна стратегія розвитку. Київ, 2008. С. 33–34.
URL: <http://www.semynozhenko.net/content/files/Ukraine-2015%20big.pdf>.
353. Українська радянська енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан ; редкол.: І. К. Білодід та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1964. Т. 16. 632 с.
354. Українська радянська енциклопедія / гол. ред. М. П. Бажан ; редкол.: І. К. Білодід та ін. Київ : Голов. ред. УРЕ, 1965. Т. 17. 807 с.
355. Ульянченко А. В., Прозорова Н. В. Продовольча безпека – основа національної безпеки держави. *Інтернет газета «Конгрес-Світ»*. 2014. URL: http://congressworld.com.ua /blog_article.php?id=5
356. Управління комплексним розвитком агропромислового виробництва і сільських територій / П. Т. Саблук та ін. ; за ред.: П. Т. Саблука, М. Ф. Кропивка. Київ : ННЦ ІАЕ, 2011. 454 с.
357. Управління міжнародною конкурентоспроможністю в умовах глобалізації економічного розвитку : монографія. в 2 т. / Д. Г. Лук'яненко та ін. ; за заг. ред.: Д. Г. Лук'яненка, А. М. Поручника. Київ : КНЕУ, 2006. 295 с.
358. Уряд готує концепцію розвитку сільських територій до 2025 року. *Урядовий портал*. 2014. URL: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=246957761&cat_id=244276429
359. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность организации в условиях кризиса: экономика, маркетинг, менеджмент. Москва : Маркетинг, 2002. 892 с.
360. Фатхутдинов Р. А. Конкурентоспособность: экономика, стратегия, управление. Москва : «ИНФРА-М», 2000. 312 с.
361. Фатхутдинов Р. А. Стратегический менеджмент : учеб. пособ. Москва : ЗАО Бизнес-школа «Интел-Синтез», 1997. 304 с.
362. Федоров М. М. Земельна реформа і розвиток земельних відносин. *Економіка АПК*. 2011. № 7. С. 57.
363. Федулова І. В. Дослідження продовольчої безпеки: принципи і підходи щодо оцінки. *Стратегія економічного розвитку України*. 2014. № 34. С. 40–46.

364. Фещур Р. В., Барвінський А. Ф., Кігор В. П. Статистика: теоретичні засади і прикладні аспекти : навч. посіб. Львів : «Інтелект Захід», 2003. 576 с.
365. Фигурнова Н. П. Экономический рост и его устойчивость. *Ресурсный потенциал экономического роста*. Москва. 2002. С. 9.
366. Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність : монографія. Київ : Знання, 2007. 670 с.
367. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ : «Абріс», 2002. 742 с.
368. Форма 2-зем Держгеокадастру України. Екологічний стан земель наблизився до критичної межі: який вихід? URL:<http://ua-ekonomist.com/10002-ekologchniy-stan-zemel-nablizivsya-do-kritichnoyi-mezh-yakiy-vihd.html>] (дата звернення: 20.12.2016).
369. Формування соціального капіталу в інституційному механізмі аграрного ринку : монографія / М. Й. Малік та ін. Київ : ННЦ «ІАЕ», 2017. 86 с.
370. Фридмен М. Количественная теория денег / пер. с англ. М. К. Бункина и др. Москва : Эльф пресс, 1996. 131 с.
371. Хансэ́н Э. Экономические циклы и национальный доход : монографія. Москва. Финансовая Академия, 2008. 466 с.
372. Харрод Р. Теории экономической динамики. Москва : Экономика, 1997. 160 с.
373. Харрод Р. Теория экономической динамики / пер. с англ. В. Е. Маневича ; под ред. В. Г. Гребенникова. Москва : ЦЭМИ РАН, 2008. 210 с.
374. Харсун О. Стратегія успіху. *Газета «Агробізнес сьогодні»*. 2011. № 15-16. С. 23.
375. Хасаев Г. Р., Михеев Ю. В. Кластеры: через партнерство к будущему. URL: http://edu.tltsu.ru/sites/sites_content/site1977/html/media2.
376. Хауштейн, Г. Методы прогнозирования в социалистической экономике / под ред.: А. Н. Ефимова, А. И. Анчишкина, В. М. Савинкова ; пер. с нем. Москва : Прогресс, 1971. 400 с.

377. Хорунжий М. Й. Проблеми ціноутворення на сільськогосподарську продукцію. *Економіка АПК*. 2011. № 1. С. 57–61.
378. Хумаров О. А. Методологічні підходи до визначення конкурентоспроможності українських регіонів на міжнародних ринках / *Економічні інновації*. 2009, № 38. С. 220-229.
379. Цехмістрова Г. С. Основи наукових досліджень : навч. посіб. Київ : Видавничий Дім «Слово», 2004. 240 с.
380. Чабан В. Г. Інновації як умова підвищення конкурентоспроможності аграрного сектора. *Економіка АПК*. 2006. № 7. С. 68–72.
381. Чепінога В. Г. Основи економічної теорії : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 456 с.
382. Черняков Б. А. Законодательные и административные основы продовольственной безопасности США: опыт для России. *США. Канада: экономика, политика, культура*. 2010 р. № 8. С. 89–104.
383. Шевчук Л. Т. Розміщення продуктивних сил. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. 150 с.
384. Шершньова З. Є. Стратегічне управління : підручник. 2-е вид., перероб. і доп. Київ : КНЕУ, 2004. 699 с.
385. Шкуратов О. І., Чудовська В. А., Вдовиченко А. В. Органічне сільське господарство: еколого-економічні імперативи розвитку : монографія. Київ : ТОВ «ДІА», 2015. 248 с.
386. Шнипер Р. И. Регион: экономические методы управления : монография. Новосибирск : Наука, 1991. 320 с.
387. Шніцер М. Порівняння економічних систем. Київ : Основи, 1997. 519 с.
388. Шостак Л. Механізм ініціювання економічного зростання держав постпланової економіки. *Економіка України*. 2001. № 11. С. 50–56.

389. Шпикуляк О. Г., Грицаєнко М. І. Розвиток інноваційної діяльності в аграрній сфері: менеджмент та ефективність : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2016. 424 с.
390. Шуботович Т.А. Теоретичні основи конкурентоспроможності аграрних підприємств. *Сталий розвиток економіки*. 2011. № 1. С. 84–87.
391. Шумпетер Й. А. Теория экономического развития : монография. Москва : Прогресс, 1982. 455 с.
392. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / предисл. В. С. Автономова. Москва : ЭКСМО, 2007. 864 с.
393. Щодо особливостей та суперечностей земельної реформи в Україні. Розвиток ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні : аналіт. доп. / О. В. Собкевич та ін. ; за ред. Я. А. Жаліла. – Київ : НІСД, 2011. 29 с.
394. Эконометрика : учебник / под ред. И. И. Елисеевой. Москва : Финансы и статистика, 2002. 344 с.
395. Экономика : учебник / под ред. А. С. Булатова. 3-е изд. перераб. и доп. Москва : «Юрист», 2002. 896 с.
396. Экономика, организация и планирование АПК / В. Н. Нелеп и др. ; под ред. В. Н. Нелепа. Киев : Вища школа, 1989. 528 с.
397. Экономическая теория : учеб. / В. И. Антипина и др. Москва. : Проспект, 2007. 336 с.
398. Экономическая теория. Теория свободного рынка / К. Ховард, Г. Журавлева, Н. Эрнашвили. Москва. : Банки и биржи ; ЮНИТИ, 1997. 278 с.
399. Экономическое развитие современной России : монография / под ред. Н. В. Яремчука. Москва : Премьера, 2005. 328 с.
400. Юрченко О. Ю. Особливості розвитку АПК в умовах глобалізації. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2011. Т. 3. № 2. С. 151–153.
401. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. Москва : Экономика, 2003. 441 с.

402. A Treatise on Money / by ed. J. M. Keynes. London : Macmillan and Co., Limited, 1930. Vol. 2. 420 p.
403. Agricultural Support: How is it Measured and What Does it Mean? *OECD: Better policy for better lives*. 2010. P. 3. URL: <http://www.oecd.org/tad/agricultural-policies/44924550.pdf>.
404. Alternative Agriculture: Committee on the Role of Alternative Farming Methods. Washington : National Academy Press, 1989. 245 p.
405. Bergman E., Feser E. Industrial and Regional Clusters: Concepts and Comparative Applies. *Regional Research Institute*. 2018. URL: <http://www.rr.i.wvu.edu/WebBook/Bergman-Feser/chapter2.htm>.
406. Bezdek J. C. Pattern Recognition with Fuzzy Objective Function Algorithms. *Plenum Press, New York*. 1981. P. 110–125.
407. Bosserelle E. Le cycle Kondratiev: Mythe on realite? *Futurible*. 2001. № 267. P. 63-78.
408. Damelio R. The Basics of Benchmarking. New York : Quality Resouceres, 2007. 74 p.
409. Engel €. Das Rechnungsbuch der Hausfrau und seine Bedeutung im Wirtschaftleben der Nation. Berlin, 1881. 39 s.
410. Enright M. J. Why Clusters are the Way to Win the Game? *World Link*. 1992. № 5. P. 24–25.
411. Enright M., Staber U., Schaefer N., Sharma B. Regional Clusters and Economic Development: A Research Agenda. *Business Networks: Prospects for Regional Development*. Berlin : Walter de Gruyter, 1996. P. 190–213.
412. Environment: Density&urbanization (rural population). *The World Bank*. 2018. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS/countries?display=default>
413. European-union. Agriculture. URL: https://europa.eu/european-union/topics/agriculture_en
414. FAO defines SARD (Sustainable Agriculture and Rural Development) as a process which meets the following criteria. *Food and Agriculture Organization of the*

United Nations. URL: http://www.fao.org/wssd/sard/faodefin_en.htm (last access: 13.08.2018).

415. *Food and Agricultural Organization of United Nations*. URL: <http://www.fao.org/faostat/en/#home> (last access: 12.01.2018).

416. Fuzzy Logic Toolbox: User's Guide, Version 2. *The MathWorks*. 2016.

417. Gassel G. *Theory of Social Economy*. New York : Augustus M. Kelley Publishers, 1932. 646 p.

418. Harrod R. *Economic Dynamics*. London : Macmillian Press, 1973. 191 p.

419. Hayami Y. *Development Economics From the Poverty to Wealth of Nations*. New York : Oxford University Press, 2005. 430 p.

420. How many people work in agriculture in the European Union? *EU Agricultural Economics Briefs*. 2013. № 8. 17 p. URL: http://ec.europa.eu/agriculture/rural-area-economics/briefs/pdf/08_en.pdf

421. Hoffmann S. Clash of Globalizations. *Foreign Affairs*. 2002. P. 104–115. URL: http://www.cfr.org/publication/4763/clash_of_globalizations.html

422. Jain A., Murty M., Flynn P. Data Clustering: A Review. *ACM Computing Surveys*. 1999. Vol. 31, № 3.

423. Kleine B. Benchmarking for continuous performance improvement: tactics for success. *Total Quality Environmental Management*. 2004. Spring. P. 283–295.

424. Kuznets S. *Modern Economic Growth : Rate, Stricture and Spread*. New Haven and London : Yale University Press, 1966. 529 p.

425. Leibenstein H. Economic Backwardness and Economic Growth: Studies in the Theory of Economic Development. *American Journal of Sociology*. 1958. Vol. 64, № 1. P. 48–51.

426. Lundvall B.-A. *National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning*. London : Pinter Publisher, 1992. 342 p.

427. Mintzberg H. The Strategy Concept 1: File Ps for Strategy. *California Management Review*. 1987. Vol. 30, № 1. P. 13–24.

428. Nadvynychnyy S. Determinants of economic development of regional agrarian sector . *Globale und länderspezifische sozio-ökonomische Effekte*. 2012. S. 238–241.

429. Nadvynychnyy S. Innovative development as a driving force of economic growth in the agrarian sector of national economy. *Journal L'Association 1901 SEPIKE L' Association 1901 «SEPIKE»*. 2013. № 3. C. 177–183.

430. *Official site of Association of European Border regions (AEBR)*. URL: <https://www.eabr.eu/en/index.php>.

431. Oppenlander K. H. Wachstumstheorie und Wachstumspolitik: die Struktur­dynamik als Ansatzpunkt für eine innovationsbezogene Wachstumspolitik. München : Vahlen, 1988. 319 s.

432. Organic Farming Statistics: Organic agriculture world-wide and in Europe. *Research Institute of Organic Agriculture (FiBL)*. 2017. URL: <http://www.fibl.org/en/themes/organic-farming-statistics.html>

433. Porter M. E. Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance. New York : Free Press, 1985. 592 p.

434. Prahalad C., Hamel G. The Core Competence of the Corporation. *Harvard Business Review*. 1990. Vol. 68, № 3. P. 79–91.

435. Producer and Consumer Support Estimates. *Organisation for Economic Co-operation and Development*. 2018. URL: http://stats.oecd.org/Index.aspx?DataSetCode=MON2012TSE_EE

436. Robert C. Camp. Benchmarking: The Search for Industry, Best Practices that Lead to Superior Performance. Milwaukee : ASQC Quality Press, 1989. 299 p.

437. Roseboom J. Adopting an Agricultural Innovation System Perspective: Implication for ASARECA'S strategy. *ASARECA Strategic Planning Paper*. 2004. № 7. 14 p.

438. Rostow W. W. Politics and the Stages of Growth. Cambridge : Cambridge University Press, 1971. 310 p.

439. Sadoulet E., De Janvry A. Quantitative development policy analysis. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1995. 47 p.

440. Schumpeter J. A. History of Economic Analysis. New York : Oxford University Press, 1996. 1320 p.
441. Sklair L. Competing Conceptions of Globalization. *Journal of World-Systems Research*. 1999. Vol. 5, № 2. P. 143–162.
442. Solow R. M. A Contribution in the Theory of Economic Growth. *The Quarterly Journal of Economics*. 1956. Vol. 70, № 1. P. 65–94.
443. Spielman D. J. Innovation Systems Perspectives on Developing-Country Agriculture: A Critical Review. *ISNAR Discussion Paper*. 2005. № 2. P. 10–40.
444. Thompson A. A., Strickland A. J. Strategic Management: Concepts and Cases : 4-th ed. Plano, Texas : Business Publications, 1987. 1054 p.
445. Trade Reforms and Food Security: Conceptualizing the Linkages / Commodity Policy and Projections Service, Commodities and Trade Division. Rome : Food and Agriculture organization of the United Nations, 2003. 315 p.
446. Tugrul T., Ajit M. The cotton supply chain in Azerbaijan. The Hague, Netherlands : International Service for National Agricultural Research, 2002. 17 p.
447. USAID Agriculture Strategy Linking Producers to Markets. *U.S. Agency for International Development*. 2004. URL: http://www.usaid.gov/our_work/agriculture/ag_strategy_9_04_508.pdf
448. Van den Berg L., Braun E., Van Winden W. Growth Clusters in European Cities: An Integral Approach. *Urban Studies*. 2001. Vol. 38, № 1. P. 186–206.
449. World Agricultural Supply and Demand Estimates. *United States Department of Agriculture*. 2018. 40 p. URL: <http://www.usda.gov/oce/commodity/wasde/latest.pdf>
450. World and regional statistics: URL: <http://knoema.ru/cduhihd/world-exports-and-imports-of-agricultural-products>
451. World Development Indicators: Agricultural Output and Productivity. *The World Bank*. 2017. URL: <http://wdi.worldbank.org/table/3.3> (Last access: 10.10.2018).

ДОДАТКИ

Додаток А
Список публікацій здобувача

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні результати дисертації

1.1. Монографії

1. Надвиничний С. А. Економічний розвиток аграрної сфери регіонів України в умовах глобалізації: теорія, методологія, практика : монографія. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2018. 344 с.

2. Надвиничний С. А. Інноваційний розвиток аграрної сфери національної економіки (підрозділ 1.3). Удосконалення організаційно-економічного механізму функціонування промислових підприємств : монографія / за ред. : О. М. Ціхановської та ін. Тернопіль : Крок, 2014. С. 24–46. *(Особистий внесок – виокремлено чинники, що впливають на освоєння інновацій в аграрній сфері та визначають основні вектори її економічного розвитку).*

3. Надвиничний С. А. Сільське господарство Тернопільської області: рівень розвитку, структурна трансформація та глобальні виклики (підрозділ 5.3). Сталий розвиток аграрно-індустріального регіону: передумови, загрози і перспективи досягнення : монографія / за ред. : А. І. Крисоватого, О. М. Десятнюк. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. С. 248–274. *(Особистий внесок – виокремлено загрози та основні вектори трансформації аграрної сфери регіону).*

4. Надвиничний С. А. Методологічні підходи до стратегічного управління діяльністю підприємства (підрозділ 4.2). Еволюція та міжнародний досвід управління витратами : монографія / за ред. П. П. Микитюка. Тернопіль : Економічна думка ТНЕУ, 2017. С. 199–208. *(Особистий внесок – визначено основні підходи до розрахунку собівартості продукції).*

**1.2. Статті у наукових фахових виданнях України та у виданнях,
які включені до міжнародних наукометричних баз**

5. Надвиничний С. А. Регіональні особливості інноваційного розвитку сільського господарства Поділля. Наукові записки Тернопільського

національного педагогічного університету. Серія : Економіка. 2005. № 18. С. 279–282.

6. Надвиничний С. А. Сучасні проблеми та пріоритети розвитку сільськогосподарського виробництва України в ринкових умовах. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2005. № 10. С. 57–59.

7. Надвиничний С. А. Аналіз негативних тенденцій на ринку зерна в Україні та шляхи їх подолання. Наукові записки: зб. наук. праць каф. екон. аналізу ТДЕУ. 2006. № 15. С. 91–93.

8. Надвиничний С. А. Сучасний стан та тенденції розвитку цукрової промисловості в Україні. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія : Економіка. 2006. № 20. С. 197–200.

9. Надвиничний С. А. Шляхи стимулювання регіонального розвитку з урахуванням зарубіжного досвіду. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2006. № 11. С. 15–17.

10. Надвиничний С. А. Депресивні території: проблеми та шляхи подолання регіональних диспропорцій. Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія : Географія. 2006. № 2. С. 77–81.

11. Надвиничний С. А., Файфура В. В. Особливості конкуренції в сільськогосподарському виробництві. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2007. № 12. С. 31–38. (*Особистий внесок – здійснено аналіз конкурентного середовища, виокремлено особливості конкуренції в сільському господарстві та проблеми із виходом на ринок продовольства*).

12. Надвиничний С. А. Принципи та чинники підвищення рівня продовольчої безпеки в контексті аграрної політики України. Економіка Крима. 2008. № 24. С. 43–45.

13. Надвиничний С. А. Зарубіжний досвід державної підтримки сільського господарства. Агросвіт. 2011. № 2. С. 6–12.

14. Надвиничний С. А., Файфура В. В. Еколого-економічні проблеми водокористування міста Тернополя. Регіональні аспекти розвитку і розміщення

продуктивних сил України. 2011. № 16. С. 34–38. (*Особистий внесок – розкрито економічні проблеми водокористування*).

15. Надвиничний С. А. Напрями економічного розвитку аграрної сфери України в умовах глобалізації. Вісник Тернопільського національного економічного університету. 2011. № 5-1. С. 195–207.

16. Надвиничний С. А. Аналіз системи чинників економічного розвитку аграрної сфери економіки регіону. Інноваційна економіка. 2012. № 3(29). С. 220–225.

17. Надвиничний С. А. Регіональні особливості розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2013. № 18. С. 45–53.

18. Надвиничний С. А. Вплив глобальних викликів на розвиток аграрної сфери України. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2014. № 19. С. 69–75.

19. Надвиничний С. А. Компонентна структура стратегії економічного розвитку аграрної сфери регіону в умовах глобалізації. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2014. № 9-1, ч. 1. С. 61–64. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.**

20. Надвиничний С. А. Галузева специфіка функціонування та розвитку аграрної сфери регіону. Облік і фінанси. 2015. № 1(67). С. 159–166. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus, EBSCOhost, RePEc, ProQuest, ПИНЦ, Ulrich's Periodicals Directory, Research Bible, Google Scholar, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.**

21. Надвиничний С. А. Глобалізація як рушійна сила економічного розвитку аграрної сфери України. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2015. № 20. С. 54–60. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Google Scholar, Наукова періодика України (Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського).**

22. Надвиничний С. А., Файфура В. В. Екосистемні послуги та платежі у формуванні й оптимізації довкілля. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. 2016. № 21. С. 28-33. *(Особистий внесок – розкрито вплив екосистем на розвиток аграрної сфери)*. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Google Scholar, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.**

23. Надвиничний С. А. Методологія дослідження економічної ефективності виробництва сільськогосподарської продукції. Економічний аналіз : зб. наук. праць. 2016. № 25-2. С. 115–121. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus, WorldCat, Windows Live Academic, ResearchBible, Open Academic Journals Index.**

24. Надвиничний С. А., Файфура В. В. Продовольча безпека як головний стратегічний пріоритет економічного розвитку аграрної сфери економіки України. Регіональні аспекти розвитку і розміщення продуктивних сил України. Економічна думка. 2017. № 22. С. 38–42. *(Особистий внесок – сформульовано основні принципи підвищення рівня продовольчої безпеки та напрями формування експортного потенціалу аграрної сфери регіону)*. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Google Scholar, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.**

25. Надвиничний С. А. Формування кластерів в аграрній сфері національної економіки в умовах глобалізації. Економічний аналіз : зб. наук. праць. 2018. № 28-2. С. 30–35. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus, WorldCat, Windows Live Academic, ResearchBible, Open Academic Journals Index.**

26. Надвиничний С. А., Єрмаков О. Ю. До методології кластеризації розвитку аграрної сфери регіонів України. Інвестиції: практика та досвід. 2018. № 18. С. 14–21. *(Особистий внесок – сформульовано основні методологічні засади кластерного моделювання розвитку аграрної сфери аграрної сфери регіону)*. **Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз**

даних: Index Copernicus, SIS, Google Scholar, Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського.

27. Надвиничний С. А. Сучасні умови формування та реалізації експортного потенціалу аграрної сфери регіонів України. Економічний аналіз. 2018. № 28-3. С. 56-61. *Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus, WorldCat, Windows Live Academic, ResearchBible, Open Academic Journals Index.*

28. Надвиничний С. А. Економічний розвиток аграрної сфери України на інноваційній основі. Економічний аналіз. 2018. № 28-4. С. 32-36. *Включено до міжнародних наукометричних каталогів та баз даних: Index Copernicus, WorldCat, Windows Live Academic, ResearchBible, Open Academic Journals Index.*

1.3. Статті у зарубіжних періодичних виданнях

29. Nadvynychnyy S. Determinants of economic development of regional agrarian sector. Globale und länderspezifische sozio-ökonomische Effekte. 2012. S. 238–241.

30. Nadvynychnyy S. Innovative development as a driving force of economic growth in the agrarian sector of national economy. Journal L'Association 1901 SEPIKE L' Association 1901 «SEPIKE». 2013. № 3. S. 177–183.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

31. Надвиничний С. А. Шляхи забезпечення регіональної продовольчої безпеки. Наукові дослідження – теорія та експеримент «2005»: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 16–20 трав. 2005 р.). Полтава, 2005. С. 62–65.

32. Надвиничний С. А. Вплив сільськогосподарської кооперації та інтеграції на формування спеціалізації аграрних формувань в сучасних умовах. Організаційно-економічні інструменти розвитку інтеграційних процесів в агропромисловому виробництві: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 18–19 трав. 2006 р.). Тернопіль, 2006. С. 134–139.

33. Надвиничний С. А. Передумови формування агроекологічного іміджу України. Формування єдиного наукового простору Європи та завдання

економічної науки : матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 24–26 жовт. 2007 р.). Тернопіль, 2007. С. 389–391.

34. Надвиничний С. А. Пріоритетні напрями інноваційного розвитку агропромислового комплексу України в сучасних умовах. Формування конкурентоспроможності підприємств АПК в умовах глобалізації : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Полтава, 14 листоп. 2007 р.). Полтава, 2007. С. 180–181.

35. Надвиничний С. А. Вплив сільського господарства на економічне зростання національної економіки з урахуванням державної підтримки. Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід : матеріали I Міжнар. конф. (м. Тернопіль, 22–23 листоп. 2008 р.). Тернопіль, 2008. С. 73–74.

36. Надвиничний С. А. Шляхи удосконалення державного регулювання АПК у сучасних умовах. Невідкладні заходи із завершення реформування АПК і зростання його ефективності шляхом трансферу інновацій : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 22 трав. 2008 р.). Тернопіль, 2008. С. 149–151.

37. Надвиничний С. А. Основні напрями інноваційної перебудови аграрного сектору економіки України. Макроекономічне регулювання інвестиційних процесів та впровадження стратегії інновативно-інноваційного розвитку в Україні : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 23–24 жовт. 2008 р.). Київ, 2008. С. 250–251.

38. Надвиничний С. А. Управління інноваційними процесами в аграрному секторі економіки України. Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід : матеріали II Міжнар. конф. молодих вчен. і студ. (м. Тернопіль, 26–27 берез. 2009 р.). Тернопіль, 2009. С. 442–444.

39. Надвиничний С. А. Чинники формування та функціонування трудового потенціалу в аграрному секторі. Соціально-економічні та демографічні проблеми збереження і розвитку трудового потенціалу регіонів : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Тернопіль, 1–2 жовт. 2009 р.). Тернопіль, 2009. С. 245–248.

40. Надвичиний С. А. Вплив глобалізаційних процесів на аграрний сектор України. Інноваційні процеси економічного і соціально-культурного розвитку: вітчизняний та зарубіжний досвід : матеріали IV Міжнар. конф. молодих вчен. та студ. (м. Тернопіль, 7–8 квіт. 2011 р.). Тернопіль, 2011. С. 100–102.

41. Надвичиний С. А. Влияние глобализации на национальный аграрный сектор. Модернизация экономических систем: опыт и перспективы : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Махачкала, 21–23 апр. 2011 г.). Махачкала, 2011. С. 257–258.

42. Надвичиний С. А. Факторы формирования аграрного трудового потенциала региона. Конкурентный потенциал региона: оценка и эффективность использования : материалы Междунар. науч.-практ. конф. (г. Абакан, 10–12 нояб. 2011 г.). Абакан, 2011. С. 100–102.

43. Надвичиний С. А. Стратегическое управление как аналитический инструмент формирования стратегии развития аграрной сферы региона. Исследование систем менеджмента отраслевых организаций: теория и практика : материалы VIII Междунар. науч.-практ. конф. (г. Екатеринбург, 30 март. 2012 г.). Екатеринбург, 2012. С. 251–253.

44. Надвичиний С. А. Управление человеческими ресурсами как составляющее стратегии экономического развития аграрной сферы. Applied Sciences and technologies in the United States and Europe: common challenges and scientific findings : 3st International scientific conference (November 11–12. 2013). New York, 2013. P. 193–194.

45. Надвичиний С. А. Визначальні компоненти стратегії економічного розвитку аграрної сфери регіону в умовах глобалізації. Теоретико-методологічні засади ефективного розвитку аграрного виробництва : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 24–25 квіт. 2014 р.). Харків, 2014. С. 62–65.

46. Надвичиний С. А. Стратегічне планування як основа формування сучасної стратегії розвитку аграрної сфери. Організаційно-економічний механізм реалізації стратегічних напрямів розвитку агропродовольчої сфери :

матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 198-річ. ХНАУ ім. В. В. Докучаєва (м. Харків, 2 жовт. 2014 р.). Харків, 2014. С. 50–53.

47. Надвиничний С. А. Сучасні проблеми використання сільськогосподарських угідь в Україні. Розвиток національної економіки: теорія і практика : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Івано-Франківськ, 3–4 квіт. 2015 р.). Тернопіль, 2015. С. 354–356.

48. Надвиничний С. А. Стратегічні напрями формування, розвитку та реалізації експортного потенціалу аграрної сфери національної економіки в умовах глобалізації. Стратегічні пріоритети соціально-економічного розвитку в умовах інституційних перетворень глобального середовища : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28–29 верес. 2018 р.). Одеса, 2018 С. 164–167.

3. Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

49. Надвиничний С. А. Теоретико-методологічні засади дослідження економічного розвитку аграрної сфери України. Тернопіль : ВПЦ Економічна думка ТНЕУ, 2018. 50 с. (Препринт/Тернопіль).

50. Надвиничний С. А. Формування стратегії економічного розвитку аграрної сфери України. Тернопіль : ВПЦ Економічна думка ТНЕУ, 2018. 38 с. (Препринт / Тернопіль).

51. Регіональна економіка : підручник / за ред. Є. П. Качана. Київ : Знання, 2011. 670 с. (*Внесок автора – підрозділ 9.6 «Агропромисловий комплекс України»*).

Додаток Б

Індекси продукції сільського господарства за областями України*

Область	У % до попереднього року								2016 р. до		Індекс 2016 р. в % до українського показника	Місце регіону за індексом 2015 р.	Місце регіону за індексом 2016 р.
	1995 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	1990 р.	2000 р.			
АР Крим	101,0	113,5	105,6	96,1	101,2	...	...	...	X	X	X	X	X
Вінницька	92,3	112,6	102,7	100,0	123,3	111,0	91,8	117,0	102,8	103,9	110,1	17	2
Волинська	101,2	106,0	103,0	101,9	102,6	106,3	95,4	101,9	80,9	96,1	95,9	14	19
Дніпропетровська	96,3	114,8	107,1	101,3	131,1	94,1	106,3	100,3	103,5	87,4	94,4	3	21
Донецька	106,6	120,3	102,4	102,0	105,8	93,0	64,9	108,3	49,8	90,0	101,9	24	8
Житомирська	96,5	105,8	97,9	100,1	105,8	105,1	91,2	116,7	72,7	110,3	109,8	18	3
Закарпатська	104,5	108,3	99,2	97,1	102,5	99,9	95,1	96,8	97,9	89,4	91,1	15	24
Запорізька	99,9	101,0	105,9	102,1	134,4	96,6	109,3	98,7	78,0	97,7	92,9	1	23
Івано-Франківська	102,5	110,1	99,6	100,8	102,0	106,3	95,5	101,7	103,8	92,4	95,7	12	20
Київська	93,7	112,9	107,1	99,4	101,3	105,8	89,2	109,8	100,0	97,3	103,3	20	5
Кіровоградська	97,7	111,2	99,6	101,9	127,9	98,2	97,7	109,4	89,1	98,4	102,9	8	6
Луганська	100,0	92,0	120,8	91,0	103,3	79,8	77,8	119,3	41,8	129,7	112,2	23	1
Львівська	92,3	108,3	98,5	95,7	100,7	105,5	97,1	102,6	87,2	94,7	96,5	10	17
Миколаївська	102,0	91,9	88,6	101,3	135,4	93,3	102,1	108,5	84,3	118,1	102,1	5	7
Одеська	100,2	98,9	83,0	109,7	141,1	97,4	96,2	111,6	78,3	112,8	105,0	11	4
Полтавська	97,6	104,8	104,8	89,5	119,6	96,9	107,3	103,3	103,0	98,6	97,2	2	16
Рівненська	96,1	106,3	93,7	102,3	106,0	105,2	92,8	104,9	82,7	98,7	98,7	16	11
Сумська	90,3	124,3	96,3	89,9	114,4	109,7	95,4	103,5	83,9	83,3	97,4	13	15
Тернопільська	91,8	116,3	99,0	94,9	101,3	113,9	88,8	104,6	85,5	89,9	98,4	21	12
Харківська	98,4	116,5	107,9	88,6	120,0	103,1	97,2	106,6	93,9	91,5	100,3	9	10
Херсонська	91,3	100,2	100,4	102,9	117,7	105,1	105,0	103,7	104,7	103,5	97,6	4	14
Хмельницька	93,1	114,4	87,6	99,6	103,2	115,4	87,3	108,2	90,9	94,6	101,8	22	9
Черкаська	93,2	122,6	106,6	104,3	106,5	98,4	99,4	102,5	129,7	83,6	96,4	6	18
Чернівецька	96,2	111,6	101,5	103,0	103,5	104,2	91,1	100,0	89,2	89,6	94,1	19	22
Чернігівська	89,4	115,2	90,1	86,6	102,8	107,5	98,1	104,5	77,7	90,7	98,3	7	13
Україна	96,4	109,8	100,1	98,5	113,3	102,2	95,2	106,3	88,2	96,8	X	X	X

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333].

Додаток В

Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства в усіх категоріях господарств у середньому на 1 особу за областями України (у постійних цінах 2010 р.), грн.*

Область	Роки									% до 2015 року	% до 1990 року	Місце регіону за продукцією на 1 особу у 2015 р.	Місце регіону за продукцією на 1 особу у 2016 р.
	1990	1995	2000	2005	2010	2013	2014	2015	2016				
АР Крим	4490	2300	2016	2236	3662	3353	X	X	X	X	X	X	X
Вінницька	9234	6352	5297	6143	7656	11014	12292	11343	13355	117,7	144,6	3	1
Волинська	7459	4416	4096	4805	5086	6097	6472	6170	6295	102,0	84,4	12	12
Дніпропетровська	3746	2611	2212	3120	3690	4584	4336	4636	4682	101,0	125,0	17	18
Донецька	2608	1750	1607	2149	2152	2635	2474	1621	1766	108,9	67,7	24	24
Житомирська	7281	5147	4061	4551	4948	6643	7018	6442	7562	117,4	103,9	11	11
Закарпатська	3316	2597	2592	2999	3080	3435	3424	3252	3149	96,8	95,0	21	22
Запорізька	6151	3695	3132	4072	4231	5349	5197	5714	5684	99,5	92,4	13	15
Івано-Франківська	3821	3045	2829	3056	3309	4062	4316	4121	4196	101,8	109,8	19	19
Київська	3091	2229	1711	2284	2547	3272	3444	3058	3343	109,3	108,2	22	21
Кіровоградська	9932	6372	5189	7814	8388	11561	11442	11261	12416	110,3	125,0	4	2
Луганська	3367	1995	1527	2448	2152	2892	2327	1824	2189	120,0	65,0	23	23
Львівська	3752	2506	2617	2761	2894	3470	3664	3559	3652	102,6	97,3	20	20
Миколаївська	7931	4598	3393	4952	6290	8023	7516	7708	8416	109,2	106,1	9	9
Одеська	5158	3073	3166	3737	3925	4740	4615	4446	4975	111,9	96,5	18	16
Полтавська	9210	6149	4233	6592	7364	10952	10677	11538	12012	104,1	130,4	2	4
Рівненська	6592	4323	3718	4127	4689	5669	5953	5518	5784	104,8	87,7	14	13
Сумська	8202	5259	4497	4847	4929	8271	9150	8806	9192	104,4	112,1	8	8
Тернопільська	8124	5390	4572	4721	5362	7488	8557	7629	8023	105,2	98,8	10	10
Харківська	4892	3287	2958	3948	3239	5343	5523	5387	5774	107,2	118,0	15	14
Херсонська	8253	4549	4634	5683	7465	9123	9639	10174	10606	104,2	128,5	5	5
Хмельницька	8386	5929	5079	5067	6296	8793	10192	8937	9729	108,9	116,0	7	7
Черкаська	7364	4983	4574	6120	9547	11821	11713	11722	12112	103,3	164,5	1	3
Чернівецька	5121	3643	3273	3745	4312	4973	5174	4712	4715	100,1	92,1	16	17
Чернігівська	9067	6280	4922	5913	5897	8777	9531	9450	9981	105,6	110,1	6	6
Україна	5449	3570	3071	3813	4308	5705	5847	5589	5967	106,8	109,5	X	X

2014-2016 р. р. – без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291 319, 333].

Додаток Г

**Динаміка виробництва валової продукції сільського господарства
в усіх категоріях господарств на 1 га посівної площі за областями України
(у постійних цінах 2010 р.), грн***

Область	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	у % до 2015 р.	Місце регіону за показником 2016 р.
АР Крим	5292,8	6805,4	8499,3	х	х	х	х	х	х
Вінницька	6068,4	7561,4	8166,8	9679,0	10766,0	9846,0	11480,0	116,6	1
Волинська	7593,2	9596,2	11032,0	7505,0	7989,0	7610,0	7730,0	101,6	12
Дніпропетровська	4821,0	6130,1	6561,3	6807,0	6400,0	6803,0	6818,0	100,2	16
Донецька	5707,9	6975,2	6831,2	6257,0	5820,0	3790,0	4100,0	108,2	23
Житомирська	5754,4	7535,3	8800,0	6377,0	6714,0	6118,0	7135,0	116,6	13
Закарпатська	17784,8	19680,5	20636,0	10362,0	10327,0	9820,0	9251,0	94,2	6
Запорізька	4104,5	5080,8	4776,6	4434,0	4291,0	4688,0	4634,0	98,8	22
Івано- Франківська	10694,7	13245,8	14318,8	11066,0	11777,0	11257,0	11429,0	101,5	2
Київська	6275,9	8785,1	10342,7	9669,0	10242,0	9132,0	10029,0	109,8	4
Кіровоградська	4308,4	5528,9	5269,6	6363,0	6250,0	6100,0	6670,0	109,3	17
Луганська	4065,7	6247,9	5163,3	3784,0	3022,0	2345,0	2793,0	119,1	24
Львівська	9888,8	12271,4	13624,4	8426,0	8992,0	8734,0	8968,0	102,7	8
Миколаївська	3440,4	4276,8	4896,5	5155,0	4854,0	4949,0	5361,0	108,3	20
Одеська	4644,5	5171,2	5291,1	5080,0	4952,0	4766,0	5316,0	111,5	21
Полтавська	4514,9	6540,4	6489,2	8452,0	8249,0	8888,0	9205,0	103,6	7
Рівненська	7175,3	9375,5	10633,5	7809,0	8521,0	7930,0	8326,0	105,0	11
Сумська	5630,8	6592,6	5809,9	6352,0	6986,0	6656,0	6872,0	103,2	15
Тернопільська	6641,2	7579,6	7665,3	8345,0	9474,0	8390,0	8764,0	104,5	9
Харківська	5372,3	7377,3	5654,9	6598,0	6826,0	6641,0	7045,0	106,1	14
Херсонська	4346,1	4950,2	5866,2	5278,0	5577,0	5850,0	6051,0	103,4	18
Хмельницька	6475,2	7309,8	8359,6	7718,0	8919,0	7758,0	8379,0	108,0	10
Черкаська	5302,6	6956,3	10273,8	11284,0	11140,0	11030,0	11267,0	102,1	3
Чернівецька	9694,9	11953,7	13399,0	9896,0	10357,0	9513,0	9553,0	100,4	5
Чернігівська	5666,6	6704,9	6395,4	5383,0	5759,0	5625,0	5844,0	103,9	19
Україна	5557,8	6896,2	7230,9	6914,0	7083,0	6742,0	7157,0	106,2	

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319].

Додаток Д

**Валовий регіональний продукт у розрахунку на одну особу
за областями України (у фактичних цінах), грн***

Область	Валовий регіональний продукт в розрахунку на одну особу							Відхилення валового регіонального продукту в розрахунку на одну особу від середнього по Україні					
	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	% до 2015 р.	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.
АР Крим	1937	6460	16507	X	X	X	X	-851	-2912	-7093	X	X	X
Вінницька	2104	5966	14332	27249	37270	46615	125,1	-684	-3406	-9268	-9655	-9143	-9284
Волинська	2077	6285	13916	23218	30387	34310	112,9	-711	-3087	-9684	-13686	-16026	-21589
Дніпропетровська	3562	11909	34709	53749	65897	75396	114,4	774	2537	11109	16845	19484	19497
Донецька	3509	12490	28986	27771	26864	32318	120,3	721	3118	5386	-9133	-19549	-23581
Житомирська	1987	5554	14616	23678	30698	38520	125,5	-801	-3818	-8984	-13226	-15715	-17379
Закарпатська	1677	5373	12278	19170	22989	25727	111,9	-1111	-3999	-11322	-17734	-23424	-30172
Запорізька	3795	10683	23657	37251	50609	59729	118,0	1007	1311	57	347	4196	3830
Івано-Франківська	2142	6916	14814	27232	33170	37220	112,2	-646	-2456	-8786	-9672	-13243	-18679
Київська	3255	8673	26140	46058	60109	74216	123,5	467	-699	2540	9154	13696	18317
Кіровоградська	1860	6394	15533	29223	39356	47469	120,6	-928	-2978	-8067	-7681	-7057	-8430
Луганська	2439	8131	19788	14079	10778	14251	132,2	-349	-1241	-3812	-22825	-35635	-41648
Львівська	2159	6657	16353	28731	37338	45319	121,4	-629	-2715	-7247	-8173	-9075	-10580
Миколаївська	2563	7801	20276	30357	41501	50091	120,7	-225	-1571	-3324	-6547	-4912	-5808
Одеська	2828	8619	22544	31268	41682	50159	120,3	40	-753	-1056	-5636	-4731	-5740
Полтавська	3423	11574	29652	48040	66390	81145	122,2	635	2202	6052	11136	19977	25246
Рівненська	2118	6269	13785	24762	30350	33958	111,9	-670	-3103	-9815	-12142	-16063	-21941
Сумська	2631	6497	15711	26943	37170	41741	112,3	-157	-2875	-7889	-9961	-9243	-14158
Тернопільська	1605	4603	11713	20228	24963	29247	117,2	-1183	-4769	-11887	-16676	-21450	-26652
Харківська	2799	9025	23639	35328	45816	57150	124,7	11	-347	39	-1576	-597	1251
Херсонська	1925	5713	14346	21725	30246	36585	121,0	-863	-3659	-9254	-15179	-16167	-19314
Хмельницька	2028	5764	13602	24662	31660	37881	119,6	-760	-3608	-9998	-12242	-14753	-18018
Черкаська	2203	6681	17325	30628	40759	48025	117,8	-585	-2691	-6275	-6276	-5654	-7874
Чернівецька	1411	4654	10939	16552	20338	23365	114,9	-1377	-4718	-12661	-20352	-26075	-32534
Чернігівська	2407	6474	15406	26530	35196	41726	118,6	-381	-2898	-8194	-10374	-11217	-14173
м. Київ	5965	28780	70424	124163	155904	191736	123,0	3177	19408	46824	87259	109491	135837
м. Севастополь	1682	7452	20455	X	X	X	X	-1106	-1920	-3145	X	X	X
По Україні	2788	9372	23600	36904	46413	55899	120,4	0	0	0	0	0	0

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333].

Додаток Е

Врожайність основних сільськогосподарських культур по роках за агрокліматичними зонами України*

Область	Зернові								Цукрові буряки								Картопля							
	1990 р.	2010 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	% до 2015 р.	% до 1990 р.	1990 р.	2010 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	% до 2015 р.	% до 1990 р.	1990 р.	2010 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	% до 2015 р.	% до 1990 р.
Степ																								
АР Крим	36,3	21,2	16,1	...	...	...	...	...	0,0	0,0	0,0	...	...	...	...	...	113,5	136,2	168,8	...	...	...	...	...
Дніпропетровська	39,1	25,3	31,9	28,7	32,6	31,9	97,9	81,6	284,0	212,7	494,3	401,0	426,5	470,2	110,2	165,6	76,8	88,5	105,8	126,7	104,7	113,0	107,9	147,1
Донецька	37,8	24,8	28,7	34,1	28,5	33,0	115,8	87,3	0,0	170,8	215,3	255,0	201,0	222,3	110,6	0,0	78,0	77,6	127,7	131,0	111,3	114,5	102,9	146,8
Запорізька	38,3	22,7	23,7	27,4	29,0	29,7	102,4	77,5	128,3	197,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	77,9	90,9	101,7	117,8	111,3	120,2	108,0	154,3
Кіровоградська	39,1	28,9	44,2	43,6	41,0	46,1	112,4	117,9	200,0	286,2	339,3	353,0	356,6	385,1	108,0	192,6	81,7	98,8	109,1	135,0	130,7	148,0	113,2	181,2
Луганська	30,9	19,6	24,0	33,1	25,0	33,6	134,4	108,7	0,0	32,2	304,3	242,0	0,0	0,0	0,0	0,0	73,0	87,3	125,1	127,7	127,6	147,0	115,2	201,4
Миколаївська	35,4	25,1	29,4	30,4	30,5	32,7	107,2	92,4	266,9	391,2	517,7	491,0	572,4	591,2	103,3	221,5	100,2	87,1	109,9	114,9	103,8	141,5	136,3	141,2
Одеська	29,8	25,5	31,2	31,3	29,2	36,8	126,0	123,5	195,7	193,2	236,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	77,5	151,8	133,9	139,7	133,1	148,6	111,6	191,7
Херсонська	35,0	22,1	22,2	28,3	33,6	34,1	101,5	97,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	116,8	103,5	100,1	112,4	121,4	117,9	97,1	100,9
Лісостеп																								
Вінницька	37,0	36,9	55,7	60,7	46,0	64,2	139,6	173,5	283,9	327,3	400,4	500,0	398,0	482,4	121,2	169,9	101,7	155,3	163,7	189,0	170,8	171,0	100,1	168,1
Київська	35,6	33,0	55,7	60,0	51,4	58,7	114,2	164,9	284,8	267,6	453,7	598,0	560,9	564,2	100,6	198,1	120,7	159,2	157,8	188,5	152,8	179,5	117,5	148,7
Полтавська	41,2	30,8	55,9	50,8	57,4	61,8	107,7	150,0	294,6	249,2	493,2	439,0	487,5	544,5	111,7	184,8	106,2	128,5	169,1	209,5	205,5	196,6	95,7	185,1
Сумська	31,1	22,1	54,0	62,2	56,0	59,1	105,5	190,0	248,8	231,9	298,0	437,0	423,9	433,0	102,1	174,0	111,9	154,2	174,5	221,5	186,0	185,0	99,5	165,3
Тернопільська	32,5	27,7	46,7	55,4	49,7	52,6	105,8	161,8	308,8	255,9	299,4	465,0	440,5	440,1	99,9	142,5	159,5	144,8	191,0	202,0	160,2	168,4	105,1	105,6
Харківська	37,9	18,7	40,3	44,9	39,6	43,9	110,9	115,8	252,8	151,3	360,8	427,0	348,6	501,8	143,9	198,5	92,8	63,4	142,2	176,1	166,4	175,2	105,3	188,8
Хмельницька	32,4	31,5	50,0	60,9	53,0	57,7	108,9	178,1	274,8	337,1	430,1	532,0	438,8	450,2	102,6	163,8	131,7	160,9	192,4	223,0	163,6	200,7	122,7	152,4
Черкаська	38,8	39,1	62,1	58,2	58,1	62,1	106,9	160,1	291,7	275,8	421,5	499,0	450,6	425,9	94,5	146,0	114,9	125,2	140,4	160,7	156,2	164,2	105,1	142,9
Чернівецька	44,3	37,9	46,0	52,9	44,9	41,4	92,2	93,5	325,5	248,1	310,8	389,0	298,3	0,0	0,0	0,0	166,3	148,8	176,7	180,3	173,0	175,7	101,6	105,7
Полісся																								
Волинська	32,2	24,1	34,1	38,3	39,4	37,7	95,7	117,1	314,7	294,2	330,8	415,0	370,9	429,0	115,7	136,3	158,0	149,6	161,2	163,6	161,0	157,3	97,7	99,6
Житомирська	26,8	29,4	51,2	52,4	41,8	53,5	128,0	199,6	259,7	232,7	429,3	508,0	496,1	518,4	104,5	199,6	110,1	196,8	217,1	217,6	200,6	189,3	94,4	171,9
Закарпатська	47,7	32,8	37,1	38,7	37,5	44,8	119,5	93,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	149,3	141,0	170,0	174,0	160,2	157,8	98,5	105,7
Івано-Франківська	34,6	29,2	43,0	48,4	45,1	51,0	113,1	147,4	329,1	218,2	303,0	521,0	515,7	617,9	119,8	187,8	148,7	126,6	148,3	153,4	158,5	164,1	103,5	110,4
Львівська	33,3	25,8	39,5	47,0	45,5	47,0	103,3	141,1	339,3	379,7	400,3	495,0	469,6	513,6	109,4	151,4	162,8	133,1	166,4	179,5	171,7	172,2	100,3	105,8
Рівненська	30,6	26,6	41,4	47,8	45,0	48,2	107,1	157,5	320,5	329,1	434,9	420,0	429,1	456,5	106,4	142,4	132,7	155,1	188,1	186,6	178,4	178,7	100,2	134,7
Чернігівська	26,3	25,1	46,7	56,5	51,8	57,2	110,4	217,5	258,0	316,3	375,9	368,0	463,1	422,5	91,2	163,8	103,2	141,1	188,6	192,6	189,1	151,4	80,1	146,7
Україна	35,1	26,9	39,9	43,7	41,1	46,1	112,2	131,3	275,7	279,5	398,9	477,0	435,8	481,5	110,5	174,6	116,8	132,5	159,7	176,4	161,4	165,8	102,7	142,0

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

Додаток Ж

Динаміка посівних площ за областями України*

Область	Посівна площа, тис. га						% 2016 до 2015 року	% 2016 до 2000 року	Посівна площа на 1 жителя, га						% 2016 до 2015 року	% 2016 до 2000 року
	2000 р.	2010 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	2000 р.	2010 р.	2013 р.	2014 р.	2015р.	2016р.	до 2015 року	до 2000 року		
АР Крим	933	866	756,2	...	...	...	...	...	0,37	0,37	0,32	...	...	...	...	
Вінницька	1572	1543	1622,0	1617,6	1639,1	1642,2	100,2	104,5	0,87	0,94	1,00	1,00	1,02	1,03	100,9	118,2
Волинська	575	478	527,6	532,8	537,6	552,3	102,7	96,1	0,55	0,46	0,51	0,51	0,52	0,53	102,9	97,3
Дніпропетровська	1669	1882	1940,2	1948,1	1934,1	1920,2	99,3	115,1	0,45	0,57	0,59	0,59	0,59	0,59	100,7	131,0
Донецька	1386	1402	1431,8	1330,8	978,8	989,6	101,1	71,4	0,28	0,32	0,33	0,31	0,23	0,23	101,6	82,3
Житомирська	998	721	818,2	833,3	852,1	881,6	103,5	88,3	0,70	0,57	0,65	0,66	0,68	0,71	104,0	101,2
Закарпатська	184	186	192,7	190,4	187,3	190,2	101,5	103,4	0,14	0,15	0,15	0,15	0,15	0,15	100,7	105,3
Запорізька	1495	1600	1625,7	1625,2	1623,9	1630,2	100,4	109,0	0,75	0,89	0,92	0,92	0,93	0,94	101,2	124,4
Івано-Франківська	377	319	363,6	376,1	365,0	371,4	101,8	98,5	0,26	0,23	0,26	0,27	0,26	0,27	103,5	103,8
Київська	1218	1111	1160,0	1155,4	1153,0	1164,0	101,0	95,6	0,27	0,25	0,25	0,25	0,25	0,25	99,9	91,2
Кіровоградська	1392	1614	1672,7	1672,2	1680,5	1692,7	100,7	121,6	1,21	1,61	1,69	1,71	1,73	1,75	101,5	145,2
Луганська	980	959	1030,4	844,0	782,9	786,3	100,4	80,2	0,38	0,42	0,46	0,38	0,35	0,36	100,9	95,3
Львівська	705	541	621,0	638,7	638,3	662,0	103,7	93,9	0,26	0,21	0,24	0,25	0,25	0,26	104,5	100,2
Миколаївська	1269	1524	1565,1	1563,7	1563,1	1533,4	98,1	120,8	0,99	1,29	1,34	1,34	1,35	1,33	98,8	135,2
Одеська	1704	1773	1852,5	1850,0	1842,4	1846,2	100,2	108,3	0,68	0,74	0,77	0,77	0,77	0,77	100,5	113,1
Полтавська	1559	1695	1720,0	1718,0	1719,8	1719,6	100,0	110,3	0,94	1,15	1,18	1,19	1,20	1,21	100,8	128,3
Рівненська	612	508	540,7	542,7	545,6	547,8	100,4	89,5	0,52	0,44	0,47	0,47	0,47	0,47	100,2	91,2
Сумська	1060	990	1105,5	1090,0	1113,9	1122,3	100,8	105,9	0,80	0,86	0,98	0,97	1,00	1,02	101,6	126,4
Тернопільська	794	760	798,3	803,0	793,4	812,2	102,4	102,3	0,69	0,70	0,74	0,75	0,74	0,77	103,0	111,2
Харківська	1625	1582	1758,6	1727,0	1750,0	1760,4	100,6	108,3	0,55	0,58	0,64	0,63	0,64	0,65	101,2	117,9
Херсонська	1277	1388	1417,2	1429,2	1383,4	1351,4	97,7	105,8	1,05	1,28	1,32	1,34	1,30	1,28	98,3	121,6
Хмельницька	1139	1002	1138,7	1123,2	1130,3	1153,2	102,0	101,2	0,79	0,76	0,87	0,86	0,87	0,90	102,7	114,0
Черкаська	1232	1199	1203,0	1200,4	1200,6	1194,9	99,5	97,0	0,86	0,94	0,95	0,96	0,97	0,97	100,5	113,1
Чернівецька	314	291	307,0	305,1	305,3	305,7	100,1	97,4	0,34	0,32	0,34	0,34	0,34	0,34	99,0	99,6
Чернігівська	1104	1018	1160,6	1131,4	1181,4	1196,2	101,3	108,4	0,87	0,94	1,09	1,07	1,13	1,16	102,4	132,9
Україна	27173	26952	28329,3	27239,1	26901,8	27026,0	100,5	99,5	0,55	0,59	0,62	0,63	0,63	0,63	100,7	115,1

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

Додаток И

**Кількість діючих сільськогосподарських підприємств
за областями України***

Область	2010 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	% до 2015 р.	% до 2010 р.
АР Крим	2238	1930	...	...	...	...	...
Вінницька	2317	2582	2592	2687	2668	99,3	115,1
Волинська	1095	1076	1025	988	909	92,0	...
Дніпропетровська	4015	4323	4269	4221	4111	97,4	102,4
Донецька	2097	2104	2057	1858	1326	71,4	63,2
Житомирська	1296	1329	1269	1249	1103	88,3	85,1
Закарпатська	1759	1641	1621	1545	1084	70,2	61,6
Запорізька	3035	3015	2987	2989	2790	93,3	91,9
Івано-Франківська	767	782	766	770	759	98,6	99,0
Київська	2666	2722	2705	2607	2924	112,2	109,7
Кіровоградська	3206	3217	3239	3228	3229	100,0	100,7
Луганська	1986	1740	1623	1512	1062	70,2	53,5
Львівська	1490	1442	1432	1423	1209	85,0	81,1
Миколаївська	5315	4588	4469	4445	4040	90,9	76,0
Одеська	6901	6460	6144	6069	5107	84,1	74,0
Полтавська	2368	2523	2514	2572	2443	95,0	103,2
Рівненська	940	783	753	727	629	86,5	66,9
Сумська	1227	1181	1141	1161	1089	93,8	88,8
Тернопільська	1250	1256	1240	1231	1079	87,7	86,3
Харківська	1943	1887	1883	1919	1967	102,5	101,2
Херсонська	2872	3137	3074	2887	2644	91,6	92,1
Хмельницька	1844	1897	1840	1855	1573	84,8	85,3
Черкаська	1827	1890	1870	1926	2000	103,8	109,5
Чернівецька	1009	975	891	880	832	94,5	82,5
Чернігівська	1030	1150	1139	1177	1120	95,2	108,7
По Україні	56493	55630	52543	51926	47697	91,9	84,4

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

Додаток К

Валова продукція сільського господарства за агрокліматичними зонами та за категоріями господарств України (у постійних цінах 2010 р.), млн грн*

Область	1990 р.			2010 р.			2014 р.			2015 р.			2016 р.		
	Всього	У тому числі		Всього	У тому числі		Всього	У тому числі		Всього	У тому числі		Всього	У тому числі	
		С/г. підприємств	% від заг. к-сті		С/г. підприємств	% від заг. к-сті		С/г. підприємств	% від заг. к-сті		С/г. підприємств	% від заг. к-сті		С/г. підприємств	% від заг. к-сті
Степ															
АР Крим	11337,5	8886,8	78,4	7360,4	3297	43,5	...	...	...	...	...	...	...	...	
Дніпропетровська	14624,9	10802,3	73,9	12348,3	7237,6	58,6	14241,8	8423,6	59,1	15141,4	9110,5	60,2	15183,4	9145,9	60,2
Донецька	13934,9	10565,2	75,8	9577,4	4908,6	51,3	10687,3	5193,2	48,6	6938,1	3787,1	54,6	7513,1	4374,4	58,2
Запорізька	12890,6	10082	78,2	7642,5	4383,4	57,4	9203,9	4766,9	51,8	10055,7	5303,5	52,7	9928	5451,4	54,9
Кіровоградська	12344,2	9744,7	78,9	8505,1	4840,2	56,9	11259,7	7076	62,8	11000,4	6727,8	61,2	12037,5	7434,2	61,8
Луганська	9661,1	7223,1	74,8	4951,6	2568,9	51,9	5188,9	2999,7	57,8	4035,7	2208,6	54,7	4816,3	2966,7	61,6
Миколаївська	10621,5	8022,6	75,5	7462,2	3893,7	52,2	8766,9	4988,6	56,9	8951,2	5003,4	55,9	9714	5651,4	58,2
Одеська	13599,8	9921,8	73,0	9381,1	4519,5	48,2	11060,9	6006,4	54,3	10642,1	5615,4	52,8	11881,2	6914,9	58,2
Херсонська	10346,7	7811,3	75,5	8142,3	3628,8	44,6	10315,4	5071	49,2	10836,1	5747,4	53,0	11232,2	5782,7	51,5
Всього	109361	83059,8	75,9	75370,9	39277,7	52,1	80724,8	44525,4	55,2	77600,7	43503,7	56,1	82305,7	47721,6	58,0
Лісостеп															
Вінницька	17729	12292,3	69,3	12601,3	6451,3	51,2	19844,6	12319,9	62,1	18221,4	10940,3	60,0	21319,1	13794,6	64,7
Київська	14160,1	10371,6	73,2	11490,7	7303,4	63,6	15862,9	10738,7	67,7	14154,2	9490,5	67,1	15544,7	10264,8	66,0
Полтавська	16180,8	12592,3	77,8	10999,2	6564,4	59,7	15520,5	9765,9	62,9	16660,7	10753,8	64,5	17212,6	11438,8	66,5
Сумська	11736	8599,7	73,3	5751,8	2785	48,4	10323,3	6770,6	65,6	9847,5	6596,3	67,0	10192,5	6849,1	67,2
Тернопільська	9531,4	6040,7	63,4	5825,6	2381,8	40,9	9169,4	4814,6	52,5	8145,8	4130,2	50,7	8523,8	4444,1	52,1
Харківська	15632,8	12404,4	79,3	8946,1	4586,5	51,3	15100,4	8702,4	57,6	14679,5	8110	55,2	15647,8	8864,7	56,7
Хмельницька	12759,8	8718	68,3	8376,3	3769,5	45,0	13291,6	8340	62,7	11598,7	7053,4	60,8	12548,6	7540,3	60,1
Черкаська	11276,5	8436,7	74,8	12318,3	9096	73,8	14710,3	11102,8	75,5	14622,1	10985,5	75,1	14983,7	11372,8	75,9
Чернівецька	4805,8	2787,1	58,0	3899,1	843,8	21,6	4703,9	1266	26,9	4287,4	947,5	22,1	4285,7	917,6	21,4
Всього	113812	82242,8	72,3	80208,4	43781,7	54,6	118527	73820,9	62,3	112217,3	69007,5	61,5	120258,5	75486,8	62,8
Полісся															
Волинська	7952,5	4709,2	59,2	5273,3	1410,3	26,7	6744,1	2404,8	35,7	6434,4	2375,1	36,9	6558,5	2572,2	39,2
Житомирська	11097,2	6915	62,3	6344,8	2081,3	32,8	8837,4	4094,1	46,3	8063,2	3390,6	42,1	9406,8	4309,7	45,8
Закарпатська	4184,4	1695,8	40,5	3838,3	144,5	3,8	4308,3	271,7	6,3	4095,9	312,4	7,6	3964,9	355,3	9,0
Івано-Франківська	5490,8	2484,3	45,2	4567,7	953,7	20,9	5966	2045,7	34,3	5697,3	1759	30,9	5795,3	1807	31,2
Львівська	10352,1	5001,4	48,3	7370,8	1862,2	25,3	9299,1	3204	34,5	9024,9	3045	33,7	9255,4	3320,5	35,9
Рівненська	7746,2	4472,1	57,7	5401,8	1340,5	24,8	6905,7	2159,9	31,3	6408,7	1993,5	31,1	6723,2	2260,1	33,6
Чернігівська	12777,6	8580,9	67,2	6510,5	3237,1	49,7	10114,9	6531,9	64,6	9924,9	6531,8	65,8	10372,2	7285,8	70,2
Всього	59600,8	33858,7	56,8	39307,2	11029,6	28,1	52175,5	20712,1	39,7	49649,3	19407,4	39,1	52076,3	21910,6	42,1
По Україні	282774	199161	70,4	194887	94089	48,3	251427	139058	55,3	239467,3	131918,6	55,1	254640,5	145119,0	57,0

Джерело: розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

Додаток Л

Рівень економічного розвитку за областями України у 2014-2016 роках

(у постійних цінах 2010 року, грн)*

Область	Валова продукція сільського господарства, грн				Капітальні інвестиції на одну особу, грн				Введення в експлуатацію житла, м. кв				Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників, грн				Валова продукція сільського господарства на 1 га посівної площі, грн			
	на 1 особу				на 1 особу				на 1 особу				на 1 особу				на 1 особу			
	2014	2015	2016	2016 у % до 2015	2014	2015	2016	2016 у % до 2015	2014	2015	2016	2016 у % до 2015	2014	2015	2016	2016 у % до 2015	2014	2015	2016	2016 у % до 2015
Вінницька	12292,0	11343,0	13355,0	117,7	3530,5	4610,2	5224,0	113,3	0,18	0,24	0,22	90,2	2810	3396	4189	123,4	10766,0	9846,0	11480,0	116,6
Волинська	6472,0	6170,0	6295,0	102,0	3261,2	5929,3	6144,0	103,6	0,22	0,32	0,35	110,8	2721	3291	4047	123,0	7989,0	7610,0	7730,0	101,6
Дніпропетровська	4336,0	4636,0	4682,0	101,0	6204,0	7944,9	10239,5	128,9	0,06	0,10	0,09	86,8	3641	4366	5075	116,2	6400,0	6803,0	6818,0	100,2
Донецька	2474,0	1621,0	1766,0	108,9	3054,0	1945,6	2806,0	144,2	0,04	0,01	0,01	135,6	3858	4980	5989	120,3	5820,0	3790,0	4100,0	108,2
Житомирська	7018,0	6442,0	7562,0	117,4	2305,5	3229,0	4477,5	138,7	0,09	0,17	0,13	78,4	2763	3271	4000	122,3	6714,0	6118,0	7135,0	116,6
Закарпатська	3424,0	3252,0	3149,0	96,8	2101,9	3007,0	3712,2	123,5	0,31	0,35	0,27	76,0	2744	3381	4298	127,1	10327,0	9820,0	9251,0	94,2
Запорізька	5197,0	5714,0	5684,0	99,5	3974,1	4431,1	6323,7	142,7	0,06	0,06	0,06	107,8	3432	4200	5080	121,0	4291,0	4688,0	4634,0	98,8
Івано-Франківська	4316,0	4121,0	4196,0	101,8	4956,1	6964,6	5765,8	82,8	0,66	0,62	0,35	56,3	2875	3402	4202	123,5	11777,0	11257,0	11429,0	101,5
Київська	3444,0	3058,0	3343,0	109,3	11415,8	14121,6	19340,1	137,0	1,00	0,70	0,44	63,5	3489	4153	5229	125,9	10242,0	9132,0	10029,0	109,8
Кіровоградська	11442,0	11261,0	12416,0	110,3	3193,6	4180,6	6599,2	157,9	0,06	0,12	0,06	46,5	2789	3282	3974	121,1	6250,0	6100,0	6670,0	109,3
Луганська	2327,0	1824,0	2189,0	120,0	2347,0	932,9	1877,4	201,2	0,02	0,01	0,00	32,0	3377	3427	4637	135,3	3022,0	2345,0	2793,0	119,1
Львівська	3664,0	3559,0	3652,0	102,6	3792,1	5317,1	7395,5	139,1	0,38	0,46	0,34	73,7	2961	3646	4559	125,0	8992,0	8734,0	8968,0	102,7
Миколаївська	7516,0	7708,0	8416,0	109,2	3235,5	5161,2	8435,7	163,4	0,09	0,15	0,09	63,5	3344	3984	4887	122,7	4854,0	4949,0	5361,0	108,3
Одеська	4615,0	4446,0	4975,0	111,9	3924,4	4190,7	7036,7	167,9	0,37	0,26	0,24	91,3	3129	3897	4809	123,4	4952,0	4766,0	5316,0	111,5
Полтавська	10677,0	11538,0	12012,0	104,1	6106,2	5805,8	10712,0	121,2	0,12	0,18	0,10	51,9	3179	3783	4621	122,2	8249,0	8888,0	9205,0	103,6
Рівненська	5953,0	5518,0	5784,0	104,8	2420,0	3735,0	3723,7	99,7	0,24	0,31	0,28	89,7	3033	3573	4364	122,1	8521,0	7930,0	8326,0	105,0
Сумська	9150,0	8806,0	9192,0	104,4	2485,0	3281,8	5207,0	158,7	0,12	0,14	0,10	70,6	2877	3449	4131	119,8	6986,0	6656,0	6872,0	103,2
Тернопільська	8557,0	7629,0	8023,0	105,2	2424,2	3595,3	4615,0	128,4	0,22	0,45	0,22	49,0	2527	2994	3695	123,4	9474,0	8390,0	8764,0	104,5
Харківська	5523,0	5387,0	5774,0	107,2	2954,6	4151,1	6141,1	147,9	0,10	0,14	0,17	122,9	3143	3697	4448	120,3	6826,0	6641,0	7045,0	106,1
Херсонська	9639,0	10174,0	10606,0	104,2	2065,9	2921,4	4341,3	148,6	0,11	0,11	0,08	73,0	2617	3123	4046	129,6	5577,0	5850,0	6051,0	103,4
Хмельницька	10192,0	8937,0	9729,0	108,9	3134,7	5259,5	7090,6	134,8	0,27	0,36	0,32	87,0	2878	3371	4043	119,9	8919,0	7758,0	8379,0	108,0
Черкаська	11713,0	11722,0	12112,0	103,3	2604,9	3606,6	5268,7	146,1	0,10	0,16	0,10	65,9	2829	3360	4148	123,5	11140,0	11030,0	11267,0	102,1
Чернівецька	5174,0	4712,0	4715,0	100,1	1861,6	3075,6	2945,9	95,8	0,26	0,42	0,24	58,2	2578	3050	3828	125,5	10357,0	9513,0	9553,0	100,4
Чернігівська	9531,0	9450,0	9981,0	105,6	2490,0	3407,8	5160,3	151,4	0,11	0,18	0,10	56,4	2690	3295	4002	121,5	5759,0	5625,0	5844,0	103,9
Україна	5847,0	5589,0	5967,0	106,8	5122,9	6399,9	8451,6	132,1	0,23	0,26	0,26	100,0	3480	4195	5183	123,6	7083,0	6742,0	7157,0	106,2

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

Додаток М

Площі особливо цінних земель за областями України*

Область	Сільськогосподарські угіддя			Рілля			% ріллі до с/г угідь
	Всього, млн. га	Особливо цінні землі		Всього, млн. га	Особливо цінні землі		
		млн га	% у складі с/г угідь		млн га	% у складі ріллі	
Україна	42,7	14,88	34,9	32,5	14,19	43,7	76,1
Полтавська	2,2	1,44	66,5	1,77	1,41	79,8	81,5
Тернопільська	1,1	0,68	62,7	0,85	0,67	78,7	78,4
Сумська	1,7	0,91	53,2	1,23	0,88	71,9	72,2
Черкаська	1,5	0,89	61,1	1,27	0,87	68,6	87,6
Харківська	2,5	1,11	44,1	1,93	1,08	56,0	76,8
Хмельницька	1,6	0,70	44,4	1,25	0,68	54,1	80,0
Київська	1,8	0,75	42,5	1,36	0,73	53,5	76,8
Кіровоградська	2,1	0,92	43,2	1,76	0,91	51,6	82,8
Вінницька	2,0	0,84	41,4	1,73	0,82	47,7	85,7
Дніпропетровська	2,6	0,92	35,0	2,13	0,89	41,9	81,3
Миколаївська	2,0	0,66	33,0	1,70	0,64	37,7	84,5
Чернігівська	2,1	0,56	27,0	1,41	0,53	37,5	68,1
Одеська	2,7	0,83	30,9	2,07	0,77	37,2	76,9
Херсонська	2,0	0,65	32,9	1,78	0,64	35,8	90,2
Донецька	2,1	0,58	27,1	1,66	0,56	33,8	77,2
АР Крим	1,8	0,51	28,4	1,27	0,42	33,0	70,6
Запорізька	2,3	0,85	36,3	1,91	0,56	29,3	81,3
Житомирська	1,6	0,31	19,2	1,09	0,30	27,5	67,1
Закарпатська	0,5	0,10	19,0	0,20	0,05	26,5	36,9
Рівненська	1,0	0,16	16,2	0,66	0,16	23,7	67,0
Чернівецька	0,5	0,08	17,4	0,33	0,08	23,7	70,7
Львівська	1,3	0,16	11,8	0,80	0,13	16,3	60,5
Івано-Франківська	0,6	0,15	23,4	0,38	0,05	13,3	60,8
Волинська	1,1	0,12	10,5	0,67	0,08	12,0	61,3
Луганська	2,0	0,30	14,9	1,27	0,03	2,3	64,3

*Розраховано автором за даними [65]

Додаток Н

**Динаміка виробництва сільськогосподарської продукції в Україні та
областях Поділля,
(у постійних цінах 2010 року, млн, грн.)***

Показники	Роки							2016 р. в % до		
	1990	2000	2010	2013	2014	2015	2016	1990	2000	2015
Україна										
Валова продукція сільського господарства в с/г підприємствах	199161,3	57997,7	94089,0	136591	139058,4	131918,6	145119,0	72,9%	250,2%	110,0%
Валова продукція сільського господарства в господарствах населення	83612,9	93024,5	100797,5	116268	112380,2	107548,7	109521,5	131,0%	117,7%	101,8%
Валова продукція рослинництва	145502,0	92838,9	124554,1	175895	177707,9	168439,0	185052,1	127,2%	199,3%	109,9%
Валова продукція тваринництва	137272,2	58183,3	70332,4	76963,8	73730,7	71028,3	69588,4	50,7%	119,6%	98,0%
Вінницька										
Валова продукція сільського господарства в с/г підприємствах	12292,3	4268,5	6451,3	10620,6	12319,9	10940,3	13794,6	112,2%	323,2%	126,1%
Валова продукція сільського господарства в господарствах населення	5436,7	5271,1	6150	7251,8	7524,7	7281,1	7524,5	138,4%	142,8%	103,3%
Валова продукція рослинництва	9637,5	6025,2	8946,6	12637,4	13846,9	11435,7	14423,7	149,7%	239,4%	126,1%
Валова продукція тваринництва	8091,5	3514,4	3654,7	5235,2	5997,7	6785,7	6895,4	85,2%	196,2%	101,6%
Тернопільська										
Валова продукція сільського господарства в с/г підприємствах	6040,7	1416,6	2381,8	3781,8	4814,6	4130,2	4444,1	73,6%	313,7%	107,6%
Валова продукція сільського господарства в господарствах населення	3490,7	3856,5	3443,8	4269,6	4354,8	4015,6	4079,7	116,9%	105,8%	101,6%
Валова продукція рослинництва	5107,9	3258	3875,1	5792	6847,4	5806,7	6224,4	121,9%	191,0%	107,2%
Валова продукція тваринництва	4423,5	2015,1	1950,5	2259,4	2322	2339,1	2299,4	52,0%	114,1%	98,3%
Хмельницька										
Валова продукція сільського господарства в с/г підприємствах	8718	3020,9	3769,5	6626,6	8340	7053,4	7540,3	86,5%	249,6%	106,9%
Валова продукція сільського господарства в господарствах населення	4041,8	4354,3	4606,8	4896	4951,6	4545,3	5008,3	123,9%	115,0%	110,2%
Валова продукція рослинництва	6854,3	4396,3	5647,5	7972,4	9652,1	8131,5	9382,4	136,9%	213,4%	115,4%
Валова продукція тваринництва	5905,5	2978,9	2728,8	3550,2	3639,5	3467,2	3166,2	53,6%	106,3%	91,3%

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Додаток П

Доходи населення за областями України на 1 особу, млн. грн*

Область	2013				2014				2015				2016			
	доходи	наявний дохід		% до середнього по Україні	доходи	наявний дохід		% до середнього по Україні	доходи	наявний дохід		% до середнього по Україні	доходи	наявний дохід		% до середнього по Україні
Усього, млн. грн.	у розрахунку на одну особу, грн		Усього, млн. грн.		у розрахунку на одну особу, грн		Усього, млн. грн.		у розрахунку на одну особу, грн		Усього, млн. грн.		у розрахунку на одну особу, грн		Усього, млн. грн.	
Україна	1548733	1215457	26719,4	100	1516768	1151656	26782,1	100	1735858	1330089	31044,3	100	2002383	1519574	35610,1	100
АР Крим	57324	44816	22793,2	85,3								0,0				0,0
Вінницька	46157	37323	23000,6	86,1	49418	37812	23421,7	87,5	59646	46386	28875,7	93,0	69990	54033	33848,9	95,1
Волинська	26907	20609	19804,9	74,1	27986	20985	20137,2	75,2	33250	25259	24222,3	78,0	39319	29496	28312,5	79,5
Дніпропетровська	124594	99995	30300,6	113,4	136810	105223	32036,2	119,6	163262	125419	38403,8	123,7	187830	140918	43458,3	122,0
Донецька	166366	135362	31048,5	116,2	142745	113343	26234,4	98,0	114108	88173	20595,4	66,3	114741	82685	19434,3	54,6
Житомирська	34947	27405	21652,1	81,0	36814	27831	22102,1	82,5	44068	33848	27041,6	87,1	51618	39113	31441,3	88,3
Закарпатська	29102	22512	17929,3	67,1	29988	21840	17358,1	64,8	36173	27312	21686,5	69,9	42165	31532	25045,3	70,3
Запорізька	62671	50545	28388,1	106,2	68327	53449	30181,8	112,7	80308	62555	35546,7	114,5	94914	73563	42117,8	118,3
Івано-Франківська	37310	29003	20987,8	78,5	37848	28139	20356,7	76,0	46019	35594	25748	82,9	53767	41399	29975,4	84,2
Київська	58894	47216	27390,6	102,5	63342	49133	28443,3	106,2	74798	57472	33207,4	107,0	89008	67907	39177,9	110,0
Кіровоградська	27695	21485	21671,4	81,1	28901	21605	21954,1	82,0	34576	26016	26631,2	85,8	40559	30035	30979,9	87,0
Луганська	71485	57527	25590,3	95,8	56233	44124	19788,3	73,9	42454	32932	14882,5	47,9	38048	26227	11919,7	33,5
Львівська	75762	58762	23138,3	86,6	79378	59887	23595,2	88,1	95690	72966	28772,1	92,7	112628	85332	33673,5	94,6
Миколаївська	35125	27948	23868,8	89,3	36373	27362	23458,5	87,6	43320	33190	28580,0	92,1	50522	38304	33186,6	93,2
Одеська	78285	61265	25571,8	95,7	80438	58096	24242	90,5	98819	75494	31542,6	101,6	117310	90119	37732,0	106,0
Полтавська	46984	37118	25371,2	95,0	49928	38078	26195,7	97,8	59461	45115	31243,1	100,6	69629	52148	36393,3	102,2
Рівненська	31811	24507	21165	79,2	33314	25266	21781	81,3	39399	30143	25951,8	83,6	45830	34587	29757,4	83,6
Сумська	33469	26812	23558,6	88,2	35375	27007	23938,1	89,4	43423	33337	29810,4	96,0	49855	37641	33944,4	95,3
Тернопільська	26345	20424	18993,8	71,1	26892	19718	18400,5	68,7	32975	24856	23277,8	75,0	38281	28562	26884,4	75,5
Харківська	91333	71530	26098,2	97,7	95897	71841	26274	98,1	114601	85723	31459,1	101,3	132641	99149	36587,7	102,7
Херсонська	29489	23362	21724	81,3	30077	22183	20727,9	77,4	37296	28829	27066,9	87,2	42621	33086	31242,7	87,7
Хмельницька	36770	29865	22789	85,3	38853	29585	22686,1	84,7	47619	37020	28525,2	91,9	55083	42112	32650,0	91,7
Черкаська	35024	27353	21633,2	81,0	36694	27329	21760,5	81,3	43717	32715	26226,6	84,5	51331	37866	30608,7	86,0
Чернівецька	22408	17646	19438,2	72,7	22941	16798	18475,6	69,0	27557	21053	23137,7	74,5	32156	24396	26838,3	75,4
Чернігівська	30393	25306	23599,7	88,3	31998	24509	23093,4	86,2	37961	29083	27690,2	89,2	43858	32950	31707,1	89,0
м. Севастополь	218747	159534	55841,6	209,0												
м. Київ	13336	10227	26584,4	99,5	240198	180513	62715,1	234,2	285358	219599	75794,4	244,1	338679	266414	91356,6	256,5

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [333]

Додаток Р

Середньомісячна номінальна зарплата за областями України*

Область	2013 р.				2014 р.				2015 р.				2016 р.				Середньомісячна номінальна зарплата	
	Середньомісячна номінальна зарплата				Середньомісячна номінальна зарплата				Середньомісячна номінальна зарплата				Середньомісячна номінальна зарплата					
	працівників усіх галузей, грн	% до середнього показника по Україні	працівників підприємств сільського господарства, грн	% до середнього показника по Україні	працівників усіх галузей, грн	% до середнього показника по Україні	працівників підприємств сільського господарства, грн	% до середнього показника по Україні	працівників усіх галузей, грн	% до середнього показника по Україні	працівників підприємств сільського господарства, грн	% до середнього показника по Україні	працівників усіх галузей, грн	% до середнього показника по Україні	працівників підприємств сільського господарства, грн	% до середнього показника по Україні	працівників усіх галузей, грн 2016 р. до 2015 р., %	працівників підприємств сільського господарства, грн 2016 р. до 2015 р., %
Україна	3265	100	2270	100	3480	100	2476	100	4195	100	3140	100	5183	100	3916	100	148,9	158,2
АР Крим	2850	87,3	2205	97,1	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...	...
Вінницька	2651	81,2	2391	105,3	2810	80,7	2598	104,9	3396	81,0	3349	106,7	4189	80,8	4101	104,7	149,1	157,9
Волинська	2580	79,0	1816	80,0	2721	78,2	2060	83,2	3291	78,5	2810	89,5	4047	78,1	3456	88,3	148,7	167,8
Дніпропетровська	3336	102,2	2351	103,6	3641	104,6	2391	96,6	4366	104,1	3037	96,7	5075	97,9	3669	93,7	139,4	153,5
Донецька	3755	115,0	2630	115,9	3858	110,9	2655	107,2	4980	118,7	3280	104,5	5989	115,6	3777	96,5	155,2	142,3
Житомирська	2561	78,4	2039	89,8	2763	79,4	2316	93,5	3271	78,0	3125	99,5	4000	77,2	3798	97,0	144,8	164,0
Закарпатська	2553	78,2	1565	68,9	2744	78,9	1733	70,0	3381	80,6	2023	64,4	4298	82,9	4940	126,1	156,6	285,1
Запорізька	3142	96,2	2057	90,6	3432	98,6	2360	95,3	4200	100,1	2794	89,0	5080	98,0	3250	83,0	148,0	137,7
Івано-Франківська	2679	82,1	2374	104,6	2875	82,6	2661	107,5	3402	81,1	4358	138,8	4202	81,1	4803	122,7	146,2	180,5
Київська	3351	102,6	2713	119,5	3489	100,3	2994	120,9	4153	99,0	3727	118,7	5229	100,9	4347	111,0	149,9	145,2
Кіровоградська	2608	79,9	2233	98,4	2789	80,1	2444	98,7	3282	78,2	3033	96,6	3974	76,7	3788	96,7	142,5	155,0
Луганська	3337	102,2	2115	93,2	3377	97,0	2228	90,0	3427	81,7	3198	101,8	4637	89,5	3923	100,2	137,3	176,1
Львівська	2789	85,4	2353	103,7	2961	85,1	2632	106,3	3646	86,9	3934	125,3	4559	88,0	4724	120,6	154,0	179,5
Миколаївська	3094	94,8	2064	90,9	3344	96,1	2214	89,4	3984	95,0	2795	89,0	4887	94,3	3645	93,1	146,1	164,6
Одеська	2947	90,3	1765	77,8	3129	89,9	1918	77,5	3897	92,9	2257	71,9	4809	92,8	2824	72,1	153,7	147,2
Полтавська	2988	91,5	2390	105,3	3179	91,4	2622	105,9	3783	90,2	3366	107,2	4621	89,2	4424	113,0	145,4	168,7
Рівненська	2844	87,1	1929	85,0	3033	87,2	1928	77,9	3573	85,2	2468	78,6	4364	84,2	3071	78,4	143,9	159,3
Сумська	2702	82,8	2143	94,4	2877	82,7	2391	96,6	3449	82,2	3134	99,8	4131	79,7	3724	95,1	143,6	155,8
Тернопільська	2359	72,3	2018	88,9	2527	72,6	2202	88,9	2994	71,4	2927	93,2	3695	71,3	3966	101,3	146,2	180,1
Харківська	2975	91,1	2391	105,3	3143	90,3	2597	104,9	3697	88,1	3066	97,6	4448	85,8	3596	91,8	141,5	138,5
Херсонська	2464	75,5	1993	87,8	2617	75,2	2289	92,4	3123	74,4	2899	92,3	4046	78,1	3748	95,7	154,6	163,7
Хмельницька	2641	80,9	2413	106,3	2878	82,7	2762	111,6	3371	80,4	3226	102,7	4043	78,0	3823	97,6	140,5	138,4
Черкаська	2682	82,1	2458	108,3	2829	81,3	2661	107,5	3360	80,1	3178	101,2	4148	80,0	4128	105,4	146,6	155,1
Чернівецька	2484	137,5	2000	185,7	2578	135,3	1966	163,0	3050	136,2	2537	177,4	3828	145,4	2796	156,1	148,5	142,2
Чернігівська	2504	138,6	2072	192,4	2690	141,1	2422	200,8	3295	147,2	3292	230,2	4002	152,0	4144	231,4	148,8	171,1

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Додаток С

**Чисельність сільського населення за областями України
(на початок року)***

Область	2010 р.		2012 р.		2013 р.		2014 р.		2015 р.		2016 р.	
	Всього, тис. осіб	% до загальної чисель- ності	Всього, тис. осіб	% до загальної чисель- ності	Всього, тис. осіб	% до загальної чисель- ності	Всього, тис. осіб	% до загальної чисель- ності	Всього, тис. осіб	% до загальної чисель- ності	Всього, тис. осіб	% до загальної чисель- ності
Україна	14438,1	31,4	14252,7	31,2	14174,4	31,1	14089,6	31,0	13256,2	30,9	13102,2	30,8
АР Крим	752,8	37,1	754,4	37,2	732,0	37,3	733,7	37,3				
Вінницька	836,4	50,7	818,4	50,1	811,0	49,8	803,0	49,6	795,8	49,4	780,2	49,1
Волинська	501,3	48,4	499,5	48,1	498,5	47,9	497,6	47,8	497,5	47,7	496,4	47,7
Дніпропетровська	554,2	16,5	548,1	16,5	544,6	16,5	540,6	16,4	536,6	16,4	529,3	16,4
Донецька	423,9	9,5	415,8	9,4	411,3	9,4	406,2	9,4	401,6	9,4	391,8	9,2
Житомирська	543,6	42,3	532,8	41,8	528,2	41,6	522,8	41,4	518,3	41,3	509,9	41,1
Закарпатська	782,2	62,8	785,5	62,8	788,0	62,8	790,0	62,9	792,3	62,9	793,2	63,0
Запорізька	420,1	23,2	412,4	23	409,6	22,9	406,8	22,9	403,6	22,9	396,5	22,8
Івано-Франківська	784,3	56,8	782,4	56,7	782,2	56,6	781,3	56,5	779,9	56,4	774,8	56,2
Київська	669,7	38,9	660,4	38,4	657,3	38,2	655,3	38,0	654,0	37,8	656,6	37,9
Кіровоградська	389,9	38,3	379,5	37,9	374,7	37,7	369,7	37,4	365,5	37,3	358,6	37,1
Луганська	308,4	13,3	301,1	13,2	297,5	13,2	294,2	13,1	291,9	13,2	286,7	13,1
Львівська	1001,6	39,3	996,1	39,2	994,6	39,2	992,6	39,1	990,8	39,0	989,4	39,0
Миколаївська	384,8	32,3	380,1	32,3	377,4	32,2	374,6	32,1	371,4	31,9	364,1	31,7
Одеська	795,9	33,3	793,3	33,2	793,0	33,1	792,7	33,1	793,3	33,1	790,8	33,1
Полтавська	587,1	39,2	572,3	38,7	566,2	38,6	559,1	38,3	553,2	38,2	541,2	37,9
Рівненська	601,4	52,2	602	52,2	603,8	52,2	605,2	52,2	607,0	52,3	610,4	52,5
Сумська	384,7	32,8	373,1	32,4	367,5	32,2	361,0	31,9	355,1	31,6	345,4	31,3
Тернопільська	614,2	56,4	605,5	56	602,1	55,9	598,2	55,7	594,1	55,5	585,6	55,3
Харківська	555	20	544,9	19,9	539,5	19,7	534,8	19,5	530,6	19,4	522,4	19,3
Херсонська	424,9	38,9	420,9	38,9	418,7	38,8	416,3	38,8	414,3	38,8	409,3	38,8
Хмельницька	607,8	45,6	592	44,8	584,9	44,5	577,5	44,2	570,9	43,9	558,9	43,5
Черкаська	571,1	44,1	558,9	43,8	553,6	43,6	547,5	43,5	541,7	43,3	529,6	43,0
Чернівецька	525,1	58,1	522,2	57,7	521,5	57,5	520,3	57,3	519,7	57,1	517,0	56,9
Чернігівська	417,7	37,6	401,1	36,8	393,1	36,5	384,8	36,1	376,8	35,7	364,1	35,2

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Додаток Т

**Ефективність сільськогосподарської діяльності в Україні
та областях Поділля***

Регіон	Роки	Чистий прибуток, тис. грн	Частка п-ств, які отримали чистий прибуток, у %
Україна	2010	17177303,8	70,5
	2011	25888787,6	84,2
	2012	26996993,0	79,1
	2013	16069956,5	80,5
	2014	22567131,4	85,1
	2015	103519315,1	89,2
	2016	89128793,2	88,7
	% до 2015	86,1	99,4
Вінницька область	2010	926914,8	71,8
	2011	1829852,0	85,9
	2012	1240461,2	85,3
	2013	517973,2	83,7
	2014	118829,0	86,0
	2015	5706460,7	86,9
	2016	7868840,5	90,8
	% до 2015	137,9	104,5
Тернопільська область	2010	655310,6	72,2
	2011	1003212,7	82,5
	2012	739681,1	81,20
	2013	65055,4	76,50
	2014	-345127,0	81,4
	2015	1322050,0	85,7
	2016	905072,20	83,2
	% до 2015	68,5	97,1
Хмельницька область	2010	588128,2	69,9
	2011	879598,0	83,3
	2012	1393928,1	85,6
	2013	793507,3	82,5
	2014	930923,8	86,7
	2015	3048494,5	87,7
	2016	3579681,0	88,8
	% до 2015	117,4	101,3

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291]

Додаток У

Динаміка показників ефективності використання земель сільськогосподарського призначення
в Україні та областях Поділля*

Показники	Вінницька					Тернопільська					Хмельницька					Україна		
	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	% до 2015 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	% до 2015 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.	2016 р.	% до 2015 р.	2015 р.	2016 р.	% до 2015 р.
Площа с.-г. угідь, тис. га	1828,8	1825,0	1831,3	1838,2	100,4	959,9	962,6	965,8	967,3	100,2	1469,9	1476,8	1481,6	1484,2	100,2	36418	36452	100,1
Площа, з якої зібрано с.-г. культур, тис. га, всього																		
у т.ч.: - зернові культури	871,7	834,6	819,3	867,2	105,8	477,3	478,5	442,7	465,6	105,2	607,9	540,4	527,2	534,8	101,4	14641	14337	97,9
- цукрові буряки	64,0	60,9	51,7	54,7	105,8	33,5	37,3	16,5	22,6	137,0	24,6	44,4	26,0	35,3	135,8	237	291	122,8
- соняшник	166,7	193,0	187,0	266,7	142,6	13,4	19,4	30,9	55,1	178,3	40,7	34,6	40,0	115,8	289,5	5166	6087	117,8
- картопля	105,1	105,5	107,5	108,2	100,7	63,1	63,5	57,9	58,6	101,2	67,9	67,8	65,1	65,8	101,1	1291	1312	101,6
- овочі	20,8	20,6	21,8	21,7	99,5	11,4	11,4	11,6	11,7	100,9	10,6	10,7	10,8	11,1	102,8	447	447	100,0
Урожайність с.-г. культур, ц/га:																		
- зернові культури	55,7	60,7	46,0	64,2	139,6	46,7	55,4	49,7	52,6	105,8	50,0	60,9	53,0	57,7	108,9	41,1	46,1	112,2
- цукрові буряки	400,4	499,9	398,0	482,4	121,2	299,4	464,9	440,5	440,1	99,9	430,1	532,1	438,8	450,2	102,6	435,8	481,5	110,5
- соняшник	30,4	27,5	26,9	30,7	114,1	22,3	21,7	24,1	27,0	112,0	18,9	25,3	26,4	30,0	113,6	21,6	22,4	103,7
- картопля	163,7	189,0	170,8	171	100,1	191,0	202,0	160,2	168,4	105,1	192,4	223,0	163,6	200,7	122,7	161,4	165,8	102,7
- овочі	231,6	221,3	211,2	220	104,2	221,7	237,8	220,8	223,0	101,0	197,1	195,4	174,1	205,0	117,7	206,1	211	102,4
Виробництво продукції с.-г., тис. т.																		
- зернові культури	4852,3	5063,1	3768,3	5564	147,7	2228,9	2651,4	2199,0	2449,0	111,4	3039,5	3289,1	2792,9	3085,0	110,5	60126	66088	109,9
- цукрові буряки	2562,3	3044,2	2057,0	2639	128,3	1002,6	1734,1	726,6	994,0	136,8	1057,7	2362,7	1140,4	1586,0	139,1	10331	14011	135,6
- соняшник	507,4	531,2	503,6	820	162,8	29,9	42,1	74,7	149,0	199,5	77,1	87,5	105,9	347,0	327,7	11181	13627	121,9
- картопля	1720,3	1994,5	1836,6	1848	100,6	1206,2	1282,7	927,8	987,0	106,4	1305,7	1509,6	1064,9	1321,0	124,0	20839	21750	104,4
- овочі	482,0	456,7	460,4	478	103,8	252,2	270,8	255,4	259,0	101,4	209,4	209,2	187,4	228,0	121,7	9214	9415	102,2
Вироблено продукції на одну особу, кг																		
- зернові культури	2990,0	3136,0	2346,0	3485	148,6	2073,0	2474,0	2059,0	2305,0	111,9	2319,0	2522,0	2152,0	2392,0	111,2	1403	1549	110,4
- цукрові буряки	1579,0	1886,0	1281,0	1653	129,0	932,0	1618,0	680,0	936,0	137,6	807,0	1812,0	879,0	1230,0	139,9	241	328	136,1
- картопля	1060,0	1235,0	1143,0	1158	101,3	1122,0	1197,0	869,0	929,0	106,9	996,0	1158,0	821,0	1024,0	124,7	486	510	104,9
- овочі	297,0	283,0	287,0	299	104,2	235,0	253,0	239,0	244,0	102,1	160,0	160,0	144,0	176,0	122,2	215	221	102,8
Валова продукція с/г на 100 га угідь, тис. грн.	967,9	1076,6	984,6	1148,0	116,6	834,5	947,4	839,0	876,4	104,5	771,8	891,9	775,8	837,9	108,0	673	715,7	106,3
рослинництво	684,4	751,2	617,9	776,7	125,7	600,3	707,5	598,1	640,0	107,0	534,0	647,7	543,9	626,5	115,2	490	520,1	106,1
тваринництво	283,5	325,4	366,7	371,3	101,3	234,2	239,9	240,9	236,4	98,1	237,8	244,2	231,9	211,4	91,2	183	195,6	106,9
Валова продукція с/г в усіх категоріях господарств на 1 особу, грн.	11014,0	12292,0	11343,0	13355,0	117,7	7488,0	8557,0	7629,0	8023,0	105,2	8793,0	10192,0	8937,0	9729,0	108,9	5589	5967	106,8

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

Додаток Ф

**Структура основних галузей тваринництва в Україні та областях Поділля
(в господарствах всіх категорій)***

Регіон	Роки	Велика рогата худоба		В т.ч. корови		Свині		Вівці та кози	
		тис. гол.	% від заг. к-сті	тис. гол.	% від заг. к-сті	тис. гол.	% від заг. к-сті	тис. гол.	% від заг. к-сті
Україна	1990	24623,4	46,9	8378,2	34,0	19426,9	37,0	8418,7	16,0
	2000	9423,7	49,7	4958,3	52,6	7652,3	40,4	1875,0	9,9
	2005	6514,1	42,9	3635,1	55,8	7052,8	46,4	1629,5	10,7
	2010	4494,4	31,7	2631,2	58,5	7960,4	56,1	1731,7	12,2
	2013	4534,0	31,9	2508,8	55,3	7922,2	55,8	1735,2	12,2
	2014	3894,0	30,9	2262,7	58,1	7350,7	58,3	1371,1	10,9
	2015	3750,3	30,9	2166,6	57,8	7079,0	58,2	1325,3	10,9
2016	3682,0	31,6	2109,0	57,3	6669,0	57,2	1315,0	11,3	
Вінницька область	1990	1247,1	44,6	433,9	34,8	1196,3	42,7	355,6	12,7
	2000	558,8	47,4	275,9	49,4	559,5	47,5	60,3	5,1
	2005	423,1	47,4	230,8	54,5	424,8	47,6	43,8	4,9
	2010	317,2	39,9	179,1	56,5	439,6	55,3	37,7	4,7
	2013	322,8	44,2	170,9	52,9	370,0	50,7	36,8	5,0
	2014	291,1	42,3	161,8	55,6	362,0	52,6	34,8	5,1
	2015	300,7	42,6	159,8	53,1	370,6	52,6	33,9	4,8
2016	309,0	44,3	158,0	51,1	351,0	50,3	38,0	5,4	
Тернопільська область	1990	930,7	57,8	303,3	32,6	527,5	32,7	153,3	9,5
	2000	387,5	57,0	193,5	49,9	276,7	40,7	16,0	2,4
	2005	261,3	46,6	151,9	58,1	285,8	51,0	13,6	2,4
	2010	182,4	32,4	111,9	61,3	369,7	65,6	11,2	2,0
	2013	185,8	53,3	107,0	33,1	406,9	67,2	12,9	2,1
	2014	163,3	48,3	99,8	34,3	426,5	70,8	12,8	2,1
	2015	154,4	25,5	95,1	61,6	439,5	72,5	12,6	2,1
2016	152,0	25,9	95,0	62,5	423,0	72,0	12,6	2,1	
Хмельницька область	1990	1165,7	53,2	392,0	33,6	775,7	35,4	248,2	11,3
	2000	558,4	51,1	278,8	49,9	498,4	45,6	35,3	3,2
	2005	380,7	51,3	213,2	56,0	333,2	44,9	27,6	3,7
	2010	269,2	43,1	156,9	58,3	330,9	53,0	24,2	3,9
	2013	261,2	40,3	146,3	56,0	359,9	55,5	27,2	4,2
	2014	229,9	38,4	139,7	60,8	342,9	57,2	26,4	4,4
	2015	230,2	38,6	136,2	59,2	339,9	56,9	26,8	4,5
2016	231,0	39,4	136,0	58,9	329,0	56,0	27,0	4,6	

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

Додаток Х

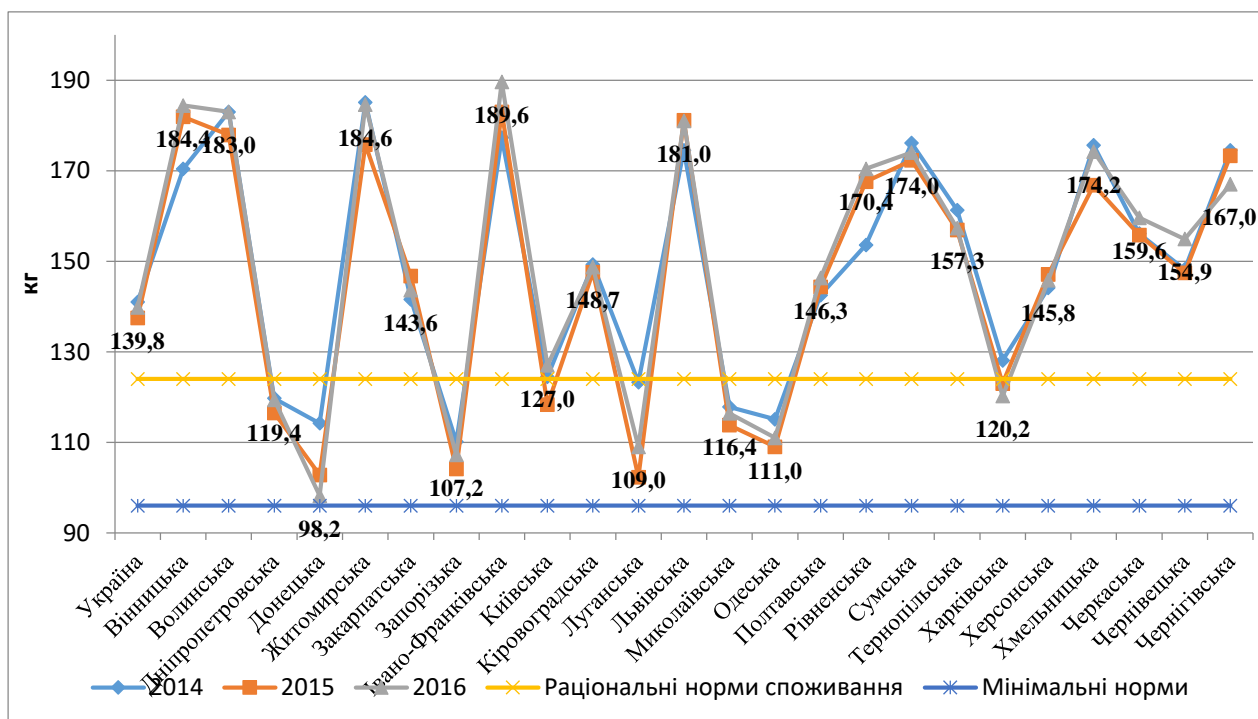

Рисунок Х.1 – Динаміка рівня споживання картоплі за областями України та у розрахунку на одну особу*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

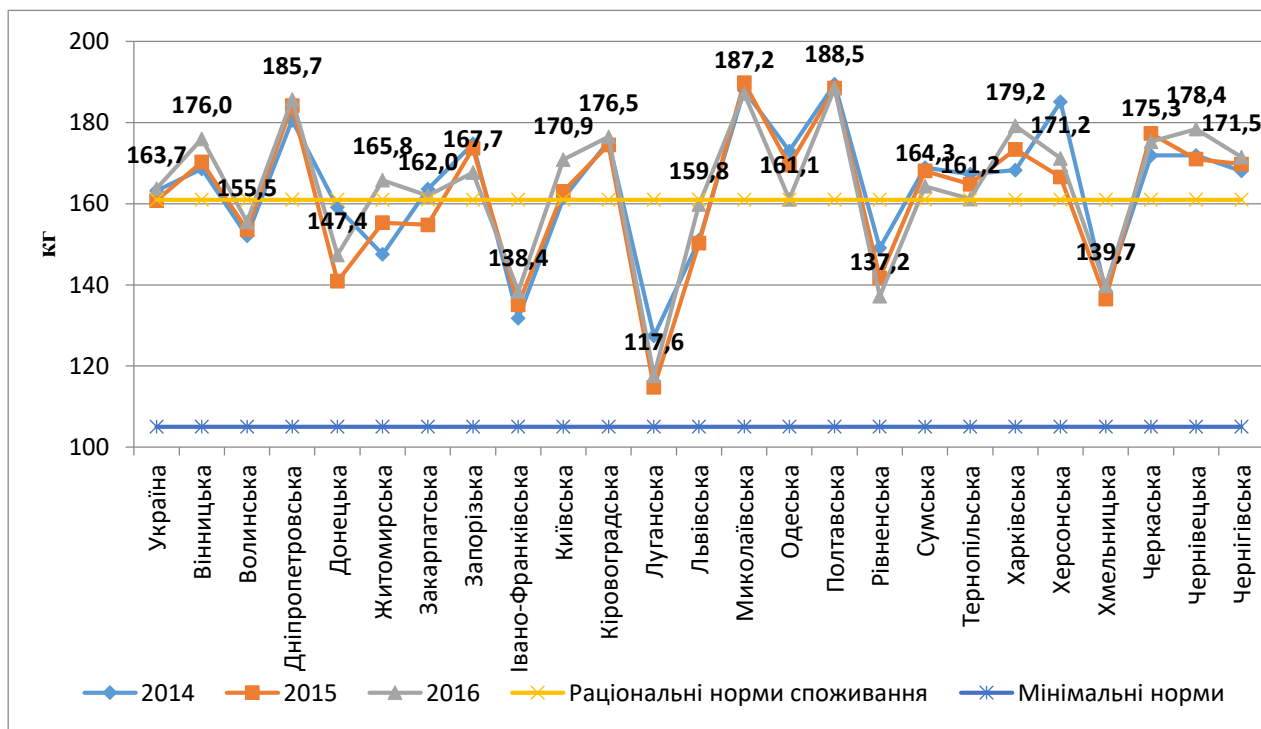

Рисунок Х.2 – Динаміка рівня споживання овочів та баштанних культур за областями України у розрахунку на одну особу*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

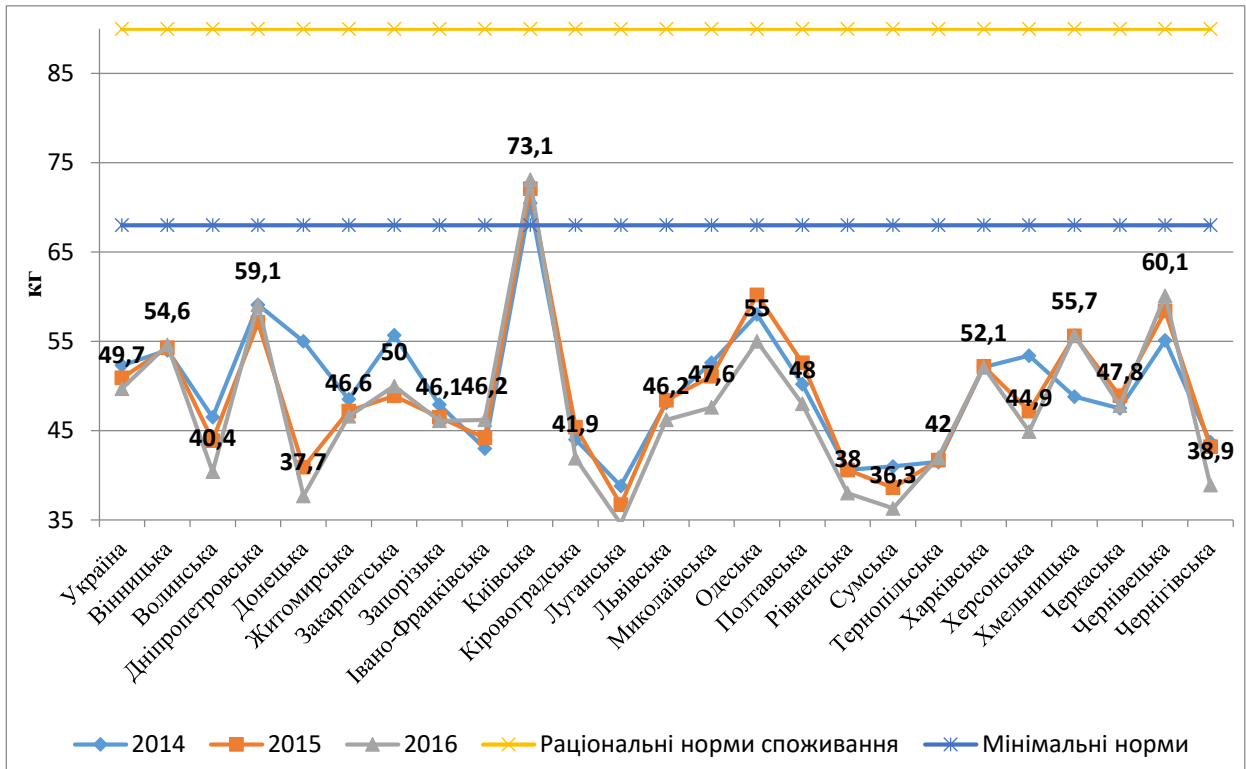

Рисунок Х.3 – Динаміка рівня споживання плодів та ягід за областями України у розрахунку на одну особу*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

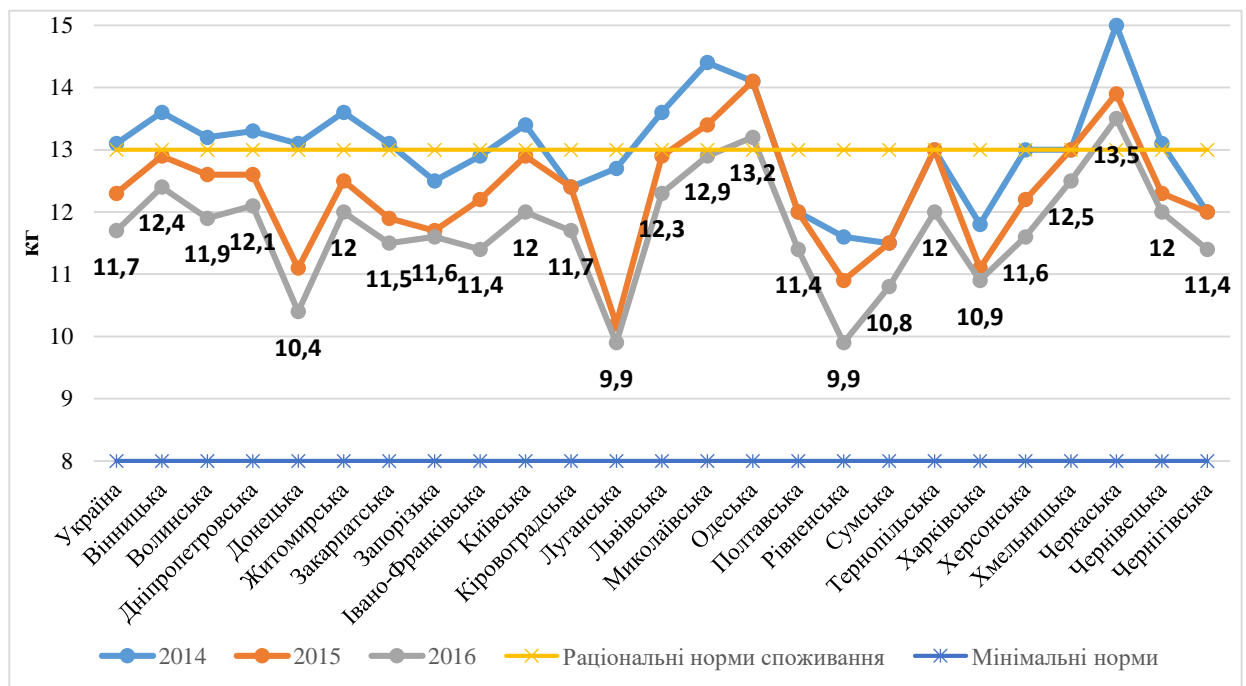

Рисунок Х.4 – Динаміка рівня споживання олії за областями України у розрахунку на одну особу*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

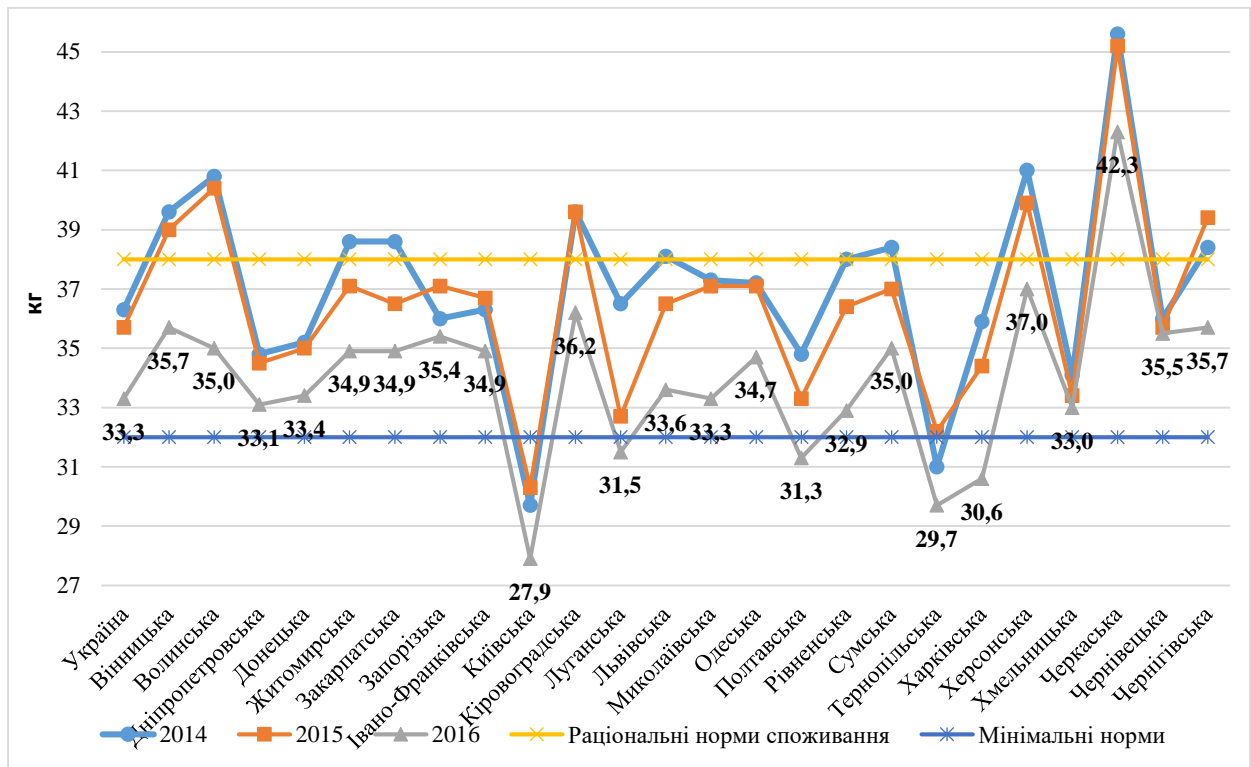

Рисунок Х.5 – Динаміка рівня споживання цукру за областями України у розрахунку на одну особу*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

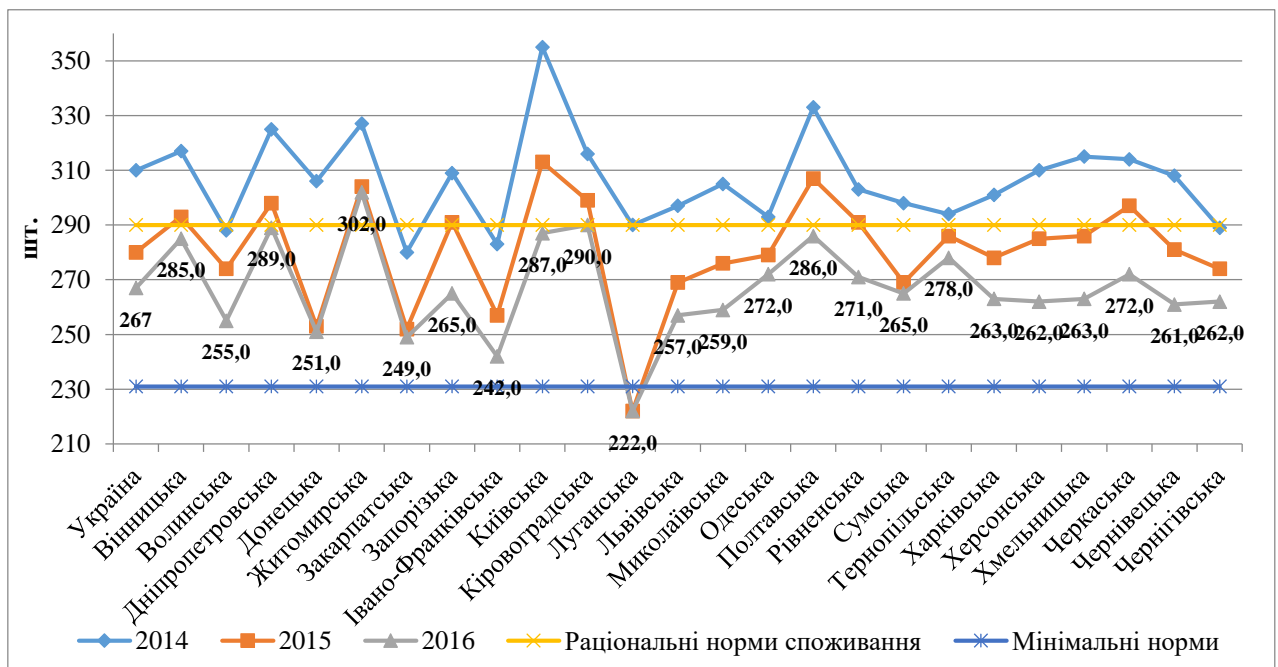

Рисунок Х.6 – Динаміка рівня споживання яєць за областями України у розрахунку на одну особу*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

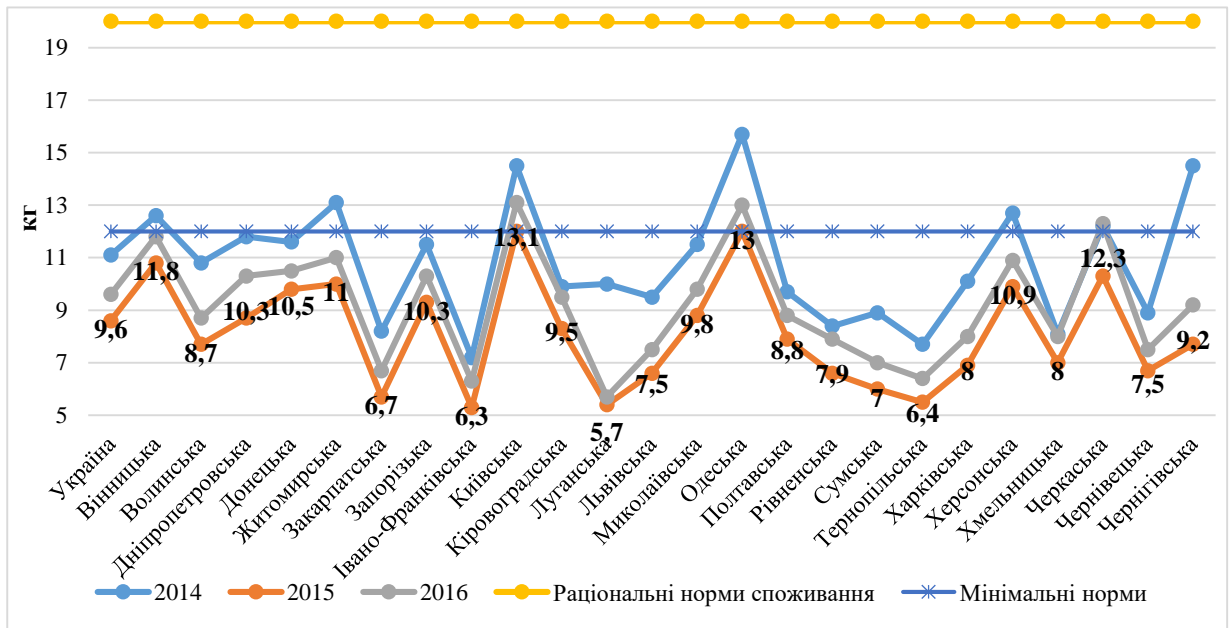

Рисунок Х.7 – Динаміка рівня споживання риби за областями України у розрахунку на одну особу*

*Побудовано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

Додаток Ц

**Основні країни-експортери продуктів харчування та
сільськогосподарської продукції***

Регіон	Експорт, млрд. \$ US				% від світового			
	1995 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	1995 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.
Світ	366,4	539,4	873,7	1059,9	100,0	100,0	100,0	100,0
США	42,2	48,3	82,6	101,4	11,5	9,0	9,5	9,6
Нідерланди	34,4	42,7	64,7	73,7	9,4	7,9	7,4	7,0
Німеччина	21,2	35,2	53,0	58,5	5,8	6,5	6,1	5,5
Китай	10,0	22,5	41,1	58,2	2,7	4,2	4,7	5,5
Бразилія	10,0	21,8	45,2	46,0	2,7	4,0	5,2	4,3
Франція	31,4	32,9	43,8	45,3	8,6	6,1	5,0	4,3
Іспанія	11,5	21,8	29,9	36,4	3,1	4,0	3,4	3,4
Канада	11,7	20,7	28,5	36,9	3,2	3,8	3,3	3,5
Бельгія	15,2	23,6	31,3	32,5	4,2	4,4	3,6	3,1
Індія	5,4	8,0	15,5	26,3	1,5	1,5	1,8	2,5
Італія	11,2	17,0	25,6	28,3	3,1	3,2	2,9	2,7
Таїланд	10,7	12,4	23,9	26,7	2,9	2,3	2,7	2,5
Австралія	9,7	14,3	19,2	26,8	2,6	2,7	2,2	2,5
Аргентина	7,2	12,4	22,4	23,6	2,0	2,3	2,6	2,2
Польща	2,1	7,7	14,4	20,8	0,6	1,4	1,6	2,0
Нова Зеландія	5,6	10,3	15,3	18,4	1,5	1,9	1,8	1,7
В'єтнам	1,6	6,3	13,4	23,0	0,4	1,2	1,5	2,2
Мексика	5,4	8,9	14,3	21,4	1,5	1,7	1,6	2,0
Великобританія	10,9	12,0	15,6	17,9	3,0	2,2	1,8	1,7
Данія	10,9	13,2	16,0	15,4	3,0	2,4	1,8	1,5
Інші	91,8	134,9	236,3	288,4	25,1	25,0	27,0	27,2

*Розраховано та складено за публікаціями [449, 450]

Додаток Ш

**Найбільші країни-імпортери продуктів харчування
та сільськогосподарської продукції***

Країна	Імпорт, млрд \$ US				% від світового			
	1995 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	1995 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.
США	29,4	55,2	74,5	103,7	7,7	9,8	8,4	9,9
Німеччина	38,1	44,4	60,6	65,7	10,0	7,9	6,8	6,3
Японія	45,9	44,8	52,9	51,5	12,1	7,9	6,0	4,9
Великобританія	21,0	35,7	44,4	50,6	5,5	6,3	5,0	4,8
Франція	25,8	30,6	42,4	46,8	6,8	5,4	4,8	4,5
Нідерланди	19,4	24,2	37,7	45,1	5,1	4,3	4,3	4,3
Китай	6,1	9,4	21,6	50,5	1,6	1,7	2,4	4,8
Італія	19,2	26,1	34,8	34,9	5,0	4,6	3,9	3,3
Бельгія	13,5	19,7	25,3	26,5	3,6	3,5	2,9	2,5
Росія	10,3	16,1	29,7	19,7	2,7	2,9	3,4	1,9
Канада	8,2	14,5	22,8	28,6	2,2	2,6	2,6	2,7
Іспанія	11,7	20,7	25,6	26,6	3,1	3,7	2,9	2,5
Південна Корея	5,9	10,0	16,3	22,8	1,6	1,8	1,8	2,2
Саудівська Аравія	4,0	7,8	14,9	19,8	1,1	1,4	1,7	1,9
Мексика	3,1	10,6	14,6	18,5	0,8	1,9	1,7	1,8
ОАЕ	2,0	3,8	11,3	12,3	0,5	0,7	1,3	1,2
Польща	2,3	5,3	11,4	13,7	0,6	0,9	1,3	1,3
Швеція	3,5	6,8	11,0	12,8	0,9	1,2	1,2	1,2
Індонезія	2,8	4,1	9,5	11,7	0,7	0,7	1,1	1,1
Інші	98,7	164,8	304,1	360,6	26,0	29,2	34,4	34,4

*Розраховано та складено за публікаціями [449, 450]

Додаток Ш

Експорт окремих видів продовольчих товарів та сільськогосподарської продукції України*

Назва товару	2014 р.		2015 р.		2016 р.		2017 р.			
	тис. т	млн дол. США	тис. т	млн дол. США	тис. т	млн дол. США	тис. т	млн дол. США	+/- до 2016 р.	
									тис. т	млн дол. США
Олія соняшникова	4336,9	3550,6	3935,5	3021,3	4838,7	3702,4	5741,7	4290,7	903	588,3
Кукурудза	17556,6	3350,7	19048,7	3002,5	17275,4	2653,2	19393,8	2988,9	2118,4	335,7
Пшениця	10543,7	2290,8	13454,4	2238,2	17920,9	2717,5	17312,7	2759,1	-608,2	41,6
Ячмінь	4165,9	841,9	4629,5	768,5	4801,7	665,9	4855,9	710,6	54,2	44,7
М'ясо і харчові субпродукти свійської птиці	174,7	276,1	161,3	226,7	240,1	292,5	271,3	289,6	31,2	-2,9
Хлібобулочні, кондитерські вироби	117,8	220,5	89,9	128	83,5	111,5	100,5	139,3	17	27,8
Молоко та молочні продукти	82,1	156,4	98,1	112,8	89,1	96	96,5	119,3	7,4	23,3
Кондитерські вироби з цукру	67,5	123,9	75,9	104,3	77,5	104,5	79,4	113,4	1,9	8,9
Яловичина свіжа, охолоджена або морожена	21,5	75,2	32,1	84	35,1	82,8	41,9	117,7	6,8	34,9
Свинина свіжа, охолоджена або морожена	9,4	26,3	27,2	54,7	3,2	5,1	4,9	10,5	1,7	5,4
Цукор білий	6,1	2,9	114,7	46,6	464,8	229,8	598	279,5	133,2	49,7
Насіння соняшника	73,9	43,9	47,7	20,9	196,6	75,5	73,2	29,7	-123,4	-45,8
Просо	44,2	10,2	58,1	11,9	94,5	15,6	72,7	12,6	-21,8	-3
Крупи, крупки та гранули зернових культур	29,7	10,8	26	7,5	30	8,8	27	8,2	-3	-0,6
Овес	8,9	1,6	57,8	7,4	41,8	5,7	11	1,7	-30,8	-4
Жито	58,9	9,3	22,7	3	6,1	0,9	25	3,9	18,9	3
Гречка	1,9	0,9	1,5	0,9	0,5	0,3	0,5	0,3	0	0

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [98, 319, 333]

Додаток Ю

Динаміка чисельності діючих суб'єктів господарювання в аграрній сфері України*

Форми господарювання	2005 р.		2010 р.		2012 р.		2013 р.		2014 р.		2015 р.		2016 р.		2016 р. до 2015 р.	2016 р. до 2005 р.	% 2016 р. до 2005 р.
	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	К-сть	%	+/-	+/-	
Усього	57877	100	56493	100	49415	100	49046	100	46199	100	45379	100	47697	100	2318	-10180	82,4
Господарські товариства	7900	13,7	7769	13,8	8235	16,7	8245	16,8	7750	16,8	7721	17,0	8700	18,2	979	800	110,1
Приватні підприємства	4123	7,1	4243	7,5	4220	8,5	4095	8,3	3772	8,2	3627	8,0	3752	7,9	125	-371	91,0
Виробничі кооперативи	1521	2,6	952	1,7	848	1,7	809	1,6	674	1,4	596	1,3	738	1,5	142	-783	48,5
Фермерські господарства	42447	73,3	41726	73,8	34035	68,9	34168	69,7	33084	71,6	32303	71,2	33682	70,6	1379	-8765	79,4
Державні підприємства	386	0,7	322	0,6	296	0,6	269	0,6	228	0,5	241	0,5	222	0,5	-19	-164	57,5
Підприємства інших форм господарювання	1500	2,6	1481	2,6	1781	3,6	1460	3,0	691	1,5	891	2,0	603	1,3	-288	-897	40,2

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [319, 333]

Додаток Я

**Динаміка чисельності сільськогосподарських підприємств
в Україні та областях Поділля***

Регіони	Роки	Сільськогосподарські підприємства			Площа сільськогосподарських угідь тис. га		
		Усього	у т.ч. фермерські	% від загального	Усього	у т.ч. фермерські	% від загального
Україна	2013	49046	34168	69,7	36481	4409	12,1
	2014	46199	33084	71,6	36395	4578	12,6
	2015	45379	32303	71,2	36418	4344	11,9
	2016	47697	33682	70,6	36452	4438	12,2
	% 2016 до 2015	105,1	104,3	99,2	100,1	102,2	102,1
Вінницька	2013	2341	1612	68,9	1829	227,2	12,4
	2014	2317	1648	71,1	1825	274,6	15,0
	2015	2453	1733	70,6	1831	249,2	13,6
	2016	2668	1894	71,0	1838	250,3	13,6
	% 2016 до 2015	108,8	109,3	99,8	100,4	100,4	100,1
Тернопільська	2013	1044	596	57,1	959,9	74,6	7,8
	2014	1020	582	57,1	962,6	63,6	6,6
	2015	1021	576	56,4	965,8	63,9	6,6
	2016	1079	620	57,5	967,3	67,7	7,0
	% 2016 до 2015	105,7	107,6	100,7	100,2	105,9	105,8
Хмельницька	2013	1548	996	64,3	1470	123,6	8,4
	2014	1497	1022	68,3	1477	126,8	8,6
	2015	1519	1027	67,6	1482	133,6	9,0
	2016	1573	1095	69,6	1484	134,1	9,0
	% 2016 до 2015	103,6	106,6	103,0	100,2	100,4	100,2

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

Додаток АА

**Наявність основних видів сільськогосподарської техніки
за категоріями господарств в аграрній сфері України та областях
Поділля***

Регіони	Роки	Трактори		Комбайни					
		тис. шт.	у розрахунку на 1000 Га, шт.	зернозбиральні		кукурузозбиральні		буякозбиральні	
				шт.	у розрахунку на 1000 Га, шт.	шт.	у розрахунку на 1000 Га, шт.	шт.	у розрахунку на 1000 Га, шт.
Україна	1991	497,3	х	105183	х	15287	х	19842	х
	2000	318,9	х	65240	х	7874	х	12982	х
	2010	151,3	8	32750	4	2548	1	4240	9
	2013	140,5	7	29364	4	1995	1	3036	9
	2014	130,8	7	27196	5	1784	1	2747	9
	2015	127,9	6,8	26735	3,5	1634	5	2427	11,4
	2016	132,7	7	27366	3,8	1534	5	2278	11
	% 2016 до 2015	103,75	х	102,36	х	93,88	х	93,86	х
	% 2016 до 1991	26,68	х	26,02	х	10,03	х	11,48	х
Вінницька область	1991	28,2	х	6205	х	1112	х	2089	х
	2000	21,2	х	4622	х	693	х	1562	х
	2010	10,2	8	2133	4	242	2	644	9
	2013	10	8	1919	4	220	1	483	8
	2014	9	7	1812	5	144	1	450	8
	2015	8,9	7,3	1834	4,4	143	6	392	8,6
	2016	9,7	7,9	1852	4	125	5	378	8,3
	% 2016 до 2015	108,99	х	100,98	х	87,41	х	96,43	х
	% 2016 до 1991	34,40	х	29,85	х	11,24	х	18,09	х
Тернопільська область	1991	15,5	х	4063	х	367	х	1105	х
	2000	11,2	х	2791	х	196	х	702	х
	2010	3,3	7	840	3	23	0	168	3
	2013	3,1	6	685	3	20	0	119	3
	2014	2,9	6	687	3	16	0	109	3
	2015	2,8	5,6	679	3,2	20	2	111	8
	2016	2,9	5,7	681	2,9	16	2	94	7,8
	% 2016 до 2015	103,57	х	100,29	х	80,00	х	84,68	х
	% 2016 до 1991	18,71	х	16,76	х	4,36	х	8,51	х
Хмельницька область	1991	21,6	х	5735	х	1005	х	1611	х
	2000	16,7	х	4010	х	411	х	1096	х
	2010	5,4	7	1346	3	74	1	252	5
	2013	5	6	1167	4	46	0	168	4
	2014	4,7	6	1128	4	42	0	142	3
	2015	4,6	5,5	1157	4,3	37	2	137	5,3
	2016	4,4	5,2	1070	3,5	23	2	103	4,7
	% 2016 до 2015	95,65	х	92,48	х	62,16	х	75,18	х
	% 2016 до 1991	20,37	х	18,66	х	2,29	х	6,39	х

*Розраховано за публікаціями Державної служби статистики [291, 319, 333]

Додаток АБ

Рівень самозабезпеченості України агропродовольчою продукцією*

Види продукції	Виробництво, тис. т				Фактичне споживання, тис. т				Потреба за науково-обґрунтованими нормами споживання, тис. т				Рівень самозабезпеченості, %			
	2013	2014	2015	2016	2013	2014	2015	2016	2013	2014	2015	2016	2013	2014	2015	2016
М'ясо та м'ясні продукти	2389	2360	2323	2324	2550	2325,4	2178,7	2195	3648	3632	3432	3424	93,4	101,2	106,2	105,4
Молоко та молочні продукти	11488	11133	10615	10382	10050	9581,1	8995	8942	17328	17252	16302	16264	101,6	103,6	105	103,6
Яйця, млн шт.	19619	19587	16779	15099	14076	13344,7	12014,8	11409,1	13224	13166	12441	12412	109,7	116,5	113,9	114
Картопля	22259	23693	20839	21751	6160,6	6061,3	5891,5	5966,3	4605,6	4585,4	4332,9	4322,8	97,2	105,5	96,3	101,6
Овочі та баштанні продовольчі культури	10668	10323	9792	9998	7430,5	7019,1	6889,8	6984,1	5654,4	5629,6	5319,6	5307,2	101,2	103,4	100,3	101,6
Плоди, ягоди та виноград	2871	2435	2539	2385	2560,1	2248,6	2178,9	2118,7	7341,6	7309,4	6906,9	6890,8	81	82	92,3	84,9
Цукор	1263	2053	1459	2021	1686	1559,1	1527,6	1420,4	4104	4086	3861	3852	74,9	131,7	95,5	142,3
Олія	3712	4926	4581	5409	603,5	561,2	525,1	497,3	592,8	590,2	557,7	556,4	615,1	877,8	872,4	1087,7
Хлібні продукти (зерно)	63051	63859	60126	66088	4933,2	4667,7	4422,8	4308,7	1732,8	1725,2	1630,2	1626,4	221	230,9	238,9	290,5

*Складено на основі [17]

Додаток АВ

Огляд визначень «експортний потенціал»*

№ з/п	Автор, джерело	Визначення
1	Т. Бабан [16, с. 14]	Реальна або можлива здатність економічного суб'єкта (підприємства, галузі або підгалузі, регіону, країни) виробляти конкурентоспроможні на світових ринках товари та послуги, використовуючи при цьому як власні, так і запозичені ресурси (природні, виробничі, науково-технічні, трудові, фінансові, інформаційні тощо), та реалізувати ці товари та послуги на потенційних зовнішніх ринках, долаючи обмеження як внутрішнього, так і зовнішнього характеру та прагнучи при цьому до збільшення прибутку.
2	С. Бестужева [20, с. 76]	Ступінь участі регіону в системі міжнародного поділу праці визначається можливостями використання технологічних, трудових, інтелектуальних, природних та інших ресурсів регіону в структурі міжнародних коопераційних зв'язків.
3	Ф. Зінов'єв [93, с. 403]	Можливість національного господарського комплексу виробляти конкурентоспроможні товари та реалізовувати їх на міжнародних ринках за умовами стійкого зростання ефективності використання природних ресурсів, розвитку науково-технічного потенціалу, валютної та фінансово-кредитної систем, а також сервісно-збутової інфраструктури підтримки експорту за одночасного забезпечення економічної безпеки країни в цілому.
4	Т. Мельник [160, с. 228]	Самостійна підсистема ЗЕД економіки країни, місією якої є забезпечення конкурентних переваг національної продукції та збільшення її присутності на зовнішніх ринках
5	О. Пирог [262, с. 145]	Визначається можливістю використання природних, виробничих, технологічних, трудових, інвестиційних ресурсів регіону в структурі світогосподарських зв'язків.
6	Т. Скорнякова [321, с. 9].	Здатність економічного суб'єкта виробляти конкурентоспроможну на світовому ринку продукцію, яка може подолати існуючі експортні бар'єри та бути ефективно проданою за кордон.
7	А. Філіпенко [99, с. 159]	Потенційна можливість певної країни експортувати свої ресурси або вироблені продукти.

*Узагальнено автором

Додаток АГ

**Система показників багаторівневого розвитку аграрної сфери України
(2016 рік)***

Назва області	Вироблено продукції сільського господарства	Рівень рентабельності діяльності підприємств галузі сільського господарства	Кількість підприємств, які здійснювали с/г д-сть	Кількість підприємств, що реалізували інноваційну у продукцію	Продуктивність праці в с/г підприємствах на 1 особу	Продукція сільського господарства на одну особу
	млн грн	%			тис.грн	грн
Вінницька	21319,1	23,9	2668	18	338062,7	16103
Волинська	6558,5	19,2	909	13	291165,6	13355
Дніпропетровська	15183,4	25	4111	47	263471,8	6295
Донецька	7513,1	25,8	1326	12	242913,1	4682
Житомирська	9406,8	25,4	1103	22	302947,3	1766
Закарпатська	3964,9	22,2	1084	7	137315	7562
Запорізька	9928	39,6	2790	49	215651,8	3149
Івано-Франківська	5795,3	-1,5	759	15	234953,8	5684
Київська	15544,7	18,5	2212	36	250177,5	4196
Кіровоградська	12037,5	42,2	3229	15	259322,9	3343
Луганська	4816,3	34,8	1062	4	245361,8	12416
Львівська	9255,4	10	1209	44	378541,4	2189
Миколаївська	9714	30,5	4040	14	338062,7	3652
Одеська	11881,2	35,6	5107	25	239860,5	8416
Полтавська	17212,6	33,3	2443	22	222665,5	4975
Рівненська	6723,2	23,4	629	11	261458,7	12012
Сумська	10192,5	30,4	1089	24	277480,8	5784
Тернопільська	8523,8	8	1079	27	307619,4	9192
Харківська	15647,8	27,3	1967	78	345975,2	8023
Херсонська	11232,2	35,6	2644	15	318897,3	5774
Хмельницька	12548,6	21,5	1573	12	258573,6	10606
Черкаська	14983,7	32,4	2000	27	321288,7	9729
Чернівецька	4285,7	4	832	9	300916,5	12112
Чернігівська	10372,2	21,3	1120	11	177969	4715

Додаток АД
Таблиця АД.1 Матриця ступенів належності при групуванні областей України за обсягом виробництва*

Область	Обсяг виробництва, млн грн	Ступені належності до груп областей			Група
		$\mu^{c1}(x1)$	$\mu^{c2}(x1)$	$\mu^{c3}(x1)$	
Вінницька	21319,1	0.762	0.1607	0.0772	1
Полтавська	17212,6	0.9769	0.0172	0.0059	1
Харківська	15647,8	0.9800	0.0157	0.0043	1
Київська	15544,7	0.9726	0.0217	0.0058	1
Дніпропетровська	15183,4	0.9349	0.0522	0.0129	1
Черкаська	14983,7	0.9056	0.0763	0.0181	1
Хмельницька	12548,6	0.2275	0.7061	0.0664	2
Кіровоградська	12037,5	0.1196	0.8279	0.0525	2
Одеська	11881,2	0.0943	0.8589	0.0467	2
Херсонська	11232,2	0.0248	0.9551	0.0201	2
Чернігівська	10372,2	0.0000	0.9999	0.0001	2
Сумська	10192,5	0.0013	0.9964	0.0023	2
Запорізька	9928	0.0057	0.9821	0.0123	2
Миколаївська	9714	0.0108	0.9616	0.0276	2
Житомирська	9406,8	0.0195	0.9169	0.0636	2
Львівська	9255,4	0.0239	0.8877	0.0884	2
Тернопільська	8523,8	0.0400	0.6791	0.2809	2
Донецька	7513,1	0.0322	0.2964	0.6714	3
Рівненська	6723,2	0.0127	0.0856	0.9017	3
Волинська	6558,5	0.0093	0.0593	0.9315	3
Івано-Франківська	5795,3	0.0004	0.0020	0.9976	3
Луганська	4816,3	0.0044	0.0185	0.9771	3
Чернівецька	4285,7	0.0111	0.0426	0.9463	3
Закарпатська	3964,9	0.0160	0.0585	0.9255	3

*Складено автором

Таблиця АД.2 Матриця ступенів належності при групування областей України за рентабельністю діяльності підприємств галузі сільського господарства*

Область	Рентабельність діяльності підприємств	Ступені належності до груп областей			Група
		$\mu^{c1}(x2)$	$\mu^{c2}(x2)$	$\mu^{c3}(x2)$	
Кіровоградська	42,2	0.8548	0.1150	0.0302	1
Запорізька	39,6	0.9198	0.0653	0.0148	1
Одеська	35,6	0.9989	0.0009	0.0002	1
Херсонська	35,6	0.9989	0.0009	0.0002	1
Луганська	34,8	0.9985	0.0013	0.0002	1
Полтавська	33,3	0.9610	0.0345	0.0045	1
Черкаська	32,4	0.9058	0.0845	0.0097	1
Миколаївська	30,5	0.6902	0.2860	0.0238	1
Сумська	30,4	0.6755	0.3000	0.0245	1
Харківська	27,3	0.2084	0.7651	0.0265	2
Донецька	25,8	0.0714	0.9138	0.0148	2
Житомирська	25,4	0.0486	0.9400	0.0114	2
Дніпропетровська	25	0.0309	0.9609	0.0081	2
Вінницька	23,9	0.0042	0.9943	0.0015	2
Рівненська	23,4	0.0004	0.9994	0.0002	2
Закарпатська	22,2	0.0055	0.9914	0.0032	2
Хмельницька	21,5	0.0144	0.9755	0.0101	2
Чернігівська	21,3	0.0174	0.9697	0.0129	2
Волинська	19,2	0.0538	0.8769	0.0693	2
Київська	18,5	0.0650	0.8340	0.1011	2
Львівська	10	0.0322	0.1180	0.8498	3
Тернопільська	8	0.0109	0.0350	0.9541	3
Чернівецька	4	0.0012	0.0032	0.9955	3
Івано-Франківська	-1,5	0.0292	0.0647	0.9060	3

*Складено автором

Таблиця АД.3 Матриця ступенів належності при групування областей України за кількістю підприємств, які здійснювали сільськогосподарську діяльність*

Область	Кількість підприємств, які здійснювали с/г діяльність	Ступені належності до груп областей			Група
		$\mu^{c1}(x3)$	$\mu^{c2}(x3)$	$\mu^{c3}(x3)$	
Одеська	5107	0.8939	0.0749	0.0312	1
Дніпропетровська	4111	0.9731	0.0210	0.0059	1
Миколаївська	4040	0.9519	0.0379	0.0102	1
Кіровоградська	3229	0.2810	0.6445	0.0745	2
Запорізька	2790	0.0349	0.9371	0.0281	2
Вінницька	2668	0.0110	0.9770	0.0120	2
Херсонська	2644	0.0081	0.9826	0.0093	2
Полтавська	2443	0.0006	0.9983	0.0011	2
Київська	2212	0.0157	0.9310	0.0533	2
Черкаська	2000	0.0331	0.7630	0.2039	2
Харківська	1967	0.0350	0.7273	0.2377	2
Хмельницька	1573	0.0258	0.2370	0.7372	3
Донецька	1326	0.0076	0.0517	0.9407	3
Львівська	1209	0.0024	0.0145	0.9831	3
Чернігівська	1120	0.0004	0.0024	0.9972	3
Житомирська	1103	0.0002	0.0013	0.9985	3
Сумська	1089	0.0001	0.0006	0.9992	3
Закарпатська	1084	0.0001	0.0005	0.9994	3
Тернопільська	1079	0.0001	0.0003	0.9996	3
Луганська	1062	0.0000	0.0000	1.0000	3
Волинська	909	0.0017	0.0083	0.9900	3
Чернівецька	832	0.0039	0.0175	0.9787	3
Івано-Франківська	759	0.0065	0.0280	0.9656	3
Рівненська	629	0.0122	0.0489	0.9389	3

*Складено автором

Таблиця АД.4 Матриця ступенів належності при групування областей України за кількість підприємств, що реалізували інноваційну продукцію*

Область	Кількість підприємств, що реалізували інноваційну продукцію	Ступені належності до груп областей			Група
		$\mu^{e1}(x4)$	$\mu^{e2}(x4)$	$\mu^{e3}(x4)$	
Харківська	78	0.7116	0.1767	0.1117	1
Запорізька	49	0.9803	0.0140	0.0057	1
Дніпропетровська	47	0.9356	0.0468	0.0176	1
Львівська	44	0.8084	0.1436	0.0480	1
Київська	36	0.2717	0.6112	0.1171	2
Черкаська	27	0.0038	0.9859	0.0103	2
Тернопільська	27	0.0038	0.9859	0.0103	2
Одеська	25	0.0003	0.9985	0.0012	2
Сумська	24	0.0027	0.9831	0.0142	2
Полтавська	22	0.0119	0.8845	0.1036	2
Житомирська	22	0.0119	0.8845	0.1036	2
Вінницька	18	0.0191	0.3929	0.5880	3
Кіровоградська	15	0.0065	0.0800	0.9135	3
Херсонська	15	0.0065	0.0800	0.9135	3
Івано-Франківська	15	0.0065	0.0800	0.9135	3
Миколаївська	14	0.0030	0.0323	0.9648	3
Волинська	13	0.0008	0.0077	0.9916	3
Хмельницька	12	0.0000	0.0000	0.9999	3
Донецька	12	0.0000	0.0000	0.9999	3
Чернігівська	11	0.0005	0.0039	0.9956	3
Рівненська	11	0.0005	0.0039	0.9956	3
Чернівецька	9	0.0044	0.0301	0.9655	3
Закарпатська	7	0.0111	0.0653	0.9237	3
Луганська	4	0.0235	0.1167	0.8598	3

*Складено автором

Таблиця АД.5 Матриця ступенів належності при групування областей України за продуктивністю праці в сільськогосподарських підприємствах на 1 особу*

Область	Продуктивність праці в с/г підприємствах на 1 особу, тис. грн.	Ступені належності до груп областей			Група
		$\mu^{c1}(x5)$	$\mu^{c2}(x5)$	$\mu^{c3}(x5)$	
Львівська	378541,4	0.8205	0.1330	0.0465	1
Харківська	345975,2	0.9519	0.0379	0.0102	1
Вінницька	338062,7	0.9801	0.0159	0.0040	1
Миколаївська	338062,7	0.9801	0.0159	0.0040	1
Черкаська	321288,7	0.9927	0.0061	0.0012	1
Херсонська	318897,3	0.9843	0.0132	0.0025	1
Тернопільська	307619,4	0.8856	0.0991	0.0153	1
Житомирська	302947,3	0.8108	0.1660	0.0231	1
Чернівецька	300916,5	0.7720	0.2013	0.0267	1
Волинська	291165,6	0.5459	0.4128	0.0413	1
Сумська	277480,8	0.2253	0.7340	0.0408	2
Дніпропетровська	263471,8	0.0417	0.9422	0.0161	2
Рівненська	261458,7	0.0288	0.9589	0.0123	2
Кіровоградська	259322,9	0.0180	0.9734	0.0086	2
Хмельницька	258573,6	0.0149	0.9777	0.0074	2
Київська	250177,5	0.0000	1.0000	0.0000	2
Луганська	245361,8	0.0034	0.9934	0.0032	2
Донецька	242913,1	0.0073	0.9850	0.0077	2
Одеська	239860,5	0.0135	0.9698	0.0166	2
Івано-Франківська	234953,8	0.0255	0.9347	0.0398	2
Полтавська	222665,5	0.0547	0.7870	0.1583	2
Запорізька	215651,8	0.0641	0.6665	0.2694	2
Чернігівська	177969	0.0116	0.0494	0.9390	3
Закарпатська	137315	0.0152	0.0430	0.9418	3

*Складено автором

Таблиця АД.6 Матриця ступенів належності при групування областей України за виробленою продукцією сільського господарства на одну особу*

Область	Обсяг виробленої продукції с/г на одну особу, грн	Ступені належності до груп областей			Група
		$\mu^{c1}(x6)$	$\mu^{c2}(x6)$	$\mu^{c3}(x6)$	
Вінницька	16103	0.8034	0.1391	0.0575	1
Волинська	13355	0.9882	0.0091	0.0026	1
Луганська	12416	0.9847	0.0123	0.0029	1
Чернівецька	12112	0.9529	0.0387	0.0084	1
Рівненська	12012	0.9376	0.0515	0.0109	1
Хмельницька	10606	0.4721	0.4718	0.0560	1
Черкаська	9729	0.1558	0.7968	0.0474	2
Тернопільська	9192	0.0497	0.9250	0.0253	2
Одеська	8416	0.0003	0.9994	0.0003	2
Харківська	8023	0.0042	0.9896	0.0062	2
Закарпатська	7562	0.0200	0.9349	0.0451	2
Дніпропетровська	6295	0.0506	0.5239	0.4256	2
Сумська	5784	0.0400	0.3081	0.6518	3
Херсонська	5774	0.0397	0.3042	0.6561	3
Івано-Франківська	5684	0.0368	0.2699	0.6933	3
Полтавська	4975	0.0132	0.0725	0.9143	3
Чернігівська	4715	0.0068	0.0345	0.9587	3
Донецька	4682	0.0061	0.0308	0.9630	3
Київська	4196	0.0004	0.0017	0.9980	3
Миколаївська	3652	0.0016	0.0064	0.9920	3
Кіровоградська	3343	0.0050	0.0183	0.9766	3
Запорізька	3149	0.0079	0.0276	0.9645	3
Львівська	2189	0.0265	0.0799	0.8937	3
Житомирська	1766	0.0357	0.1021	0.8622	3

*Складено автором

Додаток АЕ

Лістинг програми групування областей України

```

clear all
global temp U t
t=3;
temp1 = [21319.1 17212.6 15647.8 15544.7 15183.4 14983.7 12548.6 12037.5 11881.2 11232.2
10372.2 10192.5 9928 9714 9406.8 9255.4 8523.8 7513.1 6723.2 6558.5 5795.3 4816.3 4285.7
3964.9 ];
temp2 = [42.2 39.6 35.6 35.6 34.8 33.3 32.4 30.5 30.4 27.3 25.8 25.4 25 23.9 23.4 22.2 21.5 21.3
19.2 18.5 10 8 4 -1.5];
temp3 =[5107 4111 4040 3229 2790 2668 2644 2443 2212 2000 1967 1573 1326 1209 1120 1103
1089 1084 1079 1062 909 832 759 629];
temp4 = [78 49 47 44 36 27 27 25 24 22 22 18 15 15 15 14 13 12 12 11 11 9 7 4 ];
temp5 = [378541.4 345975.2 338062.7 338062.7 321288.7 318897.3 307619.4 302947.3 300916.5
291165.6 277480.8 263471.8 261458.7 259322.9 258573.6 250177.5 245361.8 242913.1 239860.5
234953.8 222665.5 215651.8 177969 137315];
temp6 = [16103 13355 12416 12112 12012 10606 9729 9192 8416 8023 7562 6295 5784 5774
5684 4975 4715 4682 4196 3652 3343 3149 2189 1766 ];
temp = [temp1; temp2; temp3; temp4; temp5; temp6];
[centr, U]=fcm(temp',3);
[t1,t2]=sort(centr);
U_new(1,:)=U(t2(1),:);
U_new(2,:)=U(t2(2),:);
U_new(3,:)=U(t2(3),:);
U=U_new;
figure(2)
hold on
yy=temp(length(temp)):temp(1);
if t==1
    plot(temp,U(t,:),'go')
    x1=[200 3000];
    options = optimset('Display','iter');
    [rr, out]=fminsearch('FUNCT',x1,options)
    mm=gaussmf(yy,rr);
    plot(yy,mm,'g-')
end;
if t==2
    plot(temp,U(t,:),'bs')
    x2=[200 8000];
    options = optimset('Display','iter');
    [rr, out]=fminsearch('FUNCT',x2,options)
    mm=gaussmf(yy,rr);
    plot(yy,mm,'b-')
end;
if t==3
    plot(temp,U(t,:),'ro')
    x3=[900 13000];
    options = optimset('Display','iter');
    [rr, out]=fminsearch('FUNCT',x3,options)
    mm=gaussmf(yy,rr);
    plot(yy,mm,'r-')

```

*E*end;

```

end;
centr
global U
%temp = [21319.1 17212.6 15647.8 15544.7 15183.4 14983.7 12548.6 12037.5 11881.2 11232.2
10372.2 10192.5 9928 9714 9406.8 9255.4 8523.8 7513.1 6723.2 6558.5 5795.3 4816.3 4285.7
3964.9 ];
%temp = [42.2 39.6 35.6 35.6 34.8 33.3 32.4 30.5 30.4 27.3 25.8 25.4 25 23.9 23.4 22.2 21.5 21.3
19.2 18.5 10 8 4 -1.5];
%temp =[5107 4111 4040 3229 2790 2668 2644 2443 2212 2000 1967 1573 1326 1209 1120 1103
1089 1084 1079 1062 909 832 759 629];
%temp = [78 49 47 44 36 27 27 25 24 22 22 18 15 15 15 14 13 12 12 11 11 9 7 4 ];
%temp = [378541.4 345975.2 338062.7 338062.7 321288.7 318897.3 307619.4 302947.3
300916.5 291165.6 277480.8 263471.8 261458.7 259322.9 258573.6 250177.5 245361.8 242913.1
239860.5 234953.8 222665.5 215651.8 177969 137315];
temp = [16103 13355 12416 12112 12012 10606 9729 9192 8416 8023 7562 6295 5784 5774 5684
4975 4715 4682 4196 3652 3343 3149 2189 1766 ];
%x1=[2073 5299]; x2=[2051 10584]; x3=[3298 17629];
%x1=[7.62 3.75]; x2=[5.29 22.5]; x3=[6.01 36.83];
%x1=[609 989]; x2=[606 2550]; x3=[827 4536];
%x1=[6.88 10.31]; x2=[6.76 27.53]; x3=[16.27 59.44];
x1=[2249 3534]; x2=[1684 8413]; x3=[2505 13761];
yy=min(temp):200:max(temp);
figure(2)
mm=gaussmf(yy,x1);
plot(yy,mm,'r-')
hold on
mm=gaussmf(yy,x2);
plot(yy,mm,'g-')
mm=gaussmf(yy,x3);
plot(yy,mm,'b-')
plot(temp,U(2,:), 'g.')
plot(temp,U(1,:), 'ro')
plot(temp,U(3,:), 'bs')
legend('модель 1-ої групи', 'модель 2-ої групи', 'модель 3-ої групи')
function y=FUNCT(x)
global U temp t
n=length(temp);
s=gaussmf(temp,x);
Ut=U(t,:);
y=sum((s-Ut).^2)/n;
function mu=gauss(x,y,params1,params2)
s1=(x-params1(1))^2/(2*params1(2)^2);
s2=(y-params2(1))^2/(2*params2(2)^2);
s=s1+s2;
mu=exp(-s);

```

**ДОВІДКИ ПРО ВПРОВАДЖЕННЯ
РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ**

ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ**Комітет з питань аграрної політики та земельних відносин**

01008, м. Київ-8, вул. М. Грушевського, 5, тел. 255-28-40

№ 123-17/18"12" липня 2018 р.**Довідка**

**про використання підготовлених кандидатом економічних наук,
доцентом Надвиничним Сергієм Анатолійовичем інформаційно-аналітичних
матеріалів щодо розвитку аграрної сфери України**

Повідомляємо, що результати докторської дисертації кандидата економічних наук, доцента Надвиничного Сергія Анатолійовича на тему «Економічний розвиток аграрної сфери регіонів України в умовах глобалізації», пов'язані з розробкою принципів державної політики регулювання в аграрній сфері, були використані при здійсненні законопроектної та контрольної діяльності Комітетом аграрної політики та земельних відносин Верховної Ради України. Зокрема, при розробці проекту Закону України про основні засади державної аграрної політики та державної політики сільського розвитку.

**В.о. голови Комітету ВРУ
з питань аграрної політики та
земельних відносин**

О.Б. Бакуменко

00000000

**МІНІСТЕРСТВО
АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ ТА
ПРОДОВОЛЬСТВА УКРАЇНИ**

Мінагрополітики

вул. Хрещатик, 24, м. Київ, 01001
тел. 226-25-39, факс 278-76-02
web: www.minagro.gov.ua
код ЄДРПОУ 37471967
e-mail: info@minagro.gov.ua

**MINISTRY
OF AGRARIAN POLICY AND
FOOD OF UKRAINE**

Minagropolicy

24, Khreshchatyk str., Kyiv 01001
tel. +380-44/226-25-39
fax +380-44/278-76-02
web: www.minagro.gov.ua
e-mail: info@minagro.gov.ua

19.07.2018 № 37-37-15/18210

На № _____ від _____

**Спеціалізованій вченій раді по
захисту дисертаційних робіт на
здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук**

ДОВІДКА

**про прийняття до впровадження результатів дисертаційного дослідження
Надвиничного Сергія Анатолійовича на тему «Економічний розвиток
аграрної сфери регіонів України в умовах глобалізації»**

Даним документом повідомляємо, що результати наукових досліджень кандидата економічних наук, доцента Надвиничного С.А., які отримані ним при підготовці дисертаційної роботи на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук, що стосуються державної політики розвитку аграрної сфери в сучасних умовах прийняті для застосування у діяльності Міністерства аграрної політики та продовольства України. Серед результатів дисертаційної роботи особливий інтерес представляють пропозиції щодо: удосконалення інституційних засад формування високоефективної регіональної аграрної системи на основі кластеризації; розроблений автором організаційно-економічний механізм забезпечення ефективного економічного розвитку аграрної сфери регіону на основі узгодження взаємопов'язаних і системоутворюючих дій держави і приватного сектору.

Вказані пропозиції використані при розробці проектів нормативно-правових актів щодо розвитку аграрного сектору національної економіки, зокрема, проекту Концепції державної цільової програми розвитку аграрного сектору економіки на період до 2021 року. Це сприятиме зростанню рівня конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках, допоможе вирішенню комплексу організаційно-економічних питань сталого розвитку аграрної сфери сільських територій в контексті забезпечення продовольчої безпеки країни.

**Заступник міністра з питань
європейської інтеграції**

О. Трофімцева

ТЕРНОПІЛЬСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

вул. М. Грушевського, 8, м. Тернопіль, 46021, тел.: (0352) 52-07-88, факс: 52-31-92
E-mail: oda@te.gov.ua Код ЄДРПОУ 00022622

01.08.2018 № 01-4588/32-26

На № _____ від _____

Спеціалізованій вченій раді по захисту дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

ДОВІДКА

про прийняття до впровадження результатів дисертаційного дослідження Надвиничного Сергія Анатолійовича на тему «Економічний розвиток аграрної сфери регіонів України в умовах глобалізації»

Тернопільська обласна державна адміністрація засвідчує використання результатів наукових досліджень кандидата економічних наук Надвиничного С. А. при розробці Стратегії розвитку Тернопільської області на період до 2020 року.

Практичне значення мають запропоновані автором механізми формування стратегічних та операційних цілей з відповідними завданнями.

Особливої уваги заслуговують пропозиції щодо методики проведення SWOT- аналізу стратегії із виявленням сильних і слабких сторін, можливостей та загроз як регіону, так і галузі.

Голова обласної державної адміністрації

С.С.БАРНА

Бич 52 21 35

681905

УКРАЇНА

Вінницька обласна державна адміністрація

**ДЕПАРТАМЕНТ АГРОПРОМИСЛОВОГО РОЗВИТКУ,
ЕКОЛОГІЇ ТА ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ**

 вул. Соборна, 15-а, м. Вінниця, 21100 Тел. (0432) 67-08-20, факс 67-08-39
 email: upr_agro@vin.gov.ua Код ЄДРПОУ 41450233

 25.01.2019г. № 05-02-16/678
 На № _____ від _____

 Спеціалізованій вченій раді по
 захисту дисертаційних робіт на
 здобуття наукового ступеня
 доктора економічних робіт

ДОВІДКА

 про впровадження науково-практичних розробок дисертаційної роботи
 Надвиничного Сергія Анатолійовича, поданої на здобуття наукового ступеня
 доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 – економіка та
 управління національним господарством

Департаментом агропромислового розвитку, екології та природних ресурсів Вінницької обласної державної адміністрації розглянуто і прийнято до використання пропозиції С.А. Надвиничного, обґрунтовані у дисертаційній роботі на тему «Економічний розвиток аграрної сфери регіонів України» і спрямовані на розв'язання актуальних проблем її функціонування.

Пропозиції автора враховані у процесі розробки Стратегії збалансованого регіонального розвитку Вінницької області на період 2020 року, у частині забезпечення реалізації пріоритетних напрямів щодо підвищення конкурентоспроможності регіону та розвитку економіки у сільській місцевості. Зокрема було прийнято до уваги рекомендації автора щодо усунення міжрегіональних диспропорцій у рівні економічного розвитку, в основу яких покладено оптимізацію компонентів інтегрованої системи шляхом моделювання процесу та трансформацію суб'єктів господарювання в аграрній сфері.

Директор Департаменту

М.Ф. Ткачук

ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ "МРІЯ АГРОХОЛДИНГ"

48257, Тернопільська обл., Гусятинський район, с. Васильківці, вул. Незалежності, буд.68
ідентифікаційний код 35218853

Вих № 01/07/18-01
Від 13.07.2018

У спеціалізовану вчену раду по
захисту дисертаційних робіт на
здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційного дослідження

Надвиничного Сергія Анатолійовича

поданого на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Результати дисертаційного дослідження здобувача Надвиничного Сергія Анатолійовича використано агропромисловою компанією «МРІЯ Агрохолдинг» у процесі розробки нею стратегії розвитку в контексті оптимізації та підвищення рівня територіальної організації й економічної ефективності аграрного виробництва.

Заслуговує на увагу запропонована автором модель формування стратегії економічного розвитку аграрної сфери регіону. Її практичне застосування полягає в обґрунтованому виборі і застосуванні традиційних інструментів формування сучасної стратегії розвитку, як регіону, так і окремого аграрного підприємства з урахуванням процесів глобалізації.

Директор

ТОВ «Мрія Агрохолдинг»

Галела М.П.

**ТОВАРИСТВО З ОБМЕЖЕНОЮ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЮ
«ГРУПА КОМПАНІЙ «ВІТАГРО»**

29000, м. Хмельницьк, вул. Кам'янецька, буд. 66, офіс 204
Ідентифікаційний код 38100077

Вих. №06/07-1 від 06.07.2018 р.

У спеціалізовану вчену раду
по захисту дисертаційних робіт
на здобуття наукового ступеня
доктора економічних наук

ДОВІДКА

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
Надвиничного Сергія Анатолійовича
поданого на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук**

Результати дисертаційного дослідження здобувача Надвиничного Сергія Анатолійовича використано Групою компаній «VITAGRO» у процесі розробки нею стратегії розвитку в контексті виходу на зовнішні ринки з метою реалізації сільськогосподарської продукції. Зокрема, заслуговують уваги рекомендації щодо формування конкурентних переваг Групи компаній з використанням SWOT-аналізу.

Практична реалізація розробленої Надвиничним С. А. методики полягає у можливості визначення економічної доцільності експортної діяльності аграрного підприємства, формування та реалізації конкурентних переваг, а також виходу на світові ринки сільськогосподарської продукції.

**Генеральний директор,
голова Ради директорів**

П. В. Мабазюк

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 475051;
www.tneu.edu.ua; rektor@tneu.edu.ua; код ЄДРПОУ 33680120

**Голові Спеціалізованої вченої ради
по захисту докторської дисертації**

ДОВІДКА

Видана Надвничному Сергію Анатолійовичу про те, що він дійсно брав участь у виконанні науково-дослідних робіт на такі теми: «Регіональні проблеми вдосконалення розміщення продуктивних сил» (державний реєстраційний номер 0105U000860), зокрема в розробці підрозділу «Еколого-економічні передумови поглиблення спеціалізації сільськогосподарського регіону в умовах становлення ринкових відносин»; «Еколого-ресурсні, соціально-економічні та демографічні основи сталого розвитку регіону» (державний реєстраційний номер 0110U001135), зокрема в розробці таких підрозділів «Еколого-економічні проблеми природокористування і охорони навколишнього природного середовища Тернопільської області» та «Соціально-економічні проблеми розвитку продуктивних сил регіону», які виконувалися в межах основного робочого часу професорсько-викладацького складу кафедри управління персоналом і регіональної економіки.

На даний час бере участь у виконанні держбюджетного прикладного дослідження на тему: «Реформування ринку теплової енергії в житлово-комунальному господарстві в контексті підвищення енергетичної безпеки соціальних стандартів та якості життя населення України» (державний реєстраційний номер 0117U000413) та науково-дослідної роботи на тему: «Соціально-економічний потенціал населених пунктів регіону в умовах децентралізації владних відносин» (державний реєстраційний номер 0115U001604), яка виконується в межах основного робочого часу професорсько-викладацького складу кафедри управління персоналом і регіональної економіки, зокрема в розробці розділу «Формування ринку матеріально-технічних ресурсів та послуг в сільській місцевості Тернопільської області та розвиток інфраструктури аграрного ринку».

**Проректор з наукової роботи,
д-р екон. наук, професор**

З.-М. В. Задорожний

Вик. Письменний В. І.,
тел. (0352) 47-50-59

THEY
№ 126-21/1384 від 24.07.2018

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

вул. Львівська, 11, м. Тернопіль, 46009; тел./факс +380 (352) 475051;
www.tneu.edu.ua; rektor@tneu.edu.ua; код ЄДРПОУ 33680120

У спеціалізовану вчену раду по
захисту дисертаційних робіт на
здобуття наукового ступеня доктора
економічних наук

ДОВІДКА

**про прийняття до впровадження результатів дисертаційного дослідження
Надвиничного Сергія Анатолійовича**

У процесі проведення наукових досліджень Надвиничного Сергія Анатолійовича отримано результати, які впроваджені в навчальний процес Тернопільського національного економічного університету.

Теоретико-методологічні та прикладні положення, що стосуються сутності концепції економічного розвитку аграрної сфери регіонів, аналітичного моніторингу її складових отримали позитивну оцінку під час впровадження.

Теоретичні, методологічні, методичні та практичні результати дисертаційного дослідження на тему «Економічний розвиток аграрної сфери регіонів України в умовах глобалізації» використовуються в навчальному процесі Тернопільського національного економічного університету у процесі викладання дисциплін «Регіональна економіка», «Економіка праці та соціально-трудові відносини», «Економіка галузевих ринків».

Перший проректор

М. І. Шинкарик
ТНЕУ

№ 126-27/1383 від 24.07.2018

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 (МНАУ)

вул. Георгія Гонгадзе, 9, м. Миколаїв, 54020,
 тел. (0512) 34-10-82, тел./факс: (0512) 34-31-46
 E-mail: rector@mnau.edu.ua, офіційний сайт: www.mnau.edu.ua
 код ЄДРПОУ 00497213

Від 06.02.2019 № 27-18/163

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про впровадження у навчальний процес результатів дисертаційної роботи
 здобувача Надвичного Сергія Анатолійовича

Ректорат Миколаївського національного аграрного університету підтверджує впровадження у навчальний процес результатів наукового дослідження за проблематикою дисертації Надвичного Сергія Анатолійовича при викладанні дисциплін «Національна економіка» (аналіз ефективності аграрного виробництва регіонів України в контексті світогосподарських тенденцій), «Державне та регіональне управління» (організаційно-економічні інструменти державної політики розвитку аграрної сфери в умовах глобалізації) та «Регіональна економіка» (методичний інструментарій дослідження економічного розвитку аграрної сфери регіонів) для здобувачів вищої освіти спеціальностей «Облік і оподаткування», «Менеджмент» та «Економіка».

Ректор

В.С. Шебанін

Завідувач кафедри економіки підприємств

О.І. Котикова

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 (МНАУ)

вул. Георгія Гонгадзе, 9, м. Миколаїв, 54020,
 тел. (0512) 34-10-82, тел./факс: (0512) 34-31-46
 E-mail: rector@mnau.edu.ua, офіційний сайт: www.mnau.edu.ua
 код ЄДРПОУ 00497213

Від 06.02.2019 № 27-18/162

На № _____ від _____

ДОВІДКА

про використання результатів дисертаційної роботи
 здобувача Надвиничного Сергія Анатолійовича

Ректорат Миколаївського національного аграрного університету підтверджує, що результати дисертаційної роботи Надвиничного С.А. використані при розробці тем науково-дослідної роботи Миколаївського національного аграрного університету:

- «Формування механізму та забезпечення стійкого розвитку сільських територій в умовах глокалізації» (державний реєстраційний номер 0116U008480), де автором розкриті теоретичні основи економічного розвитку агросфери в умовах глобалізації;
- «Формування ринку сільськогосподарської продукції на засадах стійкого розвитку підприємств аграрного сектору» - автором здійснена економічна оцінка макро- та мікросередовища функціонування аграрної сфери регіонів України в умовах ринкових трансформацій (державний реєстраційний номер 0114U007074).

Ректор

В.С. Шебанін

Завідувач кафедри економіки підприємств

О.І. Котикова